

TÓTH FERENC

EGY MAGYAR SZÁRMAZÁSÚ
FRANCIA DIPLOMATA ÉLETPÁLYÁJA

MONUMENTA HUNGARIAE HISTORICA

DISSERTATIONES

Redigit
PÁL FODOR

Institutum Historicum Sedis Centralis
Studiorum Philosophicorum
Academiae Scientiarum Hungaricae
Budapestini, 2015

MAGYAR TÖRTÉNELMI EMLÉKEK

ÉRTEKEZÉSEK

TÓTH FERENC

Egy magyar származású
francia diplomata életpályája

François de Tott báró (1733–1793)

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Budapest, 2015

A kötet megjelenését támogatta a Nemzeti Kulturális Alap

*Köpeczi Béla (1921–2010), Zachar József (1943–2009) és
R. Várkonyi Ágnes (1928–2014) emlékére*

© Tóth Ferenc, 2015

© MTA BTK, 2015

ISBN 978-963-9627-95-6

ISSN 2063-3742

A külön nem jelzett képek az alábbi kötetből származnak:
Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares (2 k. rézkarcokkal
díszítve). Amsterdam, 1785.

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Történettudományi Intézet

Felelős kiadó: Fodor Pál

A könyvsorozat logóját Szakács Imre festőművész készítette

Nyomdai előkészítés:

MTA BTK Történettudományi Intézet

tudományos információs témacsoport

Vezető: Kovács Éva

Borító: Böhm Gergely

Tördelés: Horváth Imre

Nyomdai munka:

Felelős vezető:

TARTALOM

Előszó	7
1. Bevezetés: a francia katonai diplomácia lehetőségei a kelet-európai térségben a 18. század folyamán	11
Egy központi nagyhatalom keleti távlatai	11
A katonai diplomácia új lehetőségei: a kiküldött katonai szakértők és a katonai missziók	16
2. Apa és fia	21
A gyökök	22
Tóth András, XV. Lajos magyar diplomatája	25
Tóth András krími küldetése	28
Tóth András az orosz–osztrák–török háborúban (1736–1739)	32
Tóth András utolsó keleti küldetése (1748–1755)	44
Konstantinápoly: a tanulóévek	50
3. Az 1767-es neuchâтели küldetés	57
Egy nehezen induló karrier kezdetei	58
A Neuchâтели Hercegség és Franciaország a felvilágosodás korában	63
Tott báró neuchâтели útja	67
A politikai válság és a báró kiutasítása	69
Tott báró neuchâтели küldetésének visszhangjai	73
4. A krími küldetés	77
Franciaország krími konzulja	78
Egy európai a tatárok között	85
A francia konzul politikai és kulturális missziója a krími tatárok között	89
A „casus belli”	94
A háború kezdete	101
A tatárok téli hadjárata Új-Szerbiában	107
Tott báró gondolatai a tatárok kisháborús taktikájáról	113
A küldetés vége	119

5.	A Dardanellák megerősítője	125
	Visszatérés Konstantinápolyba	126
	A csemei ütközet	131
	A Dardanellák védelme	134
	A török tüzérség reformja	137
	A reformok folytatása	141
	A konstantinápolyi küldetés vége	146
	Tott báró erődítményei hadmérnöki szemmel	151
	Tott báró törökországi reformjainak visszhangja	158
6.	Egyiptom	165
	Visszatérés Franciaországba	166
	Az új küldetés	171
	Hosszú utazás a Mediterráneumban	184
	A küldetés eredményei, geostratégiai gondolatok	200
7.	Az életút vége	207
	Búcsú a diplomáciától	208
	Douai katonai helytartója	211
	Forradalom Douai-ban	214
	Száműzetésből emigrációba	216
	A báró családja az emigrációban	221
	<i>I. André de Tott: Casanova magyar barátja</i>	222
	<i>II. Sophie de Tott, az emigráció portréfestője</i>	225
8.	Tott báró emlékiratai	233
	A báró olvasmányai és gondolkodásának szellemi forrásai	234
	Az „opus magnum”	246
	A mű fogadtatása	262
9.	Összegzés	271
	Bibliográfia	279
	Források	279
	Nyomtatott művek	284
	Rövidítésjegyzék	301
	Földrajzinév-mutató	303
	Személynévmutató	307

ELŐSZÓ

Annak ellenére, hogy emlékiratai igazi könyvsikernek bizonyultak, a magyar származású François de Tott báró még napjainkban is meglehetősen titokzatos és kevésbé ismert személyiségnek számít. Egyfelől e diszkrét és rejtélyes egyéniség a korszak titkos diplomáciájában tevékenykedett – ahogyan már zsenge gyermekkorától erre a szerepre szánták –, másfelől pedig Tott báró teljes mértékben megtestesítette a felvilágosodás korának kozmopolita európaiságát, mivel élettörténete egyik nemzet történelmének konvencionális keretébe sem illeszkedik igazán. Emiatt az életéről szóló levéltári források többségét mindeddig sem a francia, sem a magyar történészek nem dolgozták fel kellő alaposítással ahhoz, hogy azokból egy valóban részletes és átfogó életrajz álljon össze. Egyébiránt az utókor néha meglehetősen anakronisztikus elgondolásai következtében a korábbi nyugati történetírásban Tott bárót hol egy minden hájjal megkent sarlatánnak, hol pedig a gyarmatosító ideológia felvilágosult filozófusának és előhírnökének tekintették, míg a 20. század zömében szovjet hatás alatt álló kelet-európai történetírás számára François de Tott neve bizonyos mértékig egyet jelentett az orosz imperializmus 18. század végi földközi-tengeri hódítási próbálkozásainak kudarcával.

Munkánk célja tehát, hogy történelmi forrásokon alapuló hiteles képet rajzoljunk a felvilágosodás kori nemzetközi kapcsolatok e kiemelkedő képviselőjéről. Elsősorban történelmi életrajzról van szó, amelynek segítségével megérthetjük, hogy e személyiség életpályája milyen helyet foglalt el a francia diplomácia összetett palettáján. Dolgozatunk első része különösen a már születésétől fogva diplomatának szánt Tott báró szakmai karrierjének fejlődésére összpontosít. Ennek szellemében különös figyelmet szenteltünk a báró képzése politikai és intellektuális indíttatásainak, és mindenekelőtt annak, hogy milyen példát jelentett számára édesapja, aki végső soron előkészítette legkisebb fiát a diplomatakarrierre. François de Tott valójában a Közel-Keleten kapta az igazi szakmai kiképzését, ahol a pályára való felkészítés céljából meglehetősen hosszú időt töltött (1755–1763 között). E dolgozat középpontjában a báró pályafutásának azon aktív időszaka áll, amikor különböző küldetésekkel bízták meg, miniszterekkel és nagykövetekkel folytatott levelezést, illetve számos témában készített jelentéseket és részletes beszámolókat.

Tott báró élete nagyjából végigfut a 18. század kétharmadán (1733–1793), ám ebből szorosan vett diplomáciai pályája alig tizenöt évet (1766–1778) ölel fel. E másfél évtized alatt François de Tott rendkívüli szakmai utat járt be, neuchâtel-i titkos küldetésétől kezdve a krími konzuli címen és a konstantinápolyi

reformokon át egészen a földközi-tengeri medence francia érdekeltségeinek főfelügyeletéig. Ebben az időszakban Franciaország tevékeny szerepet vállalt az Oroszország és az Oszmán Birodalom közötti konfliktusban a Tott báróhoz hasonló ügynökök közvetítésével. A francia külpolitika rendkívüli érdeklődéssel figyelte az oszmán uralkodók fennhatósága alá tartozó hatalmas terület sorsának alakulását, még mielőtt egy újabb tengerentúli konfliktusba bocsátkozott volna örök ellenségével, Angliával. Munkánk során megpróbáltuk ráirányítani a figyelmet azokra a főbb irányzatokra, amelyek ebben a korszakban a – többek között Choiseul herceg, Vergennes gróf vagy Saint-Priest gróf nevével fémjelzett – francia külügyminisztériumon belül uralkodtak. Magától értetődik, hogy ez utóbbiak Tott báró életpályáját is döntően befolyásolták.

Természetesen igen sokat merítettünk a munkánk tárgyát képező kérdésekkel foglalkozó biográfiai és diplomáciatörténeti művekből. A François de Tott életének szentelt első és mindeddig talán egyetlen életrajz, Palóczi Edgár 1916-ban írott műve nélkülözhetetlen forrásanyagnak bizonyult számunkra. Tudományos hiányosságai és regényszerű elbeszélésmódja ellenére Palóczi írása számos értékes információt tartalmaz Tott báró életéről, és megkísérli megrajzolni e személyiség minden részletre kiterjedő portréját. Ezzel szemben, mivel a szerzőre erősen hatott a magyar történetírást átítató nacionalizmus, e könyv hozzájárult a Tott báróval kapcsolatos teljességgel téves gondolatok elburjánzásához és az életére vonatkozó „mítoszok” kialakulásához is. A 20. század elejének francia történetírása úgyszintén bővelkedett a Tott tevékenységének szentelt művekben, melyek közül különösen François Charles-Roux és Henri Dehérain munkái bizonyultak hasznosnak számunkra e dolgozat megírásakor. A francia és amerikai történészek (például Fernand Braudel, Robert Mantran, Henry Laurens, Christophe Farnaud, továbbá Virginia Aksan, Orville Theodore Murphy) közelmúltbeli kutatásai révén szintén bővült az a terület, amely e diplomata életútját igyekszik feltárni.

Mivel gyakran idézett, ám kevésbé ismert személyiségről van szó, különös figyelmet szenteltünk a primer források tanulmányozásának. Tekintettel ezen anyagok igen nagy mennyiségére, munkánk során kénytelenek voltunk egyes forrásokat előnyben részesíteni a többivel szemben. Így kutatásainkat mindenekelőtt Tott báró diplomáciai levelezései köré összpontosítottuk. E levelezések elsősorban a francia diplomáciai levéltárakban találhatóak, vagyis a francia Külügyminisztérium Diplomáciai Levéltárában (Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Courneuve) és a Nantes-i Diplomáciai Levéltárban (Archives Diplomatiques de Nantes). Ezenkívül megtalálható Tott levelezésének egy átirrt és kötetekbe rendezett példánya a Versailles-i Városi Könyvtár (Bibliothèque Municipale de Versailles) kézirattárának Lebaudy gyűjteményében is. Nevezetesen a François de Tott báró különböző küldetéseivel kapcsolatos levelek másolatairól van szó. E kötetek minden bizonnyal Tott báró tulajdonát képezték, aki a diplomáciai levélváltásairól másolatokat tartott meg. A Versailles-i Városi Könyvtár említett sorozatában több olyan kötetet is találunk e levelezésekből, amely a báró címerét viseli.

Érdemes megjegyezni, hogy ez utóbbi kéziratgyűjteményt a múlt század elején még Apponyi Sándor gróf lengyeli könyvtárában őrizték, aki előszeretettel gyűjtötte a magyar történelemmel kapcsolatos dokumentumokat. Az nem ismeretes, hogy e kéziratok milyen úton-módon jutottak el a lengyeli kastélyból a Versailles-i Városi Könyvtárba, de az anyag mindenesetre hiánytalanul és viszonylag jó állapotban került oda. A Tott báró életének további szakaszaira vonatkozó ismereteink kiegészítése végett más francia levéltári gyűjteményekben (Service Historique de la Défense, Archives Nationales, a Vergennes család levéltára stb.), illetve Franciaországon kívüli archívumokban és könyvtárakban (a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv stb.) is sikeres kutatásokat folytattunk.

Tott báró életének vitathatatlanul egyik legértékesebb forrásanyaga a Tott báró emlékiratai a törökökről és a tatárokról (*Les Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares*), amelynek első kiadása 1784-ben, Amszterdamban látott napvilágot. E mű a teljesség igényével foglalja össze Tott különböző keleti utazásait. Önéletrajzi jellege ellenére viszonylag kevés információval szolgál ez az átfogó munka a szerzője diplomáciai karrierjéről. Az államtitkok tiszteletben tartásának kötelezettsége Tott bárót megakadályozta abban, hogy küldetéseinek valódi céljairól és ezek eredményeiről beszámoljon. A teljes kép kialakításához a diplomáciai források és az emlékiratok összehasonlítása elengedhetetlennek tűnt. A levéltári források és az emlékiratok összevetése alapvetően alátámasztja az azokban említett tények valóságát. Mindazonáltal Tott báró helyenként kissé eltúlozza írásaiban a török katonai reformokban játszott saját szerepének fontosságát, és néha a keleti társadalommal kapcsolatos előítéleteinek áldozatául esik a tudományos tárgyilagosság.

Kutatásaink során általában a kiadatlan források tanulmányozását előnyben részesítő empirikus módszert alkalmaztuk. Eközben számos nehézség merült fel, mivel meglehetősen különböző jellegű anyagokkal dolgoztunk. Időnként még a politikai és diplomáciai levelezés értelmezése is komoly fejtörést okozott. Egyes dokumentumok – különösen a nem francia anyanyelvű személyek által sebtében átírt vagy a németül írott kéziratok – jellege speciális paleográfiai tanulmányokat tett szükségessé. A gazdasági, hadügyi vagy irodalmi forrásanyagok továbbá egyfajta módszertani rugalmasságot és a korszak közigazgatásának, politikai és filozófiai eszméinek alapos ismeretét feltételezték. A különféle szakszótárak, kézikönyvek és más tudományos szakkönyvek igen hasznosnak bizonyultak a problémák megoldásához. A legfontosabb forrásokat a dolgozat szövegében mindig magyarul, a lábjegyzetekben pedig leginkább az eredeti archaikus francia nyelven idéztük. A fordításokat – a külön jelzett más fordítók kivételével – minden esetben magunk végeztük.

Kutatómunkánkhoz felbecsülhetetlen segítséget nyújtottak tanácsaikkal a kora újkori történelem jeles szakértői. Ezúton szeretnénk kifejezni hálás köszönetünket professzoraink és munkatársaink nagylelkű szakmai támogatásáért, amely nélkül e tanulmány nem jöhetett volna létre. Különös köszönettel tartozunk a következő nagy tekintélyű szakembereknek: Jean Bérenger

(Université de Paris-Sorbonne), Olivier Chaline (Université de Paris-Sorbonne), Lucien Bély (Université de Paris-Sorbonne), Faruk Bilici (Institut National des Langues et Civilisations Orientales, Párizs), Jean-Pierre Bois (Université de Nantes), Raymond Boissau tábornok (Párizs), Alix Bouteville (La Ferté-sous-Jouarre), Guy Peuch (Boulogne), Ivanics Mária (Szegedi Tudományegyetem), Jean-Pierre Jelmini (Musée d'Art et d'Histoire, Neuchâtel), Charles Kecskeméti (Archives Nationales, Paris), Arnaud Ramière de Fortanier (Archives Départementales des Yvelines, Versailles), Madame Nicole Garnier-Pelle (Institut de France – Musée Condé, Château de Chantilly, Franciaország), Antoine Gautier és Marie de Testa (Garches, Franciaország), Fazekas István (Országos Levéltár, Budapest; Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs), Philip Mansel (Society for Court Studies, London), Frédéric Hitzel (CNRS, Párizs), Philippe Henry (Université de Neuchâtel), Zachar József (HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Budapest), Fodor Pál (Magyar Tudományos Akadémia BTK), Pálffy Géza (Magyar Tudományos Akadémia BTK), Monok István (Országos Széchényi Könyvtár, Budapest), Daniel Tollet (Université de Paris-Sorbonne), Maurice de Tribolet (Service des Archives Cantonales, Neuchâtel), Horbulák Zsolt (Pozsony).

Bevezetőm végén szeretnék külön köszönetet mondani három kollégámnak, Csikány Tamásnak, Hahner Péternek és Penke Olgának, akik a jelen kötet eredeti változatát – a 2012-ben benyújtott MTA doktori dolgozatomat – opponensi minőségükben lelkiismeretesen, kitüntető figyelemmel és filológiai alapos-sággal olvasták el, és ezzel lehetővé tették egy minőségileg magasabb szintű tudományos monográfia elkészítését. Különösen fontosnak és megtisztelőnek tartottam, hogy e több tudomány (hadtörténet, diplomáciatörténet, eszmetörténet, irodalomtörténet stb.) határmezsgyéjén elhelyezkedő témájú munkám történészi, hadtörténészi és irodalomtörténészi szemszögből egyaránt alapos, sokrétű és további munkára ösztönző bírálatot kapott. Bírálóim észrevételei nyomán számos olyan – korábban talán kevésbé fontosnak tartott – részletet, fogalmat vagy feltevést sikerült újragondolnom és korrigálnom, amelyek sokat segítettek az akkori kézirat tökéletesítésében. Végezetül köszönöm az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetnek, valamint előző munkahelyemnek, a Nyugat-magyarországi Egyetemnek és valamennyi segítőkész kollégámnak a dolgozat elkészítéséhez nyújtott támogatását.

Budapest, 2015 januárjában

Tóth Ferenc

1. BEVEZETÉS: A FRANCIA KATONAI DIPLOMÁCIA LEHETŐSÉGEI A KELET-EURÓPAI TÉRSÉGBEN A 18. SZÁZAD FOLYAMÁN

EGY KÖZPONTI NAGYHATALOM KELETI TÁVLATAI

A Franciaország és Kelet-Európa közötti kora újkori diplomáciai és katonai kapcsolatok összetettsége olyan fogalmi kérdéseket vet fel, amelyekre választ kell adnunk ahhoz, hogy a katonai és diplomáciai együttműködés szerepét megvilágíthassuk. Jelen munkánkban egy diplomata és katonai ügynök életútjának bemutatásán keresztül kívánjuk érzékeltetni, hogy milyen jelentőséggel bírtak a katonai missziók az adott időszakban. Különös figyelmet fordítunk azokra a katonai konfliktusokra, amelyekre a francia külpolitikának reagálnia kellett e távoli, francia szemmel nézve „periferikus” területeken. Ezzel összefüggésben pontosítanunk kell azt is, hogy mit értünk politikai és katonai értelemben „periféria” alatt. E kifejezés használata feltételezi, hogy létezik egy „központ” is, egy olyan földrajzi egység, amely esetünkben Nyugat-Európának (Franciaország) felel meg. A „központ/periféria” ellentét már Fernand Braudel munkáiban is fellelhető, majd e teóriát más nyugati történészek – különösen az amerikai Immanuel Wallerstein – is továbbfejlesztették, akik elsősorban az európai régiók gazdasági sajátosságait vették figyelembe.¹ E szerint a kereskedelmi és ipari fejlődésnek köszönhetően a központi régiók a kora újkorban a kapitalizmus bölcsőjévé válnak, miközben a perifériákon elhelyezkedő területek megrekednek a mezőgazdasági termelésen alapuló gazdaság szintjén. A társadalmi fejlődés jól tükrözi e folyamatokat: a nyugati társadalom a polgárosodás útjára lép, míg keleten továbbra is tartják magukat a hagyományos feudális társadalmi formák. Ezt az elméletet tovább finomították a kelet-európai kutatók, köztük a magyar Bibó István, Szűcs Jenő és sokan mások. Szűcs Jenő „Vázlat Európa három történeti régiójáról” című művében kidolgozta azt az elméletét, amely szerint a félperiferikus elhelyezkedésűnek számító közepes méretű kelet-európai államok – például

---

¹ Lásd Immanuel Wallerstein: A modern világ gazdasági rendszer kialakulása. Budapest (Gondolat), 1983. Vö. Uő: Bevezetés a világrendszer-elméletbe. Budapest (L'Harmattan), 2010.

Lengyelország, Csehország és Magyarország – egy közbülső övezetet alkotnak, különösen a 18. századi Oroszországhoz és az Oszmán Birodalomhoz képest.²

Stratégiai és katonai szempontból nehezebb meghatároznunk, hogy mit tekinthetünk központnak, illetve perifériának. Hogyan tekinthetnénk a 17. századi spanyol hadsereget, vagy később II. Katalin orosz hadseregét másodrangú jelentőségűnek? Ráadásul szerte a kelet-európai területeken stratégiai fontosságú központok találhatók, amelyek éppen a „periferikus” határterület jellegüknek köszönhetően váltak fontossá. Franciaország kora újkori kelet-európai külpolitikáját alapvetően meghatározta a Habsburg Birodalommal való évszázados küzdelme. A francia királyi udvar már a 16. és 17. század folyamán felismerte a kelet-európai Habsburg-ellenes szövetségek előnyeit, amelyek segítségével kétfrontos háborúra kényszeríthette ellenfelét. Ebben a törekvésben időnként sikeres támogatásra talált az Oszmán Birodalom, Svédország és Lengyelország mellett az Erdélyi Fejedelemség és a magyar kuruc mozgalom részéről. XIV. Lajos keleti politikájának tehát fontos elemét képezte a Habsburg-ellenes keleti szövetségi rendszer, amelyben a magyar kuruc mozgalom (*Malcontents*) is fontos szerepet játszott a 17. század második felétől egészen a Rákóczi-szabadságharcig.³ E kelet-európai franciabarát szövetségek megőrzéséhez a francia külpolitika még az 1756-os, úgynevezett „diplomáciai forradalom” után is ragaszkodott, mivel az kiváló lehetőséget nyújtott a feltörekvő orosz ambíciók korlátozására. A francia diplomácia szemszögéből a nagyhatalmi érdekek kereszttüzében álló krími tatár kánság, az Oszmán Birodalom és Lengyelország a felvilágosodás századában is elsődleges fontosságú regionális központnak számított.⁴

2 Erre vonatkozóan lásd *Bibó István*: Válogatott tanulmányok. Budapest (Corvina), 2004., *Gyáni Gábor*: Történészviták hazánk Európán belüli hovatartozásáról. Valóság 31. (1988)/4. 76–83., *Niederhauser Emil*: A kelet-európai fejlődés egysége és különbözősége. Magyar Tudomány, 1989. 668–681., *Romsics Ignác*: Helyünk és sorsunk a Duna-medencében. Budapest (Osiris), 2005., *Szűcs Jenő*: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Budapest (Gyorsuló Idő, Magvető), 1983.

3 Vö. *Jean Bérenger*: A francia politika és a kurucok 1676–1681. Századok, 1972. 162–170., *Benda Kálmán*: A Rákóczi-szabadságharc és az európai hatalmak. Történelmi Szemle, 1978. 513–519., *Lucien Bély*: Les régions périphériques dans la stratégie française au temps de la guerre de Succession d’Espagne. In: *Frédéric Dessberg–Eric Schnakenbourg* (szerk.): Les horizons de la politique extérieure française: Stratégie diplomatique et militaire dans les régions périphériques et les espaces seconds (XVIe–XXe siècles). Peter Lang Verlag (Bruxelles, Bern, Berlin, Frankfurt am Main, New York, Oxford, Wien), 2011. 45–55., *Uő*: La dimension européenne de la Guerre de Succession. L’Apostrophe catalana a la guerra de successió, 1705–1707. Barcelone, 2007. 25–33.

4 A francia külpolitika perifériáinak bemutatását tűzte ki az Écoles Militaires de Saint-Cyr Coëtquidan és a Nantes-i Egyetem történeti intézete által szervezett „Les horizons de la politique française: régions périphériques et espaces seconds dans la stratégie diplomatique et militaire (XVIe–XXe siècles)” konferenciája (Saint-Cyr Coëtquidan–Nantes, 2010. március 30.–április 1.). L. a konferencia előadásait tartalmazó kötetet: *F. Dessberg–E. Schnakenbourg* (szerk.): Les horizons de la politique i. m.

A hadtörténetírásban már jó ideje létezik egy elmélet, amely jól tükrözi a kora újkori eltérő katonai fejlődések problémáit: az angolszász történészek – különösen Michael Roberts és Geoffrey Parker – által kidolgozott híres „hadügyi forradalom” elmélete.⁵ E teória felvázolja a katonai szervezeten, a harcászaton és főleg a haditechnikán belül bekövetkezett változásokat. Ezek a reformfolyamatok a nyugat-európai nagyhatalmak hadseregein belül mentek végbe, és a közepes vagy kisebb államokba leginkább csak valamely másik nagyhatalom segítségével jutottak el. Ez a fajta segítség jelentkezhettek fegyverek vagy pénzeszközök formájában, de különösen a célországba küldött katonai diplomáciai küldöttségek, katonai missziók útján. Számos példát szolgáltat erre a 17–18. század fordulóján Magyarországra és Lengyelországba küldött katonai missziók története.⁶

A hadügyi forradalom különböző mértékben érte el Európa egyes részeit. Geoffrey Parker nyomán Lucien Bély egyik kiváló művében említést tesz „a hadügyi forradalommal szembeni ellenállásról” az európai perifériákon. Ezzel lényegében Kelet-Közép-Európára utal, ahol viszonylag kevés modern rendszerű olaszbástya erősítmény volt, és a lovasság – elsősorban a könnyűlovasság – száma a 17. század második felében jóval meghaladta a gyalogság számát.⁷ Ez az ellenállás akár hatékonynak is bizonyulhatott, és a 18. század folyamán elősegíthette a kisháborús taktika sikerét és széles körű európai elterjedését. Hasonlóan óvatosan kezelendők a hadügyi forradalom vívmányainak kelet-európai elterjedésével kapcsolatos leegyszerűsítő ítéletek, amint ezt Ágoston Gábor oszmán tüzéségre vonatkozó kutatásai is bizonyítják.⁸ Mindazonáltal e néhány kivétel inkább erősíti a hadügyi forradalom lassú nyugat-keleti elterjedési folyamatával kapcsolatos szabályt. A felvilágosodás századában egyes „periferikus” hatalmak felismerték elmaradottságukat a hadászat terén, ezért szakértőket toboroztak és nagyszabású katonai reformokat hajtottak végre a fent vázolt „hadügyi forradalom” szellemében. A külföldi katonai szakértők megbízásának célja a hadseregek teljes szerkezetének korszerűsítése volt, miközben a rövid életű katonai missziók szerepe gyakran csak a teljes összeomlás elkerülését szolgáló vészhelyzeti intézkedésekre korlátozódott. Mindenesetre a katonai fejlődés a hatalmak létének egyik elengedhetetlen feltétele. Az úgynevezett „felvilágosult abszolutizmus” fogalma jól tükrözi az egyes „periferikus” hatalmak hadügyi felzárkózására irányuló

5 Lásd Michael Roberts: *The Military Revolution, 1560–1660*. Belfast, 1956., Geoffrey Parker: *The Military Revolution, Military Innovation and the Rise of the West 1500–1800*. Cambridge (Cambridge University Press), 1988.

6 Jó példa erre Lemaire brigadéros küldetése a Rákóczi-szabadságharc során: *Brigadier général Louis Le Maire: Relation abrégée de ce qui s'est passé dans la guerre de Hongrie depuis le commencement de la campagne de 1705 jusqu'au mois de mars 1708* (Szerk. Jean Béranger). Paris (Honoré Champion), 2007.

7 Lucien Bély: *Les relations internationales en Europe XVIIe–XVIIIe siècles*. Paris, 1992. 319–320.

8 Lásd Ágoston Gábor: *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*. Cambridge (Cambridge University Press), 2005.

reformok kettős természetét. E törekvéseket gyakran siker koronázta, ahogyan azt Oroszországban II. Katalin példája is igazolja. Ezzel szemben a 18. században élénk vitákat kiváltó „keleti despotizmus” elmélete bizonyítja, hogy kellően mélyreható reformok híján csak pillanatnyi, ingatag katonai sikereket érhetnek el.

A kora újkori „hadügyi forradalom” egyik utolsó hullámának tekinthetők azok a 18. századi haditechnikai és hadsereg-szervezési újítások, amelyek folyamatos bevezetése a francia királyi hadsereget a korabeli Európa egyik legmodernebb hadseregévé tette. Az általunk vizsgált korban elsősorban a d’Argenson gróf és Choiseul herceg nevéhez fűződő reformokról kell megemlékeznünk. Marc-Pierre de Voyer de Paulmy d’Argenson gróf (1696–1764)⁹ 1743-ban elnyerte a hadügyminiszteri tárcát. A hadügyek reformját nagy energiával és céltudatossággal végezte a széles hatalmi körrel felruházott hadügyi biztosai révén. A francia abszolutizmus buzgó híveként gyakran autoriter államtitkárnak meggyűlt a baja az őt kritizáló hadvezérekkel, például Szász Móriccal. D’Argenson gróf páratlan hatalmi ereje lehetővé tette a királyi tanácsokban saját stratégiai terveinek végigvitelét: így 1744-ben az elzászi hadjáratot, 1748-ban Maastricht elfoglalását és 1756-ban a hannoveri hadjáratot. Stratégiai elképzeléseinek helyességét elsősorban az osztrák örökösödési háború második felének győzelmei (1745, Fontenoy) igazolták. Az aacheni béke (1748) és az osztrák–francia szövetségi szerződés (1756) megkötése ellen hevesen, ám hiába tiltakozott. Kialakított egy tapasztalt tábornokokból álló tanácsot, amelyet a bécsi Udvari Haditanács mintájára szeretett volna intézményesíteni 1752–1753-ban. Gyakran utazott személyesen a hadjáratok helyszíneire, és rengeteg közvetlen kapcsolatot alakított ki a hadsereg tisztikarával, köztük magyar származású katonatisztekkel is. Az egészségi állapota a sok utazás következtében megromlott, és emiatt lemondott a minisztériumról unokaöccse javára. A hadmérnöki képzés reformjára 1743-ban d’Argenson gróf hadügyi államtitkársága idején került sor, amikor a tüzérségi iskolák mintájára korszerűsítették a hadmérnöki képzés adminisztrációját és vizsgarendszerét (kétlépcsős, felvételi és záróvizsgarendszer), valamint a terepgyakorlatok lebonyolítását. 1749-ben alapították meg a mézières-i hadmérnöki iskolát, amely a kor legmodernebb ilyen jellegű intézménye volt. Szintén az ő nevéhez fűződik a patinás párizsi *École royale militaire* intézményének létrejötte is, amelyet 1751-ben alapítottak a kevésbé tehetős vidéki nemesifjak katonai képzése céljából. Az általa 1743-ban átvett hadügyi államtitkárság hat egymástól független osztályból állt: a haditanács, a hadellenőrzés, az út- és közlekedésügyek, a levelezések, a pénzügyek és hadellátás osztályaiból. Ezekhez

9 Életéhez lásd Yves Combeau: Marc-Pierre de Voyer de Paulmy, comte d’Argenson, 1743–1757. Thierry Sarmant (szerk.): Les ministres de la guerre 1570–1792, Histoire et dictionnaire biographique, Paris, 2007. 363–389. Vö. Tóth Ferenc: Magyar vonatkozású dokumentumok a d’Argenson család levéltárában I., Hadtörténelmi Közlemények 2010. december 123/4. 886–908., Uő: Magyar vonatkozású dokumentumok a d’Argenson család levéltárában II. Hadtörténelmi Közlemények 2011. december, 124/4. 1129–1149.

járultak az általa hozzárendelt erődítésügyi, katonai kórházügyi, ruházati, tüzérségi, előléptetési, hitelkezelési és csendőrségi osztályok. A csapatok ellenőrzésének rendszerét az általa kifejlesztett főfelügyelői rendszer (*inspecteurs généraux*) biztosította.¹⁰

A 18. század másik fontos francia hadügyi reformere Étienne-François Choiseul-Stainville herceg (1719–1785),¹¹ aki 1758-tól 1770-ig gyakorlatilag miniszterelnökként tevékenykedett. Kiváló katonai szakértőként vette körül magát, és a hétéves háború nagy katonai kudarcai után sikerült a francia királyi hadsereget átszerveznie és korszerűsíteni. Nevéhez fűződik a francia tüzérség átfogó reformja. Az 1720-ban La Fère-ben végre létrejött tüzérségi szakiskola után új iskolák nyíltak Metzben, Strasbourghban, Grenoble-ban (ezt 1776-ban Valence-be helyezték át) és Perpignanban. Ezeket követte az 1755-ben Auxonne-ban és 1762-ben Toulban alapított intézmény (utóbbit 1767-ben a douai-i iskola váltotta fel). Choiseul herceg Jean-Baptiste Vaquette de Gribeauvalra, Bélidor neves tanítványára bízta a francia tüzérség átfogó reformját, aki megalapozta a forradalmi és napóleoni háborúk sikereinek alapját képező modern francia tüzérséget. Az akkori korban meglepően gyors tüzelésűnek tartott Gribeauval-féle ágyúk valóságos csodafegyverré váltak ebben az időszakban.¹² 1762 végén két királyi rendelettel sikerült a gyalogsági és lovasági ezredek egységesítésének hosszú folyamatát is lezárnia, amely elsősorban az egyenruha és fegyverzet standardizálását vonta maga után. Az ezt követően rendszeresített 1777-es mintájú Charleville-féle szuronyos puska szintén megalapozta a forradalmi és napóleoni háborúk francia sikereit. Choiseul herceg nagy jelentőséget tulajdonított a mézières-i hadmérnöki iskola és az *École royale militaire* intézmények továbbfejlesztésének is. A mézières-i hadmérnöki iskola pedagógiai programja sokrétű volt: számтан, geometria, mechanika, hidraulika, fizika, kémia, botanika, rajz, utászat, sztereotómia, a legújabb gépek tanulmányozása. A hangsúlyt a tudományokra helyezték (az elméleti és a gyakorlati képzés háromnaponként váltakozott, csakúgy mint a tüzérségi iskolákban), de a katonai kiképzést sem hanyagolták el (aknaismeret és aknaharcászat, térképolvasás, erődök támadása és védelme). A mérnöktanulókat tehát tökéletesen felkészítették erődépítő és korszerűsítő missziójukra, valamint az ostromharcászatban rájuk váró szerepre. A képzés minőségét olyan kiváló tanárok garantálták, mint például az 1753–1793 között az intézményben

10 Vö. Jean Chagniot: Paris et l'Armée au XVIIIe siècle. Paris, 1985., *Lieutenant-colonel de Lafeuillade*: Le XVIIIe siècle. L'évolution militaire organique. Paris, 1937., Émile G. Léonard: L'armée et ses problèmes au XVIIIe siècle. Paris, 1958.

11 Életéhez lásd Annie Brienne: Le duc de Choiseul. La France sous Louis XV. Paris (Albatros), 1986., Guy Chaussinand-Nogaret: Choiseul (1719–1785). Naissance de la gauche. Paris (Perrin), 1998., André Corvisier: L'Armée française de la fin du XVIIIe siècle au ministère de Choiseul. Le soldat. Paris (Presses universitaires de France), 1964., Roger H. Soltau: The Duke de Choiseul, Oxford, 1909., Rohan Butler: Choiseul. Vol. I: Father and Son, 1719–54. Oxford (Clarendon Press), 1980.

12 Bély, L.: Les relations i. m. 562–563.

tanító Charles Bossut apát¹³ vagy a később ott tevékenykedő Gaspard Monge.¹⁴ Az *École royale militaire* továbbfejlesztését Choiseul herceg az 1761. január 4-én kelt ediktummal folytatta. A királyi rendelet 500 főben rögzítette az intézmény tanulójának létszámát, és meghatározta a felvételi feltételeket is.¹⁵ E széles körű reformoknak és új intézményeknek köszönhetően a francia királyi hadsereg hihetetlen fejlődésen ment keresztül, amelynek igazi eredményeit a forradalmi és napóleoni háborúk során tapasztalhatta meg a fejlett nyugati világ, és amelynek hatásai viszonylag hamar eljutottak Kelet-Európáig is.

A KATONAI DIPLOMÁCIA ÚJ LEHETŐSÉGEI: A KIKÜLDÖTT KATONAI SZAKÉRTŐK ÉS A KATONAI MISSZIÓK

Európa nyugati és keleti felén az eltérő hadügyi fejlődés következtében lassan megjelent a kiküldött katonai szakértők és a katonai missziók rendszere. Az első időszakban spontán dezertőrök, kalandorok és renegátok egyéni akcióiról volt szó. Ezek sikere nyomán alakultak ki a szervezett katonai missziók, amelyek a 18. század végére már intézményes kereteken belül működhettek. Hogyan végezhetette tevékenységét e korban egy katonai misszió vezetője? A kalandor szellemű ügynökök regénybe illő elbeszéléseivel szemben a felvilágosodás századában már ritkán fordult elő, hogy egymagukban dolgoztak volna. A neves szakértőket a háttérből leggyakrabban a helyszínen toborzott, illetve más diplomáciai vagy katonai szolgálatból odavezényelt szakértőkből álló csapat segítette. A híres Alexandre de Bonneval például valóságos hálózatot épített ki az ilyen katonatisztek közül, akik között éppúgy találhattunk osztrák katonaszökevényeket, magyar menekülteket vagy a híres Ibrahim Mütefferrikához hasonló renegátokat.¹⁶ E katonai tanácsadók munkamódszere azonban teljesen különbözött attól, ahogyan az európai

13 Charles Bossut (1730–1814), francia matematikus, műegyetemi tanár és a Francia Tudományos Akadémia tagja.

14 Gaspard Monge (1746–1818), francia matematikus, az ábrázoló geometria megalkotója és az analitikus geometria úttörője.

15 Anne Blanchard: Les « ingénieurs du roy » de Louis XIV à Louis XVI. Etude du corps des fortifications. Montpellier, 1979., Charles L. Montzey: Les institutions d'éducation militaire jusqu'en 1789. Paris, 1866. Az 1761-ben Párizsban tartózkodó Teleki József gróf megcsodálhatta az intézmény akkor még csak gipszmodellként álló teljes épületkomplexumát: *Tolnai Gábor* (szerk.): Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában (Teleki József utazásai 1759–1761), Budapest (Akadémiai Kiadó), 1987. 199.

16 Vö. Heinrich Benedikt: Der Pascha Graf von Bonneval 1675–1747, Graz–Köln (Böhlau), 1959., Albert Vandal: Le Pacha Bonneval, Paris, 1885. Ibrahim Mütefferrika katonai diplomáciai szerepéről újabban: Tóth Ferenc: Ibrahim Mütefferrika, egy oszmán diplomata a magyar függetlenség szolgálatában, Magyar Tudomány 2011/1. 38–47.

hadseregek alacsonyabb beosztású tisztjei tevékenykedtek. A megbízott nagyobb autonómiával és szabadsággal rendelkezett, de felül kellett kerekednie a mindenfelől rá leselkedő nehézségeken is. Rendkívül sokat nyomott a latban a találékonyság és az intuíció, kezdeményezéseit pedig a helyi lehetőségekhez és szükségletekhez kellett igazítani. Parancsai távolról érkeztek, ami gyakorlatilag szabad kezet biztosított számára az intézkedései során. Mindazonáltal a helyi katonai hatóságokkal egyetértésben kellett cselekednie – ez jelentette mindennapos problémáinak legfőbb forrását. Tott báró – amint látni fogjuk – Emlékirataiban hevesen ostromozza a török hatóságok fanatizmusát és babonásságát, és egyenesen e sajátosságoknak tulajdonítja az orosz–török háború kudarcait. A híres amerikai történész, Theodore Orville Murphy Vergennes életpályájának szentelt monográfiájában (*Charles Gravier comte de Vergennes, French Diplomacy in the Age of Revolution 1719–1787*) igen találóan jellemzi a kiküldött katonai szakértők ambivalens természetét. Véleménye szerint a francia nagykövetség szolgálatában álló két magyar származású huszártiszt, Tóth András és fia, François, a mai katonai tanácsadók prototípusának tekinthetők, akik néha nem tudják pontosan, hogy valójában kinek is tartoznak felelősséggel...¹⁷

Egy kiküldött katonai szakértőnek alkalmazkodnia kellett a helyi körülményekhez. Elsősorban nem feltétlenül az ország hagyományos hadviselésének reformok általi nyugati hadászati módszerekre való átalakítását kellett kitűznie célul, hanem pontos katonai műveletek végrehajtására kellett törekednie a meglévő eszközök lehető leghatékonyabb felhasználásával. Ez az oka annak, hogy a XIV. Lajos által Magyarországra küldött hadvezérek 1677-ben a császári csapatok elleni küzdelemben inkább kozákokat, kelet-európai könnyűlovasokat toboroztak. Később XIV. Lajos magyarországi követe, des Alleurs gróf azt tanácsolta Rákóczi fejedelemnek, hogy huszáros harcmódot – kisháborút – alkalmazzon az osztrákok ellen, és kerülje a nyílt ütközeteket.¹⁸ E példák szembehelyezkednek a hadtörténetírás merev elméleteivel, amelyek a reguláris és irreguláris háborúk közötti kapcsolatokat a kelet–nyugati földrajzi perspektívában mutatják be.¹⁹

A kiküldött katonai szakértők rendkívül változatos területeken fejtették ki reformtevékenységüket. Általában bonyolult mérnöki munkáról volt szó, ahol a nyugati tisztek képzettsége magasan túlszárnyalta a fogadó országbeli katonai szakértők szaktudását. Például ami a térképészeti ábrázolásait illeti, a francia tisztek gyakran megdöbbenéssel szembesültek a keleti geográfusok távoli országokkal kapcsolatos tudásbeli hiányosságaival, ahogyan arra

17 Orville T. Murphy: *Charles Gravier Comte de Vergennes, French Diplomacy in the Age of Revolution 1719–1787*. Albany (State University of New York Press), 1982. 80.

18 Tóth Ferenc: *Régularité et irrégularité dans la guerre d'indépendance hongroise au début du XVIIIe siècle*. Hervé Coutau-Bégarie (szerk.): *Stratégies irrégulières*, Paris (Economica), 2010. 288–289.

19 Hervé Coutau-Bégarie: *Traité de stratégie* (5e édition), Paris (Economica), 2006. 238–243.

kissé szarkasztikusan Tott báró is utal Emlékirataiban.²⁰ Alexandre de Bonneval gróf katonai térképekkel látta el a törököket, amelyeket egy erdélyi származású renegáttal, az Oszmán Birodalom legelső nyomdájának megalapítójával, Ibrahim Mütefferikával ki is nyomtatattott. Maga Tott báró is készített katonai térképeket az oszmán hadsereg vezetésének az 1768–1774-es orosz–török háború alatt.

A tüzérség jelentette a kiküldött katonai szakértők és katonai missziók másik fontos tevékenységi területét az Oszmán Birodalomban. Jóllehet a török haderők tüzérsége gyors fejlődésnek indult, nem szabad elfelejtenünk, hogy leglátványosabb sikereiket (Konstantinápoly 1453-as bevételét vagy az 1526-os mohácsi győzelmüket) a – többnyire olasz származású – renegát tüzéreknek köszönhatték. Ez a fegyvernem alkotta az Európa nyugati hadseregeiben az újkorban végbement modernizációs folyamat egyik fő pillérét. Az oszmán katonaság akkori modernizációjával kapcsolatos kérdéseket kutató történészek nagy figyelmet szenteltek e témának.²¹ A modern francia tüzérség, amelynek alapjait még Saint-Rémy és Bélidor mérnök tette le a 17–18. század során, korszakunkban komoly fejlődésen ment keresztül. A 18. század derekára megszilárdult az egész francia tüzérségre jellemző, úgynevezett Vallière-rendszer (*système Vallière*). Ennek lényege a különféle ágyútípusok egységesítése és szabványosítása volt. Ez alapján öt ágyútípus került bevezetésre, a négyfontostól a 24 fontosig. François de Tott jelen munkánkban részletesen tárgyalt reformjai Alexandre de Bonneval 1730-as években elkezdett tüzérségi reformjai egyfajta folytatását is jelenthették, az új tüzérségi technológiáknak az oszmán hadseregbe történő bevezetése tekintetében.

A haditechnikai fejlesztések kapcsán mindenképpen említést kell tennünk az erődítéstechnikáról is, amely a tüzérség korszerűsödésével párhuzamosan látványos fejlődésnek indult Nyugat-Európában. A periferikus területekre gyakran csak jelentős késéssel gyűrűzött be ez a haladás, ahogyan ez Lengyelország vagy Magyarország tekintetében is megfigyelhető. Az Oszmán Birodalom esete ugyanakkor némileg sajátos. Miközben a határait ellenálló és korszerű erődrendszerekkel erősítették meg, az ország központi régiói meglehetősen eltérő képet mutattak. A törökök erődépítési tudományának hiányosságairól Silva márki a következő megjegyzést tette híres művében: „A mérnökeik semmivel sem képzetebbek a tüzéreiknél. Erődjeik vagy rossz minőségűek, vagy az összeomlás szélén állnak. Az újabbaknak se megfelelő oldalfaluk,

20 „Mivel eddig egyetlen orosz hajó sem jelent meg Konstantinápoly vizein, úgy tekintették, hogy az oroszoknak nincs hajójuk, vagy ha van is, az a törököknek mit sem árthat, hiszen nincs összeköttetés a Balti-tenger és a görög szigetek között. (...) A széthajtogatott térképek sem nyomtak többet a latban, és még a díván nem igazán győződött meg arról, hogy bekövetkezhet az, ami megtörtént, amikor befutottak a hírek Koron ostromáról, Moréa elfoglalásáról és tizenkét ellenséges hadihajó közeledtéről.” Tóth Ferenc (szerk.): François Baron de Tott Emlékiratai a törökökről és a tatárokról. Szombathely (Vasi Szemle Kiadó), 2008. (a továbbiakban: Tott Emlékiratai) 196.

21 Itt különösen Virginia Aksan és Ágoston Gábor munkáira utalunk.

se jól megépített sáncaik nem voltak, a régebbieket pedig elhanyagolják. A basáknak csupán arra van gondjuk, hogy a pénzüket gyarapítsák, az erődjeiket hagyják elenyészni, azokon semmiféle javítást nem végeztenek. Az egész birodalomban egyetlen olyan erődöt sem találhatunk, amely egy hosszú ostromnak ellenállhatna.”²² Tott bárónak a Dardanellák és a Boszporusz megerősítésére irányuló tevékenysége a tanúbizonysága a nyugat-európai katonai szakértők erődítés terén elért sikereinek. Ezt még kiegészíthetnénk a hadügyi szervezést érintő különféle egyéb kérdésekkel, így például a szállítás és ellátás speciális logisztikai problémáival, amelyek sok fejtörést okoztak a kiküldött európai tiszteknek a kelet-európai missziók során.

A katonai követek által bevezetett hadügyi reformok egy másik ága mélyrehatóbb változásokat helyezett kilátásba, minek következtében vehemensebb ellenállásba ütközött a hagyományos hadseregek katonai elitje részéről. A Nyugat-Európában meghonosodott katonai fegyelemnek nem sok létjogosultsága lett volna az oszmán hadsereg segédcsoportokból álló hadseregtestein belül: ezekre inkább a kisháborús taktika és a hagyományos szervezeti rend volt jellemző, ami homlokegyenest elutasít minden olyan alárendeltséget, amely nem a társadalmi rendben gyökerezik. Az Oszmán Birodalomban a nyugatias felfogás elterjedésének a vallás állta útját, ahogyan ezt Tott báró is kifejti Emlékirataiban.²³ A strukturális reformok érintették továbbá a katonák gyakorlati és elméleti képzésének területét is. Itt különösen a bombász (*humbaraçi*) és az úgynevezett gyorstüzelő (*sütratçi*) testületek megalakításának példáját kell kiemelnünk, amelyek Bonneval gróf és Tott báró reformjainak köszönhetően jöttek létre. Az elméleti képzés csúcspontjaként Tott báró matematikai iskolát alapított Konstantinápolyban az oszmán haditengerészethez tartozó katonatisztek képzése céljából.²⁴

E néhány általános gondolatot követően François de Tott szimbolikus alakján keresztül szeretnénk bemutatni, melyek voltak az egyszersmind

22 *Marquis de Silva*: *Pensées sur la tactique, et la stratégie ou vrais principes de la science militaire*. Torino, 1778. 25.

23 „A tábornokok fennhéjázó tudatlanságához hozzáadódott még segédek ostoba rátartisága; és a törökök, akik mindig hatalmas tüzértséget hurcoltak magukkal, amelynek minden darabját rosszul állították össze, és legalább olyan rosszul kezelték, szóval a törökök minden alkalommal, amikor az ellenség rájuk zúdította teljes tüzerjét, szerencsétlenségüket úgy orvosolták, hogy az oroszokat vádolták rosszhiszeműséggel. Erősebbek, mondták, mert erősebb a tüzértségük, így nem lehet megközelíteni őket, de ha egyszer elhallgatnak a hitvány ágyúik, mutassák meg, milyen katonák karddal a kézben, meglátjuk majd, hogy e hitetlenek ellenállnak-e az igazhitűek szabályainak. Az oktalan fanatikusoknak eme gyülekezete még azt a néhány támadást is fel merte hánytorgatni az oroszoknak, amit azok a szent ramadánkor intéztek ellenük.” Tott Emlékiratai 194–195. Vö. *Virginia Aksan*: *Breaking the Spell of the Baron de Tott: Reframing the Question of Military Reform in the Ottoman Empire, 1760–1830*. *The International History Review*, Vol. 24, No. 2 (Jun., 2002), 253–277.

24 *Jean Béranger*: *Les vicissitudes de l’alliance militaire franco-turque (1520–1800)*. *Daniel Tollet* (szerk.): *Guerres et paix en Europe centrale, Mélanges d’histoire des relations internationales offerts à Jean Béranger*. Paris, 2003. 323–327.

katonai és diplomáciai státusszal járó katonai tanácsadói életpálya sajátosságai. Tott báró esetében két típus közötti átmenetről beszélhetünk. Egyfelől nem szabad elfeledkeznünk a kalandorok, katonaszökevények, emigránsok tevékenységéről, akik a nemzetközi hadseregek európai jelenlétét kihasználva átálltak a nyugati hatalmak szolgálatából a keleti uralkodók zászlaja alá, és ezáltal jelentősen hozzájárultak a katonai technológiák elterjesztéséhez – ahogyan azt Alexandre de Bonneval fordulatos élete is látványosan bizonyítja. Másfelől tanúi lehetünk annak, ahogyan az alkalmi missziók – különösen a 19. századtól kezdődően – átalakultak a Franciaország potenciális szövetségeseivel való valóságos katonai együttműködéssé az európai periferikus területeken az egyre mélyebb és strukturálisabb reformok érdekében.

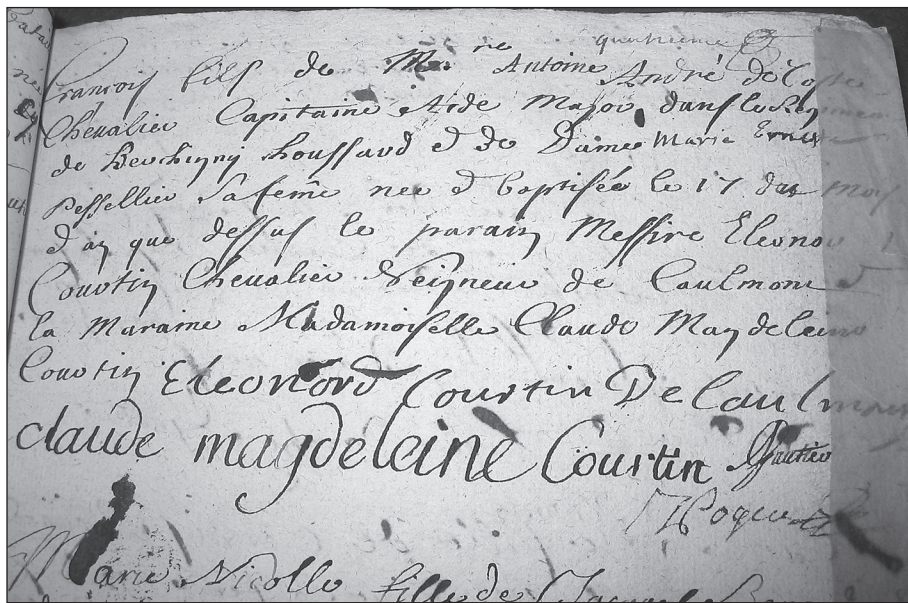

2. APA ÉS FIA

„Ha a világalgalmi ambíció a térkép tanulmányozása révén kívánna kijelölni a világ fővárosának leginkább kedvező helyszínt, kétségkívül Konstantinápolyra esne a választása. E két tenger közé ékelődött város a hasznos termelés és a legvirágzóbb kereskedelem központjává is válhatna, ha a despota elnyomás nem rombolná szét húsz mérföldes körben a kultúra és az ipar valamennyi eszközét. A szárazföld felől nézvé, az ősrégi városfalak közé szorított Konstantinápoly csak az enyészet képét tárja az utazó elé; eközben a tengeren érkezők úgy festenek, mintha egy roppant amfiteátrum középpontjába igyekeznének minden irányból, hogy illendőképp adózzanak a világ dicső fővárosának.”

François baron de Tott emlékiratai a törökökről és tatárokról

*François de Tott keresztelési anyakönyvi bejegyzése
(Chamigny község Polgármesteri Hivatala)*

A GYÖKEREK

François de Tott báró élete – emlékiratainak hajdani sikere ellenére – mindig is az újkori diplomáciatörténet rejtélyes, homályos fejezete volt. Egyrészt életpályája már zseni ifjúságától kezdve a korabeli titkos diplomácia keretein belül formálódott. Másrészt, mint korának több hasonló kozmopolita történelmi egyénisége, a nemzeti történetírások mostohagyermekévé vált. Emiatt még a hiteles életrajzhoz szükséges történeti források feldolgozása sem történt meg. Egyébként pedig az utókor igen változatos és gyakran anakronisztikus képet őriz róla. Egyszer a gátlástalan sarlatán, máskor pedig a felvilágosult filozófus képében jelenik meg. Gyakran bírálják gyarmatosítást hirdető eszméit is, nem beszélve arról a hálátlan történelmi szerepéről, amelyet a hanyatló Oszmán Birodalom védelmében játszott. Származása szintén sok találgatásra és fejtegetésre ad okot. Némelyek szerint svéd volt,²⁵ mások, mint például a filozófus Voltaire, elfajzott francia nemesnek tartották.²⁶ A törökök pedig – leplezetlen csodálatuk ellenére – egyszerűen csak francia sarlatánnak tekintették. Magyarságát is gyakran hangsúlyozzák, sőt néha francia szolgálatban álló magyar nemesnek is tekintik, elfelejtve, hogy ő valójában Franciaországban született.²⁷ Félreértésre adhat okot, hogy apja és testvérbátyja bizonyos ideig szintén a francia diplomácia szolgálatában állt, és tevékenységük nagyban hasonlított egymásra.

Családja egyértelmű magyar nemesi família volt, amelynek emléke fellelhető a történelmi Magyarország különböző régióiban. Tóth vagy Totth (gyakori korabeli helyesírás) nevű nemesi családokat szép számban találhatunk a korabeli Magyarországon. A szóban forgó família a Székelyi előnevet viselte, és szerzőnk édesapjának családja valahol Felső-Magyarországon, Nyitra környékén²⁸ élt. Ugyanakkor ilyen néven többen is igazolták magukat

25 „Monsieur de Villeneuve dépêcha en effet le Baron de Tott, Gentilhomme Suédois attaché au service de France, homme adroit & instruit des intérêts des Princes, qui s’acquitta si bien de sa commission, que le Kan des Tartares disait tout haut qu’il aimerait mieux perdre sa couronne que ne pas procurer celle de Pologne au Roi Stanislas.” *Abbé Mignot: Histoire de l’empire ottoman, depuis son origine jusqu’à la paix de Belgrade en 1740* Tome IV. Paris, 1771. 378–379.; Vö. *François de La Rochefoucauld: Souvenirs du 10 août 1792 et de l’armée de Bourbon*. Paris, 1929. XXV.

26 Lásd ehhez: *Tóth Ferenc: Voltaire et un diplomate d’origine hongroise en Orient. Cahiers d’études hongroises* 7/1995. 83.

27 *Henry Laurens: Les origines intellectuelles de l’expédition d’Égypte, L’orientalisme islamisant en France (1698–1798)*. Istanbul–Paris, 1987. 63.; *Robert Mantran (szerk.): Histoire de l’Empire ottoman*. Paris, 1989. 280.; *Mihail-Dimitri Sturdza: Grandes familles de Grèce, d’Albanie et de Constantinople*. Paris, 1983. 597–598.

28 *Palóczy Edgár: Báró Tóth Ferenc a Dardanellák megerősítője*. Budapest, 1916. 253–270.; *Nyitrai származásával legutóbb Horbulák Zsolt foglalkozott: Horbulák Zsolt: Adalékok Tóth Ferenc*

e korban Vas és Zala vármegye nemesi közgyűlésein.²⁹ A család francia ágát François édesapja, Tóth András alapította, aki a Rákóczi-szabadságharc bukása után emigrációba kényszerült. Ő Nyitrán született, 1698. március 26-án.³⁰ A szabadságharc idején II. Rákóczi Ferenc fejedelem apródjaként viszonylag fiatalon kivette részét a küzdelmekből. Rákóczi emlékirataiban név szerint is megemlíti, hogy Forgách Simon 1705-ben Nagyszeben ostromakor őt küldte a francia származású császári várparancsnok, Jean-Louis de Bussy-Rabutin köszöntésére.³¹

A Rákóczi-szabadságharc bukása utáni magyar emigráció története a magyar történetírás egyik legvitatottabb témája. Az emigráns II. Rákóczi Ferenc a magyar történelem egyik legnépszerűbb, ám korántsem egyértelműen megítélt hőse. A szabadságharc leverése utáni éveit kutató történészek külföldi levéltárak forrásait folyamatosan feldolgozva gazdagították azt a képet, amelyet a hazai történelemkönyvek és irodalmi értékű feldolgozások közkinccsé tettek. A hazáért és szabadságért küzdő tragikus sorsú fejedelem megítélése azonban a korában sem volt problémamentes. A törvényes uralkodója ellen fellázadt alattvaló törekvéseit még a vele rokonszenvező vagy éppen együttműködő európai uralkodók sem fogadták el maradéktalanul. Jó példa erre az, hogy XIV. Lajos sem kötött vele formális szövetséget, noha a spanyol örökösödési háború idején burkoltan jelentős támogatással segítette a Habsburgok keleti ellenfeleként fellépő Rákóczit. A háborút lezáró békeszerződéssel pedig egyenesen kényelmetlenné vált az inkognitóban Franciaországban tartózkodó Rákóczi jelenléte, aki végül a távoli Oszmán Birodalom területén talált végső menedéket.

A szabadságharc bukása utáni magyar emigráció két jelentős európai helyszínen összpontosult: a száműzött fejedelem rodostói magyar kolóniájában és a francia királyi hadsereg magyar többségű huszárezredeiben (például a Bercsényi-, Ráttky-, Esterházy-ezredek). A két emigráció közötti kapcsolattartásnak köszönhetően a francia szolgálatban álló egykori kuruc huszártisztek gyakran fordultak meg törökországi honfitársaiknál, és hajtottak végre katonai és diplomáciai feladatokat. A kapcsolattartás azonban korántsem volt egyszerű feladat, hiszen a korabeli közlekedési viszonyok miatt igen sokáig tartott a két ország közötti utazás. Ez általában többhetes hajóutat jelentett

---

báró származásához. Vasi Szemle 6/LIX. (2005) 734–744., *Uő.*, Novšie fakty o genealógii rodu baróna Františka Tótha. Acta historica Posoniensia XIII (2010) 126–144.

29 Révai Nagy Lexikona, Az ismeretek enciklopédiája XVIII. k. Budapest, 1925. 382–383.

30 Éleetéhez lásd *Zachar József*: Idegen hadakban. Budapest, 1984. 221–229.

31 „Szeben ostroma közben, Forgách elküldte apródját, Tóth Andrást, jelenleg a francia hadsereg kapitányát, hogy Rabutinnál és feleségénél tisztelegjen. Ez dicséretes szokás lett volna olyan felek között, amelyeknek vezérő tábornokai hasonló udvariasságot szoktak tanúsítani egymás iránt, de az erdélyiek és a hadak egészen másképp gondolkoztak Forgách viselkedéséről, aki hasonló eljárással már elvesztette egyszer dunántúli csapatainak bizalmát.” II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig. Archivum Rákócziánium III. Osztály: írók II. Rákóczi Ferenc művei I. (szerk. Köpeczi Béla), Budapest (Akadémiai Kiadó), 1978. 351.

a Földközi-tengeren át,³² mivel a szárazföldi útvonalak – a Habsburg Birodalom területén át – még több veszélyt jelentettek számukra.³³ 1755-ben például Tóth András és fia, François Vergennes gróf francia követ kíséretében másfél hónapig hajóztak Marseille-től a Dardanellák tengersizségéig.³⁴ A két emigránközpont közötti kapcsolattartást nagyban nehezítették az utazás nehézségei, amelyeket még inkább fokoztak az időjárás viszontagságai, az észak-afrikai kalóztámadások és a különféle járványok. Ez utóbbiak nemcsak valós veszélyt, hanem az utazást lassító hosszú karantént is jelentettek a hajón közlekedők számára. Ne felejtjük el, hogy éppen e szigorú intézkedések hatására tűnt el Nyugat-Európából az 1720-as nagy languedoc-i járványt követően a pestis.³⁵ Tóth András 1713-ban, a függetlenségi mozgalom bukása után nem követte a fejedelmet Lengyelországba, majd onnan Franciaországba, hanem először az Oszmán Birodalom területén telepedett le. Néhány év alatt elsajátította a török és a tatár nyelvet, és igen jó személyes kapcsolatokat alakított ki az oszmán elit számos tagjával. 1720-ban indult útnak Franciaországba, ahol a nem sokkal korábban létrehozott Bercsényi-huszárezred tagja lett. Nyelvtudásának és kapcsolatainak köszönhetően gyakran kapott diplomáciai vagy katonai megbízást török vagy tatár földön.

François de Tott 1733. augusztus 17-én született a franciaországi La Ferté-sous-Jouarre mellett található Chamigny községben. Édesanyja – Marie Ernestine de Pesselier – egy helyi hivatali nemesi családból származott, melynek legismertebb tagja a báró nagybátyja, Charles Étienne de Pesselier (1712–1763) közigazdász és író volt. A Pesselier család a 17. században vált a község egyik legjelentősebb famíliájává. A család hatalmát Tott báró nagyapja, Charles Pesselier párizsi polgár alapozta meg, amikor feleségül vette Henri Charles de Fétison (1647–1727) királyi testőrgárdista (*gendarme de la garde*) leányát, Marie Ernestine de Fétisont, Chamigny úrnőjét. A frigyből származó három ismert gyermek közül az 1707-ben született Marie Ernestine volt a legidősebb. Őt az 1711-ben született és fiatalon elhunyt Angélique és az 1712-ben napvilágot látott, már említett Charles Étienne követték. Marie Ernestine de Pesselier és Tóth András 1730. január 24-én kötöttek házasságot Chamignyben. Házasságukból – a község plébániájának keresztelési anyakönyvi

32 *Fernand Braudel*: La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. 1. La part du milieu. Paris, 1990. 121–199.

33 Lásd *Harald Heppner* (szerk.): Der Weg führt über Österreich... Zur Geschichte des Verkehrs- und Nachrichtenwesens von und nach Südosteuropa (18. Jahrhundert bis zur Gegenwart). Wien–Köln–Weimar, 1996.

34 Tott Emlékiratai 41. Vö. *Tóth Ferenc*: Egy XVIII. századi itinerárius tanulságai (avagy miért nem jutott el a francia követ Szombathelyre 1755-ben?). Vasi Szemle 2002/6. 758–762.

35 Lásd e témához: *Jean-Noël Biraben*: Les hommes et la peste en France et dans les pays méditerranéens Tome I. Paris–La Haye, Mauton, 1975. 231–251.; *Paul Gaffarel – Marquis de Duranty*: La peste de 1720 à Marseille et en France d'après des documents inédits. Paris, Perrin, 1911. 584–585.; *A. Martin*: Histoire de la dernière peste de Marseille. Aix, Arles et Toulon. Paris, Paulus-du-Mesnil, 1732.; *François Rebuffat*: Marseille, ville morte. Marseille, M. Garçon, 1968.

bejegyzései alapján – három gyermek született: André 1731. július 4-én,³⁶ François 1733. augusztus 17-én és Pierre Ernest 1741. október 7-én.³⁷ A korban elterjedt szokás szerint a katonatisztek fiai viszonylag fiatalon szolgálatba léptek, részben a katonai szolgálatuk során szerezték meg a pályához szükséges elméleti és gyakorlati ismereteiket, részben pedig még fiatal tisztként is jelentős szolgálati időt tudtak felmutatni, amely az előléptetésük szempontjából volt fontos. A csupán kilencéves François 1742-ben lépett be kornétásként a francia Bercsényi-huszárezredbe. Részt vett az osztrák örökösödési háború hadjárataiban, és a lawfeldi csatában (1747. július 2.) már meg is sebesült.³⁸ A Bercsényi-huszárezredben ekkor még a legénység jelentős része magyar ajkú volt, és a vezényszavak is ezen a nyelven hangzottak el.³⁹

TÓTH ANDRÁS, XV. LAJOS MAGYAR DIPLOMATÁJA

A spanyol örökösödési háború után kialakult új európai hatalmi rendszerben a nagyhatalmak modern, fejlett diplomáciára támaszkodva alakították nemzetközi kapcsolataikat. Jóllehet a nagy diplomataképző iskoláknak még csak a kezdetei figyelhetők meg, egyre nagyobb az igény a jól képzett, széles körű nyelvtudással rendelkező szakemberekre. Különösen nagy szükség volt az európai civilizáció által még kevésbé ismert keleti társadalmak nyelveiben és szokásaiban otthonosan mozgó diplomatákra, és talán ennek is köszönhető a velencei mintára létrejövő tolmácsképző iskolák létrehozása az Oszmán Birodalom területén, amelyek célja a levantei megbízhatatlan tolmácsok, az úgynevezett dragománok szolgálatától való függetlenedés volt. Konstantinápolyban már régóta létezett az oszmán hatóságokkal való kommunikációra szakosodott, jól képzett tolmácsréteg. Ez olyan levantei családok leszármazottaiból állt, amelyeknek több generációja a főváros európai követségei által lakott részében, Perában élt. Ezek a dragománok valóságos dinasztákat

36 André de Tott életéről bővebben a 7. fejezetben lesz szó.

37 Az életrajzi adatokat Guy Peuch úr, helytörténész (Boulogne, Franciaország) szíves közléséből merítettem, akinek ezúton is szeretnék köszönetet mondani. Vö. *Tóth Ferenc: Emigrációból emigrációba. Egy magyar származású francia család története a XVIII. században. Czigány István – Kincses Katalin Mária (szerk.): Az újrakezdés esélye. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc befejezésének 300. évfordulója alkalmából*, Budapest (HM HIM), 2012. 259–272.

38 *Tóth Ferenc: Un Hongrois qui a sauvé l'Empire ottoman, Méditerranée* Tanulmányok – Études sur la région méditerranéenne VII (Szeged), Szegedi Tudományegyetem, 1997. 66.

39 *Tóth Ferenc: Identité nationale en exil: le rôle du sentiment national hongrois dans la constitution des régiments de hussards en France au XVIIIe siècle*, D. A. Bell – L. Pimenova – S. Pujol (szerk.): *La recherche dix-huitiémiste. Raison universelle et culture nationale au siècle des Lumières*, Paris–Genève (Champion–Slatkine). 1999. 91–107.

alkottak, és mesterségük apáról fiúra szállt.⁴⁰ A török viszonyokat jól ismerő és azokhoz kitűnően alkalmazkodó tolmácsklánok gyakran komoly kockázati tényezőt jelentettek az európai követségek titkos tárgyalásai során, mivel jó pénzért hajlandóak voltak az államtitkok kiszolgáltatására is. Ezt megakadályozandó, megbízható és elkötelezett tolmácsokra volt szükség. Később más európai államok mintájára létrehozták a perai francia tolmácsiskolát, ahová a fiatal nyelvtanulókat (*jeunes de langues*) küldték, hogy a nyelvet minél jobban elsajátítsák.⁴¹ A császári diplomácia szintén rendelkezett egy jól működő tolmácsképző intézettel (*Sprachknaben*), ahonnan számos neves orientalista és diplomata emelkedett ki, mint például Michael és Leopold Talman (konstantinápolyi követ 1729 és 1737 között) és Heinrich Christophe Penkler (konstantinápolyi követ 1740 és 1755 között). Az intézet egészen 1753-ig állt fenn, amikor Bécsbe helyezték át a híres *Orientalische Akademie*-be, amely a későbbiekben vált a diplomataképző iskolák egyik leghíresebbjévé.⁴²

A szervezett tolmács- és diplomataképzés mellett közvetlenül és spontán módon is toboroztak ágenseket a különböző diplomáciai hálózatok az Oszmán Birodalom területén, illetve a szomszédos országokban tartózkodó jó nyelvtudású, tehetséges személyek közül. Idetartozhattak a magyar rendi mozgalmak iránt elkötelezett franciabarát emigráns kurucok, akik örömmel vállaltak szolgálatot a Habsburg-ellenes diplomáciai folyamatokban. Különösen az 1720–1730-as években hivatalban lévő francia nagykövet, Villeneuve márki alkalmazott előszeretettel magyar származású ügynököket. Louis-Sauveur de Villeneuve (1675–1745) a konstantinápolyi francia követség egyik legmarkánsabb kora újkori diplomatája volt. A taláros nemességhez tartozó Villeneuve 1675-ben született Marseille-ben, apja a városi közrendért felelős helytartó, később pedig az aixi parlament tanácsosa volt. Ő maga szintén örökölte a marseille-i helytartói hivatalt, majd azt követően egy párizsi utazása alkalmából találkozott Daguesseau kancellárral, aki javasolta a konstantinápolyi nagyköveti posztra. Jean-Baptiste Louis Picon, d'Andrezel vicomte-ja, a korábbi nagykövet váratlan halála után megüresedett állást végül 1729-ben foglalta el a márki, és tizenkét évig vezette a követséget. 1744-ben XV. Lajos

40 A perai dragomándinasztiák történetéről lásd Antoine Gautier és Marie de Testa tanulmányait: *Antoine Gautier – Marie de Testa: Les drogman au service de la France au Levant – Quelques dynasties de drogman. Revue d'Histoire Diplomatique* 1991. premier semestre 5–99.; *Uő: L'origine des dynasties de drogman. Bulletin de l'Association des Anciens Elèves de l'Institut National des Langues Orientales*, octobre 1992. 3–12., *Uő: Joseph Fonton (1747–1832). Drogman de France et diplomate russe. Première partie. Au service de la France (1747–1793), Uo. avril 1994. 37–74.; Uő: Deux grandes dynasties de drogman: les Fonton et les Testa, dans les actes du colloque de mai-juin 1995. Istanbul et les langues orientales. Varia Turcica, XXXI. 1997. 175–196., Uő: Drogman et diplomates européens auprès de la Porte ottomane, Istanbul, Isis Ed. 2003.*

41 *Frédéric Hitzel: Les Jeunes de langue de Péra-lès-Constantinople. Dix-Huitième Siècle*, n° 28, Paris, 1996. 57–70.

42 *Karl A. Roider Jr.: Austria's Eastern Question*, Princeton, Princeton University Press, 1982. 7–13.

felajánlotta neki a külügyi tárcát, amelyet ő visszautasított. Villeneuve márki Marseille-ben hunyt el 1745. július 1-jén.⁴³ A francia diplomata konstantinápolyi követsége több szempontból is fontos. Egyrészt ügyesen használta ki emigránsokból és renegátokból álló informátorai és ügynökei munkáját, akik jelentősen hozzájárultak az 1736–1739-es orosz–osztrák–török háborút lezáró belgrádi béke kimeneteléhez. Villeneuve nagy hasznát vette törökül is jól beszélő magyar ügynökeinek az osztrák–török háború során, illetve a béketárgyalások előkészítésében.⁴⁴ A konstantinápolyi francia követet tudósító ügynökhálózat egy része magyarokból állt, akik rendszeresen tájékoztatták a francia követet az eseményekről. Villeneuve márki követsége minőségileg is új szerepet játszott a francia–oszmán kapcsolatokban, hiszen kulturális miszsiót is kapott, azzal a céllal, hogy kéziratokat vásároljon a konstantinápolyi könyvtárakból a francia Királyi Könyvtár számára és felvegye a kapcsolatot a nemrég alapított konstantinápolyi könyvnyomda vezetőjével, a magyar származású Ibrahim Mütefferrikával,⁴⁵ akinek hathatós közreműködése – amint látni fogjuk – szintén hozzájárult a kis magyar ügynökhálózat sikereihez.⁴⁶

A francia diplomáciában alkalmazott magyar ágensek tevékenysége szorosan összekapcsolódott a franciaországi huszárezredek számára végzett toborzómunkával. A magyar könnyűlovasság, a huszárság csaknem valamenyny európai hadseregben megjelent ebben a korban. A császári hadseregben a 17. század végén már több huszárezred is volt, s a francia királyi hadseregben éppen ezek ellensúlyozására hoztak létre hasonló egységeket, elsősorban a Franciaországba menekült magyar emigránsokból. A fegyvernem kezdeti nehézségei után az első állandó huszárezredet 1720-ban alapította Bercsényi László gróf, aki maga is harcolt a Rákóczi-szabadságharcban. Ezt követően a huszárezredek száma folyamatosan növekedett egészen a forradalomig, amikor tizenkét huszárezredet tartottak számon. Mivel a 18. század első felében még erősen tartotta magát az a közvélekedés, hogy csak magyarokból lehet

43 Villeneuve márki életéhez lásd *Recueil des instructions aux ambassadeurs et ministres de France*, Tome XXIX Turquie, Szerk. Pierre Duparc, Paris (CNRS), 1969. 277–278., *Albert Vandal*: Une ambassade française en Orient sous Louis XV. La mission du marquis de Villeneuve 1728–1741, Paris, 1887.

44 *Albert Vandal*: Une ambassade i. m. 197., *Uő*: Une médiation française en Orient au XVIIIe siècle. La paix de Belgrade d'après des documents inédits. *Revue de France*, Paris, 1880. 16–18., *Friedrich Hausmann*: Repertorium der diplomatischen Vertreter aller Länder seit dem Westfälischen Frieden (1648). II. Band: (1716–1763) Zürich, 1950. 131., *Bertold Spuler*: Die europäische Diplomatie in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739) 3. Teil: Liste der in Konstantinopel anwesenden Gesandten bis in die Mitte des 18. Jahrhunderts, *Hans Übersberger – Erdmann Hanisch* (szerk.): Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven Band XI. Breslau, 1935. 362., *Lavender Cassels*: The Struggle for the Ottoman Empire 1717–1740. A Czarina, an Emperor or a Cardinal Determine the Fate of a Sultan's Empire, New York, 1966. 110–136.

45 Életrajzához lásd *Hopp Lajos*: Ibrahim Mütefferika (1674/75 ?–1746) fondateur de l'imprimerie turque. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Tomus XXIX (1). 1975. 107–113.

46 *Vandal, A.*: Une ambassade i. m. 281–282. *Vö. Hopp Lajos*: Kelemen Mikes, l'auteur des Lettres de Turquie. *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae*, Tomus XIII (1–4). 1971. 170.

igazi huszárezredek felállítását, a franciaországi magyar emigráció tagjai gyakran szerveztek toborzóutakat, elsősorban az Oszmán Birodalom területén meghúzódó magyar bujdosók körében.⁴⁷

A magyar huszártisztek toborzóútjai számára legalkalmasabbnak a tengeri út bizonyult. Mivel a császári hatóságok nem támogatták a magyar alattvalók francia katonai szolgálatát, a szárazföldi utazás csak hosszadalmas kerülő utakon lett volna lehetséges. A tengeri út előnyei ugyanakkor más szempontból is megmutatkoztak. A császári diplomácia helyzeti előnnyel rendelkezett a konstantinápolyi üzleti levelezés lebonyolításában, mivel a Bécsen keresztülhaladó postaútvonalak révén szinte az összes európai futárszolgálat a császári hatóságok ellenőrzése alá került. Így az itt áthaladó levelezések jelentős részét sikerült megszerezniük, és titkos rejtjelrejtő hivataljaikban napvilágra kerültek az oszmán ügyekkel kapcsolatos különféle államtitkok. Ezáltal a császáriak elsőrangú információkkal rendelkeztek az európai hatalmak diplomáciai tevékenységéről. A tengeri úttal biztonságosabban lehetett lebonyolítani a konstantinápolyi francia követ és a versailles-i udvar közötti levelezést.⁴⁸

TÓTH ANDRÁS KRÍMI KÜLDETÉSEI

A franciaországi magyar emigránsok közül többen – például Bercsényi László és Tóth András – még II. Rákóczi Ferenc életében többször is megfordultak az Oszmán Birodalom területén. Elsősorban magyar újoncokat kerestek a franciaországi huszárezredek számára.⁴⁹ Természetesen kiküldetésük célja nem korlátozódott kizárólag a toborzásra, hanem a rodostói magyar emigrációra vonatkozó titkos feladatokat is kaptak. Bercsényi László soha nem mondott le arról, hogy egyszer seregek élén visszatér Magyarországra, s minden követ megmozgatott terve végrehajtása érdekében. Leginkább a két magyar emigráció egyesítését tartotta szem előtt, s igyekezett minél több rodostói magyart toborozni 1720-ban alapított franciaországi ezredébe.⁵⁰ Noha a szemtanú Mikes Kelemen szerint e terve nem sikerült elképzeléseinek megfelelően, sok

47 Életéhez lásd *Zachar József*: Bercsényi László, a Rákóczi-szabadságharc kapitánya, Franciaország marsallja, Vaja, 1979., *Uő*: Franciaország i. m. *Général Raymond Boissau*: Ladislav Berchény. Magnat de Hongrie, Maréchal de France, Paris–Budapest–Szeged, 2006.

48 *Roider Jr., K. A.*: Austria's Eastern i. m. 7–13.

49 A konstantinápolyi francia követ, Bonnac márki is elősegítette az első magyar toborzásokat. *Charles Schefer*: Mémoire historique sur l'ambassade de France à Constantinople par le marquis de Bonnac, publié avec un précis de ses négociations. Paris, 1894. 142.

50 *Général Raymond Boissau*: Rattky Hussards 1716–1741. (Première partie) Vivat Hussar, N° 33. Tarbes, 1998. 16–17.

Törökországban rekedt magyart szállíttatott át Franciaországba.⁵¹ A lengyel örökösödési háború elején franciaországi elfoglaltságai miatt huszárezrede őrnagyát, Tóth Andrást küldte a rodostói magyarok körébe toborzóútra, illetve a kapcsolatok ápolása céljából.

Tóth András, Rákóczi hajdani szabadságharcosa jó néhány évet töltött török földön, mielőtt Franciaországba került volna, és így jól elsajátította a török nyelvet, és hasznos személyes kapcsolatokat épített ki a konstantinápolyi oszmán elit körében. 1733 júliusában érkezett Bercsényi megbízásából Konstantinápolyba, hogy a Bercsényi-huszárezred számára magyar újoncokat toborozzon, illetve huszárlovakat vásároljon. Bercsényi László még a híres Bonneval pasának is felajánlotta ez idő tájt Tóth szolgálatait,⁵² akinek tevékenysége nem került el a császári diplomácia figyelmét sem. A francia nagykövet, Villeneuve márki azonnal felfigyelt „M. de Tott” érkezésére, és különösen a képességeiben lakozó lehetőségekre. Így írt erről Chauvelin külügyi államtitkárnak 1733. július 4-i levelében: „Ebben a helyzetben szemet vettem Tott úrra, aki kapitány Berchiny gróf úr regimentjében, és aki kb. egy hónappal ezelőtt érkezett ide, hogy toborozzon Magyarország határain, és aki az Ön levelét hozta el nekem. A megérkezése óta eltelt idő alatt megismertem teljes diszkrécióját és mindazokat a tulajdonságokat, amelyek szükségesek, hogy megbízzam ezzel a küldetéssel, s ő erre annál inkább alkalmas, mert ért és elég jól beszél törökül.”⁵³

Miután Tóth megbízatása elnyerte Chauvelin jóváhagyását, Villeneuve a Krím félszigetre küldte új magyar ügynökét, a krími francia konzul Glavany mellé, hogy a francia diplomácia érdekeit képviselje a nemrég kirobbant lengyel örökösödési háborúval kapcsolatban. A tatár kán a franciabarát lengyel király, Leszczyński Szaniszló egyik fontos támogatója volt, ugyanakkor a szultán vazallusaként természetesen nem folytathatott önálló külpolitikát, csak az Oszmán Birodalom érdekeinek megfelelően. A francia diplomácia éppen a tatár kán személyén keresztül próbálta rávenni a Portát egy lengyelországi hadjáratra. Így került sor Tóth András első krími utazására 1733. július 11-én. Ennek hivatalos célja a huszártoborzás volt, de titkos küldetése révén bekerült a versailles-i kormány keleti politikájának első vonalába.⁵⁴ Tóth küldetése sikeres volt. Amikor 1734 januárjában visszatért Konstantinápolyba,

51 Mikes Kelemen így emlékezik meg erről 1721. szeptember 9-i levelében: „Édes Néném, azt már régen tudja kéd, hogy Bercsényi úrfi innét elrepült hajón még júliusban. Viszen magával mintegy háromszáz katonát, annak fele magyar, de a más fele Isten tudja hányféle nemzet; talán magok sem tudnák megmondani.” *Mikes Kelemen: Törökországi levelek – Mulatságos napok*. Bukarest, 1988. 64.

52 *Général Raymond Boissau: Les débuts de Berchény 1720/1743. (Première partie) Vivat Hussar*, N° 35. Tarbes, 2000. 36.

53 Idézi Köpeczi B.: A bujdosó Rákóczi. i. m. 429.

54 Bibliothèque Nationale de France, série Manuscrits Français (a továbbiakban: BNF, série Ms. Fr.) 7179 fol. 306–307. Vö. *Gilles Veinstein: Les Tatars de Crimée et la seconde élection de Stanislas Leszczyński. Cahiers du Monde russe et soviétique*, Vol. 11, No. 1 (Jan. – Mar., 1970) 24–92.

érdekes hírt hozott a tatár kán udvarából, amint azt Villeneuve márki jelentésében olvashatjuk: „Tott úr, akit visszarendeltem Krímből és néhány napja megérkezett, beszámolt arról, hogy az elutazása előtti este a kántól való elköszönéskor felelevenítette neki az utazása célját, mire az uralkodó így szólt hozzá: jól tudja, mi mindent tettem az érkezése óta az uralmam alatt álló területeken és azt is láthatta, hogy parancsomra az egész Tatár föld fegyverben áll, és azt is tanúsíthatja, hogy hány küldöttséget menesztettem Konstantinápolyba, hogy rábírjam a Portát, hogy utasítson a birodalom igazi érdekeinek megfelelően. Ezek szükségszerű rendelkezések voltak, de elárulok most Önnek egy titkot, és kérem Önt és a jelen lévő konzult, hogy esküvel fogadják meg, hogy nem árulják el csak a francia uralkodónak és nagykövetének: megfogadtam, hogy ha kell, feláldozom a trónomat és kiteszem magamat a Nagyúr haragjának is, és még ha megfoszt is az uralkodástól, akkor is visszaállítom a lengyel trónra Szaniszló királyt és véget vetek a moszkoviták kegyetlenkedéseinek. Megesküdöm, a kamandár (tatár tisztségviselő – T. F.) visszaérkezése után, bármilyen választ hoz is az oszmán udvartól, lóra szállok, és addig nem is szállok le arról, amíg végre nem hajtottam a vállalkozásomat.”⁵⁵

A francia nagykövet a tatár kán buzgóságát veszélyesnek látva szinte rögtön visszaküldte Tóth Andrást a Krímbe. Meghagyta neki, hogy beszélje le a kánt a lengyelországi hadjárat tervéről, és bírja rá arra, hogy inkább kisháborús taktikával az orosz cárnő területeit támadja folyamatosan.⁵⁶ Az utasítás kitért a hadműveletek céljára is: „ne zsákmány- és rabszolgaszerző betöréseket hajtson végre, hanem hatoljon be mélyen az orosz területekre, és maradjon ott hosszabb ideig, amivel az oroszokat csapataik egy részének Dagesztánból való visszahívására kényszeríti.”⁵⁷ A konfliktus az orosz és tatár csapatok között már 1733-ban kiéleződött. Ugyanis az ekkor zajló perzsa–török háborúban a szultán a tatár kán vazallusának katonai segítségét kérte. A tatár seregek az oroszok által megszállt dagesztáni területeken keresztül Perzsiába vonultak, és Derbentnél megütköztek egy 4000 fős orosz sereggel. Az esetet a szentpétervári kormány már ekkor egyfajta „casus belli”-nek tekintette. A nyílt háborúhoz való diplomáciai és katonai segítségért az orosz külügyminiszter, Ostermann gróf⁵⁸ osztrák szövetségéhez fordult, amely viszont a lengyel örökösödési háborúban való elkötelezettsége miatt minden eszközzel egy lehetséges török háború kiújulása ellen lépett fel.⁵⁹

Tóth András ezt követően folyamatosan a tatár kán mellett maradt, és tájékoztatta a francia nagykövetet a krími eseményekről. Glavany francia

55 BNF, série Ms. Fr. 7180 fol. 12.

56 N. A. Sotavov: The Circum-Caspian Areas within the Eurasian International Relationships at the Time of Peter the Great and Nadir-Shah Afshar. Iran & the Caucasus, Vol. 5 (2001), 96.

57 BNF, série Ms. Fr. 7180 fol. 12.

58 Andrej Ivanovics Ostermann (szül. Heinrich Johann Friedrich Ostermann, 1686–1747), német származású orosz államférfi, külügyminiszter.

59 Karl A. Roider Jr.: The Reluctant Ally, Austria's Policy in the Austro-Turkish War 1737–1739, Louisiana State University Press (Baton Rouge), 1972. 50–53.

krími konzul egyre kevésbé élvezte Villeneuve márki bizalmát, mivel a diplomáciai ajándékok elsikkasztásának gyanúja terelődött rá.⁶⁰ Ezután a nagykövet Tóth Andrással jelentősebb összegeket küldött a tatár kán udvarába. Így 1734 májusában 8000 piasztert juttatott el neki a kán hadműveleteinek és a vele szövetséges Orlik gróf kozák vezér⁶¹ költségeinek enyhítésére. Ugyanekkor hívta vissza a krími konzuli szolgálatból Glavanyt, akit ezentúl Tóth András helyettesített.⁶² A jelentős összegek, amellyel a konstantinápolyi francia követ támogatta ügynökeinek keresztül a tatár kán tervezett lengyelországi vállalkozását, végül nem érték el céljukat, és Villeneuve márki 1734. augusztus 1-jei levelében ezt kénytelen is volt bevallani.⁶³ Ez év novemberében Tóth András még mindig a krími kán mellett tartózkodott. Ezt már ezredparancsnoka, Bercsényi László gróf is nehezményezte és levélben kérte a nagykövetet, hogy küldje vissza Franciaországba kapitányát. Villeneuve egyenesen a kormányhoz fordult, november 5-i levelében így indokolva Tóth további diplomáciai alkalmazását: „...ezennel azt válaszolom az ezredesének, hogy a szolgálat érdekében még itt kell tartanom egy ideig ezt a tisztet, akit nem tudok nélkülözni, mivel nincs senkim, akivel helyettesíthetném, és akire úgy számíthatnék, mint őrá, akár buzgóságban vagy hűségben, vagy az ország nyelvének ismeretében és a kán iránta érzett bizalma tekintetében.”⁶⁴ Villeneuve hosszan ecsetelte még annak szükségességét, hogy Tóth a távolléte miatt semmiképpen se szenvedjen hátrányt az előléptetések és jutalmazások terén. Az egykori szabadságharcos Tóth András a francia diplomácia szolgálatában is segítette a magyar függetlenségi mozgalmak fel-fellobbanó kezdeményezéseit. Villeneuve márki beszámol róla, hogy a tatár kánnál megforduló magyar felkelőkből álló küldöttséget hogyan irányította II. Rákóczi Ferenc rodostói emigráns udvara felé.⁶⁵ A száműzött fejedelem utolsó hónapjait még lázas tervezéssel töltötte a francia renegát kalandor, Alexandre de

60 BNF, série Ms. Fr. 7180 fol. 83 (Villeneuve 1734. április 28-i levele).

61 Pilip Orlik (1672–1742) hetman fia.

62 BNF, série Ms. Fr. 7180 fol. 91 (Villeneuve 1734. május 20-i levele).

63 Uo. fol. 123–124.

64 Uo. fol. 168–170. (Villeneuve 1734. november 5-i levele): „...je réponds par cette occasion à ce colonel que le bien du service m’oblige à retenir encore icy cet officier, dont en effet je ne pourrois pas me passer, n’ayant personne à mettre à sa place, sur qui je pusse compter comme sur luy, soit par rapport à son zèle et à sa fidélité, soit par la connoissance qu’il a de la langue du país, soit enfin par la façon dont il s’est attiré la confiance du Kam.”

65 Uo. fol. 213. Részlet Villeneuve 1735. január 15-i leveléből: „Il y a quelques jours je fus informé qu’on avait fait à ce Prince une députation de Hongrie, pour l’exciter à se mettre à la tête de quelques mécontents qui souhaiteroient de profiter des conjonctures présentes, mais comme il ne m’a fait donner aucun avis des circonstances de cette députation, ni des projets qu’on luy propose, et que je n’ay point d’ordre ni d’instructions pour luy faire aucune ouverture, il ne m’a pas été possible d’avoir sur cette affaire de plus grands éclaircissements, et j’ay crû devoir m’en tenir à vous donner cet avis que j’ay reçu de la part de M. de Totte qui parla luy-même au gentilhomme chargé de cette commission et qui luy procura par l’autorité du Kam les moyens de continuer son voyage à Rodosto avec sureté.”

Bonneval⁶⁶ társaságában. A fejedelem terveinek bizalmasaként ismert Bohn dán katonatisztet Franciaországban 1734-ben letartóztatták kémkedés vádjával, ami súlyosan érintette Rákóczi.⁶⁷ A fejedelem 1735. április 8-án bekövetkezett halálával a francia diplomácia elveszítette egyik legjelentősebb keleti szövetségesét, a rodostói magyar emigráció karizmatikus vezetőjét. Bár az emigráns vezető hiányát nem tudta pótolni sem a később Törökországba érkező utódja, sem Rákóczi valamelyik tábornoka – amint a későbbi események is tanúsíthatják –, a francia diplomácia és a rodostói magyar emigráció közötti szálak nem szakadtak meg.

TÓTH ANDRÁS AZ OROSZ–OSZTRÁK–TÖRÖK HÁBORÚBAN (1736–1739)

A háború kirobbanása a bécsi udvar számára is kényes helyzetet teremtett, hiszen az 1726-os szövetségi szerződés alapján segélycsapatokkal kellett támogatnia az orosz cárnő seregeit. A krími hadjárat kudarca és az oszmán-perzsa békekötés következtében felgyorsultak az orosz–osztrák tárgyalások. A császári seregek háborúba való bekapcsolódásának lehetősége az európai nagyhatalmak számára sem volt közömbös. A francia nagykövet azonnal felajánlotta a közvetítést, a mediációt a háborús felek közötti tárgyalásokhoz. Egyrészt a francia politika mindenképpen befolyásolni kívánta a békefolyamat alakulását, másrészt úgy érezte, hogy az orosz hódítások következtében veszélybe került a fekete-tengeri kereskedelemben elfoglalt gazdasági helyzete. Hasonló okok miatt az úgynevezett tengeri hatalmak – Anglia és Hollandia – is felajánlották a mediációt, de az orosz fél elzárkózott a javaslatuk elől. 1736 végén a császári rezidens, Léopold Talman a nagyvezír táborába ment, hogy részt vegyen a béketárgyalásokon. Nem annyira a béke elősegítése, mint inkább az időnyerés volt a célja. A semleges mediáció helyett inkább a béke helyreállítására való szolgálatnak fogta fel a küldetését. A császári diplomácia igyekezett az orosz szövetségesét előnyben részesíteni a tárgyalások során, bár ezt az első időszakban sikerült elég jól lepleznie. Végül a Porta elfogadta Talman régen felkínált közvetítői szerepét, amely a bécsi udvart elég kényes helyzetbe hozta a szövetséges Oroszországgal szemben. A tárgyalások

66 Claude-Alexandre de Bonneval (1675–1747), francia kalandor és renegát oszmán pasa. Nevéhez fűződik a török tűzérség újjászervezése. Életéhez lásd *Heinrich Benedikt: Der Pascha Graf von Bonneval 1675–1747*, Graz–Köln (Böhlau), 1959., *Albert Vandal: Le Pacha Bonneval*, Paris, 1885.

67 Köpeczi B.: A bujdosó Rákóczi. i. m. 446–447.

további elhúzásával a császári diplomácia igyekezett olyan ürügyet találni, amellyel nyíltan is beléphetett a háborúba.⁶⁸

Az előzetes tárgyalások 1737 januárjában kezdődtek el a nagyvezír táborában. Tóth András az előző év végén érkezett vissza hajón Franciaországból, ahol a versailles-i kormány, tekintettel korábbi sikeres szolgálataira, immár bizalmi emberként és első számú ágensként tekintett rá. Az államminiszteri posztot betöltő Fleury kardinális személyesen bízta meg újabb küldetésével, amelynek a célja a francia érdekek képviselője volt a békétárgyalások során. Franciaország elsődleges érdeke az Oszmán Birodalom túlélése és azon különleges kereskedelmi kapcsolatok fenntartása volt, amelyek a francia monarchiát hozzá fűzték. A francia külpolitika az Oszmán Birodalomban látta kelet-európai befolyásának egyik legfontosabb garanciáját, és így a török háború szerencsétlen kimenetele megfosztotta volna egy hagyományosan Habsburg- és oroszellenes szövetségestől, és emellett a győztes nagyhatalmak megerősödésével az európai hatalmi egyensúly is felborult volna. Ezért a Tóth András által hozott instrukciók központi eleme a háború minél előbbi és a lehető legkedvezőbb lezárására vonatkozott. Egyelőre a francia nagykövet csak ügynökei révén tudta az eseményeket befolyásolni, ezért Villeneuve márki haladéktalanul, még 1737 januárjában útnak indította Tóth Andrást is a nagyvezír táborába.⁶⁹

A magyar ágens török ruhában *incognito* vegyült el a török táborban, és kiküldetéséhez egy részletes, 14 pontból álló instrukciót kapott.⁷⁰ Tóth András utasításait a jelen dolgozat terjedelmi korlátai miatt nem áll módunkban részletesen ismertetni, de az alábbiakban vázlatosan összefoglaljuk annak főbb elemeit. Tóthnak a török táborban fel kellett keresnie a korábban odaküldött Olibon nevű másik francia ügynököt, és be kellett jelentkeznie a török minisztereknél, illetve át kellett adnia a francia kormány üzenetét. Az üzenet tartalma az európai nemzetközi kapcsolatok rövid elemzése volt, amelyben a lengyel örökösödési háború utáni helyzetet tárták az oszmán politikusok elé.

68 K. A. Roider Jr.: The Reluctant Ally i. m. 87–91.

69 BNF, série Ms. Fr. 7181 fol. 162–163. Részlet Villeneuve 1736. január 7-i leveléből: „J’ay veu par cette dépêche que le Roy s’interessant à la conservation de cet Empire, tant pour ne pas priver l’Etat des avantages que ses sujets retirent du commerce qu’ils font dans le Levant, que pour empêcher l’agrandissement des puissances qui pourroient profiter des debris de cet Empire si les Turcs estoient chassés d’Europe, Sa Majesté prévoyoit sur la connoissance qu’elle a de la foiblesse des Turcs et de l’épuisement où les a jettés la guerre de Perse, que s’ils s’obstinent à soutenir celle dans laquelle ils se trouvent engagés contre les Moscovites, les suites pourroient en estre facheuses pour eux; surtout par raport aux dispositions dans lesquelles paroît estre l’Empereur, peut-être aussi la République de Venise et même l’Electeur de Saxe de réunir leurs forces avec celles de la Russie. De sorte que ne restant aux Turcs d’autre ressource que celle de faire la paix avec les Moscovites, l’intention du Roy estoit que je misse tout en œuvre auprès de ceux qui ont part au gouvernement pour fortifier la disposition qu’ils peuvent avoir à la paix, et la porter à un point qu’elle ne puisse pas changer sur la moindre lueur d’esperance qu’ils auroient d’être en état de resister à leurs ennemis.”

70 „Instructions pour Mr. de Totte du 2 janvier 1737” Uo. fol. 169–175.

Mivel a császár már befejezte a háborút Nyugat-Európában, várható volt, hogy a szövetségi szerződéséhez híven hadra kél Oroszország oldalán. A háború kiszélesedésével hadat üzenhetett az Oszmán Birodalomnak a Velencei Köztársaság és az új királlyal rendelkező Lengyelország is. Tóthnak nagyon diplomatikusan kellett rávezetnie a Porta minisztereit az oroszokkal való mihamarabbi békekötés józan szükségszerűségére, ezért sem a török hadsereg haderejének lebecsülése, sem a francia érdekek előtérbe helyezése nem szolgálhatta küldetése sikerét. A törökök esetleges kérdésére, hogy milyen feltételekkel tanácsolja a francia diplomácia a jó békekötést, Tóthnak meg kellett tudnia, hogy melyek lennének az oroszok feltételei, illetve hogy maguk a törökök milyen feltételeket tartanának elfogadhatónak. A sokat vitatott azovi erőd átengedése esetén alternatív stratégiai pontok megerősítését is javasolhatta, valamint a tatárokkal való viszonyt is ki kellett puhatolnia a lehetőleg személyes és egyéni beszélgetések során.⁷¹ Meg kellett még magyaráznia a török minisztereknek, hogy a francia diplomácia, amely korábban a háború mellett érvelt, nem változtatta meg a hozzájuk való viszonyát, hanem elsősorban a megváltozott nemzetközi helyzetnek (lengyel örökösödési háború vége) megfelelően adott tanácsokat a oszmán politika irányítóinak. Az utasítás kitért a francia külpolitikai beavatkozás esélyeire is, amennyiben a törökök arra lennének kíváncsiak, hogy az esetleg teljesíthetetlen orosz feltételek esetén hogyan viszonyulna a francia diplomácia a háborúhoz. A kérdésre adandó válaszban a francia diplomáciát képviselő nagykövet hathatós diplomáciai eszközöket ígért a béke eléréséhez, de a katonai segítséget teljességgel kizártan tartotta. Az instrukciók a tárgyalások titkosságának megőrzésére, az óvintézkedésekre és Tóth András esetleges újabb közvetítő jellegű krími konzuli kinevezésének felajánlására is kitértek.⁷²

71 Uo. fol. 173. Részlet az utasítás 8. pontjából: „Par exemple M. de Totte pourra dire que l'on a vu dans les dernières Gazettes, que l'on avoit proposé la cession d'Azoph aux Moscovites à condition qu'ils ne pourroient point avoir de flotte sur la mer Noire; qu'il a aussi entendu dire qu'on pourroit couper aux Moscovites l'entrée de la mer Noire en fortifiant Taman et Yegnikalé et que les Turcs se rendroient maîtres par là de la communication de la mer Noire avec la mer de Zabache, et qu'en usant de cette précaution la cession d'Azoph deviendrait presque indifferente à cet Empire, des que par le moyen de ces deux forteresses que l'on auroit fait construire, les Moscovites n'auroient plus la facilité d'entrer dans la mer Noire. En suivant ce discours M. de Totte tachera de découvrir ce que la Porte pense au sujet des Tartares, et si elle ne craint pas de rencontrer de leur part quelque opposition à la paix. Dans tout cecy il observera de ne parler que comme de son chef, et avec un air de naïveté et d'indifférence qui puisse le mettre à l'abry même du soupçon de curiosité.”

72 Uo. fol. 175. Részlet az utasítás 14. pontjából: „Si dans les conférences que M. de Totte aura avec les ministres de la Porte, ils luy témoignent quelque incertitude sur la maniere de penser de la nation Tartare par raport à la paix, et qu'il parussent de confiance, il pouvoit leur dire qu'ayant été pendant quelques années en Crimée en qualité de consul de France, s'ils jugeoient que sa présence pût y etre de quelque utilité, il écrirait à M. l'ambassadeur pour luy demander la permission d'y retourner, et même une nouvelle patente de consul du roy. Au reste il faut que M. de Totte au sortir des conférences qu'il aura avec les ministres, nous écrive

Tóth András végül csak 1737. január 13-án tudott elindulni a nagyvezír táborába. Megérkezésekor éppen egy ünnepség (*bajram*) fogadta, amely tovább lassította küldetésének végrehajtását. Villeneuve márki 1737. február 10-i levelében írt először a Tóth által küldött hírekről. Ebben a magyar ágens azon véleményét közölte, miszerint az oszmán miniszterek hajlanak a mielőbbi békekötésre, és ebben a tatár kán részéről sem várható ellenkezés. Ugyanakkor az összegyűlt oszmán had, illetve a lázadásra kapható fővárosi csőcselék mindenképpen a háborút akarja, és tőlük még az oroszoknál is jobban félnek a Porta miniszterei.⁷³ A nagyvezír táborában foglalkoztatták ez idő tájt a szintén magyar származású Ibrahim Mütefferikát,⁷⁴ akinek a nevét a könyvnyomtatás törökországi bevezetése tette leginkább ismertté, illetve a II. Rákóczi Ferenc mellett folytatott diplomáciai tevékenységének köszönhetően ismeretes a magyar történetírásban. A későbbiekben az ő eredményes közreműködése is hozzájárult a törökországi magyar ügynökök sikereihez.⁷⁵

Villeneuve márki február 18-i levelében már újabb információkkal szolgálhatott a versailles-i udvar számára Tóth missziójával kapcsolatban, aki több miniszterrel is kapcsolatba lépett a béketárgyalások előkészületei során. Az oszmán miniszterek továbbra is ragaszkodtak Azov visszaszolgáltatásához, és egyaránt számítottak a francia és császári közvetítésre az oroszokkal való megállapodás létrehozásában. A tárgyalások főszereplője a császári követ, Leopold Talman volt, aki az eredeti titkos utasításaival szemben valóban komolyan vette békítő szerepkörét, és már Azov visszaszolgáltatásával kecsegtette a török tárgyalókat.⁷⁶ Időközben a francia ágensekhez csatlakozott a követségi tolmács, Delaria is, aki Tóth mellett a titkos tárgyalások fő irányítója lett. A francia követ március 10-i levelében Tóthra hivatkozva jelentette, hogy az oszmán vezetés eltökélt a háború mellett, és folytatja az európai és ázsiai csapatok mozgósítását. Ugyanakkor a háborús felek a béketárgyalásokat sem adták fel, a legfontosabb vitás kérdés e tekintetben a tárgyalások helyének kijelölése volt. Az oroszok Kijev városát javasolták, amit a törökök elutasítottak, és a lengyel határon fekvő Soroka városát részesítették előnyben. A török tárgyalók között találhatjuk a korábbi neves franciaországi oszmán követ, Mehmed efendi fiát, Zaid efendit, aki Ibrahim Mütefferikával együtt a korabeli reformfolyamatok egyik meghatározó személyisége volt.⁷⁷

---

exactement tout ce qui s'y sera passé, et qu'il expedie à cet effet un des janissaires que nous luy donnons pour l'accompagner."

73 Uo. fol. 186–187.

74 Életrajzához lásd *Aladár von Simonffy*: Ibrahim Mütefferika: Bahnbrecher des Buchdrucks in der Türkei, Bp., 1944., *Hopp L.*: Ibrahim Mütefferika... i. m., *Tóth Ferenc*: Ibrahim Mütefferika, egy oszmán diplomata a magyar függetlenség szolgálatában. Magyar Tudomány, 2011/1. 38–47.

75 *Vandal, A.*: Une ambassade i. m. 281–282. Vö. *Hopp Lajos*: Kelemen Mikes, l'auteur des Lettres de Turquie. Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae, Tomus XIII (1–4). 1971. 170.

76 BNF, série Ms. Fr. 7181 fol. 192–193.

77 Uo. fol. 196–198. Mehmed efendire lásd *Gilles Veinstein*: Introduction. *Mehmed efendi*: Le paradis des infidèles, Un ambassadeur ottoman en France sous la Régence, Paris, 2004. 7–51.

A béketárgyalások folytatásához a küldöttségek 1737 márciusában elindultak Soroka felé, de a kongresszus végül a semleges lengyel területen lévő Nemirov városában ült össze a cárnő kérésére, aki nem kívánta kitenni a követeit a diplomáciai személyek immunitását nem igazán tisztelő törökök haragjának. Ebben az időszakban Villeneuve márki több levelében is említést tett Máriássy Ádám Hotinból küldött információiról, aki február 13-i levelében tájékoztatta a francia követet Ibrahim Mütefferrika lengyelországi kiküldetéséről, majd a későbbiekben Jávorka Ádám elhurcolásának körülményeiről.⁷⁸ 1737 márciusában megjelent egy másik magyar ügynök is a nagyvezír táborában a rodostói emigráns Kőszegy János⁷⁹ személyében, akit Rákóczi József küldött a nagyvezírhez segítségért. A magyar küldött sajnos hiába fáradozott, ugyanis Tóth április 28-i levele szerint a török miniszterek ekkor még válaszra sem méltatták Rákóczi József leveleit.⁸⁰

A nemirovi tanácskozás idejére a Porta tolmácsát Ibrahim Mütefferrika helyettesítette a nagyvezír táborában. Tóth András nagy örömmel fogadta e hírt, hiszen a neves magyar származású török nyomdász régi barátja volt, és bizalmas információkat remélt e kapcsolattól.⁸¹ A baráti kapcsolat valóban gyümölcsözővé vált, hiszen a francia követ következő jelentése (1737. május 5.) alapján Tóth András és Ibrahim efendi szoros együttműködésben dolgoztak. Ennek során a nagyvezír tolmácsa egyes levelek fordítását is Tóthra bízta, aki folyamatosan igyekezett meggyőzni a törököket a fekete-tengeri orosz kereskedelem engedélyezésének veszélyeiről.⁸² A két diplomata barátságának

⁷⁸ Uo. fol. 207., 218–219.

⁷⁹ Kőszegy János Bercsényi Miklós és II. Rákóczi Ferenc hajdani fegyverhordozója és Rákóczi József bizalmi embere volt, aki a török háború hadjárataiban is részt vett. Életrajza homályos adatainak tisztázásához további kutatások szükségesek. (Seres István szíves közlése.) A rodostói Kőszegi családnevet viselők kérdéséhez lásd *Tóth Ferenc: Egy magyar származású rodostói francia konzul levelezése. Adatok Grégoire de Keösseck, a rodostói magyar kolónia vezetője életrajzához. Kalmár János (szerk.): Európai szemmel. Tanulmányok Köpeczi Béla tiszteletére.* Budapest, 2007. 93–100.

⁸⁰ Centre des Archives Diplomatiques de Nantes (a továbbiakban: CADN), Constantinople série A fonds Saint-Priest 135 fol. 116.

⁸¹ BNF, série Ms. Fr. 7181 fol. 227. Részlet Villeneuve 1737. május 6-i leveléből: „Quand a M. Talman M. de Totte me marque qu’il étoit parti le 18 avril pour s’y rendre. Que Saïd effendy l’avoit suivi deux jours après que le Reis effendy devoit se mettre en marche le 25 avec les autres plénipotentiaires et le Sr. Gika drogman de la Porte, dont Ibrahim effendy directeur de l’imprimerie faisoit les fonctions auprès du Grand visir, pendant son absence. Il ajoute que cet Ibrahim effendy qui est son ancien ami témoignoît avoir pour luy quelque confiance et qu’il eseroit de pouvoir découvrir par son canal ce qui se passeroit dans les conférences a Koudac.” Vö. Tóth András 1737. április 6-i levelének következő részletével: „Je crois ne pouvoir mieux faire quand à présent que de cultiver l’amitié de Ibrahim effendy, car il m’a prié de le soulager dans les traductions dont il est souvent occupée, c’est ce que je luy ay offert avec grand plaisir, cela me donnera peut etre quelque moment favorable pour pouvoir suivre mon zele pour le service du Roy.” CADN, Constantinople série A fonds Saint-Priest 135 fol. 116.

⁸² Uo. fol. 229–230. Részlet Villeneuve 1737. május 15-i leveléből: „J’en ai reçu depuis ce temps-la, de M. de Totte en datte des 29 avril et 5 de ce mois, par lesquelles, il m’accuse la réception des instructions que je luy ai donné, en conséquence de la lettre de M. de Chauvelin du 15

szilárd alapot biztosított a magyar függetlenségi mozgalmakban játszott szerepük, valamint az a közös hazaszeretet, amelyet Delaria tolmács érzékletes módon írt le Villeneuve márkihoz intézett 1737. június 22-i levelében: „Ibrahim efendi nagy segítségünkre van. A közös hazájuk iránt érzett szeretetre való tekintettel Totte (sic!) Urat teljes bizalmával tünteti ki. Az egyik nap tréfásan, de szívből jövő szavakkal illette: Ön franciát csinált *magából a haza szabadságáért*, én pedig törököt.”⁸³

Tóth András rendszeres levelei folyamatos híráramlást biztosítottak a nagyvezír tábora és a francia nagykövetség között, s ezt az információs előnyt Villeneuve márki ügyesen használta fel nemcsak a hírszerzés, hanem a befolyásolás terén is. Tóth mellett a francia követség tolmácsa, Delaria is nagyon jó kapcsolatban volt Ibrahim Mütefferikával, aki régebben a tanítója (nyelv-mestere) volt és nagyon szívélyes volt mindkét ágens irányában.⁸⁴ Rajta

---

janvier dernier. Il se flatte que la familiarité avec laquelle il continue de vivre avec Ibrahim effendy luy donnera le moyen de faire à la Porte des insinuations conformes aux vues du Roy. La confiance que ce nouveau drogman a pour luy va jusqu'à le prier de le soulager dans les traductions de certaines lettres que les Ministres luy donnent à interpreter. M. de Totte ajoute que par les conversations qu'il a eu avec luy, il a lieu de conjecturer que les Ministres de la Porte sont ainsi obstinés à recouvrer Azoph que disposés à céder aux Moscovites le commerce de la mer Noire et qu'ils croiront sauver les inconvenients qui pourroient en résulter contre cet empire en fixant le nombre et la qualité des batiments Moscovites qui pourront naviguer dans cette mer. M. de Totte observer très à propos qu'il avoit été à souhaiter que les ambassadeurs des puissances maritimes, ne se fussent pas désunis dans un temps qu'ils devoient le plus agir de concert pour s'opposer aux vues des Moscovites sur le commerce de la mer Noire. Il apprehende ou que leur mesintelligence ne soit un obstacle aux démarches qu'il auroient pu faire en cette occasion, ou qu'elle ne rende inutiles celles qu'ils feront par la vue de confiance que les Ministres de la Porte auront en eux. Il sent qu'il seroit dangereux de s'ouvrir à ces ambassadeurs sur les vues que Sa Majesté à d'empêcher secrettement que les Moscovites ne parviennent à obtenir la liberté du commerce de la mer Noire et me demande à cet égard mes instructions; je luy marqueray que le secret que je luy ai recommandé dans cette affaire ne permet pas qu'il leur fasse une pareille confidence qui d'ailleurs pourroit bien être inutile, s'il étoit vray comme on continue de l'assurer que les ambassadeurs des puissances maritimes ne fussent pas admis aux conférences, mais qu'il peut seulement dans les conversations qu'il aura occasion d'avoir avec eux tâcher d'amener le discours sans affectation sur cette matière pour pénétrer les instructions qu'ils peuvent avoir de leur cour à cet égard et leur insinuer d'un air indifférent et comme de son chef qu'une pareille concession ne pourroit être que très préjudiciable aux nations qui commercent dans les états du Grand Seigneur.”

83 CADN, Constantinople série A fonds Saint-Priest 135 fol. 200. Részlet Tóth és Delaria 1737. június 22-i közös leveléből: „Ibrahim effendy nous est d'un grand secours. L'amour de sa patrie qui est commune avec celle de Mr. Totte fait qu'il a une entiere confiance pour luy. Il luy dit un jour fort plaisamment et avec un epenchement du coeur: Vous vous est fait françois pour la liberté de la patrie et moy Turc.”

84 BNF, série Ms. Fr. 7181 fol. 247. Részlet Delaria 1737. június 8-i leveléből: „Le jour de mon arrivée nous fumes rendre visite M. de Totte et moy à Ibrahim effendy qui fut charmé de me voir, parce que je le connois de longue mainet qu'il avoit été autrefois mon Kodjea; il paroit avoir une entiere confiance en M. de Totte qui par ses manières engageants a sçu le mettre dans nos interests.” Delaria segítségével készítette el Ibrahim Mütefferika a Holderman-féle első francia nyelvű török nyelvtankönyvet 1730-ban.

keresztül könnyen elérhették a legbefolyásosabb oszmán minisztereket, így például Delaria részletes jelentést küldött a francia nagykövetnek a kiaja béggel és a nagyvezírral folytatott május 16-i megbeszélésükről.⁸⁵ A két ügynök a befolyásolás többféle trükkjét is bevetette az oszmán tisztségviselők megnyerésére: a drága ajándékok⁸⁶ mellett még a valószínűleg nem túl szilárd muszlim hitű Ibrahim efendi leitatása⁸⁷ is eszköz lehetett a politikai cél érdekében.

A tárgyalások végül zátonyra futottak a császári diplomácia kettős politikájának következtében. A bécsi kormány egyre kényelmetlenebbnek érezte a békepárti Talman közvetítő szerepét, és radikálisabb eszközökhöz nyúlt. A nagyvezírnök ultimátumszerű levélben adták tudtára, hogy hamarosan hadüzenetre kerül sor, amennyiben nem sikerül megkötni a békeszerződést. Talman először visszatartotta a levelet, de annak másolatait addigra már elküldték számos európai udvarba. A császári diplomácia teljesen elveszítette a hitelét, és 1737 májusában a törökök számára teljesen világossá vált a császáriakkal való háború elkerülhetetlen ténye. A tárgyalások ennek ellenére a hadműveletek kezdetéig folytak.⁸⁸

Az egykori kuruc szabadságharcos ágensek szerepét nagymértékben felértékelhette Rákóczi József török földre érkezése, akivel a Porta komolyan számolt a háború kiszélesedése esetére. Rákóczi Bécsből megszökve 1736-ban az újabb török háború hírére Konstantinápolyba utazott. A kalandor Bonneval pasa rábeszélésére a magyar bujdosók vezéréként bekapcsolódott a konfliktusba, amelytől az Erdélyi Fejedelemség visszaszerzését remélte. A szultán elismerte fejedelemnek és Magyarország urának is, ám e titulusokat nem sokáig élvezhette az ambiciózus Rákóczi fiú, mivel nem sokkal később meghalt. Rákóczi József fellépését az európai közvélemény jelentős része elítélte, a pápa pedig kiközösítéssel sújtotta a törökkel szövetkező trónkövetelőt.⁸⁹ A francia diplomácia óvatosan kezelte Rákóczi József terveit, mivel nem kívánta kockáztatni a császárral nemrég megkötött békeszerződést a magyar-kérdésbe való beavatkozással. Ezért a francia szolgálatban álló magyar ágenseket mindenképpen távol szándékozott tartani a magyar diverzió tervétől.

A tervet elsősorban Bonneval pasa és Ibrahim Mütefferrika támogatta, ahogy erről Delaria és Tóth András jelentései tanúskodnak. Villeneuve márki

85 Uo. fol. 247–251.

86 Az 1737. május 16-i megbeszélést elősegítő kiaja bég egy igen szép gyémántokkal kirakott órát kapott ajándékba. Uo. fol. 251. Vö. CADN, Constantinople série A fonds Saint-Priest 135 fol. 172–177.

87 Vö. Delaria jelentése Villeneuve 1737. november 15-i levelében. BNF, série Ms. Fr. 7181 fol. 338–339.

88 Roider Jr., K. A.: *The Reluctant Ally* i. m. 91–93.

89 Rákóczi József magyarországi terveihez lásd *Albert Vandal*: *Le pacha Bonneval*, Paris, 1885. 66–68., *Septime Gorceix*: *Bonneval-Pacha et le jeune Rákóczi. Mélanges offerts à M. Nicolas Iorga par ses amis de France et des pays de langue française*, Genève, 1978. 341–363., *Papp Sándor*: *Rákóczi József hatalomra kerülési kísérlete és a Porta: Forráskritikai vizsgálatok. A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa*. Szerk. Tamás Edit. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára I. Sárospatak, 2003. 241–294.

ezek alapján 1737. augusztus 2-i levelében a következőket közli: „... a jelen helyzetben a törökök azt gondolták, hogy nincs más választásuk, mint a magyarországi diverzió, s Ibrahim efendit, a Porta jelenlegi tolmácsát megbízták, hogy fordítsa magyarra és latinra a török miniszterek által megfogalmazott kiáltványt, amelyben a magyar nemzetet felszólítják, hogy tagadja meg az engedelmességet a császárnak és helyezze magát a Nagyúr védelme alá; ezekben a kiáltványokban megígérik a magyaroknak, hogy visszaállítják régi előjogaikat és soha nem adóztatják meg őket: a terv végrehajtására javasolták elküldeni Rákóczi fejedelmet Erdélybe pénzzel és csapatokkal, hogy ott forradalmat csináljon...”⁹⁰ A magyar függetlenségi mozgalmak iránt elkötelezett Tóth András személye kényes lehetett a pártatlannak tűnni kívánó és a mediációt elnyerni akaró francia diplomácia számára, ezért Villeneuve még augusztus elején visszaküldte a tehetséges ágenst Franciaországba.⁹¹

Tóth franciaországi utazása hosszabb időt vett igénybe a szokásosnál, és csak 1738. február vége felé tűnt fel ismét Konstantinápolyban. Megérkezése után rögtön felvette a kapcsolatot Ibrahim Mütefferrikával, aki már az első találkozásukon tájékoztatta a nagyvezír békefeltételeiről és a törökök különbéke iránti szándékáról. Ibrahim efendi megosztotta magyar barátjával az angol nagykövettől szerzett, a császári hadsereg veszteségeivel kapcsolatos információit, amelyeket Bonneval pasa egy részletes veszteséglistával is megerősített.⁹² A következő hetek nagy dilemmája a török háborús tervek, közöttük Rákóczi József diverziója és a francia békeközvetítés céljainak összehangolása volt. Felmerültek olyan elképzelések is, amelyek a pozsareváci béke által a császárnak juttatott, de a törökök által elfoglalt Kis-Oláhországban adományoztak volna földeket Rákóczi József számára, és ezáltal elhárítani vélték a magyarországi diverzióból származó bonyodalmakat.⁹³ 1738 májusában az

90 BNF, série Ms. Fr. 7181. Részlet Villeneuve 1737. augusztus 2-i leveléből: „...dans la situation ou se trouvent les Turcs, ils ont cru que le seul parti qu'ils avoient à prendre étoit de faire une diversion en Hongrie; Ibrahim effendy qui fait actuellement la fonction de drogman de la Porte a été chargé de traduire en hongrois et en latin un manifeste turc que les ministres de la Porte ont dressé pour exciter la nation hongroise à se soustraire de l'obéissance de l'empereur et se mettre sous la protection du G. Seigneur, dans ce manifeste on offre aux Hongrois de les rétablir dans leurs anciens privilèges et de ne les soumettre à aucun tribut: pour l'exécution de ce projet on a proposé d'envoyer le Prince Ragotzy en Transilvanie avec de l'argent et des troupes capables d'y faire une révolution...”

91 Uo. fol. 272.

92 BNF, série Ms. Fr. 7190 fol. 64–65.

93 Uo. fol. 96. Részlet Villeneuve 1737. május 6-i leveléből: „... le Grand vizir me paroît obstiné à vouloir obtenir quelque territoire pour le donner au Prince Ragotzy, dans la vue de se justifier par la envers le public de l'éclat qu'il a fait, en le faisant reconnoître pour prince de Transilvanie par le Grand Seigneur et en signant un traité d'alliance avec luy. Il est certain que s'il étoit possible que l'empereur se déterminât à vendre à la Porte cinq ou six villages de la partie de la Valachie qui luy fut cédée par le traité de Passarowitz quand meme ils ne produiroient que quelques mille écus de revenus ou que l'on peut trouver à luy procurer quelque petit établissement dans quelque lieu que ce put être, le grand-vizir en seroit content parce qu'il se flatteroit de persuader au peuple d'avoir procuré à ce Prince un équivalent qui

orosz és a császári felek kölcsönösen elfogadták a francia békeközvetítést, amellyel lehetőség nyílt egy, a török fél számára kedvező békeszerződés előkészítésére. Rákóczi József további politikai sorsa ezzel megpecsételődött. A török fél az első időszak próbálkozásai után hamarosan feladta a vele kapcsolatos igényeit. A szerény kísérettel Vidinben és Csernavodában tartózkodó, betegeskedő erdélyi fejedelmi sarj, miután az 1738-as hadjárat során sem kapott jelentős szerepet, sok hányattatás után végül 1738. november 10-én hunyt el Csernavodában. A mellette tartózkodó Máriássy Ádám maroknyi seregével Hotinba vonult vissza téli szállásra, és itt halt meg valószínűleg 1738 decemberében.⁹⁴

Az aktív francia szolgálatban álló magyar ágensek közül Tóth András szolgált a legtovább a háború során. Francia földről való visszatérése után az egykori kuruc tisztként és Rákóczi odaadó híveként ismert Tóth Ibrahim Mütefferika és Bonneval pasa révén hamarosan Rákóczi József köréhez kapcsolódhatott volna, ha a francia nagykövet ismét nem akadályozza meg abban, hogy egyik legkiválóbb ágense kompromittálódjék. Ezt elkerülendő, Villeneuve márki a kipróbált diplomatát újabb kiküldetéssel bízta meg, amellyel a többi magyar emigránstól távoli területre irányította. A mediációt irányító francia nagykövet igen fontos szerepet szánt neki: a közvetítésével juttatta el a béketárgyalásra vonatkozó leveleket az előrenyomuló orosz hadsereg vezetőjének, Münnich tábornoknak, akit a cárnő teljhatalmú tárgyalónak nevezett ki. Első misszióját 1738 júliusában kapta, amikor a nagyvezír feltételeit vitte az orosz félnek. E küldetése Jászvásárig tartott, ahol egy másik bizalmas követnek, egy bizonyos Reprinszkinek adta át küldeményét.⁹⁵ Villeneuve jelentése alapján Tóth András július 31-én érkezett vissza a nagyvezír táborába, ahol rögtön egy újabb levél továbbításával akarták megbízni, de ekkor érkezett meg Münnich tábornok válaszelevele. Ebben az orosz hadúr a francia mediációt és a császári diplomáciát mellőzve különtárgyalásokat kínált fel az oszmán vezetőknél.⁹⁶ A nagyvezír válaszában ultimátumot küldött az orosz tábornoknak, amelyben felajánlotta Azov erődítményeinek lerombolását annak visszaszolgáltatása esetén, és felhívta a tárgyalópartnere figyelmét a francia mediáció hivatalos útjának betartására.⁹⁷ A levelet ismét Tóth András vitte Münnichhez, és ezúttal személyesen is eljutott hozzá. 1738. augusztus 12-én érkezett meg Jászvásárba, majd továbbindult onnan a raszkovi orosz táborba, ahová augusztus 19-én ért. A franciás műveltségű orosz hadvezér két hétig tartotta maga mellett Tóthot, aki saját maga is tapasztalhatta a tatárokkal

---

rempliroit les engagements qu'il avoit pris avec luy, et d'avoir mis à couvert l'honneur de l'empire et le sien."

94 Zachar J.: Idegen i. m. 127.

95 BNF, série Ms. Fr. 7190 fol. 64–65.

96 Uo. fol. 202–203.

97 Uo. fol. 205–210.

vívott harcok és a felperzselte föld taktikája miatti nélkülözés nehézségeit.⁹⁸ Villeneuve márki 1738. szeptember 29-i jelentésében már Tóth András elbeszélésére hivatkozva tájékoztatta kormányát Münnich tábornok francia diplomácia iránti bizalmáról, valamint az orosz hadsereg helyzetéről és állapotáról.⁹⁹ E sikeres küldetése és a másik bizalmas ügynök, Reprinszki halála után Tóth vált a legalkalmasabb diplomáciai összekötővé a francia nagykövet és az orosz tábornok között.

Az 1739-es év hadműveletei felértékeltek Tóth András tapasztalatait és helyismeretét, mivel az orosz és császári szövetségesek közös elhatározással egymáshoz közeli területre koncentrálták erőiket, vagyis a szerbiai és havasalföldi császári hadműveleteket a Moldva irányába előretörő orosz offenzíva volt hivatott támogatni. A Münnich tábornok vezette mintegy 90 000 fős orosz hadsereg március végére állt fel, és áprilisban kezdte meg a menetelést Moldva felé. A Dnyeper áradása jelentősen megnehezítette útját. Az orosz támadás első célpontja a stratégiai fontosságú Hotin erődítménye volt, amelyet csak lengyel területeken való áthaladással közelíthetett meg a cári hadsereg. A lengyel rendek tiltakozása sokáig újabb háborús konfliktus veszélyével fenyegette Oroszországot, amelyet mindenképpen igyekezett elkerülni.¹⁰⁰ Bizonyos lengyel politikai erők megpróbálták kihasználni a feszültséget, hogy török segítséggel megszabaduljanak az uralkodótól, és visszahívják Leszczynski Szaniszlót Lengyelországba. 1739 márciusában megjelent Konstantinápolyban egy Gorupski nevű lengyel követ, aki hivatalosan a tatárok által elhurcolt lengyelek ügyében jött tárgyalni, hamarosan azonban titkos tárgyalásokat folytatott a Porta hivatalnokaival – köztük Ibrahim Mütefferikával – egy lengyel–török szövetségi szerződésről és közös orosz-el-

98 „Je joignit ladite armée Russienne près de Raskow, sur la petite riviere de Kaminka le 19 août, ou je rendis le paquet dont j'étois chargé a ce General. Je trouvai lad. armée, quoique fatiguée d'une si rude campagne, en assés bon état, quant aux troupes; mais une mortalité tres considerable dans les bestiaux, au point que j'ai vû la moitié de la cavalerie demontée, soit que leur chevaux fussent morts, ou pris, pour fournir à l'artillerie qui est considerable tant en pieces de campagne affectés à chaque Regiment, qu'en grosse artillerie et aux Pontons. Cette armée avoit beaucoup souffert dans les deserts ou elle avoit passé pour venir sur le Niestre, l'eau y etoit très rare et fort mauvaise, aussi bien que les fourages, les Tartares et un corps Turc les aiant harcelés jour et nuit et brûlé l'herbe que le soleil avoit déjà seché y aiant même en detachment considerable de cette armée qui dans un fourage general fut surpris par les Tartares. Le feld-marechal Comte de Munich me garda à son camp 14 jours pendant lesquels nous marchions a petite journée vers la riviere Bog, l'ennemie nous suivoit de si près qu'il n'y eut gueres de jour sans quelque combat et sans que l'on amenat quelques prisonniers ou que l'on apportat quelques têtes coupées. Je n'eus la permission de m'en retourner a Constantinople auprès de M. l'Ambassadeur que le premier septembre, etant arrivé la veille sur lad. riviere Bog, au je vis jeter 10 ponts pour le passage de l'armée, je passai moi même sur un des ponts, pour m'en aller à Niemirow, ville de Pologne de ce côté là.” Archives du Ministère des Affaires Étrangères (AMAÉ), série MD (Mémoires et documents) tome XXX. fol. 21.

99 BNF, série Ms. Fr. 7190 fol. 236–237.

100 *Michael Hochedlinger: Austria's Wars of Emergence 1683–1793.* Longman (London), 2003. 216.

lenes hadműveletekről. A francia nagykövet Tóth András segítségével derítette fel a lengyel ügynök titkos terveit, amelyekre a Porta miniszterei is gyanakodva tekintettek.¹⁰¹

A Münnich tábornok vezette orosz hadsereg 1739 nyarán érkezett meg Hotin közelébe. Münnich a sereg nagy részét a Dnyeszter bal partján hagyva egy elitcsapattal átkelt a folyón, és a stawczai csatában 1739. augusztus 28-án csellel legyőzte az oszmán fősereget, majd két nap múlva bevette a hotini erődítmenyt. Ezt követően akadálytalanul vonult be Jászvásárba és haladt tovább Moldva belsejébe, a császári csapatok délvidéki frontja irányába. A császáriak számára az 1739-es hadjárat katasztrofális eredményekkel járt. Július 22-én a Wallis tábornok vezette sereg Grockánál az ellenséges fősereg állásaiba ütközött, és elkeseredett küzdelemben, nagy véráldozatok árán sikerült csak azokat visszaszorítania. A kétséges győzelem után a császári sereg fővezére visszavonulót fűjt, elősegítve ezzel az oszmán fősereg offenzíváját, amely egészen Belgrád falaiig vonult.¹⁰² Az ostrom alatt a császári és török tárgyalások Villeneuve márki mediációjával folytak, aki kiváló ágensei révén szerzett pontos információkkal látta el az oszmán tárgyalófelet. A császári hadsereg élelmezési gondokkal küszködve és a járványoktól megtizedelve reménytelen helyzetbe került. 1739. szeptember elsején Neipperg gróf a külvilágtól teljesen elszigetelten, az ellenséges táborban kényszerült elfogadni az előzetes békeszerződés francia bábáskodással létrejött szigorú feltételeit: a Habsburg Birodalom elveszítette szerbiai és havasalföldi területeit, valamint a szimbolikus jelentőségű Belgrádot. Az osztrák–török béke után az 1726-os szövetségi szerződés alapján az oroszoknak is békét kellett kötniük, így a vitás kérdések (például Azov hovatartozása) megtárgyalása után Villeneuve márki hathatós közreműködésével 1739. szeptember 18-án az előzetes orosz–török békeszerződést is sikerült aláírni. A francia nagykövet még aznap elküldte Tóth Andrást a békeszerződés szövegével Münnich tábornok táborába.¹⁰³

Tóth András e küldetése különös eredménnyel járt. Az orosz táborba érkező francia huszártiszt minden bizonnyal elsőként tapasztalhatta Münnich tábornok megdöbbenését és haragját a sebtében megkötött békeszerződés miatt, amely nyári moldvai hadjáratának sikereit figyelmen kívül hagyva hódításainak feladására kényszerítette. Az orosz tábornok később egyébként

101 A francia nagykövet 1739. márcus 8-i levelében kiemeli Ibrahim Mütefferika szerepét az irreális politikai tervek kovácsolásában: „Comme M. Goroupski n’a montré à M. de Totte que ses instructions, sans lui permettre de vérifier par qui elles étaient signées, et qu’il ne luy a fait voir d’ailleurs aucunes lettres de créance; je ne suis pas éloigné de croire comme le Drogman de la Porte l’a assuré au Sr. Delaria que M. Goroupski n’était venu icy qu’avec une lettre de créance du Palatin de Kiovie et que tous ces projets ont été fabriqués entre M. Goroupski et Ibraïm effendi.” BNF, série Ms. Fr. 7190 fol. 341. Lásd Tóth András részletes jelentését Goroupskival folytatott 1739. március 4-i beszélgetéséről (*Précis d’une conversation que M. de Totte a eu le 4 mars 1739 avec M. Goroupski gentilhomme polonais envoyé à la Porte*). Uo. fol. 343–345.

102 Aksan, V. H.: Ottoman Wars i. m. 115–116.

103 Cassels, L.: The Struggle i. m. 182–196.

dörgedelmes levelekben adott hangot a békeszerződéssel kapcsolatos véleményének.¹⁰⁴ Münnich Tóth Andrást addigra jól megismerte és bizalmába fogadhatta. Ennek azzal adta tanújelét, hogy felkérte egy személyes indíttatású diplomáciai tervezet továbbítására, amelyet egyenesen Fleury kardinálisnak címzett. Tóth Franciaországba való visszatérésekor egy rövid jelentésben foglalta össze küldetését,¹⁰⁵ amelyben így számolt be Münnich tábornok tervezetének átvételéről: „Azon a napon, amikor elbocsátott, egy titkot bízott rám, megkérve, hogy adjam át Őeminenciájának a következőket. Nem áll más az Önre bízott tervezetemben, mint a két nagyhatalom java és közös érdeke, mivel számomra és utódaim számára – hacsak el nem tékozzák – az Isten elegendő megélhetést biztosított. Ugyanakkor kijelentem, hogy mindig is jó francia voltam és holtomig jó orosz leszek, és ezért mindig ellene voltam a császárral kötött szövetségnek, amelyet az udvarom számára mindig is előnytelennek tartottam. Nem szólva az egyéb részletekről, elég egyértelmű, hogy a bécsi udvar gyakrabban háborúzik, mint mi, akik, ha a törökkel békét kötünk, másutt elég nyugodtan lehetünk. Ezzel szemben kénytelenek voltunk az előző háború során csapatainkat egészen a Rajnáig elküldeni a császárral kötött szövetség értelmében. De nemcsak az érdekeinknek előnytelen szövetség bánt minket, hanem az a durva és gögös bánásmód is, amellyel a bécsi udvar viszonyul a szövetségeseihez, amint azt az angolok példája is mutatja, akik bölcsen kiléptek a szövetségből. Fleury kardinális könnyen beláthatja az Istentől kapott fényes értelmével, hogy milyen fontos lehetne Franciaország számára az Oroszországgal való szövetség, amelyet én mindig is a két uralkodóház érdekei számára legmegfelelőbbnek tartottam.”¹⁰⁶

A franciás műveltségű Münnich tábornok valójában nem először foglalkozott az orosz–francia szövetség tervével. 1732-ben a szentpétervári francia követtel, Magnannal – Nagy Péter cár egy korábbi kezdeményezését felelevenítve – komoly tárgyalásokat folytatott egy francia–orosz szövetségi szerződés létrehozásáról. Az orosz–francia érdekek közeledése két komoly területen akadt meg: Lengyelország és az Oszmán Birodalom esetében, amelyek az orosz nagyhatalmi terjeszkedés távlati célterületeinek számítottak. A tárgyalások 1733 elején a lengyel királyválasztás során kialakult válságban megtorpantak, és az orosz–francia kapcsolatok megromlásával véglegesen megszakadtak.¹⁰⁷ Münnich második közeledési kísérlete 1739-ben egészen más külpolitikai helyzetben történt. A török háború megmutatta az orosz–osztrák szövetség gyenge pontjait, és amíg a császári hadvezetés a balkáni hadszíntéren megszügyenítő

104 Münnich leveleit idézi: *Francis Ley: Le maréchal de Münnich et la Russie au XVIIIe siècle.* Paris (Plon), 1959. 113–120.

105 Tóth beszámolója a francia külügyi levéltárban található: AMAÉ, série MD (Mémoires et documents) – Russie, vol. 30. fol. 21–24. Vö. *Albert Vandal: Louis XV et Élisabeth de Russie, Étude sur les relations de la France et de la Russie au dix-huitième d’après les Archives du Ministère des Affaires Étrangères.* Paris, 1882. 112–113.

106 Uo. fol. 112.

107 A tárgyalások részletes történetét lásd *Ley, F.: Le maréchal de Münnich* i. m. 71–85.

vereséget szenvedett, a belgrádi békével a francia diplomácia fényes győzelmet aratott. Münnich tervezete tehát nem nélkülözte a valós helyzetfelismerés alapját. Ugyanakkor a szerződési ajánlat módja a korabeli diplomácia szabályainak fittyet hányva, a rögtönzés jellegével kissé komolytalannak tűnhetett Fleury kardinális számára. Igaz, hogy Münnich teljhatalommal rendelkezett a béketárgyalások idejére, de ez nem terjedt ki a háborús feleken kívüli egyéni tárgyalások kezdeményezésére. Továbbá Tóth András sem volt szabályosan akkreditált orosz követnek tekinthető. Így nem véletlen, hogy a javaslat az első időszakban nem talált a versailles-i udvarban megfelelő fogadtatásra. Fleury kardinális Münnich tábornoknak írt 1739. december 15-i és 1740. január 10-i válaszlevelében még utalást sem lehetett találni a merész javaslatra.¹⁰⁸ Az események váratlan fordulata azonban új lehetőségeket tartogatott Münnich tábornok számára. 1740-ben Villeneuve márki bábáskodásával sikerült egy svéd–oszmán szövetségi szerződést létrehozni, amely egyértelműen az orosz–osztrák szövetség elszigetelésére irányult. Ugyanebben az évben meghalt VI. Károly és Anna Ivanovna cárnő. Az osztrák örökség kérdése az európai nagyhatalmak érdeklődésének középpontjába került. Az új orosz kormányzatban, amely VI. Iván cár kiskorúságával vette kezdetét, Münnich tábornok államminiszteri posztot töltött be. 1740 végén a francia diplomácia kísérletet tett a szövetségi szerződés ötletének felelevenítésére, de a külpolitikai bizonytalanság és Ostermann gróf orosz külügyminiszter ellenállása miatt minden francia közeledési kísérlet kudarcot vallott.¹⁰⁹ Noha Münnich gróf ajánlata papíron maradt, a magyar ágens tekintélye jelentős mértékben megnövekedett a konstantinápolyi francia követ szemében, és jelentései révén Versailles-ban is.¹¹⁰

TÓTH ANDRÁS UTOLSÓ KELETI KÜLDETÉSEI (1748–1755)

Az osztrák örökösödési háború során Tóth András viceóbestér a Bercsényi-huszárezred soraiban részt vett az európai hadszíntéren folyó küzdelmekben. Újabb törökországi kiküldetésére csak a háború vége felé, 1747-ben került sor. A levéltári források alapján megtudhatjuk e missziója céljait is. A véres – és a franciák számára ekkorra már értelmetlen – háború lezárásában érdekelt francia diplomácia a gyors és kedvező békekötés érdekében ismét a régi bevált oszmán diverziót kívánta bevetni. Időközben Villeneuve márki utódja

108 A levelek szövegét idézi: Ley, F.: Le maréchal de Münnich i. m. 128–130.

109 Ley, F.: Le maréchal de Münnich i. m. 132–136.

110 CADN, Constantinople série A fonds Saint-Priest 17: Journal de l'ambassade de M. le marquis de Villeneuve (1728–1741). 281–282., 288–289.

Castellane gróf lett a konstantinápolyi francia követség élén. Fleury bíboros halála és a francia seregek vereségei után 1743-ban utasítást kapott a versailles-i kormányzattól, hogy vegye rá a szultánt egy magyarországi hadjárat megindítására. Castellane próbálkozásai nem jártak eredménnyel, sőt a szultánnak szánt memorandum szövegét egyszerűen ellopták a francia követségről, így az eljutott a bécsi udvarig, ahol habozás nélkül publikálták a kompromittáló iratot. A diplomáciai baklövés után nem sokkal visszahívták Castellane grófot a konstantinápolyi követségből.¹¹¹ Az őt felváltó Des Alleurs gróf, a Rákóczi mellett tevékenykedő rendkívüli francia követ fia az ügy érdekében 1747 júliusától ismét igénybe vette Tóth András mint bizalmi személy (*personne de confiance*) közvetítő szolgálatait.¹¹²

Tóth szerepe elsődleges jelentőségű volt: titokban kapcsolatba kellett lépnie a reisz efendivel (törökül: *reis efendi*), az oszmán külügyminiszterrel, és tárgyalásokat kellett kezdeményeznie a Portán. A tárgyalások tétje egy széles körű – Poroszországot, Svédországot és az Oszmán Birodalmat magában foglaló – keleti szövetségi rendszer létrehozása, vagyis XV. Lajos személyes titkos diplomáciájának, a *Secret du Roi*-nak legfontosabb célkitűzése volt.¹¹³ A szövetségi rendszer elsősorban arra irányult, hogy Oroszországot a hatalmi ambícióinak megállításaival elszigetelje a Habsburg Birodalomtól egy franciabarát „cordon sanitaire” által. A tárgyalások első időszaka elég biztató volt, ám 1747 novemberében a reisz efendit a szultán váratlanul leváltotta.¹¹⁴ Tóth ekkor elérkezettnek látta az időt, hogy megpróbálkozzon magyar ügyeket is felvételni az európai diplomáciai tárgyalások napirendjére. Engedélyt kért a francia követtől és a nagyvezírtől, hogy Rodostóba utazhasson az ott élő honfitársait viszontlátni. Hivatalos úti célja továbbra is a hagyományos francia huszárezredek számára végzett toborzóút volt, ám Rákóczi halála után erre igen csekély remény mutatkozott, hiszen a száműzött fejedelem halálával Rodostó sokat veszített a korábbi politikai emigránközpont szerepéből. Valódi titkos küldetése azonban más szerepet szánt a veterán kurucnak. Az

111 Recueil des instructions aux ambassadeurs et ministres de France, Tome XXIX Turquie. Szerk. Pierre Duparc, Paris (CNRS), 1969. 325.

112 Des Alleurs Puyzieulx külügyi államtitkárnak így írt róla 1747. július 10-i levelében: „Quant a la personne de confiance à chercher pour le moment present, je crois l’avoir en main, le Roy ayant, comme vous savez, permis a Monsieur de Totte de venir avec moy. C’est un homme très intelligent, d’une discretion a toute epreuve, accoutumé a negocier avec les Turcs et les Tartares, qui possede la langue turque et a beaucoup de sang froid. Si je puis obtenir des ministres de la Porte qu’ils le voyent en particulier lorsqu’il ne convient pas a l’ambassadeur de paroistre, je me serviray de ses Talents jusqu’a ce que j’aye pû faire mon choix sur quelqu’un qui en soit digne.” CADN, Constantinople série Saint-Priest 19: Minutes de la correspondance du comte des Alleurs 1747 – 10 déc. 1748. 84.

113 Lásd e témáról *Duc de Broglie*: Le secret du roi. Correspondance secrète de Louis XV avec ses agents diplomatiques 1752–1774 (2. k.). Paris, 1878.

114 CADN, Constantinople série Saint-Priest 19. 187–214.

instrukcióban elsősorban információszerzés és kapcsolatfelvétel szerepelt, ám a buzgó ügynök az önálló kezdeményezésektől sem riadt vissza.¹¹⁵

Ekkortájt az idős Csáky Mihály gróf¹¹⁶ viselte a rodostói emigráció vezetői (törökül: *básbug*) tisztségét. Csáky rendszeresen tájékozódott a magyarországi viszonyokról, s így ideális kapcsolatot jelentett Tóth küldetéséhez. Ugyanakkor a császári követ is figyelemmel kísérte a rodostói magyarok tevékenységét, és Tóth küldetéséről is viszonylag pontos információkkal rendelkezett.¹¹⁷ Tóth András 1747 decemberében érkezett Rodostóba, ahol azonnal kapcsolatba lépett Csákyval. Átadta neki a magyarországi hadjáratban reménykedő Bercsényi László titkos üzenetét, és megkérdezte véleményét a magyarországi politikai helyzetről. Csáky gróf válaszában egy igen érdekes tervvel lepte meg hajdani fegyvertársát. Szerinte a magyar rendeknek meg kellene akadályoznia Mária Terézia fia, a későbbi II. József magyar királyá koronázását, és helyette a francia trónörökösnek, XV. Lajos fiának kellene felajánlania Szent István koronáját.¹¹⁸ Csáky Mihály honfitársán keresztül biztosította a francia kormányt, hogy a Fényességes Porta minden bizonnyal hadba száll majd a magyar elégedetlenek védelmében. A felkelők a Magyarország déli határszéleinél lakó szomszédos népekre – az arnótokra (albánokra), a szerbekre stb. – számíthattak még. A terv megelőlegezte egy francia expedíciós hadsereg Magyarországra küldését is Bercsényi László vezénylete alatt. A tervet összefoglaló emlékiratot a konstantinápolyi francia követ továbbította a külügyi államtitkárhoz, Tóth pedig eljuttatott egy másolatot d'Argenson grófhhoz, a korabeli hadügyi államtitkárhoz.¹¹⁹ Argenson Des Alleurs-höz írt 1748. április 16-i levelében a következő megjegyzést fűzte Csáky Mihály tervéhez: „A magyarok közt továbbra is fennálló békétlenség csírája még hasznos lehet, ha a Porta nyíltan hajlandó megsegíteni őket. Azt hiszem, hogy ettől még nagyon távol állunk, de minthogy a Portát jelenleg kormányzó főemberek változhatnak, a magyarországi elégedetlenek körében érdemes fenntartani annak reményét, hogy egyszer lerázhatják a német

115 Tóth András utasításait lásd Instructions aux ambassadeurs et ministres de la France depuis le traité de Westphalie jusqu'à la Révolution française. Tome XXIV. Turquie. Szerk. Pierre Duparc, Paris, 1970. 422–426.

116 Keresztszegi gróf Csáky Mihály (1676–1757), II. Rákóczi Ferenc generálisa. 1711-től emigrációban él Lengyelországban, majd 1716-tól Rodostóban. 1738-ban a Rákóczi József számára toborzott ezred parancsnoka, 1739-től a rodostói magyar kolónia feje.

117 ÖStA, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Bécs), Türkei II – 14: Berichte und Weisungen 1747–1748.

118 A terv történetéről lásd a következő tanulmányainkat: Un prétendant malgré lui au trône hongrois ou le rival français du dauphin Joseph en 1748. Cahiers d'Études Hongroises (Paris), 10/2002. 129–140. o.; Un officier de Bercheny agent secret en Turquie. Vivat Hussar, N° 37. (Tarbes) 2002. 88–96. o. Tóth beszámolója és levelezése megtalálható: CADN, Constantinople série Saint-Priest 158.

119 A beszámoló egy másolata nemrég előkerült a francia hadtörténeti levéltár egy 1741-es (!) iratokat tartalmazó kartonjából (Service Historique de la Défense [Vincennes], série A4 XV). Raymond Boissau tábornok szíves közlése.

igát, és jó tudni, hogy vannak-e főembereik közül olyanok, akik ehhez határozatosan hozzájárulhatnak.”¹²⁰

Tóth András 1748. szeptember 5-én távozott Rodostóból a moldvai Jászvásárba. Ott átadta Des Alleurs követ levelét Konstantin moldvai fejedelemnek, és találkozott a hotini pasával is. Leveleiben ritkán ejtett szót a toborzásról, és Bercsényi László Mikes Kelemennek írt 1748. januári levelében is csak Tóth Andrást hiányolta, nem pedig az állítólagos magyar rekrutákat...¹²¹ Az 1748. április 29-i aacheni békeszerződéssel azonban a küldetés ezen része is tárgytalanná vált, mivel a háború befejezésével az ezredlétszámokat jelentősen csökkentették. Tóth 1749 januárjában érkezett Berlinbe, ahol egy Loyse abbé nevű francia ügynökkel és egy porosz miniszterrel lépett kapcsolatba. Berlini tartózkodása minden bizonnyal titkos küldetésének fináléja volt.¹²²

A korábbi évtizedek során elért diplomáciai sikerei alapján Tóth András méltán számíthatott a francia uralkodó kegyeire, amelynek egyik legkézenfekvőbb kifejeződése egy diplomáciai posztra való kinevezés lehetett volna. Egy nemrég publikált, a d'Argenson család levéltárában található 1752. október 17-én kelt levele alapján Tóth András az akkor megürült varsói francia rezidens helyére pályázott. Ez ügyben befolyásos protektorához, d'Argenson grófhhoz fordult. Indokai között szerepelt, hogy beszéli a lengyel nyelvet és ismeri a lengyel arisztokrácia számos tagját.¹²³ A tatár kán udvarában töltött diplomáciai kiküldetéseit szintén megemlítette, valamint a szomszédos országok ismeretét is pozitívumként nevezte meg e kérvényében. A levél végül nem érte el célját, viszont a tehetséges magyar diplomatát 1755-ben a király fiával együtt Konstantinápolyba küldte.¹²⁴

A békeidőszak alatt nagy változások érlelődtek az európai hatalmi viszonyokban. Az osztrák örökösödési háborúban a francia–angol gyarmati szembenállás elmérgesedett, és a békekötés után is folytatódtak az amerikai és indiai hadműveletek. Az 1750-es évek derekán az angol külpolitika Poroszországban talált megfelelő kontinentális szövetségesre, ami maga után vonta

120 „Le germe de mécontentement qui subsiste parmy les hongrois peut fructifier toutes les fois que la Porte voudra les aider par des effets déclarés. Il me semble que nous sommes encore bien éloignés de ce terme, mais comme les principaux qui gouvernent actuellement la Porte ottomane peuvent changer il est bon d'entretenir parmy les mecontents de Hongrie l'esperance de secouer un jour la domination allemande et de connoitre s'il y a encore des gens considérables parmy eux qui puissent y concourir effectivement.” CADN, Constantinople série Saint-Priest 158.

121 „Notre ami Tott *szereti a setalást*; sûrement Vous n'avez pas été fâché de le voir, il me manque néanmoins ici, il est mon bras droit, quand me le renverrez-vous?” Bercsényi Mikesnek, Lunéville, 1748. január 6. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Quart. Gall. 55/2. fol. 2.

122 Tóth levele (Berlin, 1749. január 18.) CADN, Constantinople série Saint-Priest 158.

123 Bibliothèque Universitaire de Poitiers, Section des Manuscrits, série P 90 – André de Totte (sic!) levele (Saint-Mihiel, 1752. október 17.).

124 Lásd Tóth Ferenc: Magyar vonatkozású dokumentumok a d'Argenson család levéltárában I. Hadtörténelmi Közlemények 123/4. (2010. december) 886–908.

az osztrák–francia közeledést és az úgynevezett „diplomáciai forradalmat”.¹²⁵ Az elmérgesedő angol–francia gyarmati harcok és a II. Frigyes agresszív politikája miatt kiteljesedő nemzetközi konfliktus nyomán a francia királyság is háborúra készülődött. A huszárezredek a háborús készenléti létszámra bővítették, s Bercsényi László gróf ismét elküldte török földre Tóth Andrást, hogy újoncokat keressen az Oszmán Birodalom területére menekült magyarok között, és elkísérje az új konstantinápolyi francia követet, Vergennes grófot, a későbbi francia külügyminisztert.¹²⁶ Az alföldi nagy parasztfelkelések (Mezőtúr és Hódmezővásárhely) után valóban nagyszámú magyar menekült el a szülőföldjéről, elsősorban Moldvába.¹²⁷ Az idős Tóth András a király tudtával és beleegyezésével magával vitte fiát, François-t is, hogy megtanuljon törökül és idővel apja nyomdokaiba léphessen a francia diplomácia szolgálatában.¹²⁸ Tóth 1755-től ismét Rodostóban tartózkodott. Innen kért pénztámogatást Belle-Isle marsalltól a moldvai toborzótúthoz, amelyet Bercsényi László is támogatott.¹²⁹ A rodostói magyar emigránsokkal kapcsolatosan a francia kormány külön utasításokkal látta el.

Azt, hogy milyen feladatokat kapott a Vergennes gróf mellé beosztott Tóth András, csak a francia külügyi levéltár (Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Paris – La Courneuve) más fondjaiból lehetett megtudni. Szerencsére fennmaradt ugyanis a Tóth András számára készített titkos megbízatás egy másolata, amelyet egyébként biztonsági okokból csak felolvastak a magyar ügynöknek.¹³⁰ A megbízólevélben a király arra kérte fel Tóthot, hogy utazzék el Rodostóba, és diszkréten vegye fel a kapcsolatot a magyar emigráció még életben lévő tagjaival és azok magyarországi híveivel. Amint a következő részletből kiderül, a küldetés igen kényes és kockázatos volt a Francia Királyság szempontjából: „Tott úr rövid konstantinápolyi tartózkodás után utazzon Rodostóba meglátogatni honfitársait. [...] A legnagyobb elővigyázatossággal kell ügyelnie arra, hogy nehogy kiderüljön, milyen utasításai

125 Lásd e témáról: *Richard Waddington: Louis XV et le renversement des alliances, Les préliminaires de la guerre de Sept Ans (1754–1756)*. Paris, 1896.

126 Charles Gravier, Vergennes grófja (1719–1787), ez idő tájt (1755–1768) Franciaország konstantinápolyi nagykövete, majd Franciaország stockholmi nagykövete (1771–1774) és külügyminisztériumi államtitkár (1771–1787). Vergennes gróf életéről és diplomáciai pályájáról lásd *Charles de Chambrun: A l'école d'un diplomate Vergennes*. Paris, 1944., *Robert Salomon: La politique orientale de Vergennes (1780–1784)*. Paris, 1935., *Jean-François Labourdette: Vergennes, Ministre principal de Louis XVI*. Paris, 1990., *Orville Theodore Murphy: Charles Gravier comte de Vergennes, French Diplomacy in the Age of Revolution 1719–1787*. Albany, 1982., *Munro Price: Preserving the Monarchy, The comte de Vergennes 1774–1787*. Cambridge, 1995.

127 *Wellmann Imre: Az 1753-i alföldi parasztfelkelés. Spira György (szerk.): Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711–1790*. Budapest, 1952. 141–220.

128 SHD, série A1 3403 fol. 37.

129 Uo. fol. 100.

130 Tóth András megbízólevelének kiadása: *Instructions aux ambassadeurs et ministres de la France depuis le traité de Westphalie jusqu'à la Révolution française*. Tome XXIV. Turquie. i. m. 422–426.

vannak a magyarországi viszonyokra vonatkozólag. De minthogy Csáky gróf és a többiek valószínűleg nem fedik majd fel előtte az érzelmeiket, megismerheti a vallomásaikból, hogy melyek a legfőbb panaszok az osztrák kormányzattal szemben, hogy kik a legfőbb elégedetlenek, mi a tiszttségük, milyen erőt képviselnek, mekkora a hatalmuk és hogy mire lennének képesek, ha ez a kormányzat arra kényszerítené őket, hogy fegyverrel a kezükben követeljék szabadságjogaik visszaállítását vagy a nekik tett ígéretek betartását. [...] Őfelsége nevét nem szabad az ő helyzetükkel kapcsolatba hozni, s nem szabad, hogy az elégedetlenek abban reménykedjenek, hogy Őfelsége segítségükre siet a vállalkozásaikban, de nem szabad teljesen szétrombolni a támogatásába vetett reményüket sem egy – Isten mentsen meg tőle – Őfelsége és a császárné közt kirobbanó háború esetén.”¹³¹

Tóth András megérkezése után nem sokkal eleget is tett ennek a megbízásának, és felkereste az aggastyán Csáky Mihályt, a rodostói magyarok még életben lévő vezetőjét. Csáky azonnal kapott a lehetőségen, és francia segítséget remélve elkezdte szervezni a magyarországi ellenállással való kapcsolatait. Újból felajánlotta segítségét is XV. Lajosnak egy esetleges magyarországi francia fegyveres intervenció esetére.¹³² Tóth missziójának sikere hamarosan kezdett terhessé válni az osztrákokkal szövetséget kötő francia diplomácia számára. A titkos feladat leállítása lassan folyt, és minden bizonnyal az osztrák ügynökök is értesültek Tóth rodostói jelenlétéről. 1757-ben máig sem tisztázott körülmények között Csáky Mihály és Tóth András váratlanul elhunyt (valószínűleg valamilyen járványban), és örökre magukkal vitték a rodostói emigránsok utolsó függetlenségi harcának haditervét.

131 „Le sieur de Tott, après avoir été quelques tems à Constantinople, ira faire un voyage à Rodosto pour y revoir ses compatriotes. [...] Il doit éviter avec grand soin de laisser entrevoir qu'il ait ordre de pénétrer par leur moyen ce qui se passe en Hongrie. Mais comme vraisemblablement le comte Czaki ou les autres ne lui cacheront pas leurs sentiments, il profitera de cette effusion de coeur pour tirer d'eux les sujets de plaintes qu'ils forment contre le ministère autrichien, les noms des principaux mécontents, leurs qualités, leurs forces, leurs ressources, et ce qu'ils pourroient entreprendre dans le cas où ce même ministère, les poussant à bout, les forceroit à demander, à main armée, le rétablissement de leurs privilèges, ou l'exécution des promesses qu'on leur a faites.[...] Le nom de Sa Majesté ne doit jamais y paroître comme s'intéressant à leur sort; il ne faut point que les mécontents puissent se flatter qu'elle les secourra dans leurs entreprises ni désespérer de n'en être soutenus dans le cas où la guerre, ce qu'à Dieu ne plaise, viendrait à se rallumer entre elle et l'impératrice.” Uo. 424–425. o.

132 *Theodor-Orville Murphy*: Charles Gravier, comte de Vergennes, French Diplomacy in the Age of Revolution: 1719–1787. Albany, 1982. 80.

KONSTANTINÁPOLY: A TANULÓÉVEK

Mindeközben François de Tott eredményesen folytatta tanulmányait Konstantinápolyban, hogy idővel felválthassa apját a francia diplomácia, és esetleg a magyar emigránsok szolgálatában. Tanulmányainak pontos célja a török nyelv és az oszmán szokások elsajátítása volt, amelyet így fogalmazott meg később emlékirataiban: „Mahamut szultán¹³³ halála, illetve Désalleurs úr¹³⁴ halála után Vergennes urat küldték Konstantinápolyba. Azt az utasítást kaptam, hogy kísérem el őt, részint a nyelv elsajátítása, részint a törökök erkölcsének és kormányzatának tanulmányozása céljából.”¹³⁵ Ugyanakkor a nemzetközi külpolitikai helyzet változásai nem kedveztek a franciaországi és törökországi magyar emigránsoknak, hiszen az úgynevezett „diplomáciai forradalom” következtében a francia diplomácia teljesen felhagyott a magyar függetlenségi törekvések támogatásával. Ennek következtében a fiatal François de Tott pályája egészen másképpen indult, mint ahogyan azt apja eltervezte. Édesapja halála után Vergennes gróf hathatós támogatásával a francia kormányzat évi 4000 livre kegydíjban részesítette, de ez nem bizonyult elegendőnek az ő és családja szükségletei fedezésére.¹³⁶

Az első időszakban a török nyelvtanulás kötötte le az idejét. A művelt török nyelvmester, aki első magántanára volt, nemcsak a török nyelvtan rejtelmait, hanem a perzsa irodalom gyöngyszemeit is megismertette vele. A nyelvtanulás nehézségeit érzékletesen adja vissza ez az emlékirataiban található kis szöveg: „Török mesterem elsőként az írás fortélyait tanította meg nekem, ahogyan azt a szabály diktálja. Rajzkészségem folytán némi fejlődést mutattam; ezután az olvasás következett, s ekkor a nehézségek megsokasodtak; a magánhangzók elhagyása is elegendő annak érzékeltetéséhez, mily zavarokkal és keserves munkával kellett kezdetben szembenézni; ám ez még nem minden: a törökök, eredeti nyelvük szegényességének pótlására, teljesen a magukéhoz olvasztották az arabiai és a perzsa nyelvet, őt különböző ábécét

133 I. Mahmud 1730-tól 1754-ig uralkodott.

134 Roland des Alleurs (1693–1754) apja, Pierre Puchot des Alleurs először II. Rákóczi Ferenc mellett töltött be követi megbízatást (1705–1710), majd később – 1710 és 1716 között – Franciaország konstantinápolyi nagykövete volt. Őt magát 1747-ben nevezték ki a konstantinápolyi nagykövetségre. Tékozló életmódja miatt tönkrement, majd 1754. december 23-án egy gutaütéses rohamot követően állomáshelyén életét veszítette.

135 Tott Emlékiratai 41.

136 Részlet Vergennes gróf Bernis-hez írt leveléből (Konstantinápoly, 1757. december 16.): „Aussy bien né que l'est ce jeune homme il sent et le prix des bienfaits que vous avez bien voulu luy procurer et l'obligation ou il est de les meriter et de se rendre digne par son application et par son travail de la protection que vous daignes luy promettre. Je ne manquerai pas Monseigneur, faire payer a M. de Totte comme vous me le prescrivez la gratification annuelle de 4m £ qu'il a plus a Sa Majesté de luy accorder.” CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 35 fol. 301.

hozva ezáltal létre, melyek írásjegyeit az írók tetszésük szerint váltogatták, újabb akadályt gördítve a tanulás útjába. S ha egy emberöltő alig elégséges az olvasás tudományának elsajátításához, mi ideje marad az embernek olvasmányai megválogatásához, s hogy kamatoztassa mindazt, mit olvasott?”¹³⁷

A tehetséges fiatalember gyorsan fejlődött az oszmán írás, olvasás és beszéd terén. A nagykövet Vergennes gróf is igen elégedett lehetett vele, hiszen Bernis abbénak írt 1757. december 6-i levelében így számolt be az eredményekről: „Ez a szerencsés fiatalember nem hagyta cserben támogatóit: megérkezése óta állandóan a keleti nyelvek sikeres elsajátításán ügyködik és igyekezetének kezdeti sikerei idővel még inkább fokozódhatnak. Nem csupán a nyelveket, hanem az ország erkölcsait, szokásait és érdekeit is elmélyülten tanulmányozza, ami arra ad reményt, hogy néhány év múlva eredményesen alkalmazhatjuk majd.”¹³⁸

A konstantinápolyi francia követség szellemi vonzáskörébe tartozott ez idő tájt egy kis irodalmi és művészeti csoport, amely Vergennes gróf támogatását élvezte. E művelt társaság minden bizonnyal nagy hatással volt a fiatal François de Tott szellemi fejlődésére is. Elsősorban a neves festőművész, Antoine de Favray (1706–1798), a Chénier házaspár, Renée-Louis-Amadée de Raulin és Pierre-Augustin Guys tekinthetők e csoport meghatározó tagjainak.¹³⁹ Louis de Chénier (1722–1796) neve leginkább két neves fia, az 1794-ben 31 évesen guillotine alá került André Chénier költő és a dramaturg és librettista Marie-Joseph Chénier miatt vált ismertté.¹⁴⁰ Chénier először montpellier-i posztómanufaktúrák ellenőre volt, majd 1742-ben a konstantinápolyi francia követség kereskedelmi szolgálatába helyezték át. Itt a helyi francia kolónia második, majd első képviselőjeként ügyködött des Alleurs és Vergennes grófok nagykövetsége idején, egészen 1765-ig, amikor is visszatért Franciaországba.¹⁴¹ Felesége, Elisabeth de Chénier, aki Lusignan ciprusi király görög-levantei leszármazottja volt, galatai és párizsi irodalmi szalonjai által vált híressé. Itt megfordult több olyan híresség is, mint az író Palissot, az akadémikus Suard, a festő David és Cazes, valamint a költő Lebrun-Piandre.¹⁴²

Renée-Louis-Amadée de Raulin (1730–1804) – más néven Raulin de Vaux – Vergennes gróf személyi titkáráként 1755 májusában, Tóthékkal egy időben érkezett Konstantinápolyba. A pérai francia követség titkáráként (1759–1767) a titkos levelezés lebonyolításával és a levantei francia kereskedelmi állomások ügyeivel foglalkozott. Pályája végén a genovai konzuli poszton tevékenykedett

137 Tott Emlékiratai 43.

138 Vergennes Bernis-hez (Konstantinápoly, 1757. december 6.). CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 35 fol. 234.

139 *Auguste Boppe*: Les peintres du Bosphore au XVIIIe siècle. Paris (ACR Édition), 1989. 101.

140 *Jean-Michel Casa*: Le Palais de France à Istanbul, Un demi-millénaire d'alliance entre la Turquie et la France. Istanbul, 1995. 63.

141 *Anne Mézin*: Les consuls de France au siècle des Lumières (1715–1792). Paris (Imprimerie Nationale), 1995. 189.

142 Uo. 190.

1775-től 1793-ig.¹⁴³ Pierre-Augustin Guys (1721–1799) egy franciaországi kereskedő fia volt, akit 1739-ben a család konstantinápolyi kereskedőházába küldtek, hogy kitanulja a keleti kereskedelem csínját-bínját. A konstantinápolyi tanulóévek során Guys nemcsak a külkereskedelem, hanem a fanarióta hölgyek körében való gáláns udvarlás és a művészetek terén is elhíresült. 1763-tól királyi titkárként a külügyminisztérium marseille-i ügyvivője lett. Említésre méltó szépírói tevékenysége is, több műve nyomtatásban is megjelent. Az ő segítségével látott napvilágot Élisabeth de Chénier *Lettre sur les tombeaux grecs* című munkája. A forradalom után Guys visszatért Görögországba, és Zantéban telepedett le, ahol 1797-ben felajánlották számára a sziget oktatási igazgatói állását. Itt halt meg 1799-ben.¹⁴⁴

Antoine de Favray festőművész 1762-ben, Tott báró első konstantinápolyi tartózkodása végén érkezett az oszmán fővárosba. 1706. szeptember 8-án született Bagnolet-ban. 1738-ban Jean-François de Troy¹⁴⁵ tanítványaként elkísérte mesterét Rómába, akit a Francia Akadémia elnökévé választottak. Itt találkozott néhány máltai lovaggal, akikkel 1744-ben elutazott Málta szigetére, ahol letelepedve számos látképet és életképet készített a szigetről és lakóiról. 1751-ben felvették a Máltai Lovagrend tagjai közé. Már neves festőnek számított, amikor 1762-ben engedélyt kapott egy nagyszabású keleti utazásra. Vergennes gróf nagy figyelmességgel fogadta, és a francia követség épületében szállásolta el. Számos konstantinápolyi látképet festett a nagykövet kívánságára. Vergennes gróf elragadtatással írt Tott báróhoz intézett leveleiben a festő tehetségéről.¹⁴⁶ Antoine de Favray számos török életképet és törökös portrét is készített, például a francia nagykövetet és feleségét is megfestette török viseletben (*Comte de Vergennes en costume turc, Madame de Vergennes en costume oriental*). Munkáját folytatta Saint-Priest gróf nagykövetsége alatt is, akinek megörökítette a nagyvezírnél tett audienciáját is, amely az 1771-es párizsi szalon egyik különlegessége lett. Nem hagyta ki az 1768–1774-es orosz–török háború katonai és diplomáciai tárgyalásainak ábrázolását sem: erre jó példa Saint-Priest gróf Duad pasa táborában tett látogatásának tablóképe (*Audience donnée à M. de Saint-Priest par le Grand Vizir sous la tente, au camp de Douad Pacha*).¹⁴⁷ 1771-ben Antoine de Favray visszatért Marseille-be, majd onnan Máltára távozott, ahol 1798-ban halt meg.¹⁴⁸

143 Uo. 510.

144 Pierre-Augustin Guys a következő műveket publikálta: *Voyage littéraire de la Grèce ou lettres sur ou lettres sur les Grecs anciens et modernes avec un parallèle de leurs mœurs* (2 vol.). Paris, 1771.; *Essai sur les élégies de Tibulle auquel on a joint quelques poésies légères*. La Haye, 1779.; *Marseille ancienne et moderne*. é. n., 1786. Vö. *Dictionnaire de biographie française* tome XVII. Paris, 1989. 438–439. *Mézin, A.*: *Les consuls de France* i. m. 341.

145 Jean-François de Troy (1679–1752), neves francia festő és elismert mester. Több körutat tett Itáliában, ahol élete végéig tartózkodott.

146 Vergennes Totthoz írt levelei dosszié. AFV.

147 *Boppe, A.*: *Les peintres* i. m. 121. A kép részlete megtalálható könyvünk címlapján.

148 *Dictionnaire de biographie française* tome XIII. Paris, 1975. 855–857.

Pihenő török uraság (Tott báró vázlata alapján készült metszet.)

Konstantinápoly európai negyedét, Pérát ez idő tájt nagyon színes társasági élet jellemezte, amely nem lehetett teljes az oszmán hatóságok és a nagykövetek közötti kommunikáció legfőbb csatornáinak számító nagy kereskedőcsaládok és dragomándinasztiák nélkül. E dragománok különösen szoros kapcsolatokat ápoltak a pérai francia követséggel, és nagy hatást gyakoroltak az akkor kibontakozó francia keletkutatásra. Feladatuk rendkívül összetett volt: nemcsak tolmácsok és fordítók voltak, hanem ügynökök és megfigyelők, jogászok, nyelvtudósok is.¹⁴⁹ Az európai nagykövetségek szolgálatában álló dragománok előszeretettel alkottak dinasztiákat, amelyekben belül a szakma fortélyai mellett az államtitkok is apáról fiúra szálltak...¹⁵⁰ A dragomán családok gyakran egymás között is házasodtak, és egészen zárt közösségeket alkottak az oszmán főváros kozmopolita társadalmában. Az államtitkok védelmében a nagykövetségek arra törekedtek, hogy tőlük függetlenül létrehozzák a saját tolmács-fordító dinasztiáikat. Ez a célkitűzés nagymértékben hozzájárulhatott a fiatal Tott báró keleti nyelvi továbbképzésének elhatározásához.

A konstantinápolyi európai közösségek szoros kapcsolatokat ápoltak az ottani görög családokkal, amelyek hamarosan átvették a franciás szokásokat. A fiatal François de Tott így emlékezett meg erről emlékirataiban: „Midőn a dragománhoz visszatértünk, néhány környékbéli görög nőt találtunk a házában, kik hozzá vacsorára voltak hivatalosak s ott már egybegyűltek. Cicomás ruházatuk láttán nem volt nehéz megítélni, hogy inkább hiúságuktól, mintsem az évszaktól kértek öltözködési tanácsot: egy tágas kereveten fekete s bíborszínű bársonyruhák parádézta, miknek varrásait súlyos aranypaszomántok szegélyezték. E viseletek súlyánál s a hőségénél fogva e hölgyek szinte mozdulni se bírtak s szavukat is alig lehetett venni. Azért néhány közhelyet elhintettek egymás között, mit továbbmondtak, majd asztalhoz ültünk. A vacsora francia módra lett felszolgálva, a kerek asztal köré székeket állítottak, kanalakat s villákat kaptunk, semmi sem hiányzott, csupán a gyakorlat, hogy azokkal bánni tudjanak. Mindeközben igen ügyeltek arra, hogy a szokásainkat teljességgel betartsák; ezek immáron kezdtek a görögök körében meggyökeresedni, kik akkora rokonszenvvel viseltettek irántunk, mint jómagunk az angolok szokásai iránt, s volt alkalmam látni, amint a vacsoránk során egy hölgy az ujjaiával elvesz egy olajbogyót, majd azt egy villára próbálja szúrni, hogy *à la française* elfogyassza. Dacára annak, hogy a pohárköszöntő felénk már kissé divatjamúltnak tetszik, azért igen kellemes e régi szokást más nemzeteknél viszontlátni. Görög vacsoratársaink gyakorta éltek is vele; az urak ráadásnak felállva, fedetlen fővel hódoltak e ceremóniának, bár némi árnyékot vetett kifinomultságukra ama tényező, hogy egyazon pohár bor járt körbe mindenikük között.

149 *Marie de Testa – Antoine Gautier: Les drogman au service de la France au Levant – Quelques dynasties de drogman. Revue d'Histoire Diplomatique* 1991. premier semestre 12.

150 *Marie de Testa – Antoine Gautier: Le drogman, intermédiaire entre l'Orient et l'Occident. Marie-Thérèse Caron – Denis Clauzel (szerk.): Le banquet du faisan. Université d'Artois-Arras, 1997. 102.*

A vacsorát követően, mire inkább a bőség, mintsem az elegancia s a tisztaság volt jellemző, a kereveten foglaltunk helyet, ugyanazon szalonban, hol előzőleg a lakoma felszolgálva lett: a kávé után a pipákra került a sor. A divatról folyt a szó, majd végül a rosszindulatú pletykák következtek, s úgy találtam, hogy erkölceinket e ponton sikerült a legnagyobb hűséggel utánozniuk. A fiatal leányok ez idő alatt egy hintával szórakoztak, mi a terem másik végében lett felfüggesztve s lökdöséséről rabszolganők gondoskodtak. Az asszonyok úgyszintén ki akarták próbálni eme élvezetet; őket a hintán hosszú szakállú urak követték s a nap mulatságait a különféle asztali játékok, a sakk, a panguelo¹⁵¹ zárták. Alkonyat felé az egész társaság fölkerekedett, hogy a kikötőlajtorjánál,¹⁵² e tengerbe benyúló mólóféleségnél, mi a hajók kikötését van hivatva megkönnyíteni, üdítse fel magát friss levegővel.”¹⁵³

A fiatal Tott báró számára a házasságon keresztül kínálkozott a legjobb lehetőség a viszonylag zárt levantei elithez való csatlakozásra. Már 1755-ben kiválasztotta hitvesét Marie de Rambaud, egy marseille-i kereskedő, bizonyos Joseph-Honoré Rambaud leánya személyében, aki egy Konstantinápolyban befolyásosnak számító, lyoni származású családhoz tartozott. Egyébként Villeneuve márki, a korabeli francia nagykövet levelezéséből kiderült, hogy Tott báró apósa fiatal korában dezertőrként érkezett Konstantinápolyba, ahol nagy vagyonra tett szert a paszománykészítésben való jártasságának köszönhetően. A francia nagykövet segítségével sikerült fellendítenie a francia-oszmán kereskedelmi kapcsolatokat is, aminek révén nagy vagyonra tett szert.¹⁵⁴ Tott báró emlékirataiban megemlékezik felesége családjának egyéb tagjairól is, például a sógoráról, aki a francia követség pénztárnoka volt, és megmentette Kalinikosz metropolita életét is. Utóbbi a házában talált menedéket a nagy ortodox belső vallási villongások idején.¹⁵⁵ Annak ellenére, hogy Tott báró későbbi diplomáciai pályája nem tette lehetővé a folyamatos jelenlétet a családjá körében, a házasságát mégis több gyermekáldás kísérte. A konstantinápolyi Sainte-Marie-Draperis templom keresztelési anyakönyve szerint a következő gyermekek születtek ebben az időszakban:¹⁵⁶

Sophie-Ernestine, született 1758. január 17-én, akit 1758. január 31-én kereszteltek meg a Sainte-Marie-Draperis templomban;¹⁵⁷

Charles, akit 1759. március 2-án kereszteltek meg a Sainte-Marie-Draperis templomban és aki ugyanazon év május 2-án meghalt;

Angélique-Amélie, született 1760. augusztus 29-én, megkeresztelték a Sainte-Marie-Draperis templomban;

151 A Berlánhoz hasonlatos játékfajta (Tott báró jegyzete).

152 A fordítás a francia 'échelle' (létra) szó egyedi törökországi használatát próbálja visszaadni.

153 Tott Emlékiratai 71.

154 BNF, série Ms. Fr. 7186 Lettres de Villeneuve au comte de Maurepas (jan. 1733–dec. 1733) fol. 179–186.

155 Tott Emlékiratai 66–67.

156 Mézin, A.: Les consuls de France i. m. 568.

157 Lásd részletesebben a 7. fejezetben.

Catherine-Julie, született Pérában 1770. március 10-én, megkeresztelték a Sainte-Marie-Draperis templomban.

Egyre népesedő családja nyilván örömforrást jelenthetett a fiatal François de Tott számára, de a növekvő költségek egyre jobban nyugtalaníthatták is a fiatal apát, aki egyelőre hiába várta a francia diplomáciában való alkalmazását. Végül 1763-ban hajóra szállt, hogy Franciaországban próbáljon szerencsét. Elhatározását emlékirataiban így indokolta: „Ama fogalmak, miket a kezdetekben a török kormányzatról s katonaságról volt alkalmam egybegyűjteni, igen vázlatosak voltak. Az embereket csupán cselekvés közben lehet helyesen megítélni, s ennek részleteit a legutóbbi háború körülményeire tartogatom, mik őket számomra jobban megmutatták. E történelmi körülmények visszavezetnek majd engem Konstantinápolyba, honnan 1763-ban eltávoztam, hogy Franciaországba visszatérve a minisztériumot figyelmeztessem: jómagam az időmet vesztegetem, s a Király a pénzét, ha engem valamiféle hasznosabb tevékenységre nem szánnak.”¹⁵⁸

---

158 Tott Emlékiratai 112.

3. AZ 1767-ES NEUCHÂTELI KÜLDETÉS

„Neuf-chatel egy elég meredek dombra épült takaros kis város. A grófság a porosz király fennhatósága alatt áll, így ő itt az uralkodó, de az itt lakók több szabadsájjal rendelkeznek, mint a svájciak.”

Duc de Croÿ: Mémoires de ma vie¹⁵⁹

A Neuchâtel Hercegség és a valangini grófság 1737-ben (Ratelband térképe)

159 Emmanuel Duc de Croÿ: Memoires de ma vie I. k. 108. ÖStA, Kriegsarchiv, Nachlaß B/979.

EGY NEHEZEN INDULÓ KARRIER KEZDETEI

François de Tott Franciaországba való visszatérése idején a versailles-i kormányzat jelentős változásokon ment keresztül. Azok a miniszterek, akik annak idején apjával együtt Törökországba küldték – különösen a d’Argenson klán –, 1763-ban már nem rendelkeztek jelentős befolyással, az új külügyminiszter, Choiseul herceg pedig az 1756-os osztrák szövetség egyik legfontosabb támogatójaként már nem számított a magyar emigránsok támaszának. Étienne-François de Stainville (1719–1785), Choiseul hercege 1758. december 3-án külügyminiszter, 1761. január 27-én hadügyminiszter, ugyanazon év október 13-án pedig haditengerészeti miniszter lett. Ez a hatalmi koncentráció 1770-ig meghatározó jelentőségű változásokat hozott a franciaországi belső viszonyokban és a külügyekben egyaránt. Noha hamarosan lemondott a külügyi tárcáról unokatestvére, Choiseul-Praslin herceg javára, a külpolitikát Choiseul herceg azt követően is meghatározó mértékben befolyásolta.¹⁶⁰ Az 1756-os, úgynevezett „diplomáciai forradalom” után a Habsburg-ellenes oszmán külpolitikai szellemben nevelt fiatal Tott báró helyzete meglehetősen kétségessé vált. Ő maga így számolt be erről az emlékirataiban: „A Minisztert,¹⁶¹ kinek velem tervei voltak, Franciaországban leváltották. Idegen névvel, pártfogók híján, a hátam mögött nyolcéves konstantinápolyi távolléttel nem remélhettem túlon túl nagy sikereket Versailles-ban. Mindazonáltal ígéretet kaptam arra, hogy egy németországi udvarban leszek alkalmazva; minek folytán a korábban szerzett ismereteim igencsak el lettek volna pazarolva; ámde Choiseul herceg kétségkívül valamiféle nagyobb hasznot gondolt eme tapasztalataimból húzni.”¹⁶²

A fiatal bárót egy másik nagy veszteség is érte: ekkor halt meg az édesanyja befolyásos rokona, Charles-Étienne de Pesselier is, akitől szintén sok támogatást remélhetett volna. Vergennes gróf 1763. szeptember 9-i levelében így vigasztalta korábbi fiatal munkatársát: „Nem vesztegettem az időt, Uram, hogy válaszoljak a július 27-i levelére, amelyet tegnap kaptam kézhez s kifejezzem Pesselier Úr elvesztése iránti részvétemet. Átérezem mindazt a szívbeli bánatát, amit ez a szomorú tény okozhat, amely Önt e rokonától és bizalmas barátjától megfosztotta. Sajnos az örömtelinek szánt utazása során csak gyászt talált eddig. Ilyenek az emberi megpróbáltatások, de semmiképpen se adja fel a reményeit, a támogató rokon elvesztése és az a tudat, hogy nem várhat a környezetétől segítséget, csak még jobban a saját erejének kiaknázására kell hogy ösztönözze. Ön tehetséges, szorgalmas és ügybuzgó, ezek a

160 Lucien Bély: *Les relations internationales en Europe XVIIe–XVIIIe siècles*. Paris, 1992. 550–551.

161 Nevezetesen d’Argenson márkí (1722–1787) leváltásáról van szó, kinek helyébe 1758-ban de Choiseul herceget nevezték ki külügyi államtitkárnak.

162 Tott Emlékiratai 113.

felvilágosult vezetők számára a legfontosabb ajánlások. Nagy sikereket remélhetnek majd Öntől, Uram, ha lesz idejük, hogy Önt behatóbban megismerhessék.”¹⁶³

Tott báró párizsi tartózkodása idején valószínűleg az anyjánál lakhatott a Charos palotában (rue Montmartre), és innen írhatta a versailles-i kormányzathoz címzett kérvényeit és beadványait. Anyja Choiseul herceghez írt 1763. május 21-i levele szerint mindketten nagyon nehéz körülmények között éltek.¹⁶⁴ E levélhez François de Tott egy beadványt mellékel, amelyben a következő szavakkal kérte a külügyminiszter támogatását: „Mivel a helyzete feletébb kritikussá vált, bátorkodik Őnagysága nagylelkűségéhez folyamodni és kérni, hogy szíveskedjék vagy megemelni a kegydíját, amellyel folytathatná Konstantinápolyban a szolgálatát, vagy egy megfelelő ellátmánnyal valamely más munkakörben alkalmazni.”¹⁶⁵

Sajnos egy ideig Vergennes gróf ajánlásai ellenére sem érkezett pozitív válasz Versailles-ból... A későbbi neves külügyminiszter Tott báróhoz írott, 1764. március 28-i levelében több türelmet és realitásérzékelt tanácsolt védenének: „Az Ön utazása valóban költséges volt, de nem feltétlenül eredménytelen, és talán a lehetőségek beszűkülése miatt nem valósulhattak meg azok a remények, amelyekkel kecsegtették. Ugyanakkor legalábbis ezeknek megalapozottabbaknak kellene lenniük ahhoz, hogy megóvják Önt az esetleges kudarcoktól. Gondolom, az általam javasolt barátaimat meglátogatta már, a legtöbben közülük régen nagy befolyással bírtak, de ma már szinte semmit sem tehetnek, legfeljebb jó tanáccsal szolgálhatnak, ami miatt továbbra is érdemes hozzájuk fordulnia.”¹⁶⁶

Vergennes gróf 1761 és 1767 között a báróhoz írt leveleiben olyan tanácsokkal látta el a fiatal és ambiciózus diplomatajelöltet, amelyeknek a későbbi pályája során is nagy hasznát vehette. A levelezésben az *ancien régime* egyik legjelentősebb politikusának filozófiája is kibontakozik, amelyből megismerhetjük az ideális diplomata legfontosabb tulajdonságait: a tehetség, a kitartás és intelligencia elengedhetetlen erői mellett az óvatosság, a mértéktartás és a diszkréció szükségeltettek a korabeli külügyi szolgálathoz. A fatalizmus látványa nélkül, sztoikus bölcsességgel tanácsolja neki, hogy fogadja türelemmel tervei esetleges kudarcait: „Egy vállalkozás sikere nem feltétlenül bizonyítja az

163 AFV, Vergennes Tottnak (Konstantinápoly, 1763. szeptember 9.).

164 „Il ne me convient pas d'apprécier ses faibles mérites, mais je ne suis malheureusement que trop fondée a vous répondre du facheux état de ses affaires. Il ne fut jamais dissipateur, et cependant il se trouve dans tous les embarras qui ne devoient être que la peine de la mauvaise conduite. Sa situation au reste, Monseigneur, n'en est que très touchante et semble m'autoriser davantage de joindre mes instances aux siennes pour obtenir de votre généreuse sensibilité les secours dont il a tant de besoin. Si j'avois plus de ressources je l'aiderois a attendre vos bontés au lieu de les solliciter. Mais la mère comme le fils n'existe que par les grâces du roy.” AMAÉ, dossiers du Personnel première série vol. 67 fol. 6.

165 AMAÉ dossiers du Personnel première série vol. 67 fol. 7.

166 AFV, Vergennes Tottnak (Konstantinápoly, 1764. március 28.).

azt vezető személy tehetségét és semmi sem független tőlünk jobban, mint a siker, amely olyan dolgok találkozásának eredménye, amelynek befolyásolására az embereknek általában nincs lehetőségük. Abból a kevésből is, amit írt, látom, Uram, hogy ilyenfajta nehézségekkel küszködik, amelyeket a meggyőződése szerint, még ha nem is tud majd legyőzni, akkor sem tehet magának majd szemrehányást, főleg ha elég bölcsen intézve a kitartása nem válik kényelmetlenség forrásává. Ha az a személy, akiről írt, az Ön által kedvelt pályáról próbálja leteríteni, az valószínűleg azért lehet, mivel túl sok nehézséget lát abban, hogy Önt oda bejutni segítsen, amit a jelleme alapján minden kétséget kizáróan meg is tenne. Nem ítélem el a konzulátusok iránti megvetését, noha ebben a kérdésben nem kellene olyan mereven elzárkóznia attól, hogy elvállaljon egyet, ha a másik terve nem valósulna meg.”¹⁶⁷

Az első reménysugár 1765 tavaszán csillant meg azt követően, hogy Tott báró neve kezdett ismertté válni a versailles-i udvarban a törökökről írt írásai sikerének köszönhetően.¹⁶⁸ Vergennes gróf a karrierjének tervezésével kapcsolatban azt tanácsolta neki, hogy legyen kezdetben kevésbé nagyravágyó, és próbáljon meg tudatosan készülni arra, hogy hamarosan alkalmazni fogják: „Lényegtelen, hogy a negyedik osztályban kezdi el a pályafutását, a legfontosabb az, hogy sikerüljön megvetnie a lábát. Az Ön munkaszeretete és ahogyan majd biztosan el fogja látni a feladatát, gondoskodnak a többiről. A pályakezdethez kell egy kis protekció, de amikor már ott vagyunk, csak magunknak köszönhetően maradhatunk talpon és léphetünk előre a pályán. Praslin herceg jóindulata Ön iránt, amelyet Choiseul herceg is támogat, minden bizonnyal nemsokára lehetővé tesz, hogy gratulálhassak a pályakezdéséhez. Ugyanakkor ha bármi olyan lehetőség kínálkozna, amely a mostani ellátmányánál kedvezőbb lenne, azt ragadja meg, hiszen a háborút az ember lehetőleg ne a saját zsebéből fizesse. Azt is javasolnám még, hogy használja ki azt az időt, ami most a rendelkezésére áll arra, hogy a tervezett pályájához szükséges szaktudást megszerezze. Egyszer majd saját tapasztalatból fogja megtudni, hogy milyen hasznos a jó olvasmányok szelleméből táplálkozni.”¹⁶⁹

1765 vége felé egy Brüsszelben megürcült állás reménye keltette fel a fiatal diplomatajelőlt érdeklődését, aki ekkorra már, úgy tűnik, elég komoly politikai kapcsolatokat alakított ki a francia kormányzat belső köreivel. Vergennes gróf 1765. november 25-i levelében már gratulált védenccé vélhető sikeréhez: „Örömmel látom, hogy végre elérkezett a pillanat, hogy megvalósuljanak

167 Uo.

168 „Il m'est revenû, Monsieur, que vous avés donné quelques memoires sur la Turquie qui ont ete fort goutés, je n'en suis point surpris, vous m'en avies fait voir avant votre depart des echantillons qui faisoient honneur a vos recherches et a votre discernement; mais on pretend que vous ne series pas éloigné de les faire imprimer.” Uo. Vergennes Tottnak (Konstantinápoly, 1764. december 20.).

169 Uo. Vergennes Tottnak (Konstantinápoly, 1765. május 11.). Vö. *Orville T. Murphy*: Charles Gravier de Vergennes: Profile of an Old Regime Diplomat. *Political Science Quarterly*, Vol. 83, No. 3 (Sep., 1968) 405.

a reményei. Mivel mindenki, aki Ön előtt volt a sorban, már elhelyezést nyert, így a brüsszeli megüört állás kiváló lehetőséget nyújt majd Önnek. A Praslin herceg jóakarata alapján, amelyet Choiseul herceg támogatása megerősít, merem remélni, hogy ezt az állást nem fogja elszalasztani.”¹⁷⁰ Sajnos a brüsszeli állást mégsem az „idegen nevű” báró kapta, aki az emlékirataiban nagyon keserűen emlékezett vissza életének e kudarcokkal teli korszakára.¹⁷¹

A következő lehetőség a kölni választófejedelem udvarához rendelt francia követi állás megüresedésével nyílt meg.¹⁷² Vergennes gróf szokásához híven ismét hasznos tanácsokkal látta el védencét 1766. március 12-i levelében: „Ha megkapná a kölni választó melletti követséget, akkor nem kell sajnálni az ennek kérelmezésére fordított időt, az állás minden szempontból kedvező és hasznos lenne, ha a vele járó illetmény is annyi volna, mint amennyi a bajor házból származó választó idején volt. De azt gondolom, hogy valamelyest le fogják csökkenteni, és majd minden bölcsességét latba vetve kell megbirkózni a nem túl könnyű feladataival, ugyanakkor ez megmenti majd a pályája kezdetén tapasztalt nehézségektől, és semmi kivetnivaló nincs abban, ha meg tudja indokolni a költségei növekedésének jogosságát. Viszont ne feledje el soha, hogy az udvarunk nem túlságosan elnéző azokkal szemben, akik az elvártnál jóval költekezőbb életvitelük miatt romlásba döntik magukat, sőt ez igen rossz ajánlás lesz számukra a későbbi előmenetelük során. A Rajna-vidék nem igényel nagy luxust, az ottani nemesség nem túl gazdag és így szerényen is mindenkivel egyenrangú módon lehet élni.”¹⁷³

Vergennes gróf mindenképpen megszívlelendő tanácsai ismét papíron maradtak, hiszen a kölni követség élére Choiseul herceg ígéretei ellenére sem Tott bárót nevezték ki. A báró a kudarcától nem vesztette el vállalkozó kedvét és hamarosan, 1766 májusában újabb beadványt nyújtott be a külügyminisztériumba, amelyben egy konstantinápolyi követségi kereskedelmi megbízotti

170 Uo. Vergennes Tottnak (Konstantinápoly, 1765. november 25.).

171 „Idegen névvel, pártfogók híján, a hátam mögött nyolcéves konstantinápolyi távolléttel nem remélhettem túlnótul nagy sikereket Versailles-ban. Mindazonáltal ígéretet kaptam arra, hogy egy németországi udvarban leszek alkalmazva; minek folytán a korábban szerzett ismereteim igencsak el lettek volna pazarolva...” Tott Emlékiratai 113.

172 „M. le chevalier de Vergennes témoin du zèle et de l'application du baron de Tott approuva qu'il vint en 1763 réclamer les bontés du ministre et rendit son témoignage avantageux de sa conduite et de son travail. Le baron de Tott en devoit donner une des preuves de son application en composant un ouvrage sur les mœurs et le gouvernement des Turcs. Il a eu l'honneur de le présenter a Monseigneur le duc de Choiseul et cette époque et d'autant plus précieuse au baron de Tott qu'elle luy a procuré des témoignages suivis de ses bontés et la promesse de la première place vacante, nomément celle de Cologne.” AMAÉ, dossiers du Personnel première série vol. 67 fol. 10.

173 AFV, Vergennes Tottnak (Konstantinápoly, 1765. március 12.).

állást szeretett volna megpályázni.¹⁷⁴ Szintén ebben az időszakban nyújtott be egy másik beadványt, amelyben a fekete-tengeri francia kereskedelem lehetőségeiről érkezett.¹⁷⁵ A báró konstantinápolyi visszatéréssel valószínűleg egyetértettek a francia diplomácia vezetői is, legalábbis erre következtethetünk 1766 októberében írt leveléből: „A további tervei szempontjából jobb, ha tudja, hogy szívesen elfogadom a visszatérési szándékát és gondoskodom róla, hogy az idejét hasznos munkával tölthesse majd el, amelyhez egy tisztes-séges megélhetéshez elegendő ellátmányt fogok javasolni. Amint láthatja, ennyire terjednek a nem túl széles lehetőségeim, és azt hiszem, a szándékaim várható hatásait sem kell túlértékelnünk. Viszonzásképpen engedelmességet kérek az Ön részéről, és azt kérem, hogy a munkájának tárgyát én határozzam meg. Munka lesz elegendő mindkettőnk számára. Nem kérek semmi egyebet, mint bizalmat és segítséget, amelyre nagy szükségem lesz. Az egészségem kezdi megsínyleni a folyamatos erős munkát, amelyet eddig elég jól viseltem, de szükségem van segítségre és azt nagy örömmel fogadom majd az Ön részéről. Együtt fogunk megbeszélni bizonyos témákat, amelyeket majd Önnek kell megfogalmaznia. Először lehet, hogy nem fogja átérezni e munka jelentőségét, de bármennyire is másodlagos szerepű lesz, lehetőséget nyújt arra, hogy az Ön által kijelölt pályára lépjen.”¹⁷⁶

Úgy tűnik, a báró elérte a franciaországi utazásának a célját, és sikerült a képzettségéhez illő diplomáciai beosztást kapnia. 1766 őszén már a konstantinápolyi útjára és az új kereskedelmi küldetésére készülhetett. A várva várt kiküldetési utasítása azonban nem érkezett meg az év végéig. Ezt követően már biztosan el kellett halasztania az útját tavaszig, mivel leghamarabb csak akkor indultak hajók Konstantinápoly irányába. A fiatal diplomatajelölt legnagyobb meglepetésére 1766. december végén Choiseul herceg korábbi terveivel ellentétes utasításait kapta kézhez, amelyben úti céljának a Neuchâтели Hercegséget jelölték meg! A küldetés titkos jellegének védelmében Choiseul herceg nem tájékoztatta a változásról sem Vergennes grófot, sem pedig a svájci soleure-i francia nagykövetet.¹⁷⁷ Vajon mi történhetett Neuchâtelben, ami ilyen nagy változást okozott a báró kinevezésében?

174 „S'il plaisoit a Monsieur le duc de destiner au baron de Tott les affaires de commerce dont il a particulièrement étudié les intérêts, il espéreroit alors que ses liaisons actuelles avec les Turcs et celles qu'il formeroit en servant utilement l'extension du commerce justifieroient l'opinion favorable que Monsieur le duc veut bien avoir de luy. Dans cette disposition la France acquerreroit à Constantinople une augmentation de crédit d'autant plus essentiel qu'en doublant la somme des amis la servent les influencer ser répandroient également sur les objets de politique de commerce et de religion. Le baron de Tott supplie Monsieur le duc de croire que malgré la distinction de travail qu'il désire, son attachement pour M. de Vergennes et le bien du service guideront ses démarches.” AMAÉ, dossiers du Personnel première série vol. 67 fol. 11.

175 Lásd a következő fejezetben.

176 AFV, Vergennes Tottnak (Konstantinápoly, 1766. október 13.).

177 Részlet Choiseul herceg Tottnak írt leveléből (Versailles, 1766. december 28.): „Je ne doute point que vous ne donniés dans cette occasion, des nouvelles preuves de votre zèle, et que

A NEUCHÂTELI HERCEGSÉG ÉS FRANCIAORSZÁG A FELVILÁGOSODÁS KORÁBAN

A 18. század folyamán a Neuchâteeli Hercegség Európa egyik legszilárdabb és legbékésebb területének számított. Ezt a kivételes stabilitását részben a porosz királyi fennhatóságnak is köszönhetette. Nemours-i Mária halála (1707) után a hercegség az európai nagyhatalmak hőn áhított területévé vált. A vitás kérdést végül is a neuchâteeli törvényszék (*tribunal des Trois-États*) döntötte el I. Frigyes porosz király javára. A porosz királlyal folytatott tárgyalások során létrejött szerződés három fő szövegen alapult. Az első az általános tételekből (*Articles généraux*) állt, amelyekben a neuchâteeli hagyományos vallási és jogi szabadságjogok, valamint szokásjogok megfogalmazása található, ezáltal a szöveg egyfajta neuchâteeli alkotmányként is szolgált. A második szövegtest a neuchâteeli város és polgárság törvénykönyve (*Articles particuliers de la Ville et Bourgeoisie de Neuchâtel*), a harmadik pedig a valangini grófság lakosságára vonatkozó hasonló jellegű jogi szöveg (*Articles particuliers de la Bourgeoisie de Valangin*) volt. Így az 1707-es egyezmény, amelyet a porosz király 1708 októberében ratifikált, nemcsak megőrizte, hanem ki is terjesztette az ezentúl perszonálunióval Poroszországhoz tartozó hercegség lakóinak szabadságjogait. Neuchâtel stabil politikai berendezkedését e szerződés határozta meg egészen a francia forradalom idejéig.¹⁷⁸

A neuchâteeli helyi hatalmi viszonyok elég összetett képet mutattak. A városi polgárság három évre választott képviselője a zászlósúr (*banneret*) volt, akinek polgári és katonai feladatai voltak. A neuchâteeli politikai rendszerben három fontos intézménynek volt ekkoriban szerepe: a kistanácsnak (*Petit Conseil*), a nagytanácsnak (*Grand Conseil*) és egy *Quatre-Ministres* nevű hivatalnak. Az első két orgánus feladatai közé tartozott a törvényhozás, az igazságszolgáltatás és a közigazgatás. A *Quatre-Ministres* középkori eredetű intézménye pedig elsősorban törvényalkotással foglalkozott. A hatalom intézményesített megosztása ellenére a hatalmi ágak teljes összekeveredése

---

vous ne répondez de toute manière à la confiance que j'ai mise en vous, & dont je suis fort aise de vous donner des marques. Comme il n'est pas nécessaire que l'ambassade du Roi en Suisse soit instruite du sujet de votre voyage, je vous recommande de vous conduire de manière à ne lui donner aucun soupçon, et si vous êtes dans le cas d'aller à Soleure, vous vous borneres à dire à l'ambassadeur, qu'ayant eu occasion de faire un voyage à Neuchâtel, et m'ayant demandé mes commissions pour ce pays là, je vous ai chargé de vous informer si notre service y était bien accrédité, et si nos compagnies faisoient beaucoup de recrues, et de m'apporter à votre retour les nouvelles que vous auriez pu recueillir." Bibliothèque Municipale de Versailles, L. 279 Lebaudy MSS in 4° 116 „Mission de Neuchâtel en 1767" (a továbbiakban: Mission de Neuchâtel) 1–2.

178 *Philippe Henry: L'organisation du pouvoir sous le premier régime prussien. Histoire du Pays de Neuchâtel Tome 2, De la Réforme à 1815, Neuchâtel, 1991. 66–72.*

jellemezte az intézmények működését.¹⁷⁹ Mivel a Neuchâтели Hercegség a Hohenzollern-monarchia különleges elbírálás alá eső területének számított, így közvetlenül a király rendelkezett felette. A porosz királyt a hercegségben egy általa kinevezett kormányzó képviselte. A neuchâтели kormányzók jelentős része a porosz hadsereg egykori vagy még szolgálatban álló főtisztjei közül került ki. Az is előfordult a gyakori hivatalhalmazás következtében, hogy a kinevezett kormányzó nem is a hercegség területén lakott. Korszakunkban éppenséggel a kinevezett kormányzó George Keith skót főnemes volt – aki egyébként Jean-Jacques Rousseau egyik közeli barátjaként is ismertté vált –, ám 1765-től 1768-ig tartó távollétében a valódi hivatalt egy Abraham-Louis Michel¹⁸⁰ nevű ügyvezető alkormányzó vezette, aki II. Frigyes titkos tanácsosa és egykori londoni nagykövete volt. A kormányzó feladatai közé tartozott, hogy képviselje az uralkodó érdekeit és elnököljön az államtanácsban (*Conseil d'État*), ahol vitás kérdésekben gyakran dönteni kellett. Az államtanács igen széles hatáskörben felügyelte a hercegség törvényhozó, igazgatási, igazságszolgáltatási, pénzügyi és katonai ügyeit. E központi intézményt a helyi patríciuscsaládok nepotista és paternalista hatalma uralta. Különösen kényes időszakokban és társadalmi forrongások idején a porosz uralkodó rendkívüli követekkel is képviseltette magát, amint erre Tott báró küldetése idején is láthatunk példát.¹⁸¹

Az amúgy békés hercegség történetében az 1766 és 1768 közötti rövid időszak a „zavaros korszak” néven vált ismertté.¹⁸² A porosz uralkodó és távoli alattvalói közötti alapvetően békés viszony adóberleti ügyek miatt megromlott, és egy politikai gyilkosságba torkollott. A vitás pénzügyi kérdések az éves gabona- és szőlőadó (*abris et vente*) esetében mérgesedtek el, amelyek mindig az adott év árfolyamától függő, kiszámíthatatlan jövedelmet jelentettek a porosz király számára. Ugyanakkor II. Frigyes szeretne volna, ha nagyszabású háborúi finanszírozásához sokkal rendszeresebb jövedelmekkel rendelkezett volna. Ennek megfelelően 1748-tól fogva az adóbehajtást egy nagyobb jövedelmet ígérő rendszerrel, a gabona- és szőlőadó eltörlésével kívánta megreformálni. Mindez nagy elégedetlenséget váltott ki a neuchâтели pol-

179 Jean-Pierre Jelmini: *Bourgeoisies et communautés. Histoire du Pays de Neuchâtel Tome 2, De la Réforme à 1815*, Neuchâtel, 1991. 238–246.

180 Michel, Abraham-Louis (?–1782) 1741-ben lépett a porosz király szolgálatába a londoni követség titkáráként, amelyet később ő maga vezetett. Vö. Pierre Favarger – Jean Borel: *Documents inédits des Archives de Berlin sur les troubles de Neuchâtel de 1766 à 1768*. Musée Neuchâtelois (1913) 24. (a továbbiakban: MN).

181 Henry, Ph.: *L'organisation du pouvoir* i. m. 74–82.

182 Lásd ehhez: Arnold Borel: *Le conflit entre les Neuchâtelois et Frédéric le Grand sur la question de la forme des impôts du pays de Neuchâtel (1766–1768)*. Neuchâtel, 1898.; Ulysse Guinand: *Histoire abrégée des troubles de Neuchâtel pendant les années 1766, 1767 et 1768*. Neuchâtel, 1832.; Gustave de Pury: *Un assassinat politique à Neuchâtel en 1768*. L'avocat général Gaudot, MN (1875) 199–204., 236–249. és 292–296.; MN (1876) 13–19. Vö. MN (1913) ill. újabban: Tóth Ferenc: *La mission secrète du baron de Tott à Neuchâtel en 1767*. *Revue Historique Neuchâteloise* 2003 avril-juin n° 2 133–159.

gárság részéről, amely 1766-ban hágott tetőfokára, amikor az adóberleti szerződések lejártak. A neuchâteliek mozgalma megakadályozta az adóberlet meghirdetését, mire II. Frigyes két királyi biztost küldött Derschau¹⁸³ és Colomb személyében, hogy segítsenek Michel alkormányzónak a krízis leküzdésében. A rendkívüli követek javaslata arra irányult, hogy az adózó földek elárverezésével egy olyan tőkét hozzanak létre, amelynek kamatai a királyt illetnék.¹⁸⁴

A javaslat alig leplezett politikai éle súlyosan sértette az 1707-es egyezményt, amely a neuchâteeli porosz uralom alapját képezte. A király nagyon határozott válasszal felmentett három államtanácsost, amellyel csak további olajat öntött a tűzre. A porosz uralommal való szembenállás mozgalma egyre szélesebb mértéket öltött, amelynek vezetését a *Quatre-Ministres* intézménye vette át. A versailles-i kormányzat ebben a forrongó időszakban bízta meg Tott bárót egy neuchâteeli titkos küldetéssel. De vajon miért őt választották erre a képzettségétől elég távol álló területen való feladatra? Amint már korábban felvázoltuk, Tott báró apja igen fontos feladatokat látott el az 1736–1739-es orosz–osztrák–török háborúban, ahol megismerkedett Robert-Scipion de Lentulusszal,¹⁸⁵ aki 1768 és 1779 között neuchâteeli kormányzó lett. Talán az apja érdemei és Lentulus magyar kapcsolatai¹⁸⁶ is fontos szerepet játszhattak a kiválasztásában, a báró emlékirataiban viszont egyfajta próbaként értékelte a neuchâteeli küldetését.¹⁸⁷ Ezt támasztja alá az a tény is, hogy nem sokkal ezután Choiseul herceg a Krímbe küldte a bárót. A francia diplomáciában

183 Frédéric-Guillaume (vagy Christophe-Frédéric) de Derschau (1714–1799), porosz katonatiszt, hivatalnok és költő. MN (1913) 24.

184 Jean-Pierre Jelmini: *Politique intérieure et extérieure de Neuchâtel, de 1707 à la veille de la Révolution française. Histoire du Pays de Neuchâtel Tome II, De la Réforme à 1815, Neuchâtel, 1991. 100–102.*

185 Robert-Scipion Lentulus (1714–1787) neves berni patríciuscsalád tagja. 1728 és 1745 között a császári hadseregben szolgált, majd később porosz szolgálatba állt. 1768 és 1779 között neuchâteeli kormányzóként tevékenykedett. Vö. *Louis Thorens: Lettres sur l'affaire Gaudot et l'occupation de Neuchâtel par les troupes des cantons, avril-août 1768. MN (1907) 127. Lentulus életére lásd Franz-Ludwig Haller: Leben des Herrn von Lentulus. Bern, 1787.; Auguste Bachelin: Robert-Scipion de Lentulus. MN (1887) 289–291. és MN (1888) 29–36.*

186 Lentulus első felesége magyar volt és ő maga is beszélt magyarul. Erről az 1759-ben Svájcban tartózkodó Teleki József gróf így emlékezett meg naplójában: „Ez a Lentulus ezelőtt felséges asszonyunk szolgálatjában volt és a (...) regimentjiben major vagy főstrázsamester, annakutána Erdélyben megházasodott s Balog leányt vett. Az meghalván, a bátyja, aki Bernában a kis tanácsban konziliárius, sokszori kérésére kijött. Most is erősen szereti Erdélyt s inkább mint hazáját, mondja is, hogy ha jó módját látja, még bémegy. Egy 16 esztendő tájú fia van. Maga még tud magyarul, de a fia semmit sem.” *Tolnai Gábor* (szerk.): *Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában* (Teleki József utazásai 1759–1761), Budapest (Akadémiai Kiadó), 1987. 60.

187 „Mindazonáltal ígéretet kaptam arra, hogy egy németországi udvarban leszek alkalmazva; minek folytán a korábban szerzett ismereteim igencsak el lettek volna pazarolva; ámde Choiseul herceg kétségkívül valamiféle nagyobb hasznot gondolt eme tapasztalataimból húzni. Minekutána a külügyek irányítását átvette, s próbaképp egy rendkívüli küldetést bízott reám, a tatár kán mellé szándékozott engem kirendelni.” Tott Emlékiratai 113.

egyébként is elterjedt volt az a gyakorlat, hogy az ügynököket gyakran különböző országokban alkalmazták.

A francia külpolitika számára a Bourbon-családhoz tartozó Marie de Nemours halála (1707), aki a hercegségen uralkodó Orléans-Longueville hercegi család utolsó tagja volt adott lehetőséget az esetleges neuchâтели beavatkozásra. XIV. Lajos spanyol örökösödési háborúban felmerült nehézségei miatt nem tudta érvényesíteni a hercegség örökségére vonatkozó jogait, miközben a neuchâтели rendek a porosz királyt választották uralkodóul. A nagyhatalmi politika különös alakulása következtében váltak a kis hercegség lakói a francia hatalmi ambícióktól tartva porosz alattvalókká, amit a francia külpolitika nagyon sokáig nehezen tudott elfogadni. Franciaország számára az 1707-es próbálkozások kudarca után is igen jelentős kérdés volt a Neuchâтели Hercegség hovatartozása. A hétéves háborúban a poroszoktól elszenvedett kudarckok miatt még inkább fontosnak tűnt e svájci porosz hídfőállás felszámolásának kérdése. A hivatalos francia külpolitika érdektelensége ellenére XV. Lajos király titkos diplomáciája igen élénken érdeklődött a neuchâтели helyzet iránt a II. Frigyes és alattvalói között kipattant viszály kezdete óta. A fiatal diplomatajelölt számára pedig kiváló lehetőségnek mutatkozott a megmértetésre. Miután több évet töltött a konstantinápolyi francia követségen és ismerte a titkos tárgyalások rendszerét, a még Európában szinte teljesen ismeretlen fiatalember alkalmasnak tűnhetett Choiseul herceg számára is. A király utasításait a báró 1766. december 28-án kapta kézhez.¹⁸⁸ A küldetése céljaként az uralkodó meghagyta neki, hogy tájékozódjon a neuchâтелиek és a porosz király között kirobbant vita lényegéről és annak következményeiről. A küldetését titokban kellett végeznie, és még a soleure-i francia nagykövetet sem tájékoztathatta. A megbízásai között szerepelt még a neuchâтели elégedetlennel való esetleges politikai kapcsolat-felvétel lehetősége is, amelynek célja a porosz uralom helyett a Bourbon segítség felajánlása lett volna.¹⁸⁹

188 Mémoire pour servir d'instructions au sieur baron de Tott chevalier de l'ordre de Saint Louis, Mission de Neuchâtel 2–13. Vö. Précis des instructions à former pour M. le baron de Tott se rendant dans la principauté de Neuchâtel. *Georges Livet* (szerk.): Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France Tome XXX Suisse tome II., Paris (CNRS), 1983. 807–811.

189 „Mais si pendant le séjour qu'il fera à Neuchâtel, les circonstances devenoient telles qu'il fut nécessaire d'encourager les Neuchâtelais par des assurances positives de la bienveillance de Sa Majesté et de ses dispositions envers cet état, il pourra alors confier à nos créatures les plus affidées l'objet réel de sa mission: leur faire connoître que ce que nous avons le plus à coeur après la conservation de leurs privilèges, c'est d'empêcher que le Roi de Prusse ne puisse céder sa souveraineté à quelque prince, ou état que ce soit; que nous désirerions qu'elle pût être conférée par le choix libre des habitans à un prince de la famille royale, sur le même pied et aux mêmes conditions que le Roi de Prusse la possède aujourd'hui: M. de Tott pourroit même, au besoin, leur faire espérer que nous y joindrions encore quelques avantages qui pourroient convenir à leur position et à leur commerce, pourvu cependant que ceux qu'ils demanderoient ne fussent point onéreux aux sujets de Sa Majesté.” Mission de Neuchâtel 9–10.

TOTT BÁRÓ NEUCHÂTELI ÚTJA

Tott báró 1767 első napjaiban indult el küldetésének úti célja felé. Az utazásának céljaként a környezetében egyszerűen a kíváncsiságot (*voyage de curiosité*) nevezte meg. Miután a titkos levelezése biztosítására megtette a legfontosabb lépéseket Pontarlier-ban, nemsokára szerencsésen megérkezett Neuchâtelba, ahonnan az első levelét január 20-án küldte el Versailles-ba. Ebben nemcsak a fontosabb eseményekről számolt be, hanem küldetése fő céljára vonatkozólag is megfogalmazta észrevételeit: „Méltóságos Uram, valamennyi neuchâteeli láthatólag sajnálja, hogy nem használták ki 1707-ben a lehetőséget arra, hogy Franciaország és a Helvét Szövetség támogatásával egy köztársaságot hozzanak létre, és bíznak abban, hogy a mostani körülmények hamarosan ismét lehetőséget nyújtanak arra, hogy ebben a szívüknek oly kedves ügyben tárgyalhassanak; már látni véltem azt is, hogy a siker reményétől egészen átszellemültek. Az a hír járja, hogy a berniek is támogatnák e céljaikat.”¹⁹⁰

Tott báró kicsit túlzó reményei nem voltak teljesen megalapozatlanok, hiszen Neuchâtelben számos jelentős franciabarát személyiség élt ekkoriban. Közülük különösen Perrégaux¹⁹¹ lovaggal sikerült a bárónak szorosabb kapcsolatokat kialakítania, aki rendszeresen informálta a fontosabb eseményekről. De a Poroszországgal való szembenállás nem jelentett feltétlenül franciabarát politikát a meghatározó neuchâteeli körökben. Például ilyennek tekinthető Osterwald¹⁹² zászlósúr és Pury ezredes,¹⁹³ akiknek a báró hiába próbált meg a bizalmába férkőzni. A helyi politikai vitákra vonatkozó információk mellett a báró személyes tapasztalatait is megosztotta a versailles-i kormánnyal. Már az 1767. február 9-i leveléhez csatolva küldött egy Neuchâteeli Hercegséggel kapcsolatos munkát (*Observations sur la situation phisique et politique de l'état de Neuchatel*), amelyben a későbbi író fontosabb stílusjegyei és érvelési módjai is megfigyelhetők, szerkezete pedig híven követi a kiküldetési utasításaiban található pontokat.¹⁹⁴

A mű első részében a hercegség földrajzi elhelyezkedésének leírásával foglalkozik. A neuchâteeli társadalom legnagyobb előnyének a lakosság szabadságszeretetét tartja: „E nép szabadsága és a francia hercegektől elnyert számos kiváltsága hozhatott csak létre ilyen gazdagságot. Nagyon nagyra értékelik ezt és

190 Mission de Neuchâtel 20–21.

191 François-Frédéric Perregaux (1716–1790), 1740–ig francia szolgálatban álló katonatiszt, a Société du Jardin alapítója és első elnöke. MN (1913) 112.

192 Frédéric Osterwald (1713–1795), városi tanácsos, 1762-ben zászlósúr, a neuchâteeli Société Typographique alapítója. MN (1913) 181.

193 Abram Pury (1724–1807) államtanácsos 1765-ben, 1802-ben az Államtanács elnöke. MN (1913) 25.

194 Mission de Neuchâtel 7.

a szabadság szelleme a nemzeti jellegzetességüké vált.¹⁹⁵ Tott báró későbbi írásaiban is nagy jelentőséget tulajdonít a szabadságnak. Emlékirataiban Montesquieu klímaelméletével szemben ő a lelki erők (*forces morales*) elsődlegessége mellett tört lándzsát.¹⁹⁶ Egy esetben azonban mindenképpen egyetértett Montesquieu elméletével: a hegyvidéken élő lakosság szabadsághoz való ragaszkodása esetében. Erről így ír későbbi emlékirataiban: „Szíria partjainál végighaladva azt tapasztaljuk, hogy a despotizmus szétterjed a tengerpart teljes hosszában, majd a hegyek felé közeledvén, az első sziklánál, az első könnyedén védhető szorosnál egyszerre megtorpan; eközben a kurdok, a drúzok s a mutualik, Libanon és Elő-Libanon urai, állhatatosan őrzik függetlenségüket, erkölcsüket s a hírneves Fakardín¹⁹⁷ emlékét. Az egykoron meghódított macedónok valójában csak a síkföldeiken hajtottak fejet az ellenség előtt: országuk hegyei nyilván ugyanolyan menedéket nyújtottak számukra a római zsarnokok ellenében, mint manapság az oszmánokkal szemben. Vagyis e hegylakók esetében egyetlen forradalom sem volt képes megváltoztatni az éghajlat befolyását.”¹⁹⁸

A Neuchâтели Hercegséggel kapcsolatos munkájában a báró kiemelte még a különféle meghatározó helyi iparágakat: az óraművességet, a fémfművességet és a textilipart. A francia kereskedelem számára számos területen komoly továbbfejlesztési lehetőségekre látott esélyt, különösen a kávéhoz és cukorhoz hasonló gyarmataruk esetében. A mű következő részében a hercegség és a porosz királyság politikai kapcsolatrendszerével foglalkozik. Megállapítása szerint a Poroszországhoz és a Helvét Konföderációhoz fűződő számos kapcsolata ellenére a neuchâтели hercegség széles körű autonómiát élvezett, amelyet az 1707-es egyezmény sem csorbított.¹⁹⁹ Ezt követően Tott báró a neuchâтелиek Franciaországhoz fűződő ellentmondásos viszonyát

195 Uo. 47.

196 „Egy mandzsú tatárt egy besszarábiai tatárral összevetvén, hiábavaló volna az őket egymástól elválasztó 1500 mérföldes távolságot keresnünk: az éghajlat alig különbözik, a kormányzat egy s ugyanaz. Ezután vegyünk szemügyre egy görögöt és egy törököt, kiknek a házai szinte egymást érik – máris megeléjűk a keresett 1500 mérföldet; pedig ugyanaz az égbolt húzódik fölöttük és egyazon rendszer szabályozza életüket. Most helyettesítsük az észak-kínai mandzsut az arabbal, aki a trópusok melege elől menekülvén, a Nílus vízeseinél keres enyhülést: a tatárral egybeazonlítottván több lelki közösséget fedezhetünk fel, mint ha saját egyiptomi honfitársaihoz mérnénk; viszont szögesen ellenkezik majd az Amur folyón túli orosz katonával; és eme vizsgálódás során világosabban kitűnik számunkra a kormányzatnak az egyén természetére gyakorolt befolyása, mint az éghajlati hatásoké. Látni fogjuk, amint a lelki erők állandó jelleggel fölülkerekednek a fizikai erőkön s magyarázatot adnak a különböző, fölöttébb megmagyarázhatatlannak tűnő árnyalatokra.” Tott Emlékiratai 32.

197 Fakh al-Dín vagy Fikardín (1572–1635) drúz emír, ki nagyban előmozdította Bejrút felvirágzását és expanziós politikát folytatott az Oszmán Birodalom kárára.

198 Tott Emlékiratai 34.

199 „La constitution fondamentale de ce gouvernement consiste dans ce principe: que la souveraineté de l'état est toujours censé résider dans l'état même: de sorte que le conseil qui le gouverne au nom du prince, peut et doit dans tous les cas qui intéressent les droits du peuple, faire observer les articles généraux et particuliers, sans prendre de nouveaux ordres, ainsi qu'il est porté dans le serment que pretent tous les conseillers d'état.” Mission de Neuchâtel 53.

jellemezte: „A neuchâteliek képzett szellemüket kellemes és vidám kedéllyel elegyítik, egyaránt értenek a katonasághoz és a kereskedelemhez, amelynek az elhelyezkedésük és földjeik minősége is kedvez. Szinte valamennyien utaztak és eljutottak hozzánk, hogy elsajátítsák azt a szívélyes és udvarias modort, amely megkülönbözteti őket a többi honfitársaiktól, és könnyen felismerhetjük, hogy e nemzet a szíve mélyén még nem felejtette el azon fejedelmeknek az emlékét, akik 1707-ig kormányozták, és hálás Franciaországnak, de semmitől sem fél jobban, mint hogy e korona uralma alá kerüljön.”²⁰⁰ Végül a katonai szolgálat kérdését elemezve, Tott báró hivatkozik a valangini polgárok franciaellenességére, ugyanakkor nem zárja ki, hogy a jövőben – egy esetleges politikai változás következtében – a hercegség és Franciaország viszonyában jelentős változások történhetnek.²⁰¹

Február első napjaiban a báró elhatározta, hogy Bernbe utazik és tájékozódik arról, miként ítélik meg e város hatóságai a neuchâteeli helyzetet. Ez azért volt fontos, mivel a berni állam döntőbírói joggal rendelkezett a különféle svájci kantonok és államok, valamint uralkodóik közötti viták kérdéseiben. Choiseul herceg válasza Tott báró felvetéseire 1767. február 12-én írt levelében érkezett meg hamarosan Neuchâtelbe. A neves államférfi a fiatal diplomatának számos gyakorlati tanácsot is adott – például felhívta a figyelmét a leveleinek pontos számozására – meghagyta, hogy legyen türelmes, és további információkat kért e különösen bonyolult helyzet értékeléséhez.²⁰²

A POLITIKAI VÁLSÁG ÉS A BÁRÓ KIUTASÍTÁSA

Tott báró 1767. február 21-én válaszolt Choiseul herceg levelére, ami a diplomáciai levelezések esetében nagyon rövid időnek számított, hiszen Neuchâtel közelsége ellenére a levelezést számos tényező akadályozta, így például a szokásos rejtjelezések használata vagy a szokatlanul kiadós korabeli hóesés is. Ebben a levelében Tott tájékoztatta a miniszterét arról, hogy a Neuchâteeli Hercegség valószínűleg a porosz király lányának hozománya lesz Oránia hercege számára.²⁰³ Ilyen és ehhez hasonló, gyakran megalapozatlan hírek gyakran jelentek meg a báró levelezésében, ami arra is utalhat, hogy álhírek terjesz-

²⁰⁰ Uo. 56–57.

²⁰¹ Uo. 59.

²⁰² Uo. 64–70. Vö. *Livet, G.: Recueil des i. m.* 813–814.

²⁰³ Itt valószínűleg nem az akkori porosz királynak (II. Frigyes), hanem annak öccsének, Ágost Vilmos hercegnek a lányáról, Wilhelmina hercegnőről van szó (Hahner Péter szíves közlése). *Mission de Neuchâtel* 75.

tésével igyekeztek megzavarni a kémek munkáját. Március elsején kelt levelében a báró a hercegség területén tartózkodó francia dezertőrök porosz szolgálatba lépéséről adott hírt.²⁰⁴ A báró későbbi leveleiben is kitért a hétéves háború utáni korszak francia–porosz kapcsolatait jelentősen elmérgesítő kérdésre, és rendszeresen beszámolt a porosz szolgálatba álló franciák számáról.²⁰⁵

A márciusi hírek fő témája azonban egy kifejezetten pénzügyi hír lett, amely szerint a porosz király 700 000 aranytallér összegű kölcsönt szándékozott felvenni a berni köztársaságtól a neuchâтели birtokai jövedelmének zálogára.²⁰⁶ A hír már csak azért is nagyon kényes volt, mivel a neuchâтелиek és a porosz király közötti vitában elvileg a berni államnak kellett döntenie... Március 4-i válaszában Choiseul herceg meghagyta Tott bárónak, hogy titokban és nagyon óvatosan cselekedjen ebben a rendkívüli módon kiélezett helyzetben.²⁰⁷ A francia király esetleges segítségét felajánlva számos lehetőség kínálkozott a neuchâтелиek megnyerésére. A legbékésebb lehetőség az lett volna, ha sikerül megvásárolni a hercegséget a porosz uralkodótól, de II. Frigyes nyilvánvalóan nem mondott volna le e stratégiai fontosságú területről, az 1707-es szerződés pedig *de jure* tette lehetetlenné a hercegség elidegenítését.

Mindeközben a porosz király leiratban fordult a neuchâтели államtanáchoz, és továbbra is ragaszkodott a gabona- és szőlőadó eltörléséhez. Nagy Frigyes természetesen nem engedett a három felmentett tanácsos kérdésében sem. A berlini udvar keménykezű politikája jól illusztrálja a „felvilágosult abszolutizmus” gyakran autoriter jellegét. A leiratot Derschau olvasta fel 1767. március 20-án a tanácsosok előtt, akik április 2-ra hívták össze a következő ülésüket.²⁰⁸ Choiseul herceg március 25-i levelében már egyre fokozottabban érdeklődött az ügy iránt. Miután kimutatta, hogy a porosz király kölcsönterve jogilag abszurd, a következő javaslattal állt elő: Bern a porosz király

204 Mission de Neuchâtel 78–80.

205 Choiseul így írt erről a porosz külügyminiszternek címzett levelében (Marly, 1767. május 29.): „Le Roy lui (au baron de Tott, T. F.) a permis ce voyage et je lui ai personnellement indiqué Neuchâtel, dans sa tournée, afin qu’il pût me rendre compte du nombre des déserteurs françois qui passent et sont engagés sur ce Territoire par les Recruteurs de Sa Majesté Prussienne. Cet objet était un objet de curiosité de ma part, et, pour parler plus proprement, un motif de conversation très superficielle que j’ai eu avec un officier qui allait voyager en Suisse, car j’ai bien d’autres moyens pour savoir plus sûrement ce qui se passe à Neuchâtel.” MN (1913) 110.

206 Mission de Neuchâtel 82–84.

207 „L’État des choses ne vous permet pas encore de nous ouvrir publiquement sur un projet d’une exécution aussi incertaine. Il suffit que vous fassiez connoître à quelqu’uns de nos principaux partisans, nos vœux pour le bonheur des Neuchatelois, et l’intérêt que nous y prenons; mais vous devez en même tems leur observer, que le Roi n’approuveroit leur vûes d’indépendance, qu’autant qu’elles n’éclateroient que par des moyens licites tel que le rachat, et que si par ces moyens ils se formoient une constitution aristocratique fondée sur les loix du pays, l’équité et le bien commun; Sa Majesté porteroit à la protéger et à la garantir.” Mission de Neuchâtel 92.

208 Tott Choiseul hercegnek (Neuchâtel, 1767. március 26.). Mission de Neuchâtel 101–103.

javaslatával ellentétben inkább vásárolja meg a neuchâteali feudális járandóságok jogát, amellyel a hercegség könnyebben elnyerhetné függetlenségét.²⁰⁹

Az 1767. április 2-i gyűlés eredményeiről Tott báró azonnal továbbította Choiseul hercegnek a különféle államtanácsosok segítségével szerzett információit. Ekkoriban már egyre gyanúsabbá vált Tott báró működése, amelyre már Michel alkormányzó is felfigyelt. Az ügy 1767. április 4-én robbant ki, amikor az alkormányzó a városi hivatalnokok közvetítésével megüzente a báró számára, hogy az államtanács kiutasítja a hercegség területéről.²¹⁰ Valójában azonban az alkormányzó egyenesen a porosz uralkodótól kapott parancsot a báró kiutasítására.²¹¹ A helyzet rendkívül kényessé vált, mivel az alkormányzó a franciaellenes erőket támogatta, ugyanakkor az államtanács jelentős része szemben állt vele. A tanács ellenzéki tagjai a báróhoz fordultak, hogy kikérjék a véleményét ebben az ügyben.²¹² Tott báró nehéz választás elé került: ha elmegy, azzal beismeri a titkos küldetése tényét, ha marad, akkor még tovább élezi az amúgy is jelentős feszültséget.²¹³ Végül is úgy döntött, hogy nem hagyja el a Neuchâteali Hercegség területét, mivel a Francia Királyság és a Helvét Konföderáció között érvényben lévő szabad közlekedési egyezmény lehetővé tette számára a Neuchâtelben való tartózkodást.

Az alkormányzó eljárása után a *Quatre-Ministreaux* intézménye elküldte Perrégau ezredes a báróhoz, hogy elnézését kérje az incidens miatt, és megnyugtassa a neuchâteali tartózkodásának teljes biztonságáról. Ez a hivatal természetesen kihasználta ezt a lehetőséget a berlini udvarral szembeni fellépésre, miközben Tott báró nyugodtan folytathatta a küldetését.²¹⁴ Két nap múlva az alkormányzó már letagadta a városi törvényszék előtt, hogy a bárót bármiféle cselekvésre kötelezte volna. Így vált a Tott-ügy a *Quatre-Ministreaux*

209 Mémoire sur l'emprunt que le roy de Prusse fait négocier à Berne. Mission de Neuchâtel 106–112.

210 MN (1913) 109.

211 „Le 6 avril 1767, Monsieur le Vice Gouverneur a dit au conseil d'état que le Roy informé qu'un étranger qui séjourne depuis quelque tems dans cette ville, connu sous le nom de Monsieur le Baron de Tott, singeroit et prenoit part aux difficultés et aux latercations presents; luy auroit fait parvenir des ordres pour faire retirer le dit sieur de Tott et prevenir un plus long séjour de sa part dans cet état.” Archives de l'État de Neuchâtel (Service des Archives Cantonales), série Recrits 1767 fol. 269. Maurice de Tribolet szíves közlése.

212 Tott Choiseul hercegnek (Neuchâtel, 1767. április 6.). Mission de Neuchâtel 119.

213 „Que si je me conformois, sans mot dire, aux insinuations du gouvernement, ma rétraite seroit la preuve que l'on présenteroit au peuple et à Berne, pour les convaincre que je cherchois à former un parti en faveur de quelque prétendant. Qu'au contraire, si je résistois et réclamois les mêmes droits dont jouissent tous les Neuchatelois dans le royaume, on pourroit présumer que la France seroit moins empressée à protéger les Neuchatelois. Qu'enfin dans le cas de refus de la part des 4 ministreaux pour me contraindre à m'éloigner, ce seroit un nouveau grief dont le roi de Prusse seroit nanti pour les opprimer.” Mission de Neuchâtel 120–121.

214 Tott Choiseul hercegnek (Neuchâtel, 1767. április 9.). Mission de Neuchâtel 122–126.

intézménye és az alkormányzó közötti viták egyik fontos elemévé.²¹⁵ Még a Michel alkormányzót támogató Meuron főügyész is szembefordult a porosz főhivatalnokkal, aki így panaszkodott erről Derschaunak írt levelében: „Megtudhatja Gaudot²¹⁶ úrtól, hogy mit tettem Todd (sic!) ellen. Ki is utasíthattam volna, ha nincs ez a gazember Meuron, aki ahelyett, hogy főügyész-ként az utasításomnak megfelelő következtetéseket vont volna le a tanácsban, az ott található néhány jó szándékú tanácsos legnagyobb megdöbbenésére, szembeszállt vele.”²¹⁷

Choiseul herceg április 6-i levelében még mindig nagyon óvatosnak mutatkozott és várakozási álláspontot javasolt, mivel az események egyre inkább a francia érdekeknek kedvező irányt vettek. Tott báró továbbra is folytatta a külügyminisztériummal való levelezést, amely egészen április végéig tartott. A helyzete 1767. április 27-én vált igazán kritikussá, amikor az alkormányzó egy rendeletet küldött a *Quatre-Ministres* intézménye felé, amelyben kiutasítják a bárót Neuchâtel városából és annak környékéről.²¹⁸ Az alkormányzó – számítva a rendelet esetleges elutasítására – berendelte a bárót a rezidenciájára. Tott báró a következő megjegyzést fűzte az alkormányzó kiutasítási próbálkozására: „A házamban Svájcban vagyok, de a várban már Poroszországban lennék és mivel a megérkezésemkor már tiszteletemet tettem nála, így ha valami fontos közlendője van, akkor ő is tiszteletét teheti nálam.”²¹⁹

Végül a sok huzavona után a báró 1767. április 27-én úgy döntött, hogy elutazik Soleure-be, hogy megkímélje a neuchâteliakat az uralkodójuk ellenében való további fáradozásoktól.²²⁰ Mindenesetre egy ügynököt megbízott azzal, hogy távollétében is folytassa a munkáját, bízva abban, hogy az események majd kedvezőbb fordulatot vesznek. Choiseul herceg elfogadta Tott

215 Tott báró neuchâteli küldetésére vonatkozólag számos porosz levéltári forrás ismert, például egy külön részletes dosszié (*Dossier général des troubles de Neuchâtel III. vol. Troubles de Neuchâtel d'avril à octobre. Incident avec les 4 ministres de Neuchâtel au sujet d'un émissaire français nommé Tott. Correspondance à cet objet avec le duc de Choiseul*), amelyre Pierre Favarger és Jean Borel is hivatkozott az 1913-ban megjelent tanulmányában. MN (1913) 24. Lásd még: Charles-Godefroy de Tribolet: *Histoire de Neuchâtel et Valengin depuis l'avènement de la maison de Prusse jusqu'en 1806*. Neuchâtel, 1846. 185.; *Relation exacte et impartiale de tout ce qui s'est passé à Neuchâtel*. Neuchâtel, 1767. 189–196. és a III–VI. függelék.

216 Claude Gaudot (1713–1768), neves jogász. Életéhez lásd A. Godet: *Nouveau récit de la mort de l'avocat Gaudot, tiré du journal de Lardy, d'Auvernier*. MN (1892) 47–50., *Arthur Piaget: Les blessures de Gaudot*. MN (1930) 43–44.; Vö. MN (1876).

217 Michel Derschau-nak (Neuchâtel, le 10 avril 1767). Idézi: MN (1913).

218 „Lecture a été faite d'un arrêt émané de Monseigneur le vice gouverneur, et communiqué à Messieurs les quatre ministres par Monsieur le maire de la ville, portant requisition de faire sortir de cette ville et son district, un étranger connu sous le nom de Monsieur le Baron de Tott, lequel arrêt est copié sur le plumitif de Messieurs les Quatre Ministres, qui ont jugé cette affaire assez importante pour être portée à la délibération du Conseil.” *Archives de la Ville de Neuchâtel, Manuel du Conseil n° 23 (1765–68) 153.* (Jean-Pierre Jelmini szíves közlése.)

219 Tott Choiseul hercegnek (Neuchâtel, 1767. április 25.). *Mission de Neuchâtel 157–158.*

220 Tott Choiseul hercegnek (Soleure, 1767. április 28.). *Mission de Neuchâtel 162–163.*

báró döntését, és kifejezte elégedettségét a küldetése során nyújtott kiváló munkájáért.²²¹ Choiseul egyébként erélyes lépéseket tett a neuchâteeli hatóságok irányában a történetek miatt: egy köszönőlevélben elismerte a segítőkészségét, egy másikban pedig szemrehányást tett az államtanácsnak a történetekért. A két nyilvánosan is felolvasott levél nagy port vert fel Neuchâtelben, ahol már úgy beszéltek az ügyről, mint két király közötti afférról...²²²

TOTT BÁRÓ NEUCHÂTELI KÜLDETÉSÉNEK VISSZHANGJAI

A báró kiutasításának híre valóban elérte a két királyi udvart. 1767. május 29-én Choiseul herceg egy nem túl baráti hangú levelet intézett Finckenstein grófhoz,²²³ amelyben magyarázatot kért tőle a porosz alkormányzó viselkedésével kapcsolatban.²²⁴ Nagy Frigyes a levelet olvasva így reagált miniszterének: „...válaszoljon ennek a miniszternek abban az értelemben, hogy egyáltalán nem értékelem a levelében található frivol célzásait és méltóztassék a jövőben nem beleavatkozni az ügyeimbe, és ne adjon okot ezáltal vitákra és egyéb kellemetlenségekre. Ezek után pedig kérem Istent, tartsa meg szent és méltó őrizetében.”²²⁵

A porosz király és Neuchâtel városa közötti vita végül 1767 májusában a berni bírák elé került. Gaudot főügyész a porosz király érdekeit védte a neuchâteeli polgársággal szemben. Tott ezalatt Soleure-ben követte figyelemmel a per eseményeit.²²⁶ A per bonyolultabb fordulatot vett, miközben a viták részben a lényegi dolgokról (a gabona- és szőlőadó eltörlése), részben pedig az eljárás formai kérdéseiről (a berni döntőbírák megkérdőjelezése) folytak. Az ülések során Gaudot főügyész ügyes jogászként támadta a *Quatre-Ministres* intézményét, amely a szokásjogok védelmében ügködött. Végül több hónap eredménytelen tárgyalás után a berni Nagytanács végső ítélete 1768. január 23-án született meg. Az ítélet elmarasztalta Neuchâtel városát a porosz király jogainak csorbítása miatt. A per következménye olyan felzúdulást okozott Neuchâtelben, hogy a porosz király a berniek segítségét kérte a hercegség katonai megszállása érdekében. A mozgósítás némiképpen

221 Choiseul herceg Tottnak (Versailles, 1767. április 26.). Mission de Neuchâtel 170–178.

222 Tott Choiseul hercegnek (Soleure, 1767. május 5.). Mission de Neuchâtel 182.

223 Karl-Wilhelm Fink von Finckenstein gróf (1714–1800) több diplomáciai jellegű megbízatás után, 1747-től folyamatosan több mint ötven éven át a berlini kormányzat minisztereként tevékenykedett. MN 1913 27.

224 MN (1913) 110–111.

225 Uo. 111.

226 Mission de Neuchâtel 161–171.

lehűtötte a felháborodást, amely most már Jean-Claude Gaudot, a II. Frigyes érdekeit védő főügyész személye ellen irányult. A nép meglepte és 1768. április 24-én felkoncolta a gyűlölt jogászt, ezzel a politikai gyilkossággal beszenyvezve Neuchâtel egyébként igen békés és nyugalmas történelmét.²²⁷

Végezetül még szeretnénk felidézni az események kevésbé ismert irodalmi visszhangját is, amely jól bizonyítja, hogy a báró utazásának furcsasága a politikai szférán kívül is kisebbfajta feltűnést keltett a korabeli Svájcban. Voltaire levelezésére kell elsősorban gondolnunk, ahol Tott báró neve több alkalommal is előfordul.²²⁸ A filozófus 1767. április 11-én Marie Élisabeth de Dampierre de Fontaine-hez, Florian márkinőhöz írt levelében említi először a nevét: „Kérem és a nagy törököt, hogy mondaná meg, mit keres Tott báró Neuchâtelben. Úgy tudom, nincs semmi kapcsolat Neuchâtel és Konstantinápoly között.”²²⁹ Egy másik levélben, amelyet a hölgy férjének, Philippe Antoine de Claris-nak, Florian márkinak küldött, hasonlóan élcelődik Voltaire: „Kérem én a nagy török uramat, hogy mondaná meg, miért van Tott báró Neuchâtelben. Kérem, mondja meg nekem, török uram, hogy ez a török Tott küldött-e Önnek is jó írásokat a törökök kormányzatáról. Nem bánja-e, hogy Athén és Korinthosz egy pasa vagy basa törvénye alá tartozik?”²³⁰

Nemsokára Voltaire személyesen fordult a báróhoz, hogy megköszönje a neki küldött törökországi történeteit. Nevezetesen két kéziratról van szó (*Mémoire sur la Turquie* és *Quelques anecdotes turques, bonnes et mauvaises*), amelyeket a filozófus ferney-i könyvtárában őrzött (ms. t. II, fol. 425, 426.).²³¹ Úgy gondoljuk, érdemes e levelet teljes terjedelmében közölnünk, mivel a közismert *Candide avagy az optimizmus* törökábrázolásaival ellentétben egy filhellenizmustól teljesen áthatott Voltaire-t mutat meg nekünk: „Uram, gondoltam, hogy sokat tanulok majd Öntől, de azt nem reméltem, hogy a törökök valaha is megneveztetnek. Ön bebizonyította, hogy a jó tréfa minden országban létezik. Tiszta szívemből köszönöm az anekdotáit, de bármi kellemeset is terjeszthet ezekről a körülméletl tatárokról, én még mindig haragszom azért, hogy Orpheusz és Homérosz országát uralják. Nem szeretem az olyan népet, amely csak pusztít és a művészetek ellensége. Nagyon sajnálom, hogy az unokaöcsém

227 Jelmini, J.-P.: Politique intérieure et i. m. 102–103.

228 Vö. Tóth Ferenc: Voltaire et un diplomate d'origine hongroise en Orient. L'activité de François baron de Tott en Turquie dans le miroir de la correspondance de Voltaire avec Catherine II. Cahiers d'études hongroises 7/1995. 78–86.

229 Voltaire: Correspondance tome VIII. Paris (Gallimard–Pléiade), 1983. 1067.

230 Uo. 1088.

231 Alexandre Stroeov (szerk.): Voltaire – Catherine II, Correspondance (1763–1778). Paris, 2006. 94. Tott báró kéziratai Voltaire halála után II. Katalin szentpétervári könyvtárába kerültek. A két kézirat így szerepel a könyvtár 1913-ban felmért kézirat-katalógusában: „425. Mémoire sur la Turquie. N. B. Les Druses ne disent jamais de mal du diable. Ils disent qu'il est assez malheureux. Parmi les Turcs, les fous sont réputés saints. 426. Quelques anecdotes turques, bonnes ou mauvaises, par le b. de Tott.” Fernand Caussy: Inventaire des manuscrits de la bibliothèque de Voltaire, conservée à la Bibliothèque impériale publique de Saint-Petersbourg. Paris (Imp. Nationale), 1913. 17.

ennek a hitvány nemzetnek a történelmével foglalkozik. Az igazi történelem az erkölcsök, a törvények, a művészetek és az emberi szellem fejlődését hivatott leírni. A törököké csupán a rablások története, ezért annyira szeretnék emlékiratokat írni róluk, mint a Jura hegységbeli farkasokról, amelyek között élek. Viszont nekünk, nyugati galloknak bizonyára kíváncsinak kell lennünk, hiszen egyfolytában arról írunk, hogy miképpen kell gondolkodnunk az ázsiai népekről, akik soha nem gondolnak ránk. Viszont a fekete-tengeri csatorna biztosan sokkal szebb, mint a neuchâteeli tó, Sztambul is szebb város lehet, mint Genf, és meglepődve tapasztalom, hogy a Propontid partjait elhagyta Svájcért. De egy du Peyron úrhoz hasonló barát többet ér, mint az összes vezír és kádi. Tisztelettel...”²³²

Sajnos nem ismerjük e levelezés folytatását. Mindenesetre Tott báró neve gyakran megjelenik Voltaire és Nagy Katalin cárnő levelezésében az 1768–1774-es orosz–török háború során. A filozófus itt élesen elítéli a báró hadseregfejlesztő tevékenységét, és őt magát egy vitriolos stílusú epigrammában alaposan ki is figurázza.²³³ Az ironia ellenére Voltaire csodálattal adózott Tott báró sokoldalú egyéniségének. 1776. szeptember 22-én hozzá írt levelében így bókolt neki: „Ön azon kevés számú személy között szerepel, akiket halálomkor sajnálni fogom, hogy nem láthattam.”²³⁴

232 *Voltaire: Correspondance* tome VIII. Paris (Gallimard–Pléiade), 1983. 1100.

233 Lásd az 5. fejezetben.

234 Idézi: *Auguste Boppe: La France et le « militaire turc » au XVIIIe siècle*. Feuilles d'Histoire, 1912. 396. A levél teljes szövege itt található: *Œuvres complètes de Voltaire avec des remarques et avec des notes historiques, scientifiques et littéraires – Correspondance* tome XXVII., Paris, 1832. 372–373.

4. A KRÍMI KÜLDETÉS

„Európában új betegség terjedt el; megszádította fejedelmeinket, és arra készítette őket, hogy aránytalanul nagy létszámú hadsereget tartsanak fenn. E betegség mind nagyobb méreteket ölt, és szükségszerűen ragályossá válik: mihelyt az egyik állam növeli csapatainak létszámát, a többiek is gyorsan növelik a magukét; ebből pedig nem származik semmi jó, csak az általános elszegényedés. (...) Az egész világ gazdagsága és kereskedelme a miénk, és mégis szegények vagyunk; a rengeteg katona miatt nemsokára már nem is lesz egyebünk, csak katonáink, és a tatárokhoz leszünk hasonlatosak.”

*Montesquieu: A törvények szelleméről, XIII. könyv, 17. fejezet*²³⁵

Folyóvölgyben táborozó nogaj tatárok. (Tott báró vázlata alapján készült metszet.)

²³⁵ Idézi: Orville Theodore Murphy: A la Sublime Porte, La préparation de Vergennes au Ministère. *Revue d'histoire diplomatique* 101 (1987) 227. Lásd magyar fordítást: Montesquieu: A törvények szelleméről (válogatta és fordította: Nemes István és Horváth Andor), Bukarest (Kriterion), 1987. 184–185.

FRANCIAORSZÁG KRÍMI KONZULJA

Neuchâteli küldetéséből visszatérve Tott báró már tapasztaltabb diplomataként mutatkozhatott a versailles-i udvarban. Mindenesetre sikerült bebizonyítania Choiseul hercegnek, hogy rendelkezik a diplomáciai pályához szükséges képességekkel. 1767 júniusában kapott újabb megbízatása nem volt teljesen meglepő.²³⁶ A fiatal és vagyontalan diplomatajelölt számára óriási szakmai lehetőséget és nem kevésbé fontos anyagi háttérrel nyújtott a konzuli kinevezés, amely kiküldetése idejére évi 30 000 livre illetménnyel járt.²³⁷ Ráadásul az újabb megbízatása sokkal jobban megfelelt a konstantinápolyi tanulóévei tapasztalatának, hiszen a keleti színtéren, a krími tatár kán udvarában kellett a francia konzuli hivatalt viselnie, amelyről a korábbi konzul, Pierre-Luc Fornetti²³⁸ egészségügyi okok miatt mondott le.

A báró a küldetésére vonatkozó királyi és miniszteri utasításokat egy diplomáciai emlékirat formájában vehette át 1767. július 6-án.²³⁹ A dokumentum több szempontból is különleges. Már a szöveg első oldalán megjelenik a kiküldetése szempontjából elsődleges francia külpolitikai téma: Lengyelország helyzete. A körülmények jobb megértéséhez érdemes felidézni, hogy Lengyelország hosszú évek óta, II. (Poniatowski) Szaniszló Ágost, II. Katalin egykori szeretője 1764. évi megválasztásától kezdve mély válságban vergődött. A lengyel Rzeczpospolita hatalmas, kormányozhatatlan területet jelentett, amelyet a különböző nemesi frakciók szétszaggattak, II. Katalin csapatainak intervenciója pedig az ország keleti felét orosz befolyási övezetté változtatta. A francia külpolitika legfőbb célkitűzése az volt, hogy miként lehet az egykori szövetséges országot ismét a francia orientáció irányába terelni. Choiseul-Praslin herceg, aki 1761-től 1766-ig külügyminiszterként tevékenykedett, nem mutatott nagy érdeklődést a lengyelkérdés iránt, és elismerte II. Szaniszló Ágost királyt is. Amikor 1766-ban unokatestvére, Choiseul herceg visszavette tőle a külügyi tárcát, a helyzet gyökeresen megváltozott. XV. Lajos királlyal együtt ismét felelevenítette a hagyományos lengyelbarát politikáját, és a francia titkos diplomácia (*Secret du Roi*) bevetésével is

236 Choiseul herceg Tottnak (Versailles, 1767. június 23.). Bibliothèque Municipale de Versailles, Mss. Baron François de Tott L. 278 Mission de Crimée en 1767 (a továbbiakban: Mission de Crimée 1767) fol. 2.

237 *Faruk Bilici: La politique française en mer Noire (1747–1789). Vicissitudes d’une implantation.* Istanbul, 1994. 28.

238 Pierre-Luc Fornetti (1732–1790), konstantinápolyi francia szolgálatban álló dragomándinasztia tagja. Louis-le-Grand tolmácsiskolája után (1741–1749) tolmáctitkár Konstantinápolyban (1755–1758), majd krími francia konzul (1758–1768) lett. Ezt követően második és első dragomán Konstantinápolyban. Vö. *Mézin, A.: Les consuls de France i. m.* 295–296.

239 *Mémoire pour servir d’instruction au sieur baron de Tott chevalier de l’ordre militaire de Saint Louis et mestre de camp de cavalerie, envoyé par le Roy vers Aslan Gueray Kan de Crimée.* Mission de Crimée 1767 fol. 3–21.

igyekezett az orosz befolyást korlátozni Lengyelországban. Elérkezett az idő egy orosz–oszmán háború kirobbantására.²⁴⁰

Tott báró konzuli instrukcióiban Choiseul herceg külpolitikai eszméi rendkívül színesen jelentek meg. A francia külpolitika célja a szöveg szerint nem más volt, mint „Oroszország visszaszorítása jogos határai mögé”.²⁴¹ II. Katalin cárnő politikájának különféle fenyegető veszélyeit így fogalmazta meg: „Lengyelország szétdarabolása, egész Ukrajna megszerzése, az Oszmán Birodalom megalázása, Grúzia és Cserkeszföld a krími kánok és a törökök uralma alól való kivonása, valamint a fekete-tengeri oszmán területek felosztása, íme ezek az uralkodónő tervei. A Dnyeper folyó jobb oldalára való letelepülésükkel, Új-Szerbia²⁴² betelepítésével, erődítmények és reduták emelésével törik meg a tatár lovasság erejét. Továbbá Kászikermen széles síkságainak elfoglalásával, a tatár hordák fokozatos kiszorításával, életterük elvételével, a Tatárföldet Oroszországtól elválasztó pusztaság megkerülésével és végül Lengyelországban való folyamatos tartózkodásukkal, amely lehetővé teszi az Oszmán Birodalom belső területeinek megtámadását, esetleg maguk után vonva a lengyeleket is, megpróbálják az oláhországi és moldvai görögöket magukhoz édesgetni, ahogyan ezt tették a lengyelországi görögökkel is. Nos mindezekkel az eszközökkel készülnek az oroszok végrehajtani nagyszabású és veszélyes tervüket.”²⁴³

Az iménti érvelés elég világosan mutatta be a tatárok által birtokolt területek stratégiai fontosságát, amelyek lazább hűbéri viszonytal kapcsolódtak az Oszmán Birodalomhoz. E laza kapcsolat persze a leggyengébb láncszemnek is tűnt, amelynek elroppantásával komoly földrajzi és gazdasági előnyökhöz juthatott az orosz állam. Az oszmán kormányzat tehetetlensége miatt nyugtalan Choiseul herceg ekkor határozta el, hogy megpróbálja cselekvésre bírni az új tatár kánt, az oroszellenességéről híres Arszlán Girájt.²⁴⁴ Fornetti konzul lemondása felgyorsította az eseményeket, és felmerült egy új, hatékony krími konzul kiválasztásának lehetősége, amely Tott bárónak kedvezett.

Amint már erre korábban is rámutattunk, a krími konzuli cím nem tartozott a francia diplomáciai ranglétra legmagasabb pozíciói közé. Az első ismert francia konzul például az 1720-as években a kán udvarában tevékenykedő

240 Bély, L.: Les relations internationales i. m. 567–569.

241 Idézi: Henri Dehérain: La mission du baron de Tott et de Pierre Ruffin auprès du khan de Crimée de 1767 à 1769. *Revue de l'histoire des colonies françaises*, XI (1923) 1.

242 Új-Szerbia Oroszország egy újonnan betelepített területének a 18. században használatos neve volt. A név eredete a kherszoni szerb telepésekre vezethető vissza. A terület ma az ukrainai Kirovohrad kerületben található.

243 Mission de Crimée 1767 fol. 5–6.

244 „Aslan (sic!) est de tous les Princes Gengiziens celui qui a le plus de talents et de courage; ce choix est d'un heureux presage.” Mission de Crimée 1767 fol. 8. Vö. Comte de Saint-Priest: Mémoires sur l'ambassade de France en Turquie. Paris, 1877. 167. A Giráj (forrásokban gyakran Geráj) dinasztianévre vonatkozólag lásd Ivanics Mária: Gondolatok a Giray dinasztianévről. Almási T. – Révész É. – Szabados Gy. (szerk.): Fons, skepsis, lex. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szeged, 2010. 150–157.

orvos volt.²⁴⁵ Tott báró apja és Jávorka Ádám is elnyerte korábban e címet, mivel jól ismerték a nyelvet és a krími viszonyokat. A 18. század első felében minden esetben a konstantinápolyi francia nagykövet hatáskörébe tartozott a krími konzul kinevezése. Amikor a francia király 1756-ban visszavette a nagykövetektől a konzulok kinevezési jogkörét, a nagy távolság és a helyismeret speciális adottságai miatt a krími konzulok kinevezését továbbra is a konstantinápolyi nagykövetek gyakorolták. François 1767-es kinevezése jelentett ebben kivételt, mivel őt közvetlenül a király és a külügyminiszter nevezte ki.²⁴⁶ A helyzet tovább bonyolódott azzal, hogy a konstantinápolyi francia nagykövet, Vergennes gróf egy másik jelöltet, Pierre Ruffin későbbi híres orientalistát javasolta a krími francia konzuli posztra.²⁴⁷ A Vergennes gróf és Choiseul herceg közötti ellentétek egyébként ekkoriban kezdtek kiélesedni és valószínűleg a báró konzuli kinevezése is komoly feszültségeket okozott a két államférfi között.

A báró küldetésének egyik célja a kán személyéről való pontos tájékoztatás volt, mivel Choiseul herceg benne látta az oroszellenes erők egyik élharcosát. Ezenkívül be kellett számolnia a tudomására jutott orosz tervekről, valamint a lengyelországi helyzet változásairól. Információszerzés céljából titkos levelezést kellett kialakítania egy Gérault²⁴⁸ nevű másik francia ügynökkel, akinek Lengyelországból kellett őt tájékoztatnia. Magától értetődő módon az innen kapott híreket megfelelően kellett tálalnia a kánnak és minisztereinek, hogy minél jobban felhívja a figyelmüket az oroszok tatárellenes akcióira. Ezenkívül arra is rá kellett vennie a kánt, hogy „tegyen panaszt a Portán” úgy, hogy megőrizze a tatár uralkodó bizalmát. Mindenesetre, Choiseul herceg kifejezett kérésére a bárónak nagyon óvatosan kellett tevékenykednie, nehogy

245 „Vous scavés que ce consulat dans l’origine fut un titre donné il y a quarante ans à un medecin françois que servoit un Khan des Tartares.” Saint-Priest nagykövet Choiseul hercegnek (Konstantinápoly, 1769. április 15.). CADN, Constantinople série A fonds Saint-Priest 44. 769.

246 Bilici, F.: La politique française i. m. 24.

247 Pierre-Jean-Marie Ruffin (1742–1824), francia orientalista és diplomata. Szalonikiben született 1742. augusztus 17-én. A Louis-le-Grand tolmácsiskolája után követségi tolmáctitkár Konstantinápolyban. Miután tolmácsként elkísérte Tott bárót krími útjára, hamarosan krími francia konzul (1769) lett. A orosz–török háború során az oroszok fogságába esett, majd onnan szabadulva ismét tolmácsként tevékenykedett Konstantinápolyban. Később a párizsi keleti nyelviskola tolmáctitkára, majd 1784-től a Collège Royal török és perzsa nyelvet oktató professzora lett. 1794-ben első tolmácsként és titkárként dolgozott a konstantinápolyi francia legátuson és helyettes nagyköveti szerepet is játszott 1797-ben. Ügyvivőként aktívan közreműködött a francia–oszmán tárgyalásokon 1802-ben, majd 1812-ben teljhatalmú miniszteriális követté nevezték ki. Mézin, A.: Les consuls de France i. m. 538–540.; Dehérain, H.: La mission du baron i. m. 3. Vö. Henri Dehérain: La vie de Pierre Ruffin, orientaliste et diplomate 1742–1824 (2 vol.). Paris, 1929., Thomas-Xavier Bianchi: Notice historique sur M. Ruffin. Paris, 1825.

248 Gérault (?–?). 1754-ben lépett a francia külügyminisztérium szolgálatába Thomelin titkár helyére. 1755-ben a király ügyvivőjeként tevékenykedett Lengyelországban, majd a lengyelországi francia nagykövet titkára lett. AMAÉ, Personnel première série 1 Mi 28.

diszkreditálja a francia érdekek iránt kedvezően nyilatkozó kánt. Egyébként a francia diplomácia valódi céljait titokban kellett tartania a tatárok előtt. A küldetése hivatalos látszatának leplezésére – és az orosz kémek félrevezetésére – arra kellett hivatkoznia, hogy tatár lovakat vásárol a francia hadsereg számára. Másrészt pedig a báró kifejezte abbéli kívánságát is, hogy szeretné mihamarabb viszontlátni 1763 óta Konstantinápolyban maradt feleségét is.²⁴⁹ A báró által megfogalmazott fekete-tengeri kereskedelmi tervek is szerepeltek konzuli utasításai között.²⁵⁰ Ennek megfelelően meg kellett vizsgálnia a Krími Kánsággal való kereskedelmi kapcsolatok lehetőségét, amely kiküldetésének másodlagos célja lett.²⁵¹ Végezetül a küldetés olyan általános információgyűjtésre hívta fel a báró figyelmét, amellyel a király egzotikus országok iránti érdeklődését is kielégíthette: „Gondosan gyűjtsön össze ismereteket azokról a különböző dolgokról, amelyek a király szolgálatát vagy kíváncsiságát érinthetik, legyen szó az erkölcsökről, a szokásokról, a tatár nemzetek kormányzatáról, a föld minőségéről, a kikötők helyzetéről, a városokról és erődítményekről és mindarról, ami érdeklődésre tarthat számot egy olyan ország esetében, amelyről mindeddig csak nagyon csekély ismeretünk volt és amellyel csak igen felületes kapcsolatban álltunk.”²⁵²

Ez a király és Choiseul herceg utasításait összegyűjtő részletes dokumentum jól mutatja, hogy a francia titkos diplomácia milyen nagy fontosságot tulajdonított a báró kiküldetésének. Ez mindenképpen nagy bizalmat feltételezett, hiszen a feladat még egy tapasztalt diplomatának is igen komoly kihívást jelentett. A báró személye valószínűleg mégis sikerrel kecsegtethette a versailles-i kormányzati köröket. Egyrészt az apja által a krími tatárokkal kiépített kapcsolatrendszer a korábbi konzuli működése során még mindig működőképesnek számított. Ezenkívül a Konstantinápolyban töltött tanulóévei és ott szerzett tapasztalatai szintén nagy előnyt jelentettek. Ehhez járultak még a személyes kvalitásai, szellemi képességei és bátorsága, amelyeket

249 Így írt erről Vergennes grófnak (Varsó, 1767. augusztus 26.): „Je seray tres attentif de pas laisser penetrer ma destination mais mes ordres relativement a Varsovie ne m’auroient pas permis d’y vivre obscurément quand même les connoissances que j’y ay personnellement ne m’auroient pas forcé a y paroître sous nom nom. Rejoindre ma femme pour la ramener en france; voila le motif que j’ay donné a mon voyage ainsi que les ordres dont j’ay été chargé relativement aux remontes qui concernent nos regimens.” CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 207 fol. 211.

250 E kérdésről részletesen írt a báró egyik kortársa, Peyssonnel szmürnai konzul: *Claude-Charles de Peyssonnel: Traité sur le commerce de la mer Noire* (2 vol.). Paris, 1787. Vö. *Eric Schnakenbourg: Genèse d’un nouveau commerce: la France et l’ouverture du marché russe par la mer Noire dans la seconde moitié du XVIIIe siècle. Cahiers de la Méditerranée 83/2011* (online, <http://cdlm.revues.org/index6304.html>).

251 *Mémoire pour servir d’instruction au sieur baron de Tott chevalier de l’ordre militaire de Saint Louis et mestre de champ de cavalerie, envoyé par le Roy vers Aslan Gueray Kan de Crimée. Mission de Crimée 1767 fol. 20–21.*

252 *Mission de Crimée 1767 fol. 21.*

korábbi katonai és diplomáciai tevékenysége során már kellőképpen megcsillogtatott.

François de Tott 1767. július 10-én indult útnak Párizsból. Útját egy hétre megszakította Bécsben, ahol egészen 1767. július 28-ig tartózkodott. A császárvárosban töltött idejének részleteit nem ismerjük pontosan, de feltételezhetjük, hogy küldetésével kapcsolatosan fontos megbeszéléseket folytathatott a bécsi francia nagykövettel, Durfort-Civrac márkival.²⁵³ Utazásának következő állomása Varsó volt, ahol hat hetet időzött, 1767. augusztus 12-től egészen szeptember végéig.²⁵⁴ Itt kapcsolatba lépett azzal a Gérault nevű ügynökkel, aki levelezést folytatott a bécsi, szentpétervári és konstantinápolyi francia nagykövetekkel. Itt érte Arsztlan Giráj kán (1748–1756, 1767) halálának híre, amely küldetésének bizonyos részeit ha nem is tárgyalanná, de mindenképpen bizonytalanná tette. Ugyanakkor Gérault ügynök információi alapján, az új kán elődjéhez hasonló politikai elveket vallott, és a francia érdekek iránti elkötelezettsége is bizonyosnak tűnt.²⁵⁵

Tott báró Varsóban felelevenítette apja korábbi személyes kapcsolatait a lengyel arisztokrácia köreiben és igyekezett azokat küldetésének sikere érdekében kamatoztatni. Mindenekelőtt a francia kormányzatot érdeklő információkat gyűjtött és tájékozódott a lengyelországi belső ügyekben. Itt találkozott kora egyik legjelentősebb katonai gondolkodójával, a svájci Charles Emmanuel de Warneryvel.²⁵⁶ Warneryre valószínűleg nagy hatással volt a találkozás, mivel később a török hadseregnek szentelt munkájában külön is

253 Emeric-Joseph de Durfort, Durfort-Civrac márk (1716–1787). Diplomáciai pályája előtt a Royal-Vaisseaux ezred ezredese, majd 1755-ben angliai kiküldetésben vett részt. Ezután került sor bécsi nagyköveti kinevezéseire először Velencében (1755–1760), majd Nápolyban (1760–1765) és végül Bécsben (1767–1770). 1787. április 8-án hunyt el. AMAÉ, Personnel première série vol. 27 fol. 99–127. Vö. *Pierre Duparc* (szerk.): *Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France Tome XXVI Venise*. Paris, 1958. 229.

254 Tott Emlékiratai 113.

255 Az új kánról alkotott vélemények nem mindig osztották ezt az optimizmust. Például Vergennes gróf konstantinápolyi nagykövet Fornetti krími konzulnak írt 1767. szeptember 7-i levelében így nyilatkozott róla: „Les traits epars que j’y ay recueilli du caractere du Khan ne nous preparent pas M. a un regne fort actif de sa part et aussy courageux que les circonstances l’exigeroient. J’en suis reellement fache pour le bien de la chose en general et en particulier pour M. de Tott. Lequel a vüe le pays n’aura pas beaucoup d’occasion de donner l’essor a ses talents et a son zele si le Khan est adonné a l’opion ainsy qu’on le soupconne. J’ay peur que ce ne soit un mal sans remede cette habitude une fois formée ce n’est qu’en continuant l’usage de l’opium et en le rendant plus frequent que les Tiriaki peuvent faire quelque diversion a l’assoupissement dans lequel ils vegetent et que qu’on se procureroit quelque intervalles lucides mais les efforts qu’ils font pour se menager quelque sensation de gayeté achevant d’épuiser leurs forces ils tombent dans une apathie qui leurs rend la retraille d’autant plus necessaire qu’ils sont hors d’état de se produire.” CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 206 fol. 214.

256 Warnery életrajzához lásd *Edgar Schumacher*: Ein schweizerischer Militärschriftsteller des achtzehnten Jahrhunderts. Allgemeine Schweizerische Militärzeitung N° 7/82 (Juli 1936) 432–440.; *Sven Stelling-Michaud*: Un maître oublié: Le général-major Warnery. Revue Militaire Suisse N° 7/81 (Juillet 1936) 348–358.

megemlékezik róla: „A hírek alapján egy bizonyos Tott úr irányítja a Dardanellákon újonnan épülő védművek munkálatait: bizonyára sokan kíváncsiak rá, hogy valójában ki is ő. Négy éve már annak, hogy Varsóban megismerkedtem vele: Konstantinápolyban született és ott is házasodott meg, azt mondta, hogy egy franciaországi huszárezredben ezredes, és a Szent Lajos-rend csillagját viselte.²⁵⁷ Akkor a krími kán udvarába igyekezett rezidensként. Hogy milyen hadjáratban vett részt és ismeri-e a hadmérnöki tudományt, azt nem tudom, de legalábbis nagyon furcsa, hogy egy diplomata ilyen dolgokba keveredik, amikor az ő saját uralkodója nem is áll háborúban az őt fogadó uralkodó ellenségeivel.”²⁵⁸

Tott báró különböző politikai kérdésekről tárgyalt még Repnin herceggel, a varsói orosz nagykövettel is. Az egyik legvitatottabb kérdés ez idő tájt a lengyel indigenátus kérdése volt. Ebben a vitában Repnin herceg természetes módon a Lengyelországban földbirtokkal rendelkező oroszok érdekeit védte, mivel a véleménye szerint a lengyel indigenátushoz elégséges volt a földbirtokok. A lengyel származás kérdése azért is volt kényes kérdés, mivel önmagában elégséges volt a lengyel királlyá választhatósághoz.²⁵⁹ Eközben mintegy 30 000 főnyi orosz hadsereg tartózkodott az országban...

A báró hosszú varsói tartózkodása nagy valószínűséggel az Arszlán Giráj kán halálhíre miatti habozás következménye lehetett. Ebből a helyzetből csak Choiseul herceg válasza mozdíthatta ki, és bírhatta rá arra, hogy folytassa útját a tatárok felé. Choiseul levele szeptember elején érkezett meg. Ebben a francia külügyminiszter szilárdan kitartott eddigi véleménye mellett: Tott bárónak folytatnia kellett útját a Krím felé az eredeti utasításainak megfelelően, mivel azok céljai nem változtak meg.²⁶⁰ Miután megérkezett Hotinba, a helyi pasa rögtön fogadta és tájékoztatta a lengyelországi helyzet egyre veszélyesebb változásairól. Ezt követően érkezett meg Jászvásárba, ahol találkozott a moldvai fejedelemmel, II. (Callimachi) Gergellyel, aki 1767. február 3-tól 1769. június 14-ig volt hivatalban, és akit már jól ismert konstantinápolyi tanulóévei

257 Lásd ehhez Zachar József: A francia Szent Lajos-rend magyar kitüntetettjei. *Zachar J.*: Idegen hadakban i. m. 445–458.

258 Charles-Emmanuel de Warnery: Remarques sur le militaire des Turcs et des Russes; sur la façon la plus convenable de combattre les premiers; sur la marine des deux empires belligérants; sur les peuples qui ont joint leurs armes à celles de Russie, tels que sont les Géorgiens, Colchidois, Mainottes, Monténégrins, Albanois, chrétiens grecs etc. etc., avec diverses observations sur les grandes actions qui se sont passées dans la dernière guerre d’Hongrie, et dans la présente en Moldavie; comme aussi sur l’expédition de la flotte russe en Grèce; et sur celle du Comte de Tottleben: avec des plans. Breslau (Chez Guillaume Théophile Korn), 1771. 94.

259 „...qu’il suffit d’acheter des terres en Pologne pour acquérir l’indigenat, il y auroit bientôt plus d’un Russe habile a porter la couronne en Pologne...” Tott Choiseul hercegnek (Varsó, 1767. szeptember 4.). Mission de Crimée 1767 fol. 17.

260 Choiseul herceg Tottnak (Compiègne, 1767. augusztus 22.). Mission de Crimée 1767 fol. 23–24.

Krím földjén (Tott báró vázlata alapján készült metszet.)

időszakából.²⁶¹ Jászvásárból október 3-án indult tovább, és négy nap múlva érkezett meg Kiselába, a Dnyeszter torkolatánál található tatár településre, ahonnan újabb tíz nap alatt jutott el Bahcsiszerájba, küldetése végső célállomásához.²⁶²

EGY EURÓPAI A TATÁROK KÖZÖTT

Bahcsiszeráj Szevasztopoltól északkeleti irányban mintegy harminc kilométernyi távolságra helyezkedett el. E kisváros a tatár kánok kedvelt rezidenciája körül alakult ki.²⁶³ Az első időszakban az új kán, Makszud Giráj²⁶⁴ nehezen fogadta XV. Lajos küldöttét, akinek több mint egy hetet kellett várakoznia az első hivatalos audienciára. Ugyanakkor a báró nagyon szívélyes fogadtatásra lelt azon tatárok részéről, akik jól ismerték az apját.²⁶⁵ Maga a kán is jól emlékezett Tóth Andrásra, és fel is idézte az emlékét, amikor fia átnyújtotta neki a király levelét. Tott báró így számolt be erről Choiseul hercegnek: „A kán megemlítette, hogy az orosz császárnő írt a tatárok kánjának, a porosz király pedig követet menesztett hozzá és mondta, hogy hajdanában egy egyszerű orvost ruházott fel a király megbízólevéllel, és nem gondolta volna, hogy egy kitüntetett személy, akinek a neve is ismert volt e vidéken, ugyanolyan konzulként lesz akkreditálva, mint az őt megelőző személyek.”²⁶⁶

A báró első hivatalos audienciájára 1767. október 25-én került sor, amely gyakorlatilag egy rövid udvariassági látogatásra szorítkozott. Itt átadhatta az új konzul az új kánnak XV. Lajos Arsztan Giráj kánnak címzett levelét. A kán egy ideig távol tartotta magát a politikától és a báróval sem találkozott, aki kénytelen volt beérni az udvartartás főméltóságaival való eszmecsereekkel. A báró emlékirataiban így számolt be beilleszkedésének első sikereiről:

261 „Cette circonstance, Monseigneur, m'est aussi favorable, que celle de la liaison particulière, que j'ai contractée à Constantinople avec le Prince de Moldavie actuel.” *Mission de Crimée* 1767 fol. 3.

262 CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 208 fol. 422.

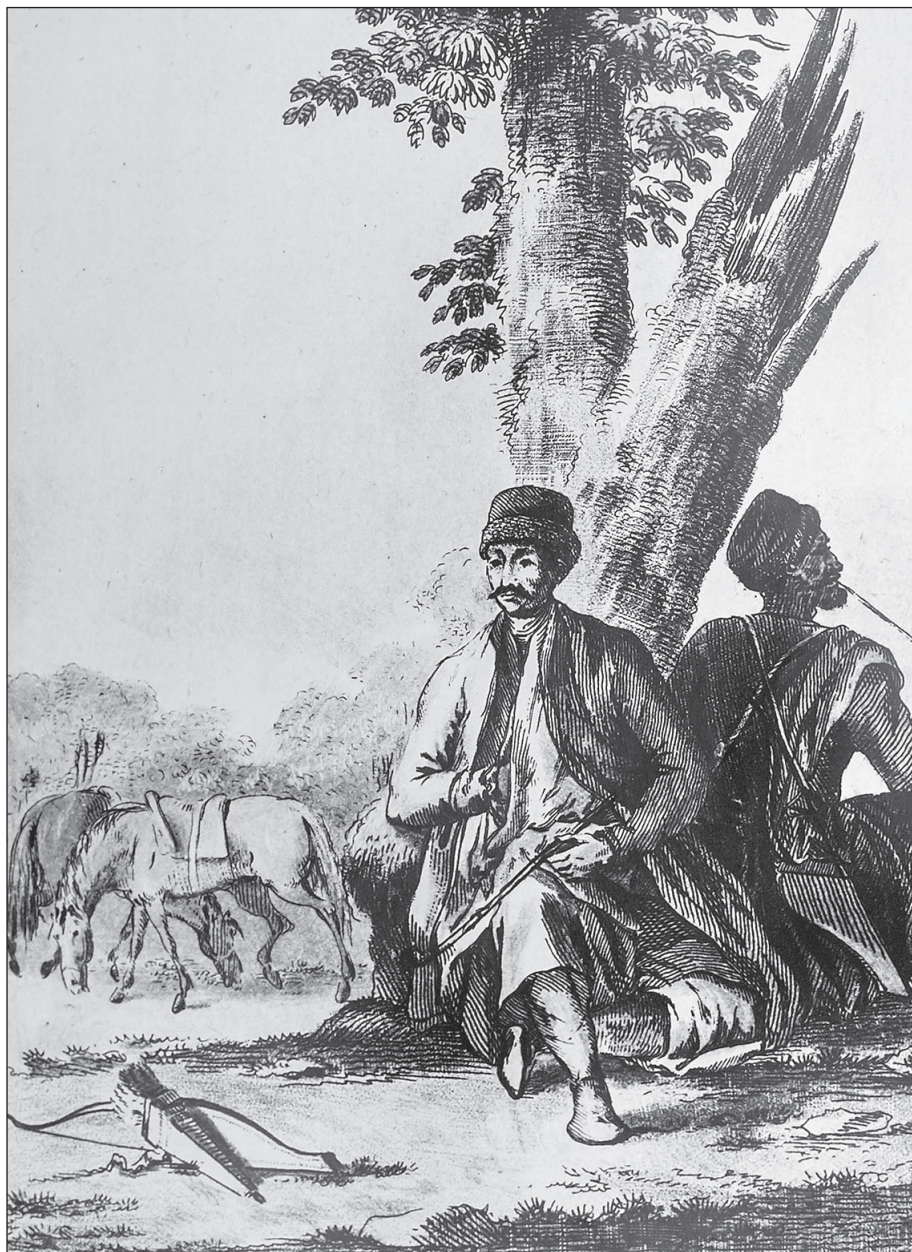
263 *Dehérain, H.*: La mission du baron i. m. 5.

264 Makszud Giráj, Szelamet Giráj kán fia. Kétszer uralkodott: 1767-től 1768-ig, illetve 1771-től 1772-ig.

265 „Tous les ministres actuels ayant connu feu mon pere, j'ai trouvé dans l'amitié qu'ils avoient pour lui, le germe des sentiments que je desirois leur inspirer, et cette circonstance que j'espère rendre utile aux affaires du Roi...” Tott Choiseul hercegnek (Bahcsiszeráj, 1767. október 26). *Mission de Crimée* 1767 fol. 42. Vö.: „Mais je ne neglige point les amis de M. Fornetty ils étoient ceux de mon pere et ce titre a paru les decider en ma faveur.” Tott Vergennes-nek (Bahcsiszeráj, 1767. december 2.). CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 207 fol. 216.

266 *Mission de Crimée* 1767 fol. 35–36.

Mirza és szolgája (Tott báró vázlata alapján készült metszet.)

„Makszud-Geráj a magántársasága tagjául fogadott engem: rajtam kívül ide számított unokaöccse, a Nuradin Szultán, egy Kaja²⁶⁷ Mirza nevű Sirin²⁶⁸ fejedelem, kinek felesége egy szultánnő, a Kán unokatestvére volt, a Kádi-Leszker, valamint néhány más fejedelem, kiket Makszud kedvelt. (...) A Nuradin Szultán, ki Cserkeszföldön nevelkedett, keveset társalgott, s csupán a cserkeszekről beszélt; a Kádi-Leszker viszont bőbeszédű volt s mindenféléről szívesen csevegett. Bár nem volt túlon túl művelt, vidám szellemmel volt megáldva, s nem bánta, ha rangjának komolysága olykor csorbát szenvedett, cserébe annak örömeért, hogy társalgásainkat megeléknítheti. Kaja Mirza a napi hírekkel színesítette beszélgetéseinket, míg jómagam az Európából érkező újságokkal örvendeztettem meg a társaságot s készséggel válaszoltam mindenféle kérdésre, mik irányomba záporoztak.”²⁶⁹

A kádileszker²⁷⁰ a báró apjának egyik régi barátja volt és így hamarosan vele is szívélyes kapcsolatot alakított ki: bizalmasává fogadta és rendszeresen tájékoztatta a kán viselt dolgairol. Tott báró megérkezése után nem sokkal rögtön hozzálátott lépéseket tenni nagy terve, a fekete-tengeri francia kereskedelem fellendítése érdekében. Egy örmény kereskedő²⁷¹ segítségével kapcsolatba lépett a kán nővérével, akinek előadta a Franciaországgal való kereskedelmi kapcsolatok előnyeit.²⁷²

267 A Kaja szó tatár nyelven *sziklát* jelent. (Tott báró jegyzete.)

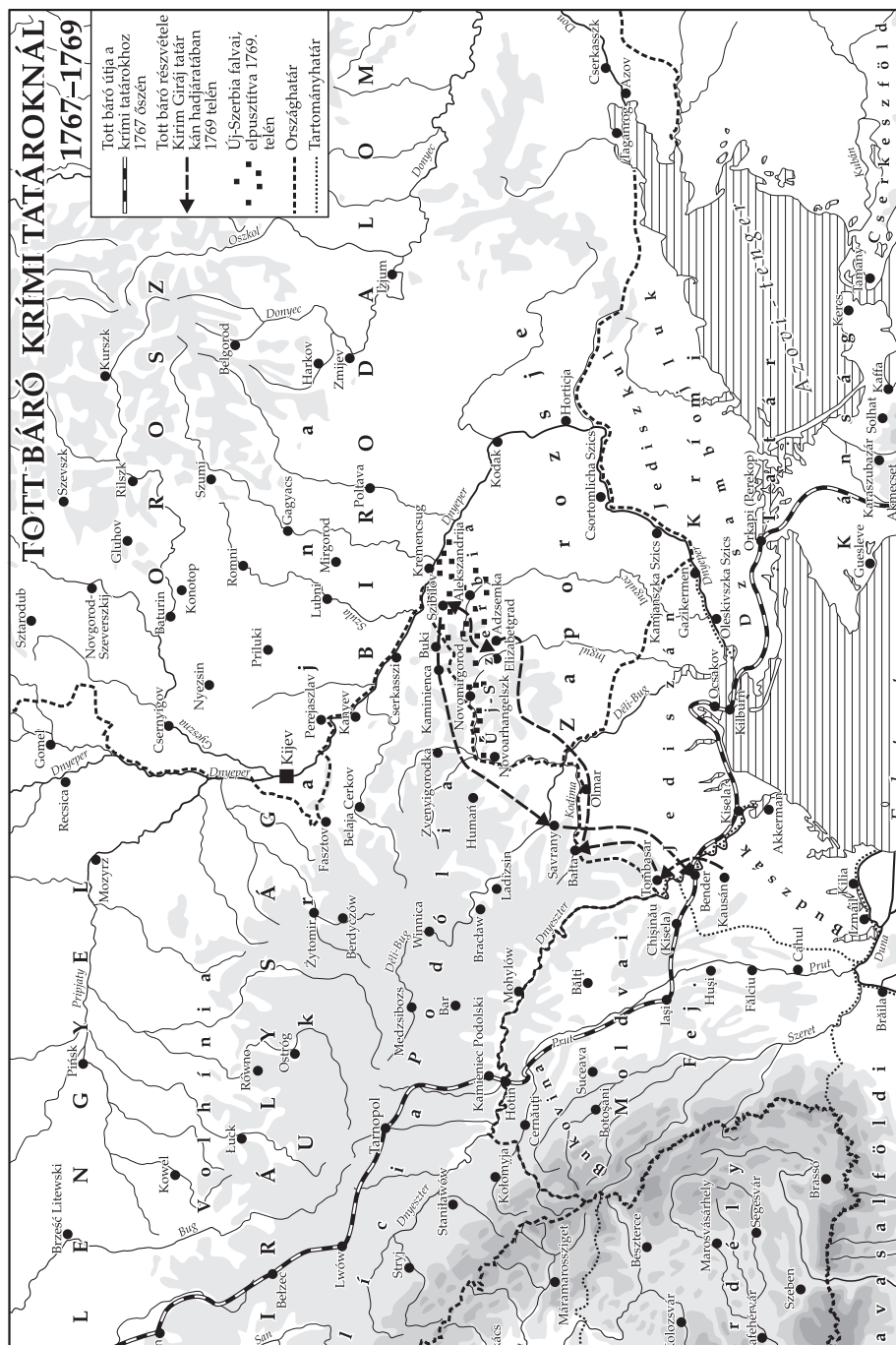
268 A tatár főnemességet alkotó családok közül a Sirin számított mind között a a legelőkelőbbnek. A jelen Emlékiratok további részeiben látni fogjuk majd, hogy a bevett szokás szerint ezen osztályból örökre kizárattott valamennyi nemesi rangra emelt család. (Tott báró jegyzete.) A Sirin, a Manszur, a Szidziut, az Argin és a Barin a Krími Kánság országalkotó nemzetségei. A krími kán nem rendelkezett abszolút hatalommal, hanem megosztotta azt négy, illetve időnként öt, fent megnevezett nemzetség vezetőivel, az úgynevezett karacsi bejekkel. A karacsi bejek legrangosabbika, a Sirin bej volt jogosult kánválasztó gyűlést összehívni. A trónraültetési ceremónia során a négy karacsi nemezzönyegen felemelve iktatta be az új kánt. A nemzetségfők képviselték az országot, szemben a kapuszolgákkal, akik az udvari szolgáló nemességet alkották. (Ivanics Mária szíves közlése.) Vö: *Ivanics Mária: Die Sirin. Abstammung und Aufstieg einer Sippe in der Steppe. Denise Klein (ed.): The Crimean Khanate between East and West 15th–18th Century, Forschungen zur osteuropäischen Geschichte 78. Wiesbaden (Harrasowitz), 2012, 27–44.*

269 Tott Emlékiratai 143.

270 Az arab *kādīl-asker* vagy *kadiasker* a legfelsőbb bírót, az igazságszolgáltatás fejét jelenti. (Ivanics Mária szíves közlése.)

271 Egy korabeli francia kereskedő, Pierre-Augustin Guys szerint az örmények voltak leginkább érdekeltek a fekete-tengeri kereskedelemben: „Le Commerce de la mer Noire est donc réservé aux gens du pays, ou aux sujets du Grand Seigneur. Ce sont des Arméniens, des Grecs & des Juifs qui le font; les Turcs s’y intéressent aussi quelquefois, & ils pourroient, avec des capitaux plus considérables qu’ils possèdent, le faire plus avantageusement que les autres. Mais les Turcs, comme je l’ai déjà dit, ne seront jamais des négocians riches & nombreux, parce qu’ils sont esclaves du despotisme; or les esclaves ne cherchent pas à enrichir le pays, ni à faire circuler leurs fonds, mais à s’enrichir eux-mêmes pour jouir en accumulant.” *Pierre-Augustin Guys: Voyage littéraire de la Grèce ou lettres sur les Grecs anciens et modernes avec un parallèle de leurs mœurs tome I. Paris, 1771. 12–13.*

272 Tott Choiseul hercegnek (Bahcsiszeráj, 1767. november 5.). *Mission de Crimée 1767 fol. 49–50.*

Makszud Giráj kán (1767–1768, 1771–1772) a keleti uralkodók közmondásos nemtörődomségével kezelte a politikai kérdéseket és elsősorban a háremében töltötte az ideje javát.²⁷³ Ennek megfelelően a bárónak az eredetileg Arsztan Girájnak szánt utasításain kicsit módosítani kellett: nem egy felvilágosult fejedelmet kellett vezetnie, hanem egy olyan fejedelmet kellett felvilágosítani, aki került a legkisebb ügyeket is.²⁷⁴ Tehát rá kellett vennie a tatár uralkodót, hogy nagyobb figyelmet fordítson az államügyekre és különösen azokra az orosz tervekre, amelyek a Krím-félszigetet fenyegették. Végül a meggyőzés sikeres volt: 1767. december elején a kán elkezdett komolyabban érdeklődni az államügyek és a báró által említett fontosabb témák iránt. A helyzet december végén radikálisabb fordulatot vett, amikor megérkezett három lengyel főúr elrablásának a híre a tatár kán udvarába. Makszud Giráj kán ekkor megígérte a bárónak, hogy tájékoztatja az ügyről a Portát, és kérte, hogy lépjen fel az orosz despotizmus ellen.²⁷⁵ Személyes kapcsolatai segítségével, valamint ajándékok osztogatásával Tott báró mindent elkövetett, hogy küldetését sikerre vigye. Hogy a kánnak pontosabb információi legyenek az orosz hadsereg lengyelországi hadműveleteiről, készített egy térképet az érintett területről.²⁷⁶

A FRANCIA KONZUL POLITIKAI ÉS KULTURÁLIS MISSZIÓJA A KRÍMI TATÁROK KÖZÖTT

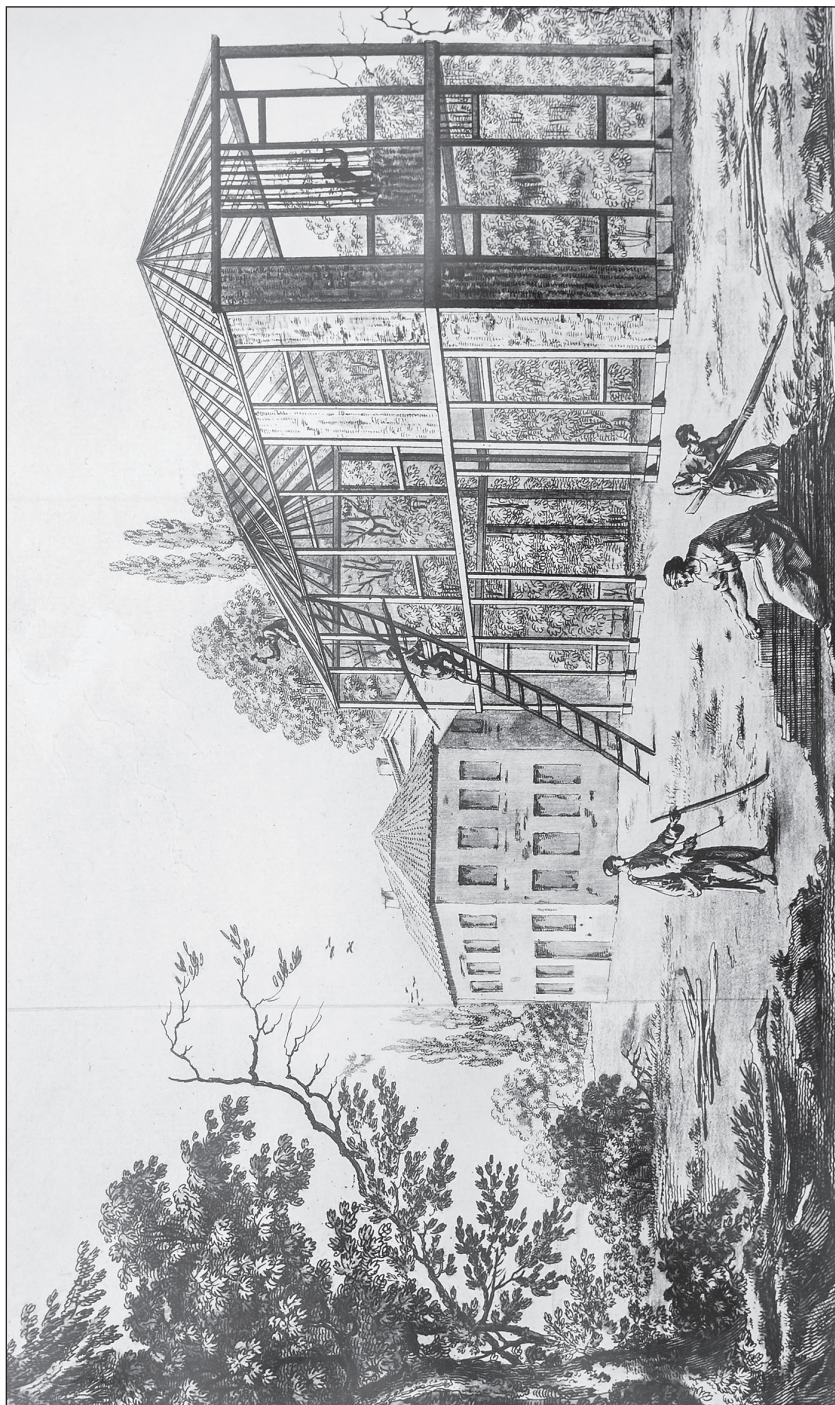
Amint eljött a muszlim szent böjt, a ramadán, és kevesebb teendő akadt, a báró nyugodtabban folytathatta a hivatalos küldetéséhez kapcsolódó munkáit. Először is tájékozódott, hogy milyen módon vásárolhatna tatárföldi lovakat a francia királyi hadsereg számára. Különösen a huszárezredeknek volt

273 „Maxud Gueray, uniquement occupé de ses femmes, semble leur avoir consacré son existence. Tout ce qui leur est étranger lui est à charge, et toutes les affaires souffrent de la fatigue qu’elles lui font éprouver. Né avec une fortune assez considérable pour ne pas redouter les événemens, il paroît disposé à voir du même oeil la satisfaction où le mécontentement de la Porte.” Uo. fol. 44–45. Vö. Tott Gérault-nak (Bahcsiszeráj, 1767. november 4.). CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 208 fol. 424

274 Tott Vergennes-nek (Bahcsiszeráj, 1767. december 2.). CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 207 fol. 215.

275 „J’ai eü aussi, Monseigneur, la satisfaction d’en discuter tous les objets dans la conférence secrète que le Kan m’a accordé hier matin, et ce Prince m’a promis, qu’en informant la cour ottomane, il ne négligeroit aucun des moyens qui pourroient la déterminer à mettre un frein au despotisme russe.” Tott Choiseul hercegnek (Bahcsiszeráj, 1767. november 22.). Mission de Crimée 1767 fol. 61–62.

276 Tott Choiseul hercegnek (Bahcsiszeráj, 1767. december 28.). Mission de Crimée 1767 fol. 72–73.

Házépítő tatárok (Tott báró vázlata alapján készült metszet.)

nagy szükségük az európai és arabs lovaknál kisebb méretű, mozgékonyabb és valószínűleg olcsóbb tatár lovakra. Az emlékirataiban igen érzékletesen írta le a nogaj lótenyésztőknél tett felderítőútján tapasztaltakat: „Azt már tudják Olvasóim, hogy a tatár lovak a pusztában szerteszéjjel találhatók, külön ménesekben, miket a gazdájuk jeléről lehet fölismerni; ám ahogyan létezik egy közös szolgálat is, mihez mindenik személy hozzájárulni köteles, úgy létezik egy ménes is, mi a közösség tulajdona. E ménest szemtávolban, a lakóépületek közelében őrzik. Viszont ezen állatokat, mik a mezőkön szabadon kószálnak, nem könnyű befogni. S azt is sejthetni, hogy közöttük válogatni szükséges aszerint, hogy éppen igáslovakat avagy hátslovakat kell-e előállítani; e körülmény a dolgot tovább nehezíti: ennek megoldására a nogajok egy olyan módszert eszeltek ki, minek révén az ifjabbok, kik az ilyesfajta vadászatra mindig alkalmasak, a lehető legelszántabb s legügyesebb lovasok válhatnak.”²⁷⁷

Másik fontos feladata a fekete-tengeri kereskedelemmel kapcsolatos terveit érintette. 1768. január 17-i levelében arról értekezett, hogy milyen hasznot húzhatna e kereskedelemből Oroszország, majd pedig azt is elemezte, hogy milyen előnyökkel járna ugyanez a francia állam számára. Az érvelésében viszontláthatjuk a neuchâтели küldetése során készített jelentéseit jellemző egyszerű stílust és logikus gondolatvezetést, amelyet a báró diplomáciai pályája során egyre nagyobb tökélyre fejlesztett. Gondolatmenetét a fekete-tengeri szabad kereskedelem elvének vitatásával kezdte. Véleménye szerint a nemzetközi szabad kereskedelem elve ellentétes Franciaország érdekeivel, mivel akkor az összes korabeli nagyhatalom megjelenne a térségben. Ehelyett inkább egy olyan kizárólagos kereskedelmi tranzitjog megszerzését tekintette fontosabbnak, amely Konstantinápolytól egészen a krími francia kereskedelmi lerakatokig lenne érvényben. A francia kereskedők olcsón tudnák itt beszerezni a különféle nyersanyagokat: gyapjút, nyersbőrt, viaszt és szárított ipari növényeket. A terület ugyanakkor kiváló piacot nyithatna a textíliákhoz hasonló francia késztermékek számára, és nemcsak Tatár föld, hanem a már ebben a korban is rendkívül kiterjedt és csábító orosz piac számára is...²⁷⁸

1768 februárjában az események váratlanul felgyorsultak. Bahcsiszerájba érkezett Cervogrod²⁷⁹ város kincstárnoka, bizonyos Makowitski²⁸⁰ úr, és levelet hozott a podóliai püspöktől Makszud Giráj kán részére. A lengyel küldött megpróbálta rávenni a kánt, hogy küldjön egy követet, valamint egy tízezer fős sereget Lengyelországba, hogy az ott tartózkodó orosz csapatok kihágásait megakadályozza. A javaslatot nem vetette el a kán vezíre, de a diplomáciai beavatkozás módja körül élénk vita támadt. Tott báró a vita során tanúsított természetes diplomáciai érzékével hamarosan kiemelkedett a tanács

277 Tott Emlékiratai 135.

278 Mémoire sur le commerce de Crimée. Mission de Crimée 1767 fol. 97–107.

279 A korabeli szövegben Cewgrod.

280 Stefan Makowiecki (1730–1801), a bari konföderáció követe.

tagjai közül, és rövidesen a lengyelekkel való tárgyalások egyik központi tanácsadója lett.²⁸¹ Időközben a Divan efendit²⁸² száműzte a kán, és a helyére a báró apjának egyik régi jó barátját, Elias efendit emelte, aki a Franciaországgal való együttműködés elkötelezett híve volt.²⁸³

A felvilágosodás eszméit és az európai civilizáció vívmányait jól ismerő François de Tott tudását és széles körű ismereteit is felhasználta, hogy küldetését minél sikeresebben hajtsa végre. A bajrárm²⁸⁴ ünnepekor egy látványos tűzijátékot rendezett a kán rezidenciáján. Hogy még jobban emelje az ünnep fényét, néhány, Konstantinápolyban már bevált elektromos kísérlettel kápráztatta el a résztvevőket.²⁸⁵ A frenetikus hatás nem maradt el, s talán senki nem adhatná vissza jobban az azzal járó élményt, mint a báró, aki emlékirataiban megörökítette a nevezetes este történetét.²⁸⁶ A csodás eseménynek hamarosan elterjedt a híre, és egyre többen lettek kíváncsiak rá. Egy este arra lett figyelmes a francia konzul, hogy furcsa lanternás csoport jelent meg a háza előtt. A csoport vezetője hamarosan egy szózatot intézett hozzá, amit a báró emlékirataiban is lejegyzett: „Jómagunk, Uram, Cserkeszföld Mirzái, a Kán túszaiz vagyunk; eljutott füleinkbe ama csodáknak híre, miket az ön Bégje²⁸⁷ művel, mikor a kedve úgy tartja: olyan csodákat, mikről a Próféta születése

281 Tott Choiseul hercegnek (Bahcsiszeráj, 1768. február 14.). Mission de Crimée 1767 fol. 111–119.

282 Divan efendi: a kán tanácsának elnöke és egyben a tatár kormányzat vezetője is. (Ivanics Mária szíves közlése.)

283 „Ce nouveau ministre qui à été fort lié avec feu mon pere, sous le regne de Kaplan Gueray, m’avoit deja donné dans différentes occasions, des témoignages de l’interêt qu’il prenoit a ma mission, et surtout à l’objet de l’introduction de notre commerce en Crimée.” Tott Choiseul hercegnek (Bahcsiszeráj, 1768. február 22.). Mission de Crimée 1767 fol. 121.

284 Bajrárm, muzulmán vallási ünnep. Általában két jelentős bajrámot ünnepeltek: a nagy bajrámot, amely a keresztény húsvéthoz hasonlóan a ramadán után következett, valamint a kis bajrámot, amelyet két hónappal később Ábrahám áldozata emlékére ünnepeltek.

285 „...mais j’avois préparé, Monseigneur, quelque chose de plus interessant pour un Prince que je savois aimer les sciences, c’étoit l’électricité dont cette nation n’avoit pas même entendu parler. Ce moyen que j’avois employé avec succès à Constantinople pour attirer chez moi plusieurs personnes en place me paroissoit fait pour reussir d’autant mieux ici, qu’il n’y a pas même les connoissances fausses qui unissent toujours aux sciences...” Tott Choiseul hercegnek (Bahcsiszeráj, 1768. február 22.). Mission de Crimée 1767 fol. 125.

286 „Számítottam arra, hogy a kán, miután köszönetet mond majd az általam prezentált salétromégetésért, óhatatlanul sajnálkozni fog az ünnepség rövidsége okán; válaszul néhány elektromos kísérletet készítettem elő a számára s javallottam, hogy tekintse meg bemutatómat, mint ama házi tüzet, mi az est hátralévő részére szórakozást nyújt részünkre. A tüнемény legelső jelei oly megdöbbenést váltottak ki, hogy igencsak iparkodnom kellett, hogy a varázslás gyanúját elhessegessem, mi a lelkekben csírázni látszott, s ami minden egyes kísérlet hatására fokról fokra növekedett. A kán ellenben láthatólag megértett engem. Azt kívánta, hogy személyesen villanyozzam meg őt; vele szemben mértékkel adagoltam az elektromosságot; viszont az udvaroncokkal olyan bánásmódot tanúsítottam, amellyel kiérdemeltem a Fejedelem legnagyobb elismerését.” Tott Emlékiratai 144.

287 A bég (bej) címet a az előkelő személyeknek adják; egyenértékű az úr megszólítással s alkalmasint az uralkodó helyett is alkalmazzák, úgymint Havasalföld bégje vagy Moldávia bégje. (Tott báró jegyzete)

óta egészen az ő érkezéséig álmodni sem merhettünk, s melyeket az ő halála után ember többé meg nem ismerhet: kérje meg hát őt, hadd lehessünk e csodatételnek magunk is tanúi, hogy egy napon hírért vihezzük majd szerte a hazánkban, s hogy Cserkeszföld, mi e tüneményből nem részesülhet, az évkönyveiben legalább annak emlékét megőrizhesse.”²⁸⁸

Időközben elkezdődtek a báró közvetítésével a lengyel küldött és tatár kán közötti tárgyalások. A tatár uralkodó megbízta a bárót egyebek mellett egy Portának intézett memorandum megszövegezésével is.²⁸⁹ Makowiecki követ bemutatta a kánnak szóló megbízólevelét, amely lehetővé tette, hogy a tárgyalások hivatalos formát öltsenek. Ugyanakkor a súlyosabb kérdésekben a kán csak a Porta beleegyezésével hozhatott döntést. Az oszmán kormányzat azonban sokáig nem foglalt állást a kérdésben, ami a tatár kánt nyugtalansággal töltötte el.²⁹⁰ Mindeközben a lengyel főurak folyamatosan levelekkel bombázták a kánt, hogy nyújtson számukra diplomáciai vagy katonai segítséget.²⁹¹ A báró Choiseul hercegnek küldött híradása szerint Makowiecki a mufital történt beszélgetése során a küldetése két legfontosabb céljának a segélykérést és az orosz terjeszkedés tatárokat fenyegető veszélyeire való figyelmeztetést jelölte meg.²⁹² A francia konzul javaslatában felvetette egy Podóliában fegyveres erővel támogatott tatár követség létrehozásának tervét, valamint a Lengyel Köztársaság felé diplomáciai tiltakozások elindítását is, de a Porta támogatása nélkül a tatár uralkodó nem akart fellépni.

Choiseul herceg megkésve érkező válasza továbbra sem változtatott a báró küldetésének eredeti céljain. A francia konzul továbbra is arra buzdította, hogy igyekezzen elősegíteni a Porta lengyelországi beavatkozását: „...és kíváncsi lenne, hogy a kán időben eljuttassa a Portára a leghatásosabb és leghangosabb tiltakozását, hogy ezáltal február elsejére egy portai vagy tatár minisztert küldjenek Varsóba azért, hogy kifejezzék a Portának a lengyel nemzet függetlensége, az országgyűlések szabadsága és a tulajdon védelme iránti elkötelezettségét.”²⁹³

288 Tott Emlékiratai 144.

289 Tott Choiseul hercegnek (Bahcsiszeráj, 1768. március 12.). *Mission de Crimée* 1767 fol. 134–135.

290 Tott Choiseul hercegnek (Bahcsiszeráj, 1768. március 15.). *Mission de Crimée* 1767 fol. 145.

291 *Traduction du compte que le Muphti a rendu à Monsieur Ruffin des deux derniers divans. Mission de Crimée* 1767 fol. 149–150.

292 Uo. fol. 150–151.

293 Choiseul herceg Tottnak (Versailles, 1767. november 25.). *Mission de Crimée* 1767 fol. 157–158.

A „CASUS BELLI”

Az 1768-as esztendő elején az események váratlanul felgyorsultak. Március vége felé Ukrajnában a hírek szerint 1600 orosz esett áldozatul a lengyel konföderációs csapatok betöréseinek, amire várható volt, hogy a cárnő csapatai hamarosan megtorlással válaszolnak.²⁹⁴ Choiseul herceg 1768. január 19-i levelében legnagyobb meglepődöttségét fejezte ki a báró tevékenységével kapcsolatban, és küldetésének további buzgó teljesítésére ösztönözte. E leveléhez az új kánnak címzett királyi megbízólevelet is csatolt. Ezáltal Tott báró teljesen legitim konzulként állhatott Makszud Giráj kán személye mellett, küldetése lényegi elemeit XV. Lajos megbízólevele így foglalta össze: „Abban a meggyőződésben bízunk meg a fent nevezett Tott urat, hogy minden lehetséges alkalommal biztosítsa Önt szilárd barátságunkról és abbéli igyekezetünkről, hogy a legnagyobb meglepődöttségére szolgáljunk. Kérjük, hogy tekintse hitelesnek minden szavát, amit a mi nevünkben nyilatkozik és kérjük, szíveskedjék őt küldötti tevékenységében segíteni és megvédeni, ha szükséges. Meggyőződésünk szerint, ha követi utasításainkat, buzgalmával közös érdekeinket szolgálja majd, és bízunk abban, hogy tevékenységével elnyeri majd a mi elismerésünket és az Ön bizalmát.”²⁹⁵

Tott báró ezentúl megerősítve érezhette magát a király bizalma által, amire annál inkább szüksége volt, mivel a bevallása szerint a tatár kán udvarában előítélettel voltak iránta.²⁹⁶ Valószínűleg emiatt kellett egy idő után megszakítani a kapcsolatait a lengyel küldöttel. Ezután elsősorban a tolmácsán, Pierre Ruffinen keresztül érintkezett egymással a két diplomata. Végül, miután Makowiecki küldetése nem érte el a várt hatást a Porta részéről, a lengyel küldött 1768. április elején elhagyta Makszud Giráj kán rezidenciáját.²⁹⁷

Amint már korábban láttuk, a király Tott báróhoz intézett konzuli utasításai között szerepelt a krími tatár államra vonatkozó általános ismeretek összegyűjtése is. A báró részletes jelentést állított össze ezzel kapcsolatban, amelyet 1768. április 12-i leveléhez mellékel.²⁹⁸ E munkában példás éleslátással készítette el az ország politikai állapotával kapcsolatos megfigyeléseit, amelyekhez saját politikai és katonai gondolatait is hozzáfűzte. Ami a tatárok társadalmi hierarchiáját és gazdaságát illeti, a báró hivatkozott Claude-Charles de Peyssonnel egy 1755-ből származó kéziratos munkájára is, amelyet nagy

294 Tott Choiseul hercegnek (Bahcsiszeráj, 1768. március 20.). *Mission de Crimée* 1767 fol. 161.

295 Copie de la lettre du Roy. *Mission de Crimée* 1767 fol. 170.

296 Tott Choiseul hercegnek (Bahcsiszeráj, 1768. március 23.). *Mission de Crimée* 1767 fol. 172.

297 Tott Choiseul hercegnek (Bahcsiszeráj, 1768. április 9.). *Mission de Crimée* 1767 fol. 189–192.

298 Observations sur la situation politique des états de Crimée. *Mission de Crimée* 1767 fol. 193–206.

valószínűséggel felhasznált publikációja során.²⁹⁹ A szöveg egyébként egy földrajzi és történelmi bevezetővel kezdődött, amely kihangsúlyozta azt a szerződést, amely II. Mehmed szultán (1432–1481) és I. Mengli Giráj kán (1466, 1469–1475 és 1478–1515) között jött létre, és a Porta és a tatár kánok közötti hűbéri viszonyt szabályozta.³⁰⁰ Ami a térség politikai összeköttetéseit illeti, a filozófiában jártas szerző úgy gondolta, hogy egy bonyolult kapcsolatrendszeréről volt szó, amely a despotizmus és egy monarchikus és arisztokratikus vegyes rendszer között állt fenn.³⁰¹

Montesquieu „tanítványaként” Tott báró később az emlékirataiban is megcsillogtatta politikai képességeit. A diplomáciai küldetése során készült jelentésében elsősorban a térség országainak jövője érdekeltte. Az *Observations* kéziratban maradt szövegében felvetette egy olyan oroszellenes szövetségi rendszer lehetőségét, amely Lengyelországot és a Krími Tatár Kánságot foglalta volna magában: „...de mivel úgy tűnik, hogy ez a terv nem irányítja a tatárokat a Porta ellen, sőt inkább megpróbálja megvédeni attól a veszedelemtől, amelybe Oroszország próbálja beletaszítani, ugyanakkor csak akkor lehet sikert remélni tőle, ha sikerül elnyerni hozzá a lengyelek támogatását is. Elképzelhető, hogy rá lehetne venni e köztársaságot, hogy szerződést kössön a tatárokkal, és egy meghatározott összegű éves adó fejében a két nemzet erőit egyesíteni lehetne. Lengyelország közelmúltbeli eseményei elég jó figyelmeztetésül szolgálnak az oroszok szándékairól, a tatárok pedig jó pénz fejében hatásos ellenlépéseket tehetnének, még a Porta tiltakozása ellenére is. Ez a szerződés nemcsak hatékony védőgátat emelne az orosz ambíciók ellen,

299 Claude-Charles de Peyssonnel (1727–1790) 1754-től 1758-ig volt krími konzul. Tatárföldről összegyűjtött ismereteit 1787-ben publikálta: *Traité sur le commerce de la mer Noire* (Paris, 2 vol.). Tott báró 1777–1778-as ellenőrző körútja során a két diplomata komoly konfliktusba keveredett egymással (lásd lentebb). Vö. Gilles Veinstein: *Ayan de la région d'Izmir et le commerce du Levant (deuxième moitié du XVIIIe siècle)*. Gilles Veinstein: *Etat et sociétés dans l'Empire ottoman, XVIe–XVIIIe siècles: la terre, la guerre, les communautés*. Aldershot: Variorum, 1994. 131–146.

300 Az első krími kán, Hadzsi Giráj halála után (1466) kitört trónharcokba beavatkozott az oszmán flotta. Fia, Mengli Giráj ekkor került a török hajóhaddal Isztambulba, ahonnan a Sirin bej, Eminek kérésére a szultán visszaküldte. A szultán és a kán közötti egyezmény létrejöttét forrás nem támasztja alá. A Porta a 16. század végéig nem nevezett ki közvetlenül kánokat. (Ivanics Mária szíves közlése.) Számos szakértő – köztük Halil İnalcık professzor – szerint ilyen szerződés a 15. században egyáltalán nem létezhetett, sőt valószínűleg a későbbiekben sem. Lásd Alan Fisher: *The Crimean Tatars*, Stanford (Hoover Institution Press), 1978. 11–12., Vö. Ivanics Mária: *A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban (1593–1606)*. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 22. Budapest, 1994.

301 „Dans la dépendance d'un despote, aucun acte de despotisme n'est en son pouvoir; il a donc tout à craindre pour lui et tout à ménager dans l'intérieur de ses états, dont la constitution paroît être un mélange de Monarchie et d'aristocratie. La réunion de ces deux gouvernemens en assurant aux états de Crimée un régime doux de la part du souverain, offre à celui ci des contradictions d'autant plus fréquentes, qu'elles sont excitées par le nombre de ses concurrents au trône; relignées dans leurs terres en Romélie, ils travaillent constamment à exciter des troubles chez les Nogais, afin que ce signal de mécontentement détermine la Porte à une mutation, dont ils espèrent profiter.” *Mission de Crimée 1767* fol. 198–199.

hanem példája alapján újabb oroszellenes fellépésekre kerülne sor a Balti-tengertől Asztrahánig, és a szentpétervári kormányzat nem tudna fegyveresen fellépni ellenük anélkül, hogy ne vívna ki a németek vagy Konstantinápoly ellenszenvét, akik szomszédaik segítségére sietnének.”³⁰² Ez a helyzetelemzés, amelyet később alaposan átdolgozva épített bele a báró az emlékirataiba, elsősorban geostratégiai meglátásokon alapul. François de Tott térképészeti ismeretei és többször bizonyított stratégiai érzéke segítségével igyekezett felmérni a Krím félsziget védelmi lehetőségeit, amely a térség természeti adottságait is figyelembe vette.³⁰³

Április vége felé már beszéltek Makszud Giráj menesztéséről, pedig a báró szerint a tatár kán éppen akkor kezdett igazi uralkodóvá válni.³⁰⁴ Később, az Emlékirataiban pedig már egészen pozitív képet festett róla: „Az Uralkodó az alkonyi imát követően fogadott minket s egészen éjfélig élvezhattuk vendégszeretetét. Makszud-Geráj inkább számításból, mintsem természeténél fogva volt bizalmatlan, hirtelen gyanakvóvá vált, de ugyanilyen könnyedséggel meglelte annak módját is, hogy a lelkébe újra nyugalmat vigyen s kellemessé tegye számára mindazt, mi körülveszi. Több ismerettel bírt, mint a keleti emberek általában, kedvelte az irodalmat és szívesen beszélgetett róla.”³⁰⁵

Choiseul herceg elégedetten nyugtázta a krími konzul munkájának eredményeit és egyre jobban érdeklődött a térség eseményei iránt. A versailles-i kormányzatnak a fekete-tengeri kereskedelem ügyében tett erőfeszítéseiről pedig 1768. február 18-i levelében számolt be: „Tájékoztatásául szeretném közölni, hogy nemrég alakult Párizsban egy fekete-tengeri kereskedelmi társaság és a mellékelt füzetkében olvashat e nagyszabású vállalkozás főbb elveiről.”³⁰⁶ Másfelől pedig Choiseul továbbra is arra ösztönözte a bárót, hogy folyamatosan tájékoztassa a lengyelországi események alakulásáról, anélkül hogy bármiféle beavatkozás látszatát keltené. Ezek szerint Tottnak továbbra is az utasításaiban meghagyott tervet kellett követnie. Az esetleges

302 Uo. fol. 200–201.

303 „Ce dernier chateau (Orkapi T. F.) qui n'est dans le vrai, qu'une assez mauvais redoute de campagne, est cependant tellement aidé par la nature, qu'il n'y a que l'ignorance de ces gens ci, qui ait pû ne pas appercevoir les moyens de rendre la presqu'île de Crimée impénétrable aux armées cette lanque de terre qui n'a que trois quarts de lieue de large, s'élève en dos d'asne et domine sur une plaine aride et tellement unie, qu'il est impossible d'approcher des lignes sans s'exposer aux feux croisés qu'on pourroit y établir...” Uo. fol. 205–206.

304 „Je ne sçais, Monseigneur, si le caractere de Maxud Guerai n'a fait que se développer par les circonstances qui accompagnent son regne, où si elles ont produit les changemens que l'on y apperçoit journellement mais il est certain que ce Prince se conduit aujourd'hui par des principes bien opposés à ceux que son debut avoit annoncés. Son application s'étend jusqu'aux moindres affaires. Elle embrasse tous les détails, et ses ministres n'ont plus qu'un vain titre. Équitable dans ses décisions, quelque fois severe, il est d'autant plus difficile de le flechir, que sa méfiance le tient en garde contre tout ce qui l'environne...” Bibliothèque Municipale de Versailles, Mss. Baron François de Tott L. 278 Mission de Crimée en 1768 (a továbbiakban: Mission de Crimée 1768) fol. 2–3.

305 Tott Emlékiratai 143.

306 Choiseul herceg Tottnak (Versailles, 1768. február 18.). Mission de Crimée 1768 fol. 11.

hadműveleteket illetően a herceg a legnagyobb óvatosságra intette: „Ami azokat a követendő utasításokat illeti, amelyek arra az esetre vonatkoznak, ha kikérnék az Ön tanácsait a hadműveletekről, valószínűleg még egy ideig nem látjuk azokat időszerűnek.”³⁰⁷

A francia külügyminiszter érdeklődése láthatóan nőtt a térség iránt. Erről tanúskodnak egyre sűrűbben érkező és egyre komolyabb hangú levelei. A politikai diskurzusában megjelenő oroszellenes kirohanásainak és filippikáinak szókészlete előrevetíti a francia forradalom jelszavait. A leggyakrabban használt politikai tartalmú szavai a következők voltak: despotizmus, szabadság, köztársaság, nemzet stb. A lengyel nemesi köztársaságban a nemesi szabadságjogok kiterjedt rendszere és az anarchikus széttagoltság jellemezték a korabeli közállapotokat. A lengyel köznemesség kohéziója két alapvető pilléren állt: a politikai szabadságjogokén és a katolikus vallásén. Az 1768. február 29-én megalakult bari konföderáció éppen e két fontos elv védelmét tűzte ki céljául. Choiseul herceg nem mulasztotta el felhívni a krími konzulja figyelmét e fontos esemény jelentőségére: „A Podóliában nemrégiben kirobbant konföderációs mozgalom igen érdekes és vaskos témát nyújt majd az ügybuzgalmának. A konföderáltak felvonták a vallás és a szabadság zászlaját. A mozgolódás oly nagy Lengyelországban, hogy nem lesz meglepő, ha továbbterjed a tűz az egész országra. Tudni vélik, hogy a konföderáltak a tatárok segítségét kérik, és talán majd Önhöz is fordulnak. Ez esetben a magatartásának megfontoltnak kell maradni, egészen addig, amíg az események más fordulatot nem vesznek.”³⁰⁸

Choiseul herceg óvatossága nem volt alaptalan, hiszen elég, ha a 18. század első felének egyik tanulságos történelmi példájára gondolunk: 1734-ben a lengyel örökösödési háború során a francia intervenciók csapatai súlyos veszteséget szenvedtek Gdańsk ostrománál... A francia diplomácia ezért minden nyílt beavatkozást elvetett, és várakozó álláspontra helyezkedett a bari konföderációval kapcsolatban, amely esetleg a „lengyel könnyedség múltó szalmalángja”³⁰⁹ is lehetett. A pontos tájékozódás és a jobb kapcsolattartás érdekében Choiseul herceg küldött egy Taulès³¹⁰ nevű másik ügynököt is Podóliába, akinek a lengyel konföderáció támogatása volt a feladata. Mivel a konföderációs

307 Choiseul herceg Tottinak (Versailles, 1768. március 18.). *Mission de Crimée* 1768 fol. 24.

308 Choiseul herceg Tottinak (Versailles, 1768. április 25.). *Mission de Crimée* 1768 fol. 50–51.

309 Uo. fol. 51–52.

310 Pierre-Jean-François de Taulès de Domecq (1731–1820), oléroni származású nemes, 1757-ben lépett a francia királyi hadseregbe, majd 1764-től a külügy szolgálatában tevékenykedett. Először a svájci francia nagykövet titkára Genfben (1766), majd később Soleure-ben (1767). 1768-ban a lengyel és moldvai határvidéken hajtott végre kiküldetést. Később a külügyminisztériumban 1769-től 1771-ig svájci történelmi munkákat készített. 1771-ben szaidai, majd később (1776) szíriai és palesztinai konzullá nevezték ki. Ebbéli minőségében személyesen is találkozott a báróval, annak levantei ellenőrző körútja alkalmával. Voltaire egyik közeli barátja volt. AMAÉ, *Personnel première série* vol. 65 fol. 272–290.; Mézin, A.: *Les consuls de France* i. m. 560–561.; Gilbert Bodinier: *Les « missions » militaires françaises en Turquie au XVIIIe siècle*. *Revue internationale d'histoire militaire* n° 68 (1987). 159.

csapatok és a cári orosz seregek hadműveletei nem messze zajlottak a határtól, a báró haladéktalanul tájékoztatta erről a tatár kánt.³¹¹ Az információs háború nagyon gyorsan elkezdődött, az oroszok ugyanis különféle álhíreket terjesztettek azzal kapcsolatban, hogy a törökök és a tatárok nem fogják támogatni a lengyel konföderációt.³¹² Egyébként Makszud Giráj kán a francia konzulnak személyesen cáfolta is a hírt.³¹³

Ugyanazon a napon, amikor Choiseul herceg a bari konföderációról írt a bárónak, egy másik, sokkal nagyobb jelentőségű levelet is küldött a konstantinápolyi francia követnek. Miután már régóta elégedetlen volt Vergennes gróf nagyköveti tevékenységével, a király nevében 1768. április 25-én visszahívta, és utódjául Saint-Priest grófot nevezte ki. A sommás visszahívó levél diplomáciai virágnyelven adta Vergennes gróf tudtára a tényeket: „A király, miután úgy gondolta, hogy az Ön kiküldetésének időtartama már jóval meghaladta az átlagos külszolgálati időt, és mivel az Ön egészségi állapota is megromlott az utóbbi években és ezáltal a pihenésre vágyik, Ófelsége úgy döntött, hogy lehetővé teszi ezt Önnek azáltal, hogy volt kegyes Önt visszahívni. Ugyanakkor Ófelsége kinevezte Saint-Priest lovagot nagyköveti minőségben az Ön helyére.”³¹⁴

Vergennes gróf visszahívásának volt egy protokolláris oka is: a nagykövet a király engedélye nélkül vette feleségül a konstantinápolyi Anne de Viviers özvegyet, akinek származása nem felelt meg a rangjának. Az 1767. március 9-i keltezésű házassági szerződésükben ráadásul elismerték két korábban született fiukat is.³¹⁵ Az esetet azért is érdemes kiemelni, mivel Tott bárót korábbi magyar nyelvű életrajzaiban előszeretettel keverték rokonsági kapcsolatba az említett konstantinápolyi özvegyasszonnyal.³¹⁶ Mindezt nemcsak az Anne de Viviers születését igazoló okiratok cáfolják, hanem az a tény is, hogy a titokban megkötött házasságáról Vergennes gróf a következőképpen számolt be a bárónak: „Ha nem tettem eddig említést Önnek a családi állapotomban bekövetkezett változásról, az nem azért volt, mert az nem tartott számot az Ön érdeklődésére. Az irántam való barátsága és őszintesége alapján Önt azok közé sorolom, akik nem ítélik el a vallásom és érzelmeim

311 Tott Choiseul hercegnek (Bahcsiszeráj, 1768. június 15.). *Mission de Crimée* 1768 fol. 56–58.

312 „Je reçois dans ce moment d’extrême des nouvelles de Varsovie du 11 et 18 mai, par les qu’elles il paroît que la Russie se dispose à poursuivre la consommation de son projet, en employant de nouvelles forces contre les confédérés de Podolie, dont les succès continuent; on mande aussi, que le Prince de Repnin après avoir repandu qu’il avoit reçu une lettre du hospodar de Moldavie pour l’informer de celles que la Porte et le Kan des Tartares auroient écrites aux confédérés dans le dessein de les porter à un accommodement, en leur otant tout espoir de secours, avoit enfin assuré que Monsieur Obreskow, lui en avoit enfin envoyé copie.” Tott Choiseul hercegnek (Bahcsiszeráj, 1768. június 25.). *Mission de Crimée* 1768 fol. 66–67.

313 Tott Choiseul hercegnek (Bahcsiszeráj, 1768. július 2.). *Mission de Crimée* 1768 fol. 75.

314 Choiseul Vergennes-nek (Versailles, 1768. április 25.). CADN, Constantinople série A, fonds Saint- Priest 33 fol. 709.

315 T. O. Murphy: Charles Gravier i. m. 166.

316 Lásd Zachar J.: *Idegen hadakban* i. m. 227.

által számomra törvényszerű tettemet. Elismertem két nagyon helyes gyermeket, közülük a nagyobbik már hatévesen is öröndetes reményeket ígér. De nem vallhattam be a gyermekeimet anélkül, hogy az anyjukat ne nevezzem meg. A meggondolatlanságommal számos jogos szemrehányást érdemeltem ki, de ez egy olyan kérdés, amelyben elítélnek. Ugyanakkor, ha még tovább ingadozom, akkor az életem is veszélybe kerülhet. Még most is érzi az egészségem azon kínokat, amelyeket a szívem természetes vonzódása miatt kellett elszenvednem. Egyébként elégedett vagyok az új helyzetemmel, az Ön által is ismert hitvesem sokkal kedvesebb nekem, mint valaha, és bolondulásig szeretem a gyermekeimet.”³¹⁷

A lengyelországi események időközben egyre jobban kiéleződtek. 1768 júliusában a lengyel konföderáció csapatainak sikerült a mai Ukrajna területén egy felkelést kirobbantani, amely során összecsaptak a oroszbarát kozák csapatokkal. A visszavonuló lengyel csapatok oszmán területre jutottak az őket üldöző kozákokkal együtt. A kozákok megtorlásul felégették az oszmán fennhatóság alatt álló Balta kisvárost, ami nyílt nemzetközi konfliktust eredményezett az Oszmán Birodalom és Oroszország között. Az agresszió híre 1768. július 5-én érkezett meg Bahcsiszerájba. A megtámadott határterület kormányzója, bizonyos Jakub aga már korábban szoros kapcsolatba került a báróval, aki a vásárolt tatár lovak határon való átszállítását kívánta vele intézni. Az áldozatok között voltak janicsárok és egy fiatal mirza (tatár nemes) is, akinek az apja részt vett a tatárok és oroszok közötti összecsapásokban.³¹⁸ Tott báró elérkezettnek látta az időt a cselekvésre, és azonnal beszámolt a francia külügyminiszternek a történetekről: „Az orosz csapatok baltai betörését a mufi közölte velem aznap, amikor e hír megérkezett a kánhoz, jómagam pedig igyekeztem Önnek beszámolni erről az Oszmán Birodalmat végre felébreszteni képes kalandról, valamint arról, hogy van-e ennek kihatása Lengyelország további leigázása szempontjából, mivel Oroszország a tervei végrehajtásakor most már semmire sincs tekintettel. Sajnos nem tudtam, Méltóságos Uram, a kán e hírt továbbító, tegnap útnak indult első követével megüzenni azokat

317 „Si je ne vous ai pas parlé Monsieur, de mon changement d'état ce n'est pas que je me sois défié de l'intérêt que vous voudriez bien y prendre; votre amitié pour moi et votre honnêteté m'assure que nous n'êtes pas de ceux qui censureront une action dont la religion et la tendresse me faisoient une loy. J'ai avoué deux enfans asses intéressans pour leur figure, et dont l'ainé qui est dans sa sixième année annonce des dispositions asses heureuses; je ne pouvois avouer les enfans sans faire connoître leur mere. Ma precipitation m'a attiré des reproches tres merités, c'est un article, sur le quel je passe condamnation, mais il est scur que si j'avois balancé plus longtems c'en étoit fait de mon existence. Ma sante se ressent encore de la violence des combats que je me suis rendu pour resister a la pente naturelle de mon coeur. Au reste je suis tres content dans mon nouvel etat, mon epouse qui a l'honneur d'être connue de vous m'est plus chere qu'elle ne me la jamais ete, et je raffole pour mes enfans.” Vergennes Tottnak (Konstantinápoly, 1767. szeptember 3.). AFV

318 Tott Choiseul hercegnek (Bahcsiszeráj, 1768. július 9.). Mission de Crimée 1768 fol. 102.

a gondolatokat, amelyek tegnap este Makszud Gerájjal folytatott megbeszélésen felmerültek.”³¹⁹

A baltai incidens fordulópontot jelentett az oszmán–orosz kapcsolatok alakulásában, és a kán békepolitikája ellenére is *casus belli*t teremtett. A válság kibontakozása ugyanakkor elhúzódott, ami az oszmán hatóságok Vergennes gróf nagykövet által gyakran ostorozott nehézkességének tudható be.³²⁰ A keleti despotizmusról kialakult akkoriban divatos kép, amely a szultánt óriási hatalommal felruházott önkényúrnak mutatja be, a valóságban nem teljesen állta meg a helyét. Erről Choiseul herceg írt érdekes gondolatokat a Vergennes gróftól a konstantinápolyi nagyköveti posztón felváltó Saint-Priest grófnak szóló utasításaiban: „...nagyon tévedünk, ha azt gondoljuk, hogy az uralkodó akarata az egyedüli törvény Törökországban. Ellenkezőleg, szinte az összes fontos kérdésben olyan vizsgálódásnak és formalitásnak van kitéve, amely a birodalom sorsát egy vagy több más személy kezébe helyezi. Az intézmény lényege az lenne, hogy a törvény uralkodjon, de valójában a hatalommal rendelkezők érzelmei és kapzsisága gyakran meghazudtolják, és nagyon gyakran a szélsőségesen nagy hatalmú személyes érdekek kerülnek előtérbe, amelyeket csak a Nagyúr korlátlan hatalma képes ellensúlyozni az alattvalói személye és élete ügyeiben. (...) A belső kormányzat mindig az ilyenek kezébe került, hacsak a szultánok erőteljes tevékenysége vagy kiemelkedő tehetsége nem helyezte őket döntési pozícióba e furcsa demokrácia (sic!) rendszerében.”³²¹

A Porta habozása a kán környezetét is tétlenségre kárhoztatta, és a térségben tevékenykedő orosz emisszáriusok malmára hajtotta a vizet, akik továbbra is azt terjesztették, hogy a felkelő lengyeleket nem fogják a törökök és a tatárok megsegíteni.³²² Valójában a kán nem nagyon bízott a lengyel felkelőkben, akiket elég kétes hírnév övezett a Porta belső kormányköreiben is.³²³ Másrészt pedig az óvatosság jellemezte a kán politikáját, mivel nem ismerhette, hogy az

319 Tott Choiseul hercegnek (Bahcsiszeráj, 1768. július 10.). *Mission de Crimée* 1768 fol. 86–87.

320 Vergennes Tottnak (Konstantinápoly, 1768. augusztus 1.): „...je m’attendois que l’assemblée des Mirzas que vous aviez annoncée auroit eû lieu et auroit opéré une representation de leur part assez pressante pour échauffer le phlegme Ottoman.” CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 207 fol. 158.

321 *Pierre Duparc* (szerk.): *Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu’à la Révolution française* Tome XXIV. Turquie, Paris (CNRS), 1969. 454.

322 „Je n’ai pas négligé, Monseigneur, de faire part au Kan de l’avis que Monsieur le chevalier de Vergennes ma également fait l’honneur de me communiquer, relativement au moyen que le Prince de Repnin employe une seconde fois pour décourager les Polonnois, en leur otant toute esperance d’être secourus par la Porte, Maxud Guerai ma paru indigné d’une conduite aussi indécente, et m’a demandé si je savois la dernière reponse du ministre russe à Constantinople.” Tott Choiseul hercegnek (Bahcsiszeráj, 1768. augusztus 14.). *Mission de Crimée* 1768 fol. 143–144.

323 „J’ai tenté aussi vainement d’inspirer à Maxud Guerai un peu de confiance dans le genie militaire de la République, afin d’engager ce Prince a presenter à la Porte les Polonnois sous un point de vûe plus avantageux, mais l’évenement de leur dispersion, n’a pas secondé mes

európai hatalmak és különösen a Habsburg Monarchia hogyan reagálnak majd az esetleges kelet-európai hadműveletek beindulására.³²⁴

Időközben Tott báró folytatta a fekete-tengeri kereskedelemmel kapcsolatos észrevételeinek kidolgozását is, amelyeket a levelezéséhez csatolva juttatott el a versailles-i kormányzathoz.³²⁵ Mindenesetre Choiseul herceg 1768. június 25-i levelében újra kifejezte a krími konzul munkája miatti megelégedettségét és örömét, és továbbra is utasításainak követésére hívta fel a figyelmét. Egyébiránt, ebben a levélben számolt be a bárónak a királynő, Maria Leszczyńska haláláról is, ami nagy csapást jelentett a versailles-i lengyel párt számára.³²⁶

A HÁBORÚ KEZDETE

Az 1768-as év augusztusában már szinte érezni lehetett a háború előszelét. A báró Vergennes grófhhoz írt augusztus 30-i levelében így fogalmazott: „A szikra, úgy tűnik, jó helyre pattant. Bármennyire is szeretnék az oszmán miniszterek elfojtani a hatását...”³²⁷ Vergennes gróf nagyköveti mandátuma végén még megérte Choiseul herceg nagy tervének megvalósulását, a háború kitörését. 1768. október 6-án a nagyvezír berendelte kihallgatásra Obreszkov orosz követet. Az audiencia viharos hangulatban zajlott, és a végén az orosz diplomatát és tolmácsát – fittyet hányva a korabeli nemzetközi kapcsolatokban általánosan elfogadott diplomáciai immunitásnak – letartóztatták, és a Héttorony tömlőcébe vetették. A bárót Vergennes gróf azonnal értesítette az eseményről: „Elsőként szeretnék beszámolni Uraságodnak a hírről, amely valószínűleg nem kisebb örömet okoz majd Önnek, mint nekem. Áldjuk a Gondviselést, hogy abba a jelenlegi irányba irányította a dolgok folyását, amelybe erőfeszítéseink mindig is terelték.”³²⁸ Mielőtt gúnyt vagy iróniát vél-nénk felfedezni Vergennes gróf örömteli sorai között, érdemes a báró atyai jó barátja és diplomáciai pályájának egyik mestere külpolitikai gondolkodásának

efforts.” Tott Choiseul hercegnek (Bahcsiszeráj, 1768. augusztus 14.). *Mission de Crimée* 1768 fol. 163.

324 Tott Choiseul hercegnek (Bahcsiszeráj, 1768. augusztus 24.). *Mission de Crimée* 1768 fol. 148–150.

325 Tott Choiseul hercegnek (Bahcsiszeráj, 1768. augusztus 1.). *Mission de Crimée* 1768 fol. 163.

326 Choiseul herceg Tottnak (Versailles, 1768. június 25.). *Mission de Crimée* 1768 fol. 159–160.

327 Tott Vergennes-nek (Bahcsiszeráj, 1768. augusztus 30.). CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 207 fol. 258. A versailles-i lengyel párt a franciaországi magyar emigránsok számára is fontos támaszt jelentett e korban, lásd ehhez: *Tóth Ferenc: Un prétendant malgré lui au trône hongrois ou le rival français du dauphin Joseph en 1748. Cahiers d'Études Hongroises* 10/2002. 129–140.

328 Vergennes Tottnak (Konstantinápoly, 1768. október 8.). Uo. fol. 201.

sokszínűségére felfigyelnünk. Noha eszméi sokban különböztek Choiseul hercegetől, mégis mindenben elfogadta a francia külügyminiszter véleményét. Bár számos alkalommal árnyaltabb fogalmazásával igyekezett meggyőzni a saját igazáról, az állam érdekében soha nem – még visszahívása után sem! – kérdőjelezte meg a herceg döntéseit. A diplomatapálya lényegéről vallott igen érdekes gondolata, amelyet a bárónak írt 1768. június 25-i levelében fogalmazott meg, még jobban kiemeli elveinek sokszínűségét: „...gyorsan haladunk a háború felé. Ez egy örömteli, de igen meglepő forradalom lenne, amely néhány nap alatt született és érlelődött meg. Ami engemet illet, teljes szívemből kívánom, és a személyes érdekem is azt kívánja, hogy még a nagykövetségem vége előtt bekövetkezzen, mivel jó hírünket sokkal inkább az események, mint a képességeink határozzák meg, ezért, Uram, csak óvatosan remélek és nem állítok semmit.”³²⁹

A Porta végül megtette azt a lépést, amelyre Oroszország ellenségei oly régóta vártak. A háború előkészületei nemcsak a határok megerősítését, a csapatok mozgósítását, az utánpótlási útvonalak kialakítását jelentették, hanem politikai változásokat is hoztak. A krími tatár kánságban ez mindenekelőtt uralkodóváltást jelentett. A tehetetlen Makszud Girájt egy igazi háborúpárti és oroszellenes uralkodó követte: Kirim Giráj, aki egyébként a francia diplomácia tervei számára is ideálisnak tűnt.³³⁰ Kirim Giráj immár a harmadik tatár kán volt, amióta Tott báró elindult veszélyes küldetésére. Az új kán rögtön találkozóra hívta a krími francia konzult Kausán városába, amely Besszarábiában, Bendertől délre feküdt. A kán maga 1768. november 28-án érkezett oda.³³¹ Az új kánnal való első találkozás sikere érdekében a báró egy meglepetéssel fogadta az uralkodót: fehér borban marinált halat készíttetett neki.³³² A francia konyha ellenállhatatlan ízvilága megtette a hatását: a kán azonnal felfogadta a francia konzul szakácsát, és ezzel Tott báró közvetlen

329 Vergennes Tottnak (Konstantinápoly, 1768. július 17.). Uo. fol. 147.

330 Tott báró így számolt be erről az eseményről: „Maxud Gueraï n’a pas été longtemps dans l’incertitude où le tenoit le silence du nouveau Vizir. La nouvelle de la deposition de ce Prince est arrivé hier au soir. Crim Gueraï qui lui succede est actuellement à Constantinople, où il a été invité de se rendre, pour conferer avec le Grand Seigneur. Le choix que Sa Hautesse fait d’un Kan craint de la Russie, et cheri des Nogais, semble être d’un heureux présage pour la guerre...” Tott Choiseul hercegnek (Bahcsiszeráj, 1768. október 19.). Mission de Crimée 1768 fol. 201–202.

331 *Dehérain, H.*: La mission du baron i. m. 7.

332 „E fogadtatás nékem igen kedvesnek tetszett; ellenben a vacsora bajos lett volna, ha a futártól arra nézve könnyűszerrel felvilágosítást nem kapok. Ez bizalmi ember volt. Uraságunk kedveli a halat, mondta nékem; tudja, hogy Méltóságod szakácsa annak elkészítéséhez föltöbb ért; az ő szakácsai a mártásokhoz csupán vizet adnak: ennyi épp elég volt nékem, hogy a Fejedelem ízlését kiismerjem, s tüstént utasítást adtam, hogy a Dnyeszter legjobb hala kiváló borba fojtassék.” Tott Emlékiratai 158.

kapcsolatot alakíthatott ki az új tatár uralkodóval.³³³ Kirim Giráj egyébként nagyon jó benyomást tett a báróra, aki így jellemezte a kánt az emlékirataiban: „Kirim Giráj hozzávetőleg hatvan éves volt; előnyös természetéhez nemes tartás, könnyed modor, méltóságteljes arc, élénk tekintet párosult, illetve meg volt áldva ama képességgel, hogy a kedve szerint hol a finom jóság, hol a tiszteletet keltő szigor benyomását keltse.”³³⁴

Egyébként az új tatár fejedelem korábban szintén Tóth András baráti köréhez tartozott,³³⁵ ami még jobban elősegítette a két ember kapcsolatát. A francia konzult mások is támogatták tatárföldi missziójában, idetartozott a lengyelországi határvidék kormányzójaként tevékenykedő Jakub aga is, aki Kirim Giráj bizalmi embereként hamarosan miniszteri kinevezést nyert. Ebben a minőségében a lengyel főurakkal, Potocki³³⁶ és Krasiniski³³⁷ grófokkal folyó tárgyalások egyik fő irányítójává vált, a báró pedig közvetítőként igyekezett hasznosítani magát.³³⁸ A tárgyalások helyszínéül Dankov városát jelölték ki, ahová a báró haladéktalanul elutazott, míg a tolmácsa, Pierre Ruffin Kausánban maradt.³³⁹ Miután a diplomáciai szerepe jelentősen megnőtt, a báró javasolta Choiseul hercegnek és a konstantinápolyi francia nagykövetnek, hogy a küldetése kapjon nagyobb diplomáciai hírverést.³⁴⁰ A fiatal konzul nem nagyon rejtette véka alá ambícióit, amelyek egyelőre korainak bizonyultak.

333 „Le lendemain je reçus une seconde mission pour me remercier du diner que je lui avois envoyé; et pour me prier de trouver bon que ses répas fussent appretés journellement par mon cuisinier au quel il feroit fournir tout ce dont il auroit besoin.” Tott Choiseul hercegnek (Kausán, 1768. november 30.). *Mission de Crimée* 1768 fol. 231–232.

334 Tott Emlékiratai 158. Vö. *Jean deReuilly: Voyage en Crimée et sur les bords de la Mer Noire pendant l'année 1803*. Paris, 1806. 97–98.

335 Tott Choiseul hercegnek (Kausán, 1768. november 30.). *Mission de Crimée* 1768 fol. 234.

336 Ignac Potocki (1738–1794), kaňowai sztarosza és a bari konföderáció marsallja.

337 Adam Krasiniski (1714–1800), kamienieci püspök.

338 „...j'ai été enchanté d'apprendre à mon passage à Bender, que Yacoub aga etoit ici l'agent de Crim Gueraï. L'habitude qu'il a des affaires, ses liaisons avec moi, son zèle dans l'aventure de Balta, et plus que tout cela, une connoissance parfaite du caractere de son maître, m'inviterent, Monseigneur, à prendre son conseil, afin de n'offrir à Crim Gueraï, dans mon début, rien qui puisse lui déplaire.” Tott Choiseul hercegnek (Kausán, 1768. november 5.). *Mission de Crimée* 1768 fol. 206.

339 *Dehérain, H.*: La mission du baron i. m. 7.

340 „J'expédie demain un courrier à Monsieur l'ambassadeur, afin d'y faire passer cette dépêche, et les duplicata de mes précédentes; mais je ne puis, Monseigneur, y joindre le mémoire détaillé que vous m'avez ordonné de vous envoyer sur l'utilité qu'il y auroit à me donner un caractère, et sur les autres matières qui son contenues dans la dépêche dont vous m'avez honoré le 2 aoust N° 12, les circonstances sont devenues si différentes, que je ne dois pas même regretter de n'avoir pû terminer ce mémoire. Ce n'est point d'ailleurs une grace que je sollicite; aucun vüe personnelle ne me fera jamais prendre le bien du service pour pre-texte; et c'est une justice que j'espere que Monsieur le chevalier de Saint Priest voudra bien me rendre. On m'assure, Monseigneur, que cet ambassadeur est arrivé; mais je n'ai encore que des avis incertains à cet égard.” Tott Choiseul hercegnek (Kausán, 1768. november 5.). *Mission de Crimée* 1768 fol. 211–212.

A zsigereiben is oroszellenes Kirim Giráj kán igen radikális lépéseket tervezett uralkodásának elején: a lengyel követől az oroszbarát főurak neveit tartalmazó listát követelte, nagy valószínűséggel azért, hogy házaikat felégesse és családjaikat lemészároltassa a kezdődő hadjáratok során.³⁴¹ A kegyetlen keleti szokások elborzasztották a bárót, és nagy veszélyt jelentettek a Lengyelországgal kapcsolatos francia tervek szempontjából is, amelyek inkább a lengyelek összefogását, nem pedig megosztását tűzték ki célul. A kánnal folytatott 1768. november 30-i találkozón sikerült meggyőznie arról, hogy a lengyel szövetségeseit megosztó ötletét ne hajtsa végre.³⁴² A kán és a francia konzul között kialakult bizalmas viszonyt mi sem bizonyította jobban, mint az a tény, hogy Kirim Giráj titkos információkat is tudomására hozott. Beszélt neki egyebek között arról is, hogy milyen jó kapcsolatokat ápolt a szultánnal, amint erről Choiseul hercegnek írt, 1768. december 12-i levelében beszámolt.³⁴³ Így került XV. Lajos krími konzulja az újonnan kirobbanó háború francia érdekek számára leghasznosabb helyszínére. Az így kialakult háborús körülmények pedig egyre inkább alkalmassá váltak az aktív diplomáciai tevékenységre.

A lengyel konföderáltak küldötteivel folyó tárgyalások az év végére hoztak eredményt. A feketelisták felállítására helyett Tott báró a lengyelektől inkább egy a Porta iránti elkötelezettségüket igazoló nyilatkozatot kért. A tárgyaló felek megállapodtak a hadműveleteik összehangolásáról. A közvetítő báró személye részben garanciát is nyújtott a tárgyaló felek számára, akik már korábban is kifejezték ez irányú igényeiket. A Tott báró által nyújtott biztosíték legnagyobb hiányossága az volt, hogy a báró nem rendelkezett a király teljhatalommal felruházó páténsével, amely az ilyen jellegű garancia feltétele volt. A báró diplomáciai státuszának emelését megpendítette korábban is a levelezésében, ekkor pedig főleg a kán szavaival szerette volna az ügyét előremozdítani. Ha hihetünk a beszámolójának, a tatár uralkodó 1768. december

341 Tott Choiseul hercegnek (Kausán, 1768. november 30.). *Mission de Crimée* 1768 fol. 232.

342 „Je pris la liberté de demander à ce Prince si son intention etoit de trouver des innocents où des coupables. Crim Guerai n'hésita pas, Monseigneur, à m'assurer qu'il désiroit les Polonnois pour amis; que dans ce cas il en feroit passer promptement la preuve à la Porte; mais que dans le cas contraire, il prendroit sur lui toutes les démarches qu'il jugeroit convenables pour faire repentir la République de s'être livrée aux Russes. J'entrepris alors de démontrer à ce Prince la reunion tacite de toute la Pologne, et l'impossibilité de rassembler les signatures de tous les magnats, qui confédérés dans le coeur, sont encore forcés de plier sous le joug de Catherine seconde. J'ai enfin établi la nécessité de reconnoître la République dans le petit nombre des confédérés réfugiés sous Cotchim et j'ai promis au Kan de faire accéder aux engagemens qu'ils prendront, ceux des Polonnois qui seront à portée de donner leur signature.” Tott Choiseul hercegnek (Dankov, 1768. november 12.). *Bibliothèque Municipale de Versailles, Mss. Baron François de Tott L. 278. Mission de Crimée en 1768 et 69* (a továbbiakban: *Mission de Crimée* 1768 et 69) fol. 1–2.

343 „Je ne dois pas omettre, Monseigneur, que le Kan m'a dit, qu'ayant démontré au Grand Seigneur la facilité que ses ministres avoient à le tromper, ce Prince lui avoit remis le pouvoir le plus absolu; de manière que Crim Guerai est devenu le premier mobile, dont il faudra faire usage dans toutes les circonstances.” Uo. fol. 6.

26-i megbeszélésükön így beszélt neki: „Fel vagyok háborodva, kiáltott e fejedelem, hogy a személyem mellé rendelt konzul az összes konzul közül a legutolsó lehet. Ahmet efendi tanúsíthatja, hogy az első uralkodásom alatt már elbocsátottam volna a kis Fornettit, ha az iránta való barátságom nem tart vissza. Jól tudom, mondta a kán a konzulhoz fordulva, hogy milyen nagy különbség van kettejük között, de a nagykövet nem tesz különbséget, és Önnek is ugyanazt az ellátást kérte, mint neki. Az elhatározásom megszületett: írok a Portának és megbízom Ahmet efendit, hogy hangosan jelezze a vezírnek, hogy Franciaország vagy rendel mellém egy teljhatalmú követet, akinek a diplomáciai jellege megfelel majd a méltóságomnak, vagy pedig nem fogadok senkit sem a részéről, legyen tehát biztos abban, hogy az apja iránti barátságom ellenére Önt is feláldozom e megváltoztathatatlan döntésem miatt, amely a becsületedet érinti.”³⁴⁴

A nagy valószínűséggel a bárótól származó ötlet hamarosan a francia diplomácia ellenállásába ütközött, elsősorban az új konstantinápolyi nagykövet, Saint-Priest gróf részéről, aki a kán kérése mögött nemcsak a tatár fejedelem érzékenységét, hanem a konzul személyes becsvágyát is felfedezni vélte. Amint már korábban jeleztük, a konstantinápolyi francia nagykövet és a krími konzulok szokásjogon alapuló kapcsolatában az utóbbiak a nagykövet kinevezése alapján töltötték be hivatalukat. Ebben kivételt jelentett Tott báró kinevezése, és az általa kért magasabb diplomáciai hivatali minőség csak a konstantinápolyi nagykövet hivatali hatáskörének rovasára lett volna elképzelhető. Ezért nem meglepő, hogy a nagykövet a báró felvetésére nagyon érzékenyen reagált 1769. február 10-i levelében: „Ami a konföderáltakkal való tárgyalásait, valamint a követi minőségre vonatkozó kérését illeti, jól tenné, ha kiverné a kán fejéből ezt a gondolatot. Ahmad efendi (sic!) a maga részéről biztosított is arról, hogy az Ön érdekében is jobb lenne, ha nem gondolna többé erre.”³⁴⁵ Choiseul herceg sokkal visszafogottabb hangot ütött meg e kérdéssel kapcsolatban az 1769. március 16-i válaszában: „Ami a kán által kért királyi diplomáciai jelleget illeti, Őfelsége szívesen megadná, ha csupán az uralkodó iránti baráti viszonyra lenne tekintettel, de Ön is jól tudja, hogy milyen következményekkel járna egy ilyen újítás bevezetése. Igazából csak egy hiú elnevezés hiányzik az Ön küldetéséhez, ami a dolgok lényegén nem sokat változtatna, mivel Ön rendelkezik a király megbízólevelével, felhatalmazásaival és utasításaival, valamint a kán a király neki szóló levelével is megelégedhet. Az Ön konzuli titulusa pedig nem más, mint egy álca arra, hogy leplezzük a különleges misszióját.”³⁴⁶

344 Tott Choiseul hercegnek (Kausán, 1768. december 25–26.). *Mission de Crimée 1768 et 69 fol.* 69–70.

345 Saint-Priest Tottnak (Konstantinápoly, 1769. február 10.). CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 229 fol. 56.

346 Choiseul herceg Tottnak (Versailles, 1769. március 16.). *Mission de Crimée 1768 et 69 fol.* 206–207.

A tárgyalások és a háborús készülődés ellenére Tott báró nem adta fel a békeidőszakra vonatkozó fekete-tengeri kereskedelmi terveit sem. Elküldött Choiseul hercegnek egy elég részletes emlékiratot, amelyben kifejtette a kérdésre vonatkozó elképzeléseit.³⁴⁷ E munka jól tükrözi a báró stratégiai elemző gondolkodását, amelyet a későbbi munkáiban is megcsillogtat majd. Geostratégiai érvek alapján, logikus következtetések segítségével bizonyította be a Krím-félsziget elhelyezkedése alapján a francia kereskedelem számára kínáló előnyöket. Ugyanakkor nem hallgatta el a kedvező földrajzi fekvés kihangsúlyozása mellett a despotikus kormányzat és a merev igazgatás okozta nehézségeket sem. Az oszmán bürokrácia megkerülése érdekében egy kevésbé ismert és gyakorlatilag független régióban, a Kubán folyó torkolatánál, a Taman-félszigeten fekvő Abaszasz helység környékét javasolta kereskedelmi kirendeltség létrehozására.³⁴⁸ A hely természeti kincseinek előnyeit kihasználva, az örmény kereskedők segítségével egy egyedülálló francia tengeri kereskedelmi bázis létrehozását javasolta, amelynek működése Franciaország számára jelentős gazdasági előnyöket hozhatott. Az érveit a helyi nyersanyagok felsorolásával és a francia iparcikkek árusításának lehetőségeivel támasztotta alá. Ehhez még szükséges lett volna a tatár kánnal kötendő kereskedelmi szerződés is, amelyet a Porta támogatásának megnyerésével szintén lehetségesnek tartott. Ami a tárgyalási lehetőségeket illeti, saját nyolc-éves törökországi tapasztalatait felhasználva egy kifejezetten a „törökök számára kialakított” módszert javasolt: „A törökök általában erőszakosak a gyengékkel és engedékenyek az erőszakosokkal szemben, ez jellemzi általában őket, de vannak kivételek is; a Porta miniszterei nem ide tartoznak. Mondhatom, hogy valahányszor egy nagykövet erőteljesen lép fel és ügye érdekében még a Nagyúrnál is képes fellépni, ami nem is olyan lehetetlen, mint ahogyan azt gondolnánk, akkor az oszmán miniszterek könnyen engednek a nyomásának. Ugyanakkor számos olyan finomabb módszer is létezik, amellyel az ügy elintézése megkönnyíthető. (...) Megláthatjuk, hogy eltűnik majd a Porta bizalmatlansága és a miniszterek akadékoskodása, és a tatárföldi uralkodó gazdagsága a mi kereskedelmünk hasznára válik...”³⁴⁹ Tott báró

347 *Memoire sur le commerce de la France dans la mer Noire et les interêts politiques de Sa Majesté en Crimée. Mission de Crimée 1768 et 69 fol. 21–48.*

348 „Cette province située en Asie, dans la langue de terre qui separe la mer Noire des palus méatides, occupe toute la partie meridionale du fleuve du Kuban. Elle abonde en cire, en bois de construction, et fournit les plus beaux buix qu’il y ait au monde. Plusieurs ports où rades dans la mer Noire, et le fleuve qui bonde l’Abasas au nord, et qui se separant à son embouchure, forme l’île de Taman, offrent une facile exploitation de denrées qu’on peut y échanger contre le sel de la Crimée, dont la consommation interesse le Kan. Les peuples de l’Abasas soumis à leurs nobles, connoissent peu la dépendance du Kan des Tartares, dont ils sont cependant les veritables sujets; mais ils sont les ennemis declarés de la nation turque, dont ils pillent et font esclaves ceux qui ont le malheur d’être jettés par les vents sur leurs côtes...”

Uo. fol. 27–28.

349 Uo. fol. 34–35.

e munkájában nem mulasztotta el kritizálni az új fekete-tengeri kereskedelmi társaság tevékenységét, amelyet nem sokkal az elutazása után alapítottak Párizsban. A társaság munkájával kapcsolatban igyekezett magát olyan szakértőként feltüntetni, aki egyedülálló módon ismeri a térség kereskedelmi lehetőségeit. Ebben a minőségében is igyekezett diplomáciai státuszának kiterjesztését elérni.³⁵⁰ A fiatal diplomata határtalan ambícióinak azonban jó ideig be kellett érniük a krími francia konzuli megbízatással.

A TATÁROK TÉLI HADJÁRATA ÚJ-SZERBIÁBAN

Choiseul herceg a báró munkájával való meglegedettségét számos levéllel és bátorító üzenettel jelezte a háború kezdete óta. A formális hadüzenet után az események hamarosan Tatár földön is egyre élesebb fordulatot vettek. A lengyel felkelőkkel egyeztetett hadműveleteket a tatárok Új-Szerbiában³⁵¹ 1769. január elején tervezték megkezdeni. A bárónak, az utasításainak megfelelően, követnie kellett a kánt a hadjáratba is. Hadba vonulásának előkészületeiről így számolt be az emlékirataiban: „Új-Szerbia lerohanása, mit Konstantinápolyban elhatároztak, a Tatár föld nagy hűbérurainak gyűlése által is jóvá lett hagyva; a parancsokat minden provinciába széjjelküldték, hogy ottan a hadi sarcot kivessék. Nyolccsaládonként három lovast követeltek; e számot elegendőnek vélték ama három hadseregnek, melyeknek egyidőben kellett támadnia; a nuradin 40 000 fős serege parancsot kapott, hogy a kis Don környékére vonuljon; a kalga 60 000 fős csapatának a Boriszten³⁵² bal partján kellett végighaladnia, Orel³⁵³ városán túlra; s ama sereg, minek élén személyesen a kán állott s 100 000 főt számlált, az Új-Szerbiába való behatolásra volt szánva. A jedsztán s a budzsák csapatai különösképp ez utóbbi hadsereghez lettek vezényelve, minek fő találkozóhelye Tombasar mellett volt. Midőn nékem mindeme részleteket előadta, Kirim Giráj megkérdezte, vajon szándékozom-e őt e hadjáratba elkísérni: azt feleltem neki, hogy ama lehetőség, hogy a francia uralkodó részéről mellette tartózkodhatom, számomra igen nagy dicsőség, mi engem arra kötelez, hogy személyétől soha el ne távolodjam; imígyen tehát választásra érdemes nem vagyok. A tisztség, mi Uraságodat hozzámm rendelte, arra készítet engem, hogy magam mellett tartsam, válaszolta

350 Uo. fol. 43.

351 Új-Szerbiának az Új-Oroszország néven ismert betelepített területek azon részét nevezték, amely a kerszoni kormányzósághoz tartozott és nagyobb részt szerb telepések lakták. L. *Harvey L. Dyck*: New Serbia and the Origins of the Eastern Question, 1751–55: A Habsburg Perspective. *Russian Review*, Vol. 40, No. 1 (Jan., 1981), 1–19.

352 A Dnyeper folyó ókori görög nevéből (Boriszthenész) képzett tulajdonnév.

353 Orel, város a mai Oroszország területén.

a Fejedelem. Nagy hidegeket kell majd kiállanunk; Méltóságod ruházata annak elviselését nem engedi; öltözzék hát a tatárok módján, sürget az idő, nyolc nap múlva indulunk.”³⁵⁴

A kán követése a hadjárat során egyáltalán nem volt meglepő, hiszen a báró előtt a konzuli tisztséget betöltő Pierre-Luc Fornetti szintén elkíserte a tatár uralkodót 1758-ban a nogajok elleni hadjáratba. Az akkori konstantinápolyi francia nagykövet, Vergennes gróf helyeselte is a konzul döntését.³⁵⁵ A tatár öltözet viszont nemcsak a hideg ellen nyújtott védelmet a bárónak, hanem jól leplezte a francia tiszt jelenlétét egy olyan fegyveres konfliktusban, amellyel szemben a francia külpolitika kényesen vigyázott a semlegesség látszatának fenntartására. Vergennes gróf utolsó hozzá intézett levelei egyikében szintén arra biztatta a bárót, hogy öltön tatár ruhát: „Azt gondolom, hogy a mostani körülményekre és a jövőre való tekintettel illendő lenne, ha tatár ruhát öltene és az embereit is erre utasítaná. A francia vagy magyar ruha nem lenne ildomos a katonai táborban, és feltűnést keltene az olyan gyanakodó emberek között, mint amilyenek a törökök.”³⁵⁶ Saint-Priest gróf pedig külön figyelmeztette 1768. november 26-i levelében küldetésének erre a fontos részletére: „Hallottam, hogy a fejedelem találkozott az egyik lengyel szolgájával és megkérdezte, hogy Ön tatár ruhát ölt-e. Ez az ember majd elmeséli magának a beszélgetés folytatását. E kérdésben, Uram, felhívom a figyelmet Vergennes úr erre vonatkozó tanácsára, és én is azt gondolom, hogy francia ruhában csak veszélyeztetni fogja magát, és most már tudom azt is, hogy a kánnak sem fog tetszeni, ha magán hagyja a francia egyenruhát. Nem tudok semmi olyan okot, mi akadály lehetne annak, hogy az olyan elődeihez hasonlóan viselkedjen mint apjaúra, aki a király seregeinek brigadérosá”³⁵⁷ volt.”³⁵⁸

A hadjárat 1769. január 7-én kezdődött, amikor a tatár hadsereg átkelt a Dnyeszteren és a folyó bal partján elhelyezkedő Tombasar környékén gyülekezett.³⁵⁹ Itt tárgyalásokat folytatott a lengyel felkelőket képviselő Potocki gróffal, majd a kán vezetésével a sereg Új-Szerbia felé vette az útját. Egy másik hadsereg pedig a kalga szultán vezetésével a Dnyeper másik partján vonult

354 Tott Emlékiratai 164–165.

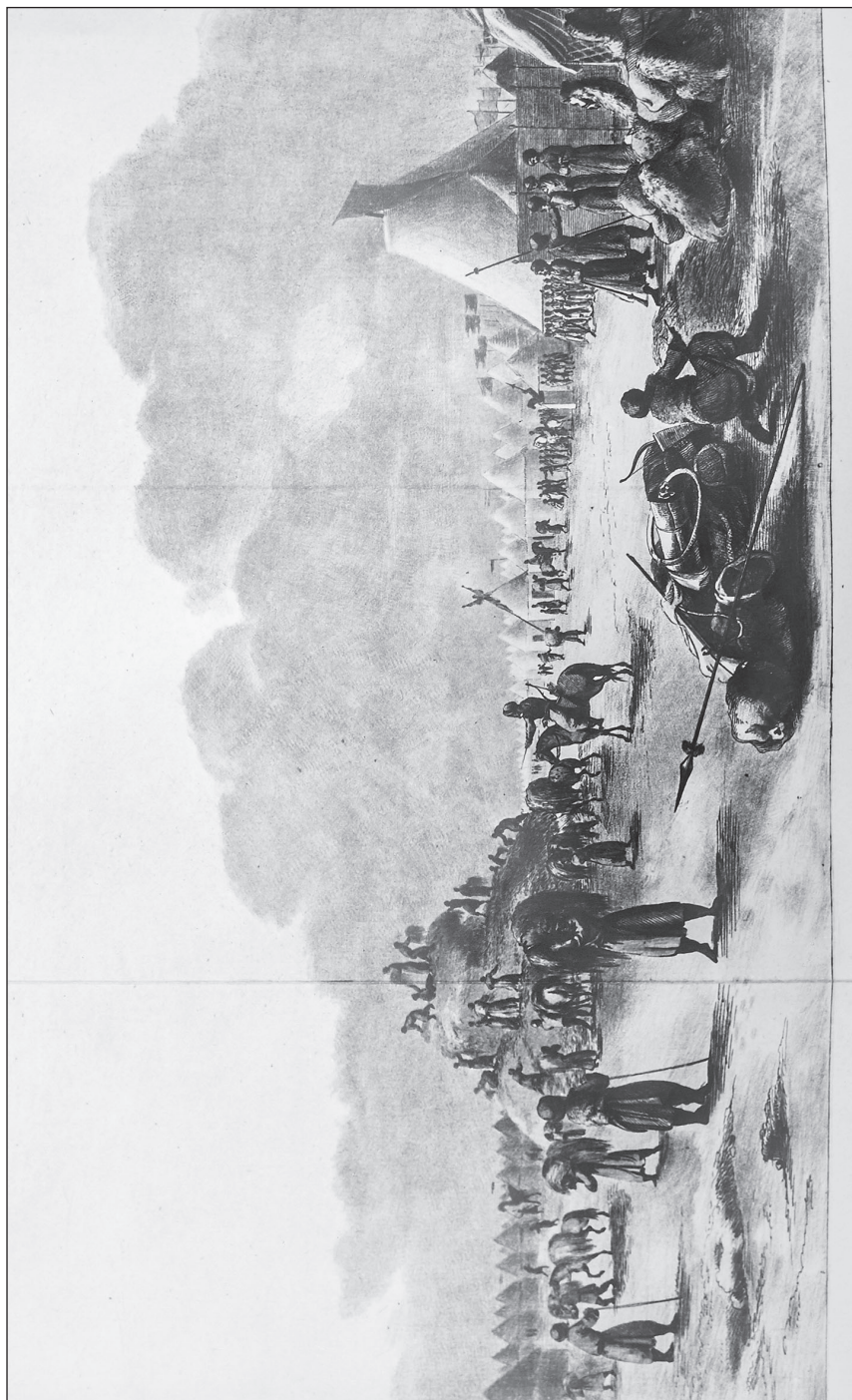
355 „Je ne puis desapprouver Mr. le parti que vous avés pris de suivre le han dans son Expedition contre les Nogais; Votre choix n'étoit pas libre l'invitation de ce Prince étoit un commendement auquel je sens que vous ne pouviez vous refuser.” Vergennes Fornetti-nek (Konstantinápoly, 1758. október 21.). CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 206.

356 Vergennes Tottnak (Konstantinápoly, 1768. október 16.) CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 207 fol. 203–204.

357 Tóth András brigadérosi rangja (*brigadier*) természetesen magas rendfokozat volt, de az *ancien régime* időszakában a szárazföldi hadseregben a lovasságnál egy átmeneti rangot jelentett az ezredesti (*colonel*) és az ezredtulajdonosi (*mestre de camp*) rendfokozatok között.

358 Saint-Priest Tottnak (Konstantinápoly, 1768. november 26.) CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 229 fol. 6.

359 Tott Emlékiratai 164–165.

Tatár tábor (Tott báró vázolata alapján készült metszet.)

előre, hogy fedezze a lengyel konföderációs csapatok hadműveleteit.³⁶⁰ Az orosz ellentámadást tavaszra várták, és ennek irányát a báró egy görög kém-től meg is tudta.³⁶¹ A báró visszaemlékezései alapján a kémek károkat okoztak a kán seregéhez rendelt török szpáhik soraiban. Egy véletlen folytán ő maga is kihallgatott két szpáhit, akik éppen az átállásról értekeztek.³⁶² A báró véleménye szerint egyébként a szpáhi csapatok harcértéke és morálja jóval elmaradt a tatár csapatokétól. Kevésbé fegyelmezett viselkedésük és a harcok során tapasztalt megbízhatatlanságuk miatt a báró nagyon elítélő módon nyilatkozott róluk. Többek között nekik tulajdonította a Balta körüli lengyel falvak elpusztítását is: „A csapatok java része már egybegyűlt; s azon intézkedések folytán, mik a sereg ellátását voltak hivatva biztosítani, mialatt az Baltában tartózkodik, a kán elszánta magát, hogy e helyet fölkeresse. E település Lengyelország mezsgyéjén fekszik s annak külvárosa Tatárföldre nyúlik át; hírnevét a legelső torzsalkodások idején szerezte, ámde akkor teljesen lakatlanná vált s csupán a legborzalmasabb pusztítás képét mutatta. Előttünk járt ama tízezer szpáhi, kit a Porta a tatárokkal egyesíteni szándékozott; azok nem csupán Baltát dúlták föl, hanem valamennyi környékbeli falvat is fölégették. Kirim Giráj igen nehezményezte, hogy ilyen silány s fegyelmezetlen csapatokat kénytelen vezetni; azok vakmerőségének nem sok jövőt jósolt s csupán fejet hajtott a Nagyúr irányukba tanúsított jó véleménye előtt. E lovasság a hosszú békesség finomkodásaihoz s tétlenségéhez volt szokva, s csöppet sem viselte a fáradságot, nem állt ellent a hidegnek, s amúgy túlon túl rosszul is volt öltözve ahhoz, hogy azt elviselhesse; e katonák jelenléte tulajdonképp semmit sem segített. Vitézségük a kánnak éppoly kétesnek tűnt, mint általában a valláshoz való hozzáállásuk.”³⁶³ Egyébként a lengyel falvak elpusztításáról Saint-Priest gróf a következőképpen emlékezett meg az emlékirataiban: „A fegyveres összetűzések a tatár kán seregeinek a török birodalommal határos Új-Oroszországba való betörésével kezdődtek. Tott báró elkísérte ide a tatár uralkodót. Az emlékirataiban elolvashatjuk e *csabul*³⁶⁴ (vagy a szövegben franciásan *chabout*) – így hívják a tatárok a betörést – történetét, amely az ország földjének feldúlásából, a kirabolt falvak felégetéséből és a lakosság, a férfiak, a nők és a gyerekek rabszíjon való elhajtásából állt. Volt belőlük úgy öt- vagy hatezer; valójában a kán nem kímélte a lengyel falvakat sem, noha a Porta az ő védelmükben fogott gyórt.”³⁶⁵

360 Tott Choiseul hercegnek (Balta, 1769. január 19.). *Mission de Crimée* 1768 et 69 fol. 110–112.

361 Tott Choiseul hercegnek (Balta, 1769. január 22.). *Mission de Crimée* 1768 et 69 fol. 121–123.

362 „Egyik este épp hazafelé tartottam a kántól tatár öltözékben, áthaladván Balta főterén, hogy a nekem ott kijelölt szállásra menjek; előttem két szpáhi haladt, kik úgyszintén a szálláshelyükre igyekeztek; egymás között görögül társalgván a pozíciójukat átkozták s megesküdtek a szent keresztre, hogy az első adandó alkalommal föllázadnak.” Tott Emlékiratai 167.

363 Tott Emlékiratai 167.

364 A tatár *csabul* szó rokon eredetű a magyar *csapni* igével is. (Ivanics Mária szíves közlése.)

365 *Comte de Saint-Priest: Mémoires* Tome I. Paris, 1929. 124–125.

A rendkívüli hideg megkönnyítette a tatár csapatok átkelését a befagyott folyókon, más szempontból pedig igen kemény próbát jelentett a hadviselők számára. A mentális zavarokkal küzdő tatár kánt a környezetében utazó bárónak kellett szóval tartani, gyakran filozófiáról való beszélgetéssel.³⁶⁶ A hadjárat közös beszélgetései során a báróból nemcsak diplomata és katonai tanácsadó, hanem baráti társalkodó, tanítómester, sőt alkalomadtán még orvos is lett. A sokoldalú szerep nem volt könnyű, főleg a beteg és szeszélyes kán társaságában, mivel nemcsak a sátrát, hanem intenzív életmódját is meg kellett osztania vele. Mindez azzal járt, hogy a báró legfeljebb napi három órát aludhatott.³⁶⁷

Tott a hadjárat eseményeiről egy vázlatos naplót írt, amit elküldött Choiseul hercegnek is.³⁶⁸ A hadműveletek 1769. január 24-től február 25-ig tartottak, és főleg a lakosság elleni kisháborús rajtaütésekből és razziákból álltak. Az orosz seregekkel nem került sor összecsapásokra. A francia huszártiszt érdeklődéssel szemlélte a tatár kisháborús taktika alkalmazását. Ezzel kapcsolatos megfigyeléseire még később visszatérünk. A tatár sereg legnagyobb ellensége a téli hideg volt, amelyben a nem megfelelően felöltözött szpáhik közül sokan elpusztultak vagy teljesen harcképtelenné váltak. A lakosság ellenállása gyakran kegyetlen mészárlásba torkollott, mint például egy védekezésre elszánt kolostor esetében, ahol több mint ezren égtek meg.³⁶⁹ A becslések szerint a *csabul* mérlege 150 felégetett falu és tanya volt, amelynek apokaliptikus képét így örökölte meg a báró emlékirataiban: „Bármennyire is iparkodtunk az érkezésünkkor, hogy Adzsemka lakosait meglegljük, csupán két napra rá, az indulás pillanatában, midőn az e nyomorultakat rejtegető valamennyi gabona- s szénakazlat fölgyújtottuk, vetették azok magukat az ellenségeik karjaiba, ekképpen menekülvén a hajlékaikat mardosó lángoktól. Az Adzsemka fölégetésére kiadott parancsot oly sietve hajtották végre, s a tűz

366 „Társalgásaink emellett az egyedüli orvosságnak számítottak hypochondriás hajlamának eloszlására, mi őt gyötörte. Különösképp az egyes nemzeteket uraló előítéletek vizsgálatában lelte kedvét; igen fölvidította, ha eme előítéletek eredetét is kiokoskodhatta; ezeknek tulajdonított minden tévedést, sőt a bűnök nagy részét is; s az emberiségen szánakozván, filozofikus szórakozást jelentett néki, hogy annak ártatlanságát bizonygassa. Csak elismeréssel tudok adózni e fejedelem tehetségének s élénk szellemének: több alkalommal volt alkalmam hallani, amint az éghajlat befolyásáról, a szabadsággal való visszaélésről vagy az abból adódó előnyökről, a becsület elveiről, a kormányzat törvényeiről s szabályzatairól elmélkedik oly bölcsességgel, hogy az magának Montesquieu-nek is a becsületére válhatott volna.” Tott Emlékiratai 167.

367 „E fejedelem úgy volt szokva, hogy három óránál többet sohasem aludt, s jómagam alig ötpercnyi haladékot kaptam, míg a kávé el nem készült. Ekkor magamhoz térvén, anélkül, hogy helyet változtattam volna, újra fölvettem előző esti testtartásomat.” Tott Emlékiratai 170.

368 Journal de l'armée tartare, pendant son incursion dans la Nouvelle Servie. Mission de Crimée 1768 et 69 fol. 143–164.

369 „La resistance qu'on faite les habitants d'un village qui s'étoient retirés dans un monastère, a contraint les Tartares à y mettre le feu, à l'aide de leurs fleches auxquelles ils avoient attaché des méches soufrés. On dit qu'il y a eû plus de 1500 personnes de brulées dans cette occasion.” Uo. fol. 151. Vö. Tott Emlékiratai 172.

oly roppant erővel s hevedséggel falta föl e zsúpfedeles házakat, hogy mi magunk is csak a lángok között tudtunk onnan kijutni. A hamuval s az olvadt hó párájával teli levegő, miután kis időre a napot is elsötétítette, ezen anyagok elegyéből szürkés színű havat képezett, mely a fogaink alatt csikorgott. A szintúgy fölperzselt száötven másik faluban is hasonló jelenség volt tapasztalható, minek folytán e hamufelhő csaknem húsz mérföldnyire elnyúlt Lengyelország területére, hol csupán az érkezésünk szolgáltatott e tüneményre magyarázatot.”³⁷⁰

A tatár seregben található európaiak szintén állandó vegzálásnak voltak kitéve, amit akkor is igen nehezen tudtak elviselni, ha egyszerűen a tatárok fura humorának megnyilvánulásai voltak. Egy hideg éjszaka például a kán különös ajándékot küldetett a báró sátrába: egy levágott fejét.³⁷¹ A hadjárat során a gyilkolás, a rablás, a keresztény templomok meggyalázása mindennapos eseménynek számított. A betörő tatár seregek mintegy hússzezer orosz rabszolgával és óriási hadizsákmánnyal vonultak vissza, amelynek tizede a kánt illette meg.³⁷² Ugyanakkor a tatár sereg veszteségei is jelentősek voltak, különösen a nagy hideg miatt. A kalga szultán népes seregei szintén komoly sikereket értek el a Dnyeper és a Don közötti területen.³⁷³

A harcok azonban nem értek véget a tatárok visszavonulásával, hiszen az orosz ellentámadás hamarosan szintén elkezdődött. A határvidék védelme a stratégiai fontosságú hotini erődtől függött. A báró meg akarta győzni a kánt arról, hogy az országa védelme szempontjából mennyire elengedhetetlen lenne a szintén kulcsfontosságú Kameniec Podolski erődjének³⁷⁴ elfoglalása.³⁷⁵ Sajnálatos módon Kirim Giráj március 28-án váratlanul bekövetkező halála véget vetett a francia konzul minden tervezésének. A kán halála nagyon

370 Tott Emlékiratai 174.

371 „Sátramban Ruffin és Coustillier urak tartózkodtak, összefagyva, alig-alig aludtak, s igen ki voltak éhezve. Az ágyat, mit velük megosztani készültem, keményre döngölt hó alkotta; prémkabátomba alaposan beleburkolózzván azon helyemet elfoglaltam s elaludtam. Kisvártatva a kán egy apródja nyitott be az ajtón s bejelentette, hogy urától ajándékot hozott; azt Ruffin úr lábához rakja, majd visszavonul. Coustillier úr, kinek szemeire az éhségtől nehezebben jött álom, egy pillanatig sem kételkedett abban, hogy az adomány ehető; azt is jól tudja, hogy az étvágyát illetően semmit el nem titkoltam: ámde a csomag szemrevételezéséhez túlon túl távol lévén, e műveletre társát kérte meg: emez a hideg miatt erre csak nagy sokára állt rá; s mint-hogy engedni kénytelen, karját előrenyújtja, anélkül hogy fejét a prémkabátjából elődugná: kezibe valami szőrös dolog akad, mit fölemel a sátor tetejibe akasztott lanterna fényéhez; Coustillier úr mohó szemei egy emberi ábrázatot pillantanak meg. E rettenetes dologtól való rémületében fölkiált: Barátom, de hiszen ez egy fej!, s a villám sem gyorsabb annál, mint ahogyan Ruffin úr e koponyát a sátorból kihajította, miközben mindketten a hideget, az éhséget s a tatárok tréfálkozásait szidalmazták.” Tott Emlékiratai 172–173.

372 Tott Emlékiratai 174.

373 Tott Choiseul hercegnek (Kausán, 1769. március 5.). Mission de Crimée 1768 et 69 fol. 168–169.

374 Ma Kamjanec-Pogyilszkij Ukrajnában.

375 Tott Choiseul hercegnek (Kausán, 1769. március 9. és 12.). Mission de Crimée 1768 et 69 fol. 178–179.

gyanús körülmények között történt. Tott báró szerint a kán környezetének cinkosságával egy görög orvos mérgezte meg a tatár uralkodót. A báró így írta le emlékirataiban az ezzel kapcsolatos véleményét: „Midőn az egybegyűlt díván sürgönyöket küldözött, a hatalmat az interregnum idejére egy szultán kezébe adta, s Kirim Giráj temetéséről intézkedett, Siropolo minden bajlódás nélkül megkapta útlevelét s a postakocsijegyet, melyekre szüksége volt ahhoz, hogy nyugodtan Havasalföldre utazzék. Mindeközben a mérgezés tünetei világosan megmutatkoztak, midőn a kán testét bebalzsamozták; ámde az udvar pillanatnyi érdeke minden gondolatot elfojtott a bosszú s a bűnös megbüntetése tekintetében.”³⁷⁶ Egy másik szemtanú, Pierre Ruffin az emlékirataiban nem osztotta a báró elméletét a kán mérgezésével kapcsolatban.³⁷⁷ A kortárs visszaemlékezések egyöntetű véleménye alapján Kirim Giráj kán volt az utolsó olyan karizmatikus tatár uralkodó, aki alkalmas volt az orosz terjeszkedés elleni fellépésre. Megpróbálta megállítani a krími kánság hanyatlását, voltak eredeti gazdaságpolitikai és külpolitikai elképzelései. Az utolsó hadviselő krími tatár kán halála után országában olyan káosz keletkezett, amely hamarosan a függetlenségének elvesztéséhez vezetett.³⁷⁸

TOTT BÁRÓ GONDOLATAI A TATÁROK KISHÁBORÚS TAKTIKÁJÁRÓL

Tott báró az 1769-es téli tatár *csabul*ban való személyes részvételével „testközelből” tapasztalhatta meg e sajátos keleti kisháborús taktika alkalmazását, és erről alkotott véleményét később olvasóival is megosztotta. Amint ez közismert, a 18. századi nyugat-európai hadtudományban a kisháborús taktika az

376 Tott Emlékiratai 183–184. Vö. J. W. *Redhouse*: A Turkish Circle Ode, by Shahin-Ghiray, Khan of the Crimea. With Translation, Memoir of the Author, and a Brief Account of the Khanate of the Crimea, Its Connexion with Turkey, and Its Annexation by Catherine the Second of Russia. Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Vol. 18 (1861), 405.

377 „Le Khan mourut d’une fièvre putride selon les uns et suivant M. de Tott du poison qu’un médecin émissaire de Moldavie était parvenu à lui faire avaler. Ce médecin n’était pas le seul de la Faculté qui vit Krim Guéraï. Ce prince était tour à tour visité par un médecin de la Confédération, par M..., chirurgien du baron, par un chirurgien français nommé Blanchet. Le médecin grec m’avait dit la veille: Contra rem mortis, non est medicamen in hortis.” *Dehérain, H.*: La mission du baron i. m. 16.

378 *Alexandre-Borataw Bennigsen – Pertev Naili-Desaive – Chantal Dilek-Lemercier-Quelquejay*: Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı. Paris–La Haye, 1978. 353–354.; *Virginia Aksan*: An Ottoman Statesman in War and Peace: Ahmed Resmi Efendi 1700–1783. Leiden–New York, 1995. 119–120.

egyik legközkedveltebb témának számított.³⁷⁹ A török elleni magyarországi hadműveletek, valamint a Rákóczi-szabadságharc katonai tapasztalatai alapján a sajátos magyar könnyűlovasság nagy népszerűségnek örvendett az európai hadseregekben. E korban terjedt el Európában az a magyar stílusú harcászati taktika, amelyet más néven kisháborús taktikának is neveznek. A felvilágosodás korának katonai gondolkodói még sokat merítettek a klasszikus ókori szerzők (például Polübiosz, Julius Caesar, Sallustius stb.) műveiből. Különösen a lovasság erőnyeit elemezve gyakran hívták fel a figyelmet az ókori ázsiai vagy afrikai lovasságok – köztük a numid, szkíta, párthus, herul vagy hun lovasság – magas szintű harci értékeire. E katonai erények az ókor gondolkodói számára szorosan összefüggtek egy-egy adott közösség, nép vagy nemzet etnikai karakterével. Az újkori hadtudományi szerzők hasonló módon látták ezeket az összefüggéseket. Turpin de Crissé gróf³⁸⁰ híres hadászati munkájában a magyar lovasokat hun elődeikhez hasonlítja: „Úgy tűnik, hogy a magyarok, kik némely történész szerint a hunokkal azonosak, még mindig bírják azon őseik harcmódorát, akik Attila uralkodása idején letelepedtek Itáliában. A legjobb könnyűcsapatokat valóban a magyarokból alkotják, s tudjuk, mily nagy szolgálatot tettek az utóbbi háborúk során: az uralkodók a magyarok mintájára alapítottak csapatokat, melyek akkor hasznosak voltak, de ma már nélkülözhetetlenek is.”³⁸¹

A magyar könnyűlovasság, a huszárság csaknem valamennyi európai hadseregben megjelent ebben a korban. A császári hadseregben a 17. század végén már több huszárezred is volt, s a francia királyi hadseregben éppen ezek ellensúlyozására hoztak létre hasonló egységeket, elsősorban a Franciaországba menekült magyar emigránsokból. A fegyvernem kezdeti nehézségei után az első állandó huszárezredet 1720-ban alapította Bercsényi László gróf, aki maga is harcolt a Rákóczi-szabadságharcban. Ezt követően a huszárezredek száma folyamatosan növekedett egészen a forradalomig, amikor tizenkét huszárezredet tartottak számon.³⁸² Amint korábban már láttuk, François de Tott és apja, Tóth András egyaránt az 1720-ban alapított Bercsényi-huszárezredben szolgált. Így jól ismerhette a francia királyi hadseregben alkalmazott kisháborús módszereket. A kisháborús taktika e korban elterjedt szakirodalma elsősorban e harcászati forma nyugati válfaját mutatta be, amely a 17. század óta ismert volt, és több ezzel foglalkozó értekezés is megjelent.

379 Erről részletesebben lásd *Sandrine Picaud-Monnerat: La petite guerre au XVIIIe siècle*. Paris (Economica), 2010.

380 Életről lásd *Tóth Ferenc: A magyar huszárok dicsérete Franciaországban, avagy Lancelot Turpin de Crissé gróf egy magyar vonatkozású, kiadatlan kézírata*. Fons 1997/3. 253–300.; *Uő: Éloge des hussards hongrois en France. Les armées et la guerre de l'Antiquité à la Seconde Guerre mondiale*, Enquêtes et Documents n° 25 (Nantes), 1999. 149–166.

381 *Lancelot Turpin de Crissé: Essai sur l'art de la guerre*. Paris, 1754. 149.

382 Lásd *Tóth Ferenc: Ascension sociale et identité nationale. Intégration de l'immigration hongroise dans la société française au cours du XVIIIe siècle (1692–1815)*. (Officina Hungarica IX), Budapest, 2000.

Grandmaison³⁸³ és La Croix³⁸⁴ klasszikus munkája mellett 1759-ben végre egy magyar szerző tollából való értekezés is napvilágot látott: Jeney Lajos Mihály „A portyázó” (*Le partisan*) című műve.³⁸⁵ Ugyanakkor a keleti harcművészetre jellemző kisháborús taktika szinte teljesen ismeretlen maradt a nyugati katonai gondolkodók számára. Ezért Tott báró egy olyan huszártiszt szemével mutatja be tatárföldi kisháborús élményeit, aki jól ismerte a modern európai hadtudományt, és így számos izgalmas szakértői megjegyzést is fűzött hozzá.

A tatárok 1769-es katonai expedíciója Új-Szerbiában egy téli hadjárat volt. Nem szabad elfelejtenünk, hogy e korban Európában a téli hadműveletek ritkaságszámba mentek. Zrínyi Miklós 1664-es téli hadjárata vagy Turenne 1674–75-ös év fordulóján végrehajtott hadműveletei igen ritka és nagy kockázatú vállalkozásoknak számítottak, amelyeket a katonai szakirodalom is gyakran bírált. Ehhez járultak még az orosz tél, a későbbi „Tél tábornok” különösen kemény időjárásai körülményei, amelyek számos neves hadvezér – köztük XII. Károly svéd király vagy Bonaparte Napóleon – nagyszabású tervét hiúsították meg a történelem folyamán. Ellentétben a nyugat-európai gyakorlattal, a tatár hadviselés kifejezetten kedvelte a téli hadjáratokat. A meleg, prêmes, de mégis könnyű tatár öltözet mindenképpen előnyös volt a hadműveletek során. Ezenkívül még a tatárok fűthető nemezsátra is kiváló védelmet nyújtott a hideg ellen. Hasonlóan jól kihasználták a tatárok a befagyott folyókat átkelésre, valamint a gyakori esőzések miatt gyakran sártengerre váló földutak téli fagyos állapota nyújtotta kedvezőbb közlekedési lehetőségeket is.³⁸⁶

A tatár hadműveletek logisztikai szervezése egyenesen elnyerte a báró csodálatát.³⁸⁷ Az óriásira nőtt korabeli európai hadseregek rendkívül nagy logisztikai nehézségekkel küszködtek a háborúk során. A hadsereg élelmezésére szánt gabonát, húst, kemencéket, fát stb. szállító konvojok és a hozzájuk tartozó személyzet egyaránt jelentősen lassították a hadseregek vonulását,

383 *Capitaine de Grandmaison: La petite guerre, ou traité du service des troupes légères en campagne. é. n., 1756.*

384 *Armand-François La Croix: Traité de la petite guerre pour les compagnies franches. Paris, 1752.*

385 *Jeney: Le Partisan ou l'art de faire la petite guerre avec succès suivant le génie de nos jours. La Haye, 1759.* Lásd magyarul: *Zachar József* (szerk.): *Jeney A Portyázó, avagy a kisháború sikerrel való megvívásának mestersége* korunk gényusa szerint. Hága, 1759., Budapest, 1986.

386 *Saint-Priest gróf így számolt be erről követségi zárójelentésében: „Plus de cent mille Tartares, commandés par le Kan en personne, avoient profité des rigueurs de l'hiver, pour entrer dans la Nouvelle Servie, en traversant plusieurs rivières sur la glace. Cette province fut dévastée par cet essaim farouche qui revint par la Pologne, en y commettant à peu près les mêmes excès.”* BNF, série Ms. N. A. Fr. 6530 *Mémoire présenté au Roi par le Comte de Saint-Priest à son retour en France* fol. 193. Vö. *Erik Hildinger: Warriors of the Steppe. A Military History of Central Asia.* Cambridge (Da Capo Press), 1997. 206–207.

387 Lásd *Djafer Seïdamet: La Crimée. Passé – Présent Revendications des Tatars de Crimée.* Lausanne (G. Vaney-Burnier), 1921. 16–22.

másrészt az utánpótlási vonalak elvágásával könnyen sebezhetővé váltak. A tatár hadsereg ezzel szemben egyszerű, hagyományos és hatékony módszereket használt, amelyekkel nagyon rugalmas és könnyed logisztikai hátteret teremtettek a hadjárataikhoz. A tatár harcosok által szállított kétszersültek, azonnal felhasználható káspapok nemcsak könnyű és praktikus, hanem hosszú ideig eltartható élelmiszerforrást biztosítottak. A báró következő megjegyzései tükrözik a fiatal huszárnak az osztrák örökösödési háború őséges korszakaiban szerzett tapasztalatait: „Mind ez ideig jómagam ellátásáról a fejedelem gondoskodott; élelmünk mindig friss volt, s nem voltam olyan helyzetnek kitéve, hogy a hadjárat során nekünk szánt táplálékról némi fogalmat alkothassak: ellenben az élelemszűke folytán, mi olmári táborhelyünkön fogadott, megtapasztalhattuk első igazán katonai vacsoránkat. Nyugtalanóság nélkül, ámde kellő étvággal várakoztam ételemre, midőn az ennivalóért felelős tisztok a tábori asztalt fölállították; ez egy bagaria bőrből készült, nagyjából kétlábnyi átmérőjű kerek tálca volt: e tálca mellé két zsák lett téve; e zsákokból fölöttébb ízletes száraz süteményt s szárított lóoldalsat húztak elő, minek remek ízét alig győzték dicsérni. E fogást követően lakománkat szárított, sózott tengeri péricra, kaviár³⁸⁸ s mazsolaszemek egészítették ki. Hogyan találja méltóságod a tatár konyhát, kérde tőlem a kán nevetve. Uraságod ellenségeire nézve félelmetesnek, válaszolom néki. Ekkor egy apródnak halkán mond valamit, majd emez egy pillanat elteltével átnyújtja nekem ugyanazon aranyserleget, mit ura is használt: kóstolja meg hát az italomat is, mondja nekem Kirim Giráj. Ez igen kiváló magyar bor volt, mit ettől fogva a hadjárat egész idején megosztott velem.”³⁸⁹

A tatár kán tábori lakomája nyilván csak a legfelsőbb vezetés igényeit volt hivatott kielégíteni. Ugyanakkor az egyszerű tatár lovasok is jelentős élelmiszerkészletekkel keltek útnak. A szárított és hosszú ideig elálló élelmiszerekből mintegy ötven napra elegendő készletet vitt magával minden harcos. Ez a korabeli hadseregekhez hasonlítva egyedülálló mennyiségnek számított. Szintén nagy problémát jelenthetett a lovak takarmányozása, amit a báró tanúsága szerint a tatároknak egyénileg sikerült megoldaniuk: „A hadsereg többi részének előrelátása nem volt ennyire szembeötlő. A csapat ötvennapnyi ételmezését személyenként nyolc vagy tíz font pirított s összezúzott kölesliszt volt hivatott megoldani, mit minden nogaj a nyergébe lógatott kis bőrtársolyba préselve hordott. A lovak a szükségleteik ellátását tekintve teljesen magukra voltak utalva; ámde azok helyzete némiképp különbözött a megszokottól. Ama lehetőség, hogy lovaikat mindennemű alávetettség nélkül használhatják, a tatárokat arra készíti, hogy mindenikük két vagy három, sőt

388 A péricra s a kaviár egyaránt sózott halikra, ámde az elkészítési módjuk különbözik. (Tott báró jegyzete.)

389 Tott Emlékiratai 168.

gyakorta még több lovat hozzon magával, minek folytán a hadseregünk lovainak száma még a 300 000-et is túlhaladta.”³⁹⁰

A hadműveletek során a báró alaposan megfigyelte a csapatok mozgását. Szemléje alapján a tatárok jellegzetes, úgynevezett „lúdláb” formában mozogtak.³⁹¹ A keleti népek harcrendjét a legtöbb korabeli megfigyelő koordinálatlan és fegyelmetlen tömegszerű mozgásként írta le. A báró éleslátása nem mindenben osztja az Európában elterjedt efféle téveszméket: „Másnap egy kis domb került az utunkba, miközben a síkságon följelődött sereg csatarendben menetelt; e bucka Kirim Girajt arra sarkallta, hogy arra fölmenjen s a tetejéről a seregét szemügyre vegye. Megálljt parancsolt: jómagam őt a dombra követtem; a tatárok sötét ruházata igen jól kirajzolódott a hó vakító fehérségén, mi annak háttérül szolgált, s semmit sem rejtett el a pillantás elől. A lobogókról könnyű volt megkülönböztetni az egyes provinciák csapatait; föltűnt nékem, hogy e hadsereg bármiféle előre megszabott rend híján is a legnagyobb természetességgel húsz sor mélységben s meglehetősen rendezettségben haladt. Minden Szeraszkiez szultán a maga kis udvarával egyetemben előretolt csoportot alkotott az osztaga élén. A csatasor közbülső része, mit az uralkodó foglalt el, egy elég népes előretolt hadsereget alkotott, az elrendezésénél fogva egyszersmind katonás és szemgyönyörködtető látványt nyújtván. A négy fronton negyven, egyenként negyven lovasból álló század masírozott előre két oszlopban, egy kétoldalt húsz-húsz lobogóval szegélyezett sort képezvén. Rögtön emögött haladt a fő-istállósmester, a nyomában tizenkét, száron vezetett lóval, valamint egy fedett szánal; a kánt körbevevő lovas derékhad ezeket követte. Majd a próféta zászlaját vivő emir, valamint az azt kísérő két zöld láng következett, együtt lebegvén a szélben az inat-kozások lobogóival, kiknek a fejedelem seregéhez csatolt csapata zárta a menetet.”³⁹²

Tott báró a tatár kisháborús harcászat megfigyelése során kiemelte a felperzselt föld taktikáját, a lélektani hadviselést és a különféle harci cseleket. A levágott fejek és a védekező népesség lemészárlása a báró elbeszélésének gyakran visszatérő elemei. A kisebb csapatokkal végrehajtott színlelt hadműveletek és az álrohamok segítségével a tatároknak sikerült eltántorítania a Szent Erzsébet-erőd katonáit attól, hogy megtámadják a kán kimerült csapatait. A falvak és a gazdaságok felgyújtásával egyrészt a lakosság lélektani megtörése, másrészt pedig az élelmiszer- és takarmánykészletek még az orosz sereg megérkezése előtti teljes elpusztítása volt a cél. A felégetett falvak meggrázó látványa – amint már fentebb utaltunk rá az emlékiratai e részének ismertetésénél – a bárót mélyen megrendítette.

390 Uo. 169.

391 A tatár sereg alakzatait először Guillaume Levasseur de Beauplan francia hadi mérnök leírásából ismerhették meg az európai gondolkodók. (Ivanics Mária szíves közlése.) Lásd *Guillaume Levasseur de Beauplan: Description d’Ukraine qvi sont plvsieurs prouvinces du royaume de Pologne contenvës depvis les confins de la Moscovie, iusques aux limites de la Transilvanie, ensemble leurs moevrs, façons de viuvres & de faire la guerre.* Rouen, 1660.

392 Tott Emlékiratai 169.

A tatárok háborús zsákmányolási szokásai nagymértékben motiválták a harcosokat a hadjáratban való részvételben. A sok rablás és zsákmányolás következtében a hadjárat végére a tatár sereg egy óriási hömpölygő tömeggé változott, amelyben a több ezer rabszíjra fűzött fogoly, állatcsordák, roskadásig megrakott szekerek vonulása jelentősen lelassította a sereg mozgását. A következő leírás érzékletes képet ad erről a szomorú népvándorlásról: „Öt vagy hat különféle korú rabszolga, hatvan birka s húsz marha, mi egyetlen ember zsákmánya, azt nem hozza zavarba. A nyereg kápájára akasztott zsákból gyerekfejek kandikálnak kifelé, elől fiatal leány ül, ki a bal karjánál fogva van odaerősítve, az anya a faron ül, az apa az egyik vezetéklovon, a fiú egy másikon, a birkák s marhák előttük, a menet halad, s semmi sem kerüli el e nyáj pásztorának éber tekintetét. A nyáját egybegyűjti, vezeti, annak szükségleteit kielégíti, jómaga gyalogszerrel halad, hogy a rabszolgáit kímélje: semmi sem túl nagy áldozat a pásztor számára; s e látvány igazán figyelemreméltó lehetne, ha annak tárgya nem a kapzsiság s a legkegyetlenebb igazságtalanság volna.”³⁹³

A zsákmányszerzés számos fegyelmi problémát is okozott. A sok mértéktelen rablás és az azokat megtorló kegyetlen büntetések egyaránt a fegyelem hiányára vezethetők vissza. A báró emlékirataiban elmesél egy olyan történetet, amelyben a fosztogatáson tetten ért tatárnak végezetül önkezével kellett kioltania az életét: „Az Új-Szerbiában rablott holmival megrakott hadsereg, menetelését a jószágok járásához igazítván, lassacskán közeledett a határ felé; s a még mindig telhetetlen tatárok egyre azon mesterkedtek, hogy a kán figyelmét elterelvén a zsákmányukat tovább gyarapítsák némi tiltott portya révén, minek fejében a legsúlyosabb büntetés járt; ámde a tatárok ruházatának barna színe igen messziről föltűnt a havon, semhogy a fosztogatók ravaszságait segítette volna. Egy pár nogaj mindenesetre levált a menettől, hogy egy lengyel falut megkerüljön; amögött épp megbújni készülődött, midőn a kán, aki egy erdőszéli fennsíkon haladt, ahonnan a síkságot jól be lehetett látni, e martalócokat észre nem vette: azon nyomban megálljt parancsolt, szeliktárját pediglen megbízta, hogy személyesen menjen négy szejmennel a falu megtisztogatására, s hozza elébe ama nogajt, akit valamiféle gonoszságon rajtakap. Kirim Giráj komor tekintete, mellyel ezt az utasítást kiadta, példás büntetést sejtetett. A szeliktár hanyatt-homlok rohan, hogy a parancsot végrehajtsa, s íme, már vissza is jön egy nogajjal együtt, akinél egy vászondarab s két gombolyag gyapjú találtatik, amit az előzőleg elrabolt. Midőn uralkodója kérdőre vonja, a fosztogató bűnét bevallja, elismeri, hogy a tilalmak szigorával tisztában van, magát menteni csöppet sem próbálja, kegyelemért nem esedezik, senki érdeklődését fölkelteni nem törekszik, s ítéletét egykedvűen várja anélkül, hogy akár gőgöt, akár gyengeséget mutatna. Szálljon le a lováról, köztessék egy ló farkához, vonszolják, míg csak a lelkét kileheli, s egy kiáltó, aki őt elkíséri, adja a hadsereg tudtára a büntetés okát. A kán eme ítéletére válaszolva a nogaj a lováról leszáll, s a szejmenek közelébe megy, akiknek

393 Uo. 174.

dolga, hogy őt megköttözzék; ámde se kötelet, se szíjat nem lelni. Amint épp indulóban vannak, hogy kötelet hozzanak, pár szót próbálok a bűnös érdekében szólni; ámde minden válasz gyanánt Kirim Giráj türelmetlenségében elrendeli, hogy az ítélet végrehajtásához egy új húrját használják: úgy akadémuskodnak, hogy az túlon túl rövid. Hát akkor, mondja a kán, dugja át a fejét a kifeszített íjon. A nogaj engedelmeskedik, s követi a lovast, ki őt vonszolja; viszont az ügető ló lendületét nem bírván elesik, s ímígyen megszabadul a béklyótól, mely fogva tartotta. Ellenben az uraság egy újabb parancsa eme incidenst is orvosolni látszik. Markolja meg az íjat a kezével, teszi hozzá. A bűnös a karjait tüstént keresztbe fonja, s eme ítélet végrehajtása, mely a bűnöst arra kárhóztatta, hogy saját magának hóhérja legyen, kétségkívül a megálázkodásnak legékesebb példája; még ama furcsaságon is túlsz, mit az öreg de la Montagne parancsai iránti elvakult önfeláldozásról meséltek.³⁹⁴

A KÜLDETÉS VÉGE

Kirim Giráj kán halála után nem sokkal Tott báró krími küldetésének is vége szakadt. Már régóta kérte a konstantinápolyi nagykövetet, hogy engedélyezze számára, hogy az oszmán fővárosba utazhasson a családtagjaihoz, akiket 1763 óta nem látott. 1769. március 5-i levelében a kérését azzal támasztotta alá, hogy sokkal hasznosabb lenne a jelenléte Konstantinápolyban, mint a Krímben: „...az immár két éve tartó jelenlegi cudar helyzetemből való megváltásnak venném, ha engedélyt kapnék arra, hogy régóta nem látott feleségemet és gyermekeimet viszontláthassam. Kirim Girájt és környezetét elég jól ismerem ahhoz, hogy Konstantinápolyból is megfelelően szolgálhassam az Ön tatár uralkodóval kapcsolatos terveit.”³⁹⁵ Az új krími tatár kán Devlet Giráj, Kirim Giráj unokaöccse lett, aki nagyban különbözött elődjétől. Saint-Priest gróf 1769. április 19-i levelében így mutatta be az új uralkodót: „Nagy szomorúsággal vettem tudomásul Kirim Giráj halálát. Az utódja e levéllel együtt érkezik Kausánba. (...) Először sok jót hallottam róla, de később megtudtam, hogy ópiumevő.”³⁹⁶

A báró nem sokkal a kán halála után, 1769. március 31-én indult útnak Konstantinápoly felé. Útközben sikerült találkoznia a Krím-félsziget felé haladó új kánnal is. E találkozó eredményeiről nem mulasztott el beszámolni

394 Az akkora kíséretben lévő Ruffin úr, ki mostanság a Királyi Kollégium professzora, velem együtt úgyszintén tanúja volt e hihetetlen törtetésnek. (Tott báró jegyzete.) Tott Emlékiratai 177.

395 Tott Saint-Priestnek (Kausán, 1769. március 5.). CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 229 fol. 78.

396 Saint-Priest Tott-nak (Konstantinápoly, 1769. április 11.). CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 229 fol. 105.

Choiseul hercegnek: „A balkáni utam során egy tatár követ értesített Devlet Geráj kán³⁹⁷ kinevezéséről és arról, hogy Sakpasz testvére lesz az új kalga, és hogy estefelé találkozni is fogok velük. A követ azt tanácsolta, hogy siessek a kán elé, hogy tájékoztassam az aktuális helyzetről. Ez a hír jó előjelnek tűnt, és ennek megfelelően alakítottam az utamat, de a kánnal való találkozás után már leginkább annak örültem, hogy a küldetésem ellen tervezett gyalázatos tervet sikerült elkerülni. Devlet Geráj a vezírrrel együtt Burgasz mellé hívatott a találkozásunk előtti napon, és már a kezdet kezdetén biztos lehettem benne, hogy nem felejtettek el. Miután kifejeztem a kánnak a trónralépése miatti örömet, megemlítettem neki, hogy a testvérei hívtak mielőbbi találkozóra. Mire ő így válaszolt: »Tudom, hitetlen, hogy testvéreim kedvelik önt, de itt most őszintén kell beszélnie. Jól ismeri Kirim Giráj terveit és a szentpétervári udvarét is. Halállal lakol, ha hazudik.« Méltóságos Uram, inkább meglepődtem, minthogy megjedtem volna e beszédőtől, és azonnal azt válaszoltam a kánnak, hogy Franciaország császáráat van szerencsém szolgálni és nem vagyok hozzászokva sem a hazugsághoz, sem a fenyegetésekhez. Ezt követően az uralkodó feltett nekem néhány kérdést az oroszok hadállásaival és a velük szemben való ellenállás lehetőségeivel kapcsolatosan. Erre addig nem voltam hajlandó válaszolni, amíg az ott tartózkodó személyeket el nem távolította. Ezt követően Devlet Geráj megenyhült és erélyesen felkért, hogy jöjjenek vele a testvérei által javasolt tervet végrehajtani. Ehhez még ezt is hozzáfűzte: »Tegnap beszéltem a vezírrrel. A határon még fontos lenne, hogy találkozzunk, mivel szükségem van a tanácsaira, abban pedig biztos lehet, hogy nem fogom Önt megnevezni.« Bármennyire fel voltam háborodva, Méltóságos Uram, a méltatlan fogadtatásom miatt, fontosnak éreztem, hogy tájékoztassam az új kánt és bebizonyítsam neki, hogy milyen helytelen lenne, ha a Dunán túli területeket az első orosz betörés alkalmával feladná, s azt, hogy milyen fontos lenne Kamienieck-erőd megszerzése, és hogy az oszmán erőket Bender környékére irányítsák, hogy azután Kijev felé lehessen vonulni a lengyel Ukrajnán keresztül, mit az oroszok el kívánnak foglalni, valamint hogy útközben Arhamprod, Mingorod és Szent Erzsébet erődjeit elpusztítsák. Hozzáfűztem még, hogy a tatároknak feltétlenül fedezniük kellene Moldvát Sniatin felől is, és vissza kellene verniük a Kubán felől a Szamara vonala mentén betörő orosz csapatokat. Méltóságos Uram, a kánnak úgy tűnt, hogy tetszik ez a haditerv. Biztosított róla, hogy a török hadsereg Bender felé vonul. Nagyon meglepődött azon, amikor azt mondtam, hogy a Dunán túli területen nem lehet több mint mindössze 15 000 főnyi oszmán haderő. Ezután rögtön elküldött, hogy pihenni szeretne, ami a kérdést egyáltalán nem oldotta meg.”³⁹⁸

Másnap reggel a kán ismét hívatta a bárót, és bejelentette a konzuli megbízatásának megszüntetését, amint erről maga Tott báró ismét részletesen

397 IV. Devlet Giráj kán (1769–1770, 1775–1777).

398 Tott Choiseul hercegnek (Konstantinápoly, 1769. április 14.). *Mission de Crimée 1768 et 69* fol. 181–185.

beszámolt a francia külügyminiszternek: „Másnap reggel hívatott és ismét fenyegető hangon szólt hozzám az uralkodó és jelezte, hogy jelenleg nem kíván a személye mellett francia konzult, és megparancsolta, hogy menjek Konstantinápolyba a további parancsait bevárni, ezután biztosított róla, hogy majd vissza fog hozatni. »Ott fogom megvárni az udvarom parancsait – válaszoltam neki –, és nagyon csodálkozom ezen, hiszen az elődei nem így gondolkodtak. A Porta ellenzi a küldetésének folytatását – válaszolta a kán –, és nem szeretne köztünk hitetleneket látni.« »Ehhez elég lett volna megvárni, hogy véget érjen a küldetésem Kirim Giráj halála után – válaszoltam. Ráadásul nem hitetleneket – folytattam –, hanem a legjobb barátait kívánja a Porta eltávolítani.« A kán ezen a kijelentésen komolyan elkezdett gondolkodni. Ezután Ruffin úrról is beszéltem neki, akit Kausánban hagytam, erre biztosított, hogy megérkezése után azonnal utánam küldi. Végül a kísérmőnek megparancsolta, hogy számoljon be a nagykövetnek a Porta szándékairól, és nekem búcsúzóul ennyit mondott: »Mivel az ön küldetése véget ért, felesleges, hogy szóljon a találkozásunkról.«”³⁹⁹

Saint-Priest gróf konstantinápolyi francia nagykövet a nagyvezír aknamunkájának tulajdonította, hogy az új kán elűzte Tott bárót, mivel az 1768-ban kirobbant háború előkészítőjének tartotta.⁴⁰⁰ Mindenesetre Pierre Ruffin még egy ideig folytatta ügyvivőként a báró munkáját. E feladat egyre nehezebbé vált, mivel a tatárok ugyanazt a teljesítményt igényelték tőle, mint korábban Tott bárótól. Ruffin Saint-Priest grófhhoz írt egyik levelében keserűen ki is fakadt emiatt: „Jóval kevesebb személyzettel, Tott báró széles körű tehetsége nélkül, amelyet a tatárok már megszoktak, nem tudom, hogy leszek képes egyedül elvégezni e munkát...”⁴⁰¹ A kán valószínűleg felülvizsgálta a korábbi francia konzullal szembeni igazságtalan viselkedését, hiszen nemsokára a francia nagykövettől egy általa rajzolt térképet kért.⁴⁰²

Az orosz–török háború folytatása megerősítette azon francia külpolitikai félelmek valóságalapját, amelyek a krími tatár kánság létét féltették.

399 Uo. fol. 185–186.

400 „Vingt-mille esclaves et un grand nombre de bestiaux furent le fruit de cette expédition. Ce barbare succès fut plus que compensé par la mort du Kan Crim Guéray, prince d’une valeur éprouvée, et que Dewlet Guerey son successeur remplaça fort mal. Il débuta par envoyer à Constantinople le Baron de Tott qui avoit fait les fonctions de consul de France auprès de ses deux prédécesseurs. Ce coup partit du grand visir qui regardoit ce Baron comme instigateur de la guerre.” BNF, série Ms. N. A. Fr. 6530 *Mémoire présenté au Roi par le Comte de Saint-Priest à son retour en France* fol. 193.

401 Ruffin Saint-Priestnek (Kausán, 1769. április 28.). CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 229 fol. 112.

402 „Elle m’a fait ensuite une nouvelle demande a la quelle je n’ai pu satisfaire comme je l’avois fait la premiere. Il s’agissoit, Monseigneur, d’une carte géographique des frontieres de la Pologne soit avec la Hongrie et la Moldavie soit avec la Russie et la petite Tartarie. Sur ce que je m’en excusois, Devlet Gueraï ma chargé de prier de sa part M. le baron de Tott de dresser cette pièce et Votre Excellence de vouloir bien la joindre a mes lettres de consul.” Ruffin Saint-Priestnek (Kausán, 1769. június 7.) CADN, Constantinople série A, fonds 229 fol. 140.

Tott báró a moldvai Botosánban (Tott báró vázolata alapján készült metszet.)

A kücsük-kajnardzsi béke (1774) után a kánság elvileg független államként maradt fenn, azonban *de facto* Oroszország felügyelete alatt állt. Nemsokára pedig az orosz csapatok ismét lerohanták, majd Oroszországhoz csatolták e korábbi ütközőállamot (1784).⁴⁰³ Egyes korabeli politikai gondolkodók a krími tatár állam bukásában a történelem sorsszerű és megfordíthatatlan fejlődésének bekövetkezését látták. Az orientalista Volney *A romok* című filozofikus művében a történelem szellemével (*Génie*) való társalgása közben látomászerűen írta le a krími kánság pusztulását: „Szemeimet Ázsiára fordítám, észak felől a Fekete-tenger partjain s Krimia síkjain füst- és láng-örvények vonták magukra figyelmemet, mintha szilaj keleti szélről üzetett volna úgy vonult el az Azovi tenger hosszában. Amint közelebből szemléltem, úgy tettszett, mintha előtte és utána élőlények csoportjai futnának, melyek közbe-közbe egymásra támadnak.

Kíváncsi lettem, vajjon mit jelent e tünemény? – Látod-e – szólott a szellem – ama tüzet, mely ott a föld színét elborítja, s fel tudod-e fogni annak okát és hatását?

– Oh szellem! – feleltem. – Csaknem azt mondhatná az ember, hogy azon férgesekék háborút játszanak, miután jönnek-mennek, egymásra rohannak és egymást üldözik.

– Nem játszanak azok – mondá a szellem –, hanem valóban háboruszkodnak – Micsoda ostoba állatok azok – kértem –, kik egymást emésztek föl? – A szellem ismét érinté szemeimet és füleimet. – Láss – mondá – és hallj!

Amint azon tárgyakra tekinték, fájdalmas kiáltás tört elő keblemből: Szerencsétlen, hiszen ezen férgek, ezek emberek, ezen tűzoszlopok a háború pusztításai, e lángfolyamok városok és falukból szállnak föl! Látom a lovasokat, kik gyújtogatják s karddal kezükben lepik el a mezőket. Gyermekek, nők és öregeknek jajveszékélő csoportja fut előttünk. Sőt rájuk ismerék vezetéklóvaik-, kalpagjaik- és lófark-forgóikról, hogy azok tatárok; és üldözőik a háromszögű kalapban és zöld egyenruhában, oroszok. Ah, most már értem: a csárok és szultánok birodalma között ismét háború ütött ki. – Nem, még nem! – mondá a szellem. – Még ez csak előjátéka egy újabb forradalomnak, mely a csárok birodalmát fogja terjeszteni, a Geraik trónja elpusztítottat.”⁴⁰⁴

A báró krími küldetése mindenképpen nagyon veszélyes és fontos küldetés volt, amelyet a lehetőségekhez képest sikeresen hajtott végre. Sikerült elnyernie a tatár kánok rokonszenvét és együttműködési készségét. Apja korábbi kapcsolatait oly mértékben felfrissítette és továbbfejlesztette, hogy azok a francia diplomácia céljainak megfelelően kamatoztatták e kapcsolati tőkét. Erre jó példa volt a Jakub agával, a háborús incidenst okozó kozákok által megtámadott határterület kormányzójával fenntartott baráti viszony.

403 Lásd Alan W. Fisher: *The Russian Annexation of the Crimea 1772–1783*. Cambridge (Cambridge University Press), 1970.

404 *Constantin François Volney: A romok*. Elmélkedés a birodalmak átalakulásáról és a természet törvényei. Budapest (Krammer és Erhardt), 1903. 36–37. (fordította Benedek Nándor).

Kiküldetése során folyamatosan változó viszonyok között nagy diplomáciai rugalmasságról tett tanúságot, hiszen három tatár kán és két konstantinápolyi nagykövet változó igényeinek kellett megfelelnie. Az igazi megpróbáltatás a Kırım Giráj kánnal való téli hadjárat volt, amelynek során – akárcsak az előző konzul, Pierre-Luc Fornetti – maradéktalanul ellátta diplomáciai feladatait.

Küldetése során a tatárok számára nemcsak diplomáciai és katonai szempontból játszott fontos szerepet, hanem a francia kultúra és szokások terjesztésében is úttörő munkát vállalt. A kereskedelmi kapcsolatok fejlesztésének felmérése terén különösen sokat tett. A francia fekete-tengeri kereskedelem érdekében írt tanulmányai azért is izgalmasak, mivel az éppen ebben a korban kezdett kibontakozni.⁴⁰⁵ A krími háborús incidens utáni orosz–török háború azonban teljesen megállította és visszavetette a francia kereskedelem fejlődését a térségben. Ennek látványos példája volt a kaffai (törökül Kefe) francia kereskedőkből álló kolónia felbomlása 1769-ben.⁴⁰⁶ Mindezek után érthető, hogy miért nem valósulhattak meg a báró erre vonatkozó tervei.

François de Tott egyéni pályája szempontjából szintén nagy jelentőségű volt a krími konzuli küldetés. A fiatal diplomata ambíciói is egyértelműen megmutatkoztak, amikor a diplomáciai levelezésében hatáskörének növelését szerette volna elérni. A báró abban a szerencsés helyzetben volt, hogy a francia diplomácia három nagymestere – Choiseul herceg, Vergennes gróf és Saint-Priest gróf – kísérté figyelemmel munkáját, akik leveleikben számos hasznos tanácsot nyújtottak neki. Az újonnan kinevezett konstantinápolyi francia nagykövet külön felhívta figyelmét a diplomáciai pálya egyik arany-szabályára: az egyéni stílus és vélemény háttérbe szorítására és az általános titkos nyelv használatára. Az 1769. március 17-i levelében ezzel kapcsolatosan megfogalmazott gondolatok valószínűleg örökre bevésődtek a báró emlékezetébe: „Fel kell hívnom a figyelmét arra, hogy amikor az udvar részére világosan fogalmaz, ne használja azt a szót, hogy én az ön által adott tanácsokra vonatkozólag. A jelentéseiben kijavítottam az *azt javasoltam* szavakat *azt javasoltákra*. Ezt nem a törökök miatt tettem, hanem a leveleinket biztosan elolvadó bécsi udvar miatt láttam szükségesnek. A császári udvar nem nézi jó szemmel, hogy egy szövetséges király a semlegesség látszatán túl nem konzult, hanem egy katonai tanácsadót működtet a kán mellett.”⁴⁰⁷ Mint korábban kifejtettük, a császári diplomácia az európai hatalmak diplomáciai tevékenységéről elsőrangú információkkal rendelkezett.⁴⁰⁸

405 A fekete-tengeri francia kereskedelemre vonatkozólag lásd újabban: *Eric Schmäkenbourg* (szerk.): *Entre curiosité et espionnage. Le voyage du marquis de Poterat vers la mer Noire* (1781). Paris (Garnier), 2011.

406 Ez egy valószínűleg 1768 nyarán alapított kereskedelmi kirendeltség lehetett, amelynek alapítói a *Guillaume Laparterie & Cie*, a *Marin et fils* és a *Dalbours et fils* marseille-i cégek voltak. 1769-ben a háború elől Konstantinápolyba menekültek. *Bilici, F.*: *La politique française* i. m. 90.

407 CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 229 fol. 82–83.

408 *Karl A. Roeder Jr.*: *Austria's Eastern Question*. Princeton University Press, 1982. 7–13.

5. A DARDANELLÁK MEGERŐSÍTŐJE

„El kell olvasni emlékiratainak azon részeit, ahol elmeséli – Vergennes gróf szavaival élve –, hogyan sikerült neki a »törököket saját akaratuk ellenére is szolgálni«. Ezt akár egy regénynek is hihetnénk, ha a nagykövetség levelezése nem erősítené meg az állításait.”

Auguste Boppe⁴⁰⁹

*Tott báró által épített erődök a Boszporusz két partján
(A báró vázlata alapján készült metszet.)*

409 Auguste Boppe: La France et le « militaire turc » au XVIIIe siècle. Feuilles d'Histoire. Paris, 1912. 388.

VISSZATÉRÉS KONSTANTINÁPOLYBA

Az újabb török háború során a Tott báró által bevezetett reformok és a báró konstantinápolyi tevékenysége sokáig a kora újkori európai történetírás egyik vitatott témáját képezték.⁴¹⁰ Egyesek szerint „Európa beteg emberének megmentőjét” kell tisztelnünk benne, mások egyszerű kalandornak tekintik, aki nagyban hasonlított hírhedt elődjéhez, Bonneval pasához. A háború során véghezvitt modernizáló tevékenysége nagy visszhangot kapott a korabeli európai sajtóban, ahol az egykori krími konzulból valóságos „médiaszár” lett. De vajon milyen valódi hatást értek el a reformjai az oszmán hadseregben? Tényleg sikerült-e megmentenie a Birodalmat az összeomlástól? A levéltári források segítségével megpróbáljuk ellenőrizni az emlékirataiban leírt események hitelességét is.

Kirim Giráj kán halála után – amint ezt korábban bemutattuk – a báró helyzete tarthatatlanná vált a tatárok környezetében. Miután megoldotta a helyettesítését Pierre Ruffin, későbbi neves orientalista segítségével, François de Tott Konstantinápolyba utazott, hogy ott várja meg Choiseul herceg további utasításait, mivel ez idáig nem rendelkezett katonai jellegű feladatok ellátására szóló felhatalmazással. Tott 1769. április 11-én érkezett Konstantinápolyba.⁴¹¹ Choiseul herceg 1769. május 30-i levelének tanúsága szerint még bízott benne, hogy a francia nagykövet, Saint-Priest gróf visszaküldi a Krímbe. Ugyanakkor a külügyminiszter határozottan a nagykövet lelkére kötötte, hogy támogassa Tottot a konstantinápolyi tartózkodása alatt.⁴¹²

Tott a megérkezése után rögtön szemügyre vette a legfontosabb tennivalókat: az oszmán hadsereg helyzetét és a tüzérség állapotát. Bizonyára

410 Lásd ehhez: *Joseph von Hammer-Purgstall*: Geschichte des Osmanischen Reiches IV. B. Pest, 1836.; *Johann Wilhelm Zinkeisen*: Geschichte des osmanischen Reiches in Europa V. B. Gotha, 1857.; *Robert Mantran* (szerk.): Histoire de l'Empire ottoman. Paris, 1989.; *Alan Palmer*: The Decline and Fall of the Ottoman Empire. Londres, 1992.; *Carl Ritter von Sax*: Geschichte des Machtverfalls der Türkei bis Ende des 19. Jahrhunderts und die Phasen der »orientalischen Frage« bis auf die Gegenwart. Vienne, 1908. stb.

411 Saint-Priest gróf (1769. április 15.) így írta le Tott báró megérkezését: „J'ay été le plus étonné du monde de voir arriver icy mardy dernier 11 avril M. le Baron De Tott. Il étoit parti de Kautchan pour venir au devant de Dewlet Gueray successeur de Crim Gueray. il a trouvé ce prince dans sa maison en Romelie d'où il n'étoit pas encore parti pour n'avoir pu rassembler assez de chevaux.” CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 44 767. Vö. *Comte de Saint-Priest*: Mémoires Tome I. Paris, 1929. 124–125.

412 Choiseul herceg Saint-Priesthez (Versailles, 1769. május 30.): „Quant au séjour de M. De Tott a Constantinople, il nous paroît qu'il n'est dans les principes des Turcs de l'inquiéter lorsqu'il verra tranquillement en particulier sous votre protection. Cependant sur cet objet comme sur ceux dont je viens de vous entretenir, ce sera a vous a prendre le parti que les circonstances vous dicteront. Vous pouvés en attendant assures M. de Tott que le Roy ne l'abandonnera pas dans la circonstance facheuse où il se trouve, sans qu'il y ait de sa faute aucunement.” CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 44 291–292.

rendelkezett információkkal a törökök fegyelmetlen hadszervezetéről, de nem volt felhatalmazása arra, hogy tanácsai vagy szaktudása révén bármilyen módon beavatkozzék az oszmán hadsereg belső ügyeibe. François de Tott ekkor már több mint húsz éve szolgált a francia királyi hadseregben, hiszen már gyermekként részt vett az osztrák örökösödési háború csatáiban, ahol egy alkalommal meg is sebesült. Huszártisztként kiválóan ismerhette a magyaros kisháborús taktikát és a lovassági harcászatot. Noha a hétéves háború ideje alatt Konstantinápolyban szolgált, valószínűleg olvasta a háború után kibontakozó hadtudományi irodalmat, amely különösen Franciaországban hozott létre nagy műveket. Ő maga is részt vett rajzolóként és tanácsadóként egy olyan nagy hatású korabeli hadtudományi munka elkészítésében, mint Lancelot Turpin de Crissé Montecuccoli-kommentárjai, ami a török háborúk jellegzetességeinek legmagasabb szintű korabeli elméleti összefoglalásának tekinthető.⁴¹³ Így minden bizonnyal jól ismerte a Franciaországban ez idő tájt lezajlott, Choiseul herceg nevével fémjelzett katonai reformfolyamatot. E tapasztalatainak kamatoztatására kiváló alkalom kínálkozott újabb konstantinápolyi tartózkodása során, ahol lehetősége nyílt a franciaországi reformok törökországi meghonosítására is. Mindemellett nagyon fontos hangsúlyoznunk, hogy – a szakirodalom egy részének állításával szemben – ő maga nem volt huszártiszt vagy hadi mérnök. Ugyanakkor nagyon jól ismerte a török viszonyokat, részben személyes tapasztalatainak, részben pedig elmélyült tanulmányainak köszönhetően. Az oszmán hadseregben 1770-ben uralkodó szellemiséget emlékiratainak ezzel a gyakran idézett szakaszával lehetne leginkább jellemezni: „A tábornokok fennhéjázó tudatlanságához hozzáadódott még segédek ostoba ráartisága; és a törökök, akik mindig hatalmas tüzérseget hurcoltak magukkal, amelynek minden darabját rosszul állították össze, és legalább olyan rosszul kezelték, szóval a törökök minden alkalommal, amikor az ellenség rájuk zúdította teljes tűzerejét, szerencsétlenségüket úgy orvosolták, hogy az oroszokat vádolták rosszhiszeműséggel. Erősebbek, mondták, mert erősebb a tüzérsejük, így nem lehet megközelíteni őket, de ha egyszer elhallgatnak a hitvány ágyúik, mutassák meg, milyen katonák karddal a kézben, meglátjuk majd, hogy e hitetlenek ellenállnak-e az igazhitűek szablyáinak. Az oktan fanatikusoknak eme gyülekezete még azt a néhány támadást is fel merete hánytorgatni az oroszoknak, amit azok a szent ramadánkor intéztek ellenük.”⁴¹⁴

A versailles-i kormányzat már a háború legelején felajánlotta, hogy egy katonai szakértőt bocsát a török hadvezetés rendelkezésére Conflans márki⁴¹⁵

413 *Lancelot Turpin de Crissé: Commentaires sur les Mémoires de Montecuculi, généralissime des armées et grand-maître de l'empereur. Paris, 1769.* A kötet térképeinek és illusztrációinak rajzolói sorában ott találjuk a báró nevét is: „dessinés par Andouard, Casanova, Houel, le comte de Brühl, Leclair, le baron de Lindenbaum, Richer, Rittmann et le baron de Tott.”

414 Tott Emlékiratai 194–195.

415 Louis Gabriel de Conflans d'Armentières (1735–1789), 1762-től főstrázsamester, a saját nevét viselő légió parancsnoka, 1781-ben altábornagy. Saint-Priest gróf így számolt be erről az

személyében, aki hadi mérnökökkel és tüzérekkel vett volna részt az oszmán hadsereg megreformálásában, a Porta azonban határozottan visszautasította az ajánlatot.⁴¹⁶ Amikor Tott báró 1769 tavaszán Konstantinápolyba érkezett, a helyzet már kedvezőbb volt egy francia katonai misszió elfogadtatásához, ám egyre kevesebb idő állt rendelkezésre annak előkészítésére. Tott báró a működését egy, a háború hadműveleteit ábrázoló térkép elkészítésével kezdte, amelyet Saint-Priest gróf elküldött a szultánnak is.⁴¹⁷ III. Musztafa igen elégedett volt a munkával, és érdeklődni kezdett az egykori krími francia konzul sorsa iránt. Gobis doktor, a szultán olasz orvosa segítségével Tott bárónak sikerült informális levelezést folytatnia a Nagyúrral, aki még emlékezett az apjára is. Erről a báró így számol be az emlékirataiban: „Néhány nappal ezelőtt érkeztem Konstantinápolyba, és alig maradt időm megsürgetni a Krímben és Besszarábiában hagyott felszerelésem visszahozatalát, amikor a Nagyúr első orvosának küldönce kopogtatott nálam este tizenegy órakor, hogy fogadnám-e gazdáját. A diszkrétció, amit ugyanakkor megkövetelt, s a tudat, hogy a szultán egyik legbennfentesebb kegyencéről van szó, meglehetősen felcsigázták érdeklődésemet, anélkül, hogy sejtettem volna, hogy látogatása valójában célzott küldetés, ám maga az udvari orvos mondta el nekem, hogy a visszaérkezésemről értesült Musztafa szultán bízta meg őt, hogy megtértem okát kitudakolja. Ha valakivel nézeteltérése támadna, hamar igazság tétetik, most jövek a szultántól, aki sokat beszélt magáról, ismeri a származását,⁴¹⁸ s úgy hiszi, szüksége lehet a szolgálataira. Kértem az udvari orvost, hogy biztosítsa Őfelségét hálámról, és habár jövetele fölöttébb bizalmasnak tűnt, teljes mértékben tisztában voltam azzal, hogy a fejedelem érdeklődése nem szólhat

---

esetről a követési zárójelentésében: „J’avois eu ordre d’offrir à la Porte M. le Marquis de Conflans, maréchal de camp, et quelques officiers d’artillerie, pour servir à l’armée ottomane, mais cette proposition, traitée d’insolite, fut rejetée bien loin; le présomptueux visir répondit avec assés peu de ménagement, qu’il n’avoit nul besoin d’un tel secours.” BNF, série Ms. N. A. Fr. 6530 *Mémoire présenté au Roi par le Comte de Saint-Priest à son retour en France* fol. 193.

416 Lásd ehhez Choiseul herceg Saint-Priest grófhhoz írt levelének (1769. január 12.) következő részletét: „Nous attendons, Monsieur votre réponse sur le projet dont je vous ai fait part d’envoyer Monsieur Le Marquis de Conflans à l’armée turque. Le Roy n’hésitera point à donner cette marque éclatante de l’interet qu’il prend au succes des armes ottomanes, si les prejugsés et la façon de penser des Turcs ne sy opposent pas. Cet officier general seroit accompagné de plusieurs habiles ingenieurs et officiers d’artillerie sous le titre de ses aides de camp. Nous présumons qu’on connoit assés à Constantinople la perfection ou ces parties sont poussées en france pour sentir l’importance de ce secours. Nous ne doutons pas, Monsieur, que vous ne sachiez faire valoir convenablement ces offres, quand même elles ne seroient point acceptées.” CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 44 207–208. Vö. Gilbert Bodinier: Les missions militaires françaises en Turquie au XVIIIe siècle. *Revue internationale d’histoire militaire* n° 68 (1987) 162.

417 Saint-Priest Choiseul hercegnek (Konstantinápoly, 1769. június 2.). CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 44–812.

418 Már leírtam, hogy apám magyar volt, aki Rákóczi fejedelem kíséretében utazott, és tudnivaló, hogy a Porta menedéket adott eme fejedelemnek és kísérete minden tagjának. (Tott báró jegyzete.)

kizárólag személyemnek, amikor seregei háborúba indulnak. A küldöncöt, aki válaszat vitte, másnap újra elküldték ugyanabban az órában, és ezúttal jobban kiokítva. Ugyanakkor, mivel az olasz orvos nem bírta még igazán a török nyelvet, a nekem szánt kérdéseket írásba is fektették; magam is leírtam válaszaikat, és ez a levelezés a Nagyúrral – és itt is látszott mennyire bízott titoktartásomban – a miniszterek előtt rejtve maradt egészen addig, amíg Őfelsége olyan szolgálatokat nem kért tőlem, amelyek nem kerülhették tovább a nyilvánosságot.”⁴¹⁹

A szultán leginkább a modern európai tüzérség iránt érdeklődött, és különösen e témakörben szeretett volna Tott bárótól információkat szerezni. A báró először Pierre Surirey de Saint-Rémy⁴²⁰ *Mémoires d'artillerie* című munkáját küldte el neki, amelyből a Nagyúr legalább a metszeteket tanulmányozhatta.⁴²¹ Ennek köszönhetően a kapcsolat folyamatosan erősödött a szultán és a báró között. III. Musztafa egyébként saját minisztereiben sem bízott, és igyekezett személyesen tájékozódni a hadserege állapotáról. A diszkrét kapcsolattartás annál inkább kíváncsi volt, mivel a háború kezdete óta megszapordott a keresztények elleni erőszakos cselekmények, pogromok száma. A „hitetlenek” elleni felzúdulások nem voltak tekintettel az európai áldozatok életkorára, nemére és diplomáciai státuszára sem.⁴²² Tott báró szomorúan jegyezte fel emlékiratainak harmadik kötetében az erre vonatkozó tapasztalatait: „Az óvatlan keresztények csődültek a látványra, és azon szerencsés törökök, akiknek utcai fronton volt a házuk, kiadván ablakaikat, busás hasznát húztak belőle. Egy emír, aki a zászlóvivők élén haladt, egyszer csak így kiáltott: »Egy hitetlen se merje jelenlétével megszenteltetni a Próféta zászlaját, és minden muzulmán, aki egyet is meglát, azonnal jelentse, különben maga is bűnösnek találtaik.« Ettől a pillanattól fogva senkinek nem volt

419 Tott Emlékiratai 193–194.

420 Pierre Surirey de Saint-Rémy (kb. 1650–1716), francia tábornok, a tüzérség szakértője. A *Mémoires d'artillerie* (Paris, 1697; 1707; 1745; 1765) című munka szerzője.

421 Itt minden bizonnyal a legutóbbi, 1765-ös kiadásáról van szó, amely a szerző halála után majdnem ötven évvel jelent meg. Ez a kiadás tartalmazza a legújabb tüzérségi reformok eredményeit, amit a kiadó előszavában is kifejtett: „Cependant comme l'artillerie a éprouvé différents changements depuis la seconde édition de ces Mémoires, que d'ailleurs on a fait plusieurs observations et expériences qui peuvent contribuer à enrichir la matière dont il s'agit ici, on a pensé qu'en redonnant cet ouvrage au public, il fallait ajouter tout ce que M. de Saint Remy y aurait ajouté lui-même s'il avait travaillé à cette troisième édition.” *Pierre Surirey de Saint-Rémy: Mémoires d'artillerie*. Paris, 1765. o. n.

422 Saint-Priest gróf egyik levelében (Konstantinápoly, 1769. április 3.) igen érzékletesen írja le a konstantinápolyi európai kolóniák elleni támadások hangulatát: „M. l'Internonce s'éloigna de la fenêtre et ne vit plus rien. Il ne fut pas moins menacé et en grand péril parce qu'une vieille femme turque cria aux Infidèles en désignant sa maison et il y eut été vraisemblablement forcé si la porte n'avait pas donné sur une rue détournée. Pendant ce tems la boutique ou étoit sa femme et ses filles fut enfoncée, toutes ces Dames foulées aux pieds, frappées à coups de poings et de bâtons et traînées dans les rues par les cheveux. Une Turque ne pouvant pas faire pis, mordit au sein une des dames hollandaises.” CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 44 748–749.

menekvés, még azok is, kik házukat kiadva cinkosok voltak a bűnben, tüstént pribékekké vedlettek, a düh elborította az elméket, fegyvert nyomott a kezekbe, s a legdurvább büntetés sem lehetett túl szigorú. Nem számított se kor, se nem, a várandós asszonyt a hajánál húzta a földön, rugdosta a tömeg, hogy siralmas vége lett. Semmit sem tisztelt a szörnyeteg csőcselék: ilyen előjellel kezdte a török ezt a háborút.⁴²³

François de Tott tekintélye eközben egyre jobban növekedett.⁴²⁴ 1769 szeptemberében már javasolták a szultánnak, hogy a következő évi hadjáratban a báró katonai tanácsadóként kísérelje el az oszmán hadsereget.⁴²⁵ Nemsokára ismét napirendre került az oszmán hadsereg átfogó tüzérségi reformjának kérdése is, amelynek terén a szintén francia Alexandre de Bonneval (Bonneval pasa) már néhány évtizeddel korábban ugyancsak jelentős eredményeket ért el.⁴²⁶ Choiseul herceg – amint erről az alábbi levélrészlet is tanúskodik – szintén támogatta ezt a kezdeményezést: „Szeretnénk, ha elfogadnák Tott báró török tüzérség fejlesztésére tett javaslatait. Megfelelően képzett szakembereket is küldenénk Konstantinápolyba és mindezzel a törökök megkedvelhetnék a tanító segítségünket.”⁴²⁷ A báró feladata korántsem volt könnyűnek nevezhető. Huszártisztként nem volt kellőképpen felvértezve a tüzérség működésére és az ágyúkészítésre vonatkozó elméleti és gyakorlati ismeretekkel. Choiseul herceg először könyveket és tüzérségi műszereket küldetett számára Konstantinápolyba.⁴²⁸ Az első időszakban csupán ezek voltak a török tüzérség megújítására tett első erőfeszítéseinek eszközei.

423 Tott Emlékiratai 193.

424 Boppe, A.: *La France et i. m.* 387–388.

425 „Le Sieur Gobis soutient que le Grand Seigneur fera de son mieux pour aller commander son armée la campagne prochaine; et dans ce cas, ajoute t’il, non seulement sa hauteesse permettra; encore fera demander que M. de Tott l’accompagne. Je crois devoir le réserver pour cet objet qui mérite toute préférence. S’il n’y a pas lieu, je travailleray a ce que le Grand Seigneur l’envoie la Campagne prochaine à l’armée combinée des confédérés et des Turcs, où je crois, comme vous, qu’il pourroit être utile. A present la campagne est censée finie et la santé de M. de Tott est dans ce moment cy en assés mauvais état.” Saint-Priest Choiseul hercegnek (Konstantinápoly, 1769. szeptember 18.) CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 44 887–888.

426 Ferenc Tóth: *La guerre des Russes et des Autrichiens contre l’Empire ottoman 1736–1739.* Paris (Economica), 2011. 53–56.

427 Choiseul herceg Saint-Priesthez (Fontainebleau, 1769. november 20.). CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 44 381–382. Vö. Guy Chaussinand-Nogaret: Choiseul (1719–1785). *Naissance de la gauche.* Paris, 1998. 237.

428 Saint-Priest Choiseul hercegnek (Konstantinápoly, 1770. február 17. és július 3.). CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 45 242. és 395.

A CSESMÉI ÜTKÖZET

Időközben látványosan felgyorsultak a 1768-ban kirobbant orosz–török háború eseményei. 1769-ben II. Katalin cárnő nagyszabású hadjárataival igyekezett az Oszmán Birodalom különböző területeit egyszerre támadni. A cárnő állítólag így jellemezte tervét: „Felgyújtom az Oszmán Birodalom mind a négy sarkát!” Amíg egy főszereg a moldvai és havasalföldi területeken nyomult előre, addig egy másik sereg a krími és ukrainai stratégiai pontokat támadta, egy harmadik pedig a kubáni és kaukázusi előrenyomulásával átkaroló hadművelettel már a kis-ázsiai félsziget belsejét fenyegette. A legeredetibb elképzelés az orosz balti flotta Földközi-tengerre való irányítása volt. A nagyra törő terv alapján a Kronstadtban állomásozó orosz flotta az Atlanti-óceánon keresztül az Ibériai-félszigetet megkerülve a Gibraltári-szoroson át, több hónapos utazást követően, 4500 tengeri mérföld megtétele után érkezett meg téli állomáshelyére, az itáliai Livornóba. A földközi-tengeri orosz expedíció sikerét a balkáni ortodox keresztények – különösen a görögök körében tevékenykedő orosz titkos ügynökök – igyekeztek egy általános törökellenes felkeléssel biztosítani.⁴²⁹ Mivel a viszonylag fiatal orosz flotta tapasztalatai és felszerelése terén még akadtak hiányosságok, a cárnő elérte, hogy Anglia stratégiai fontosságú hadianyagok és egy csoport katonai szakértő rendelkezésre bocsátásával járuljon hozzá az expedíció sikeréhez. Mintegy harminc brit tengerésztisztből álló kontingens került így az orosz flotta kulcsfontosságú pozícióiba. Közülük ki kell emelnünk John Elphinstone ellentengernagyot és Samuel Greig kapitányt, aki Alekszej Grigorjevics Orlov admirális főparancsnok – II. Katalin cárnő szeretőjének, Grigorij Grigorjevics Orlovnak a testvére – zászlóshajóját vezette.⁴³⁰

A 12 sorhajóból álló orosz flotta 1770 májusától kezdve támadta a görög Navplion mellett állomásozó oszmán hajóhadat. Az oszmán hadvezetést alaposan meglepte az orosz haditengerészet földközi-tengeri megjelenése. Ha hihetünk Tott báró visszaemlékezéseinek, a törökök egyszerűen nem hitték el, hogy az orosz flotta a Balti-tengertől egészen a görög partokig hajózhatott: „Míg a kormány gyöngeségénél fogva szemet hunyt a martalócok fékevesztett dülása fölött, a miniszterek igyekeztek bagatellizálni a tengeri háborút, amely a birodalmat fenyegette. Mivel eddig egyetlen orosz hajó sem jelent meg Konstantinápoly vizein, úgy tekintették, hogy az oroszoknak nincs hajójuk, vagy ha van is, az a törököknek mit sem árthat, hiszen nincs összeköttetés

429 Vö. Ferenc Tóth: *Trieste et la diplomatie secrète au début de la guerre russo-turque de 1768–1774. Gizella Németh–Adriano Papo* (szerk.): *I turchi, gli Asburgo e l’Adriatico*. Szombathely–Trieste, 2007. 173–183.

430 Daniel Panzac: *La marine ottomane, De l’apogée à la chute de l’Empire (1572–1923)*. Paris (CNRS éditions), 2009. 204–205., *M. S. Anderson: Great Britain and the Russo–Turkish War of 1768–74. The English Historical Review*, Vol. 69, No. 270 (Jan., 1954), 44–45.

a Balti-tenger és a görög szigetek között. S a tény, hogy nemegyszer láttak már dán vagy svéd felségjelű hajót, nem tudta megdönteni ezt az elméletet. A szét-hajtogatott térképek sem nyomtak többet a latban, és még a díván nem igazán győződött meg arról, hogy bekövetkezhet az, ami megtörtént, amikor befutottak a hírek Koron ostromáról, Moréa elfoglalásáról és tizenkét ellenséges hadihajó közeledtéről⁴³¹.⁴³²

Az oszmán hadvezetésben Dzsezajirli Gázi Hasszán pasa, a későbbi reformjairól híres admirális igyekezett megszervezni a védelmet és heves támadásaival elűzni az orosz flottát. A török flotta az oroszokkal való folyamatos küzdelemben végül Khiosz kikötőjébe vonult vissza, ahol a várt erősítéssel kiegészülve a döntő tengeri csatára készült. Az 1770. július 5-i khioszi ütközetben mindkét fél jelentős veszteséget szenvedett. A két vezérhajó egymásnak akaszkodva tüzet fogott, és hatalmas robbanással darabokra szakadt. Az orosz vezérkar, Szpirodov és Orlov admirálissal együtt még időben elmenekült. Dzsezajirli Gázi Hasszán pasát csak a véletlen mentette meg a hullámsírtól. Később Tott bárónak személyesen is beszámolt az eseményekről, aki az emlékirataiban a következőket jegyezte fel: „Mikor a két admirális hajója egymással szemben találta magát, az oroszok eleresztettek egy sortüzet, és megközelítették a törökök vezérhajóját, hogy gyújtólövedékeket lőjenek rá, de ebben a manőverben ők is felrobbantak. Hasszán pasa, aki akkor zászlós kapitány volt (tőle tudom azokat a részleteket, amiket itt közlök), miután látta, hogy hajója kijutott ebből a pusztításból, már-már azt hitte, hogy megmenekült a veszélyből, amikor észrevette, hogy a hajófar lángokban áll, és hogy járműve alighanem a többi sorsára jut. Legénysége már a tengerbe vetette magát, hát maga is hasonlóan cselekedett, és szerencsésen sikerült elkapnia az ellenséges vezérhajó egy deszkáját, hogy elkerülje saját hajójának szerterepülő szilánkjait, tudniillik a tűz időközben elérte annak lőporraktárát.”⁴³³

A khioszi összecsapás után az oszmán hajóhad a Szmürna közelében található csesméi öbölben keresett menedéket. A kis öbölben összezsúfolt hajók kiváló lehetőséget nyújtottak az oroszoknak a gyújtóhajókkal való támadásra. Július 7-én három, angol tisztek által irányított gyújtóhajót indítottak el a zárt sorban várakozó török hadihajók irányába. Az első megfeneklett a part menti sziklákon, a második egy már égő török hajónak ütközött, a harmadik viszont célba ért, és lángba borította a csesméi öbölben összetömörült hajóhadat.

431 A földrajzi ismeretek terén mutatkozó óriási hiányosságokról egyébként még jellegzetesebb példák is tanúskodnak. Egyszer Velence nagykövete, amikor Konstantinápolyba érkezett a Köztársaság két hadihajójával, a szigetek között találkozott a Nagyúr flottájával, amely békeidőben minden évben kiruccant behajtani az adót a szigetlakóktól. Az admirális meghívta őxellenciáját saját hajójára, hogy vegyen részt egy ünnepségen, és beszélgetés közben megkérdezte vendégét, hogy a Köztársaság államai vajon nem szomszédosak-e Oroszországgal. „Majdnem – válaszolt a tudatlanság fölött mebotránkozó követ –, épp csak a Török Birodalom van a kettő között.” (Tott báró jegyzete.)

432 Tott Emlékiratai 196.

433 Uo. 200.

Az oszmán flotta színe-java néhány óra leforgása alatt az enyészet martalékává vált, és a 14-15 ezer fős legénység fele elpusztult. Ezzel megnyílt a tengeri út Konstantinápoly felé.⁴³⁴ Hasszán pasa elbeszélése alapján, Tott báró a következő képet festette emlékirataiban a csesméi csata következményeiről: „Amikor az oroszok feltűntek, a törökök még az előző napi rémület hatása alatt, először arra gondoltak, hogy a szárazföld felé menekülnek sorsukra hagyva saját hajóikat. A kikötő felé haladó két kis lélekvesztő láttán azonban felébredt bennük a hódítók lelkiülete, és dezertőröknek véelve a közeledőket, ahelyett hogy elsüllyesztették volna őket, hálát adtak az égnek érkezükért, és már előre tervezték, miként verik a két hajó legénységét vasba, s viszik őket diadalmenetben Konstantinápolyba⁴³⁵. Ezalatt a feltételezett dezertőrök minden nehézség nélkül bejutottak a kikötőbe, megkötötték kormányrúdjukat, horgonyt vetettek, és csakhamar örvénylő tűzesőt okádva lángba borították az egész flottát; a csesméi kikötő pedig zsúfolásig tele hajókkal, lőporral, ágyúkkal hatalmas tűzhányóvá vált, amely elemésztette az egész török haditengerészetet. Habár e katasztrófa megtörte az oszmán gőgöt, a birodalom minisztereinek hamarosan sürgetőbb problémákkal kellett szembenézniük: a fővárost közelgő éhínség fenyegette. A török flotta elpusztulása és a szigetek átengedése az oroszoknak valóban ellehetetlenítette Konstantinápoly ellátását, az ellenség lerohanhatta volna a tengerszorosot, a Szerájnál tábort ütve kifoszthatta volna a várost, és a Nagyúrnak is ők diktálhatták volna a szabályokat. A rémület általánosnak volt mondható, és mi sem volt megalapozottabb e félelemnél; a tudatlanság a rettegéstől megtört gőgjének romjain nem tudott semmit felhozni a Nagyúr rendelkezése ellen, miszerint a Dardanellák védelmét vakon rám bízta, és minden eszközt a rendelkezésemre bocsátottak a főváros védelmében.”⁴³⁶

A gyakran a lepantói csatához is hasonlított csesméi ütközet valóságos fordulatot hozott az orosz–török háborúban. A kialakult válságos helyzet az Oszmán Birodalom létét látszott fenyegetni: a Földközi-tengeren egy ellenséges flotta jelent meg és immár szabadon haladhatott előre Konstantinápoly felé, amelynek falai alá érve azt könnyen bombázhatta vagy blokáddal kiéheztethette volna.⁴³⁷ A város elfoglalásával pedig az orosz uralkodók leghőbb vágya vált volna valóra, hiszen a cárok mindig is Bizánc örökösének tekintették magukat. II. Katalin jutott talán a legközelebb e terv megvalósításához, csak hogy Konstantinápoly védelmét az emberek mellett a természet is biztosította. Ahhoz, hogy egy ellenséges flotta megközelíthesse a várost, át kellett haladni egy igen veszélyes szakaszon, a Dardanellák tengerszorosán.

434 *Panzac, D.*: La marine ottomane i. m. 207. Vö. *Michel Vergé-Francheschi* (szerk.): Dictionnaire d'Histoire Maritime (2 vol.). Paris, 2002. Lásd benne Jean Béranger „Tchesmé” szócikkét (1387–388.); *Isabel de Madariaga*: Catherine the Great. London, 1982. 209.

435 Ezt az anekdotát a már fent idézett Hasszán pasa mesélte nekem. (Tott báró jegyzete.)

436 Tott Emlékiratai 200–201.

437 *Virginia Aksan*: The One-Eyed Fighting the Blind: Mobilization, Supply, and Command in the Russo–Turkish War of 1768–1774. *The International History Review* 2/XV (May 1993). 232–233.

A DARDANELLÁK VÉDELME

A legsürgősebb feladatot értelemszerűen a Dardanellák tengerszoros megerősítése jelentette, aminek szükségességét már az 1770 tavaszán ott járó francia nagykövet is hangsúlyozta.⁴³⁸ Az erődítmények és városfalak karbantartásának elhanyagolása az Oszmán Birodalom egész területén komoly problémákat okozott. Bizánc falainak lehangoló állapota vagy a budai várpalota épületeinek hódoltság korabeli pusztulása jól jelképezi az oszmán hódítás hanyagságát.⁴³⁹ Egyes források szerint a törökök elképzelni sem tudták, miként hajózhatna az orosz hadiflotta egészen a Dardanellákig, sőt a Porta állítólag megvádolta a Velencei Köztársaságot, hogy egy nem létező csatornán keresztül segítette az orosz hajóhad útját.⁴⁴⁰ Mindenesetre a válságos időszakban Tott báró történelmi feladat előtt állt, amelyet leginkább saját erejéből kellett megoldania. Claude-Carloman de Ruhlière⁴⁴¹ egyik Lengyelországgal foglalkozó munkája szerint François de Tott először a szellemi arzenálját igyekezett összeállítani: „Tott azonnal megérezte sorsszerű küldetését, és igyekezett minél gyorsabban olyan könyveket hozatni Franciaországból, amelyek különféle témákat tárgyaltak: az összes francia értekezést az erődítményekről, a városok ostromáról és védelméről, a tüzérségről, az aknaharcászatról, a bombászatról, valamint az *Enciklopédiát*, mivel napjainkban a háború művésze az összes egyéb művészetet felöleli. Tott úgy érezhette magát a megaláztott helyzetben lévő Konstantinápolyban, mint Xanthipposz a legyőzött Karthágóban.”⁴⁴²

Saint-Priest gróf javaslatára a reisz efendi⁴⁴³ 1770. július végén a tengerszoroshoz küldte Tott bárót, hogy megerősítse azt az Orlov admirális vezette orosz flotta támadásaival szemben.⁴⁴⁴ A báró a Dardanellák erődítményeit és

438 Saint-Priest Choiseul hercegnek (Konstantinápoly, 1770. május 2.). CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 45 302. Vö. *Richard Wille: Les canons géants du Moyen-âge et des temps modernes.* (C. Tanera) Paris, 1872. 18.

439 *Frédéric Hitzel: Relations interculturelles et scientifiques entre l'Empire ottoman et les pays de l'Europe occidentale 1453–1839* (2 vol.). Thèse de doctorat préparée sous la direction de M. Dominique Chevallier, professeur d'histoire, Université Paris-Sorbonne, Paris, 1994. 285.

440 Virginia Aksan: *Ottoman sources of information on Europe in the eighteenth century*, Archivum Ottomanicum XI (1988). 5.

441 Claude-Carloman de Ruhlière (1735–1791), francia költő és történész.

442 *Claude-Carloman de Ruhlière: Histoire de l'anarchie de Pologne et du démembrement de cette République, suivie des Anecdotes sur la Révolution de Russie en 1762* tome III. Paris, 1807. 515.

443 Reisz efendi: *reis efendi*, vagy *reis ül-küttâb* (a szultáni díván írnokainak a vezetője), a 18. században gyakorlatilag a külügyminiszteri posztot betöltő oszmán hivatalnok. (Ivanics Mária szíves közlése.)

444 Részlet Saint-Priest Choiseul hercegnek írt leveléből (Konstantinápoly, 1770. július 21.): „Ce ministre qui s'est refusé depuis six mois à ma proposition d'envoyer M. de Tott aux Dardanelles, l'a saisie ensuite avec une telle chaleur qu'il a demandé ce Baron et vouloit le faire partir un quart d'heure après luy avoir parlé; à peine vouloit il luy donner le tems

az azokat védő csapatokat egyaránt siralmasnak találta, ahogy erről később az emlékirataiban is megemlékezett: „Első gondom volt az erődök állapotának vizsgálata, de elég volt egy pillantást vetni a védelmükkel megbízott katonákra, hogy megállapítsam, nem volt több tartalék lelkiállapotukban, mint testi erejükben. A rettenés annyira úrrá lett a lelkeken, hogy leplezetlenül beszéltek

de dresser un aperçu de quelques moyens de défense qu'il faut tirer de la capitale. On a donné ordre de faire partir 40 pièces de canon. Trois ou quatre caravelles qui se trouvoient encore dans le canal y resteront et on les embossera sous les forts, ainsi que les vaisseaux marchands alexandrins qu'on arme pour augmenter les défenses. Je n'avois pas tort de vous mander que j'aurois désiré que l'escadre turque n'en eut jamais demaré. On fera des batteries car presque tout est à découvert sur les plages." CADN, série Saint-Priest 45 407. Vö. *Mesut Uyar – Edward J. Erickson: A Military History of the Ottomans*. Santa Barbara, 2009. 117–118.

az állások azonnali elhagyásáról, amint az első ágyúlövés eldördül. A török garnizonokban állomásozó helyőrségek, melyeknek állandó összetétele a katonákból valóságos helyi polgárokat csinál, számos egyéb tevékenységre is kényszeríti őket, s ez, mivel a körleten kívül is akad érdekeltségük, hátráltatja a fegyvereseket abban, hogy csak a számukra kijelölt erőd védelmére összpontosítsanak. A fegyelem a törököknél, mely mindig szigorú, de sosem pontos, nem elégséges, hogy eredeti feladatukhoz visszaigazítsa őket. Elég volt ránézni a Dardanellák építményeire, hogy kiderüljön, mi oka lehet a dezertálási szándéknak. A száraz falak, melyek több mint harminc láb magasan emelkednek a víz menti állások fölött, azzal fenyegettek, hogy az első orosz lövésre az ágyúkra és a tüzérekre omlanak. Ez a védelmi vonal akár önmagában veszélyesebb volt a törökök számára, mint ellenségeik támadása.⁴⁴⁵

Az orosz flotta végül is csak egy komolyabb áttörési kísérletet tett a tengerszoroson való átkelésre, amelyet Tott báró vörösre izzított ágyúgolyókkal sikeresen megghiúsított.⁴⁴⁶ E haditettével nemcsak óriási népszerűsége tett szert, hanem a megrémült török katonák önbizalmát is sikerült visszanyernie.⁴⁴⁷ Az erősítési munkálatok még két hónapot vettek igénybe. A báró eközben ágyúütegeket építtetett és átszervezte a tüzérségi tűzerő irányát, hogy minél eredményesebben védhesse a Dardanellákat. Rajta kívül ott tartózkodott még Pontécoulant báró,⁴⁴⁸ a francia nagykövetség nem hivatalos küldötte is, aki a később, a forradalom idején miniszterként tevékenykedett. A francia külpolitika semlegessége ellenére az erősítési munkálatokban más francia is tevékenykedett, még hozzá a francia nagykövetség aktív közreműködésével, amint erről Saint-Priest gróf 1770. augusztus 17-i levele is tanúskodik: „Pontécoulant lovag visszatért a Dardanellákról, ahol tájékozódott, hogy a készülő ütegekhez szükséges hadianyagokat mihamarabb küldhessék. (...) Még a legszükségesebb szerszámoknak is híján vannak az arzenálban, vagy

445 Tott Emlékiratai 203–204.

446 „Célomat elérendő, hadrendbe állíttattam egy kis ágyút, amit a velenceiektől zsákmányoltunk, vörösre izzíttattam néhány ágyúgolyót, s ezekkel tölttettem meg a már említett tarackot, minekutána az engem folyton követő tömeget szép látvánnyal ajándékoztam meg: egy kis vörös golyós bemutatóval. A pasa és a törökök, e kísérlet szemtanúi, már megbosszulva érezték az Oszmán Birodalmat a flotta felégetése miatt. Az éjszaka folyamán rostélyokat, szenet és fűjtatókat helyeztünk el az oroszok által előszeretettel bombázott szirtfoki ágyúk mellett, de amilyen vehemenciával teljesítették a törökök parancsaimat, akadt néhány görög, akik legalább akkora ügybuzgalommal értesítették az oroszokat lépéseinkről. Flottájuk nem közeledett már a partokhoz, s terveik láthatólag megálltak Límnosz ostrománál...” Tott Emlékiratai 205. Vö. *Andrei Otetea*: Contribution à la question d’Orient. Esquisse historique, suivie de la correspondance inédite des envoyés du roi des Deux-Siciles à Constantinople (1741–1821). Bucarest, 1930. 180.

447 „A törököknek saját kedélyállapotuk volt a legfőbb ellenségük, amellyel fel kellett venniük a harcot, s ez volt, ami a legtöbb aggodalomra adott okot.” Tott Emlékiratai 207.

448 Pontécoulant báró és lovag, Saint-Priest gróf közeli barátja. 1768-ban Lengyelországba küldték, hogy tárgyaljon a konföderált rendekkel. Később Konstantinápolyba távozott, ahol Tott báróhoz hasonlóan hivatalos küldetésre várt. AMAÉ, Personnel Première série vol. 58. fol. 121–125.

éppen nem is ismerik azokat. Kénytelenek voltunk vasat és kovácsokat küldeni a Dardanellákhoz. A hajóácsaink az ágyútalapzatokat készítik, és egyikük sincs a szolgálati helyén. Ugyanakkor a mellékelt tervezetet a Porta teljes terjedelmében elfogadta, minden rendben fog történni, és a tengerszoros bevehetetlenné válik. Mindez az Ön tisztelt figyelmébe ajánlott és dicséretes Tott báró tehetségének, szorgalmának és türelmének köszönhető.”⁴⁴⁹

Néhány évtizeddel később Saint-Priest gróf már árnyaltabb képet festett a báró Dardanelláknál végzett munkájáról: „A Porta végül megértette a fővárost fenyegető támadás veszélyét, és elhatározta a tengerszoros bejáratának ágyúütegekkel való megerősítését, illetve a védelmükre szolgáló erődítmények helyőrségének létszámbéli megemelését. E feladatra Tott bárót javasoltam, akit el is fogadtak. Az Emlékirataiban láthatjuk, hogy mi mindent vitt véghez, és hogy a lelkessége ellenére csak csekély sikert ért el, mivel nem biztosítottak a számára elegendő eszközt, és nem is állt mindig a helyzet magaslatán. Ugyanakkor a személyes jelenléte az orosz admirális számára megnövelte az ellenállásból fakadó veszély kockázatát, aki valójában óvakodott mindenféle kezdeményezéstől.”⁴⁵⁰

A TÖRÖK TÜZÉRSÉG REFORMJA

A Dardanellák tengerszoros Konstantinápolyba vezető bejáratának megvédését követően Tott bárónak újabb kihívással kellett megbirkóznia: az új típusú erődítmények védelmére alkalmas, hatékony tüzérséget kellett képeznie.⁴⁵¹ A háború szárazföldi eseményei – elsősorban az 1770. július 31-i kaguli (vagy más néven krauli) ütközet – az oszmán hadvezetés előtt is világossá tették, hogy halaszthatatlanná vált a tüzérség átfogó reformja. Tott báró így írt erről emlékirataiban: „Már a krauli affér során tönkrezúzott, vagy legalábbis

449 Saint-Priest Choiseul hercegnek (Konstantinápoly, 1770. augusztus 17.) CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 45 438–439.

450 *Comte de Saint-Priest: Mémoires* tome I. Paris, 1929. 136.

451 Részlet Saint-Priest Choiseul hercegnek írt leveléből (Konstantinápoly, 1770. október 1.): „M. de Tott est aussi revenu des Dardanelles après les avoir mis dans le meilleur état de défense qu'il a pu. Les batteries tracées sur le plan sont faites et garnies de canons; mais on manque d'affuts qui vont se faire icy et de canoniers que cet officiers vient s'occuper à former. Il a déjà vu le Caimakam et le Reys Effendy. On lui a donné plain pouvoir pour diriger la fonte des canons et établir une école d'artillerie. Ce sera son occupation de l'hiver et s'il réussit un tems bien bien rempli. Je joins icy la traduction des lettres de Moldovangi Ali Pacha à son sujet. Je me réunis à ce Pacha pour donner à M. de Tott tous les éloges que meritent sa bonne conduite, son zèle, son intelligence et sa patience qui n'a pas été peu exercée. Son travail nous fait dormir en sureté. Il a été merveilleusement encouragé par l'article de votre lettre qui le regardoit.” CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 45 497.

szétszalasztott török hadsereg is ama következtetésre juttatta őfelségét, hogy csapatai leverésének oka mindenekelőtt az orosz tüzéség igen sebes tüzelése; megkérdezte tőlem, ugyan képes lennék-e az ágyú mestereket ilyesfajta gyakorlatokra kiképezni, mik az ideig a törökök előtt ismeretlenek voltak; válaszat hallván megparancsolta a vezírnek és minisztereinek, hogy tanácskozzanak velem e tárgyban s pártoljanak minden módszert, mit magam hasznosnak tartanék.”⁴⁵² A kihívás óriási volt. Elsősorban azért, mert François de Tott nem volt tüzértiszt, így csak általános ismeretekkel rendelkezett a tüzéségi szakismeretek és a ballisztika terén. Ennek ellenére az oszmán tüzéreknél 1770 júliusában tett látogatása után azonnal megkezdte a reformok előkészítését. A látogatásról és annak következményeiről így számolt be Saint-Priest gróf Choiseul hercegnek: „Néhány napja a topcsi basi vagy más néven a tüzéség főparancsnoka megkérte Tott urat, hogy menjen el az arzenálba, s tekintse meg azt az új bombavetőt, amelyet a Nagyúr parancsára öntöttek. A báró azt elég jól sikerültnek találta, ám a lövedékek rosszul voltak összeállítva, a gyújtók tökéletlenre sikerültek, a talpazat vasalásai pedig hevenyészett módon voltak felszerelve. Tott báró olyan ügyesen tálalta észrevételeit a török tüzerek elé, hogy azok az öntödéjüket, alapanyagaikat, munkaeszközöket és a télen készült mintegy 370 ágyút is megismerlettették vele. E bizalmat még jobban emelte azon kijelentésük, miszerint ő az első keresztény, akinek ez megadatott. Talált jó néhány ovális torkolatú ágyúcsövet. Szerencsére a csövek fala elég vastag volt ahhoz, hogy újrafúrva nagyobb kaliberűvé alakítsák. Tott báró egy ágyúcsőfúró modelljét is a rendelkezésükre bocsátotta. Kiderült az is, hogy a törökök nem használnak szögmérőt a bombavetés irányának számításához, és nem ismerik a felpattanó lövés technikáját sem, ahogyan a felizzított ágyúgolyóval való lövést, a védett ágyúütegek építésének módját, vagy az éjjel világító lövedékek készítését sem. Egy török tisztet küldtek hozzá egy kis ágyúval és egy kis bombavetővel, és a báró mindezeket sikeresen bemutatta neki. Fel kívánják kérni, hogy képezzen tüzereket. Minden kérésre méltósággal, lelkesedéssel és értelmesen válaszol. Az Ön által neki küldetett könyvek és eszközök igen hasznosak számára, és segítenek neki, hogy felelevenítse a jó néhány éve nem használt katonai tudását. Mindazt amit geometriából, mechanikából és rajzból tudott, most gyorsan feleleveníti. A török tüzerek úgy néznek rá, mint a világ első számú hadmérnökére, és nagyon csodálkoznak, hogy a király miképp nélkülözheti a tudását.”⁴⁵³

Így kapott a báró hivatalos megbízatást egyrészt a hatékonyabb tüzerképzés megalapozására, másrészt az újabb rendszerű francia típusú ágyúk öntésére. A modern francia tüzéség 17–18. századi jelentős fejlődésére, az úgynevezett Vallière-rendszer kialakítására a hétéves háború nagy katonai kudarcai után már korábban is utaltunk. Choiseul herceg Jean-Baptiste

452 Tott Emlékiratai 215.

453 Saint-Priest Choiseul hercegnek (Konstantinápoly, 1770. július 3.) CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 45 393–395.

Vaquette de Gribeauvalra bízta a francia tüzérség reformját. A korban gyors tüzelésűnek számító Gribeauval-féle ágyúk valóságos csodafegyverré váltak ebben az időszakban.⁴⁵⁴ A Tott báró által bevezetett törökországi reformok sokat merítettek a franciaországi reformok tapasztalataiból. A Vallière-rendszer bevezetése mellett a báró a Gribeauval-rendszer (*système Gribeauval*) egyes elemeit is sikeresen átemelte az oszmán tüzérségbe. Az első tüzérségi bemutatót 1770 decemberében tartotta, ez teljesen lenyűgözte a török közönséget. Saint-Priest gróf 1770. december 31-én így számolt be erről a külügyminiszternek írt levelében: „Tott báró néhány napja a kajmakám és más portai hivatalnokok előtt bemutatott egy francia módra felszerelt ágyút, amelyet ő készítettet. A próbálövés során sikerült a percenkénti három lövést is elérnie a török tüzéreknek. E gyors lövéssorozat olyan csodaszerűen hatott, hogy nemcsak a jelen lévő oszmán miniszterek, hanem a báméskodó tömeg is el volt ragadtatva tőle. Rögtön ki is tűzték a következő próbálövés időpontját, amelyen egy helyett öt ágyút fognak kipróbálni. Erre ma kerül sor. Biztosnak tűnik az is, hogy az eseményen a Nagyúr is részt vesz majd inkognitóban vagy nyilvánosan. (...) Ráadásul ez a tiszt elnyerte a törökök barátságát, megbecsülését és bizalmát is. Beszéli a nyelvüket, jól ismeri a karakterüket, és képes velük finoman bánni anélkül, hogy lekezelőnek tünne. Ha valamit nem tud elérni, akkor az valószínűleg lehetetlen. Holnaptól a törökök kérésére nagyszámú ponton készíttetését is elkezdi. A dolgok lassú menete az országhoz képest rendkívül gyorsnak számít, amit szintén az ő érdemeinek tulajdoníthatunk.”⁴⁵⁵

E sorok írásakor Saint-Priest gróf a távoli keleti nagyvárosban még nem sejtette, hogy időközben milyen nagy események történtek a francia kormányzatban. 1770. december 24-én XV. Lajos megvonta kegyeit a francia hadsereget megreformáló Choiseul hercegtől, és száműzte az Amboise melletti Chanteloup kastélyába. Ezzel Tott báró török terveinek egyik legfőbb támogatóját veszítette el... Ugyanakkor Choiseul kegyvesztése nem jelentett nagy törést a francia keleti külpolitika szempontjából. A király és külügyminisztere, Aiguillon herceg egyaránt nagy fontosságot tulajdonított az oszmán hadseregben francia segítséggel folyó reformoknak, és továbbra is támogatta, hogy az egykori krími konzul folytassa a tevékenységét Konstantinápolyban. Az 1771-es esztendő elején a Porta különböző feladatokat bízott Tott báróra: egyrészt folytatnia kellett a francia rendszerű (*système Vallière*) ágyúk gyártását, létre kellett hoznia egy tüzér- és bombásziskolát, illetve a folyóátkeléshez használható pontonokat kellett készíttetnie. A báró egyre fontosabb tevékenysége a műszaki, anyagi és politikai problémák mellett vallási kérdéseket is felvetett. Hogyan szolgálhatja egy keresztény gyauro a muzulmánok szent háborúját? Saint-Priest gróf maga is igen bizonytalan volt ebben a kérdésben,

454 Bély, L.: Les relations i. m. 562–563.

455 Saint-Priest Choiseul hercegnek (Konstantinápoly, 1770. december 31.). CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 45 587–588.

hiszen az Oszmán Birodalom eddigi történetében még nem fordult elő, hogy az iszlám felvétele nélkül alkalmazzanak európai szakembereket. Aiguillon herceghez írt 1771. február 14-i levelében így nyilatkozik e kérdésről: „Tott báró tehetségének és értelmének köszönhetően egyre nagyobb bizalmat élvez. Az már biztosnak tűnik, hogy a hadjáratra készen áll majd 150 francia módra felszerelt négy- és nyolcfontos ágyú, amelyeket ugyanolyan könnyű mozgatni, mint kezelni. A Nagyúr a fiával, Szelim szultánnal együtt személyesen vett részt a legutóbbi próbálövészetben és a legnagyobb megelégedettséget tanúsította a lövések gyorsasága láttán. A török módszerrel összehasonlítva a miénk egyértelműen elsőbbséget élvez. A Porta elővigyázatosságból úgy intézkedett, hogy Tott báró ne mutakozzék a Nagyúr jelenlétében, hanem maradjon távol. Nem tudni, vajon a szultán nem merte-e kitenni magát egy keresztény kitüntetett jelenlétének, vagy pedig az oszmán miniszterek féltékenységének tudható-e be az eset.”⁴⁵⁶

Miközben III. Musztafa szultán támogatta a báró reformjait, a legtöbb oszmán hatalmasság nagyon bizalmatlanul szemlélte a tüzérség fejlesztésének programját.⁴⁵⁷ Néha a Nagyúr fantáziadús szellemét is meg kellett győzni a reformok helyes irányáról, amint ezt Saint-Priest gróf 1771. április 17-i levelének következő részlete is bizonyítja: „Tott bárót egy új bombavető üteg kialakítására és egy bombásziskola létrehozására kérték fel. Minden lehetséges érvet latba vettem, hogy a Porta érdeklődését egy új tüzériskola alapítására irányítsam, de a Nagyúr sokkal inkább érdeklődik a bombák iránt, mintha csak a személyes szórakozását kellene velük kielégíteni. Egyébként csak öfélése szeretné a tüzérséget fejleszteni. Azok a reformok, amelyeket nem kísér figyelemmel, hamarosan a hanyagság, a rosszindulat és a reformokban nem érdekelt tisztek kapzsisága áldozataivá válnak.”⁴⁵⁸

Thugut báró, császári konstantinápolyi követ a jelentésében beszámolt arról, hogy François de Tott új bőrvonatu pontonokat fejlesztett ki, amelyeket 1771. március elején mutatott be a szultánnak.⁴⁵⁹ A III. Musztafa által is fontosnak tartott pontongyártás egyébként szintén munkaszervezési nehézségek miatt akadt meg. Saint-Priest gróf levele alapján a malmok igen lassan örültek ez idő tájt Konstantinápolyban: „A nagyvezír megsürgette a Tott báró irányítása alatt készülő pontonokat, de az elképesztő hanyagság vagy rosszindulat miatt Tott báró legnagyobb igyekezete ellenére is mindössze ötven ponton készült el. Az azokat szállító szekerek még szintén váratnak magukra.

456 Saint-Priest Aiguillonnak (Konstantinápoly, 1771. február 14.). Uo. 147–148.

457 Saint-Priest véleménye erről: „Il est évident que le Grand Seigneur seul veut la réforme de son artillerie et que tous les intermediaires s’y refusent tant qu’ils peuvent.” Saint-Priest Aiguillonnak (Konstantinápoly, 1771. május 3.). CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 46 220.

458 Saint-Priest Aiguillonnak (Konstantinápoly, 1771. április 17.). Uo. 213–214.

459 Thugut Mária Teréziának (Konstantinápoly, 1771. március 4.). Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA HHuStA), Türkei II 57 (Berichte 1771) série Turcica 1771 fol. 105.

A rábízott többi feladat sem haladt gyorsabban, és hiába harcoltunk már hat hónapja a tüzeriskola létrehozásáért is.”⁴⁶⁰

A báró népszerűsége az oszmán kormányzat egyéb köreibben is egyre jobban terjedt. 1771 júliusában a nagyvezír testvére találkozott vele, mielőtt visszaindult volna a sereghez. A francia nagykövet nagy meglepetéssel nyugtázta az eseményt: „A nagyvezír testvére, aki Őfelségének egyik lovászmestere, holnap tér vissza a táborba. Tegnap magához hívatta Tott bárót, hogy beszéljen vele politikai és katonai témákról, amelyek a testvérét érdekelhették. Tott elmondta neki mindazt, amit mi már hat hónapja mondunk a Portának. Úgy tűnik, sikerült meggyőzni és lelkesíteni is e férfit. Bár csak eredményes lenne a hatása!”⁴⁶¹ Sajnos azonban e kapcsolat nem hozott kézzelfogható eredményt. Saint-Priest gróf keserűen vont le ebből az ügyből a törökök jellemvonásaira utaló következtetést: „Nagyon nehéz a törökök viselkedését kiszámítani. Néha nagy lelkesedést tapasztalhatunk a részükről, aminek a leggyakrabban semmilyen következménye sincs. Ez történt a nagyvezír testvére és Tott báró esetében is. E férfiú néhány napja érkezett vissza a táborból, és egy szóval sem keresett meg minket...”⁴⁶²

A REFORMOK FOLYTATÁSA

Az európai szellemű újítások gyakran ütköztek az ulemák, vagyis a Korán jogtudósai ellenállásába, akik a nyugati befolyás esküdt ellenségei voltak. Így a munkálatok gyakran megszakadtak, és a háborús szükségszerűség igényei szerint indultak újra. Saint-Priest gróf 1772 áprilisában így panaszkodott erről Aiguillon hercegnek: „A Nagyúr parancsot adott a tüzerségi munkálatok felfüggesztésére. Tott báró szerint ez felesleges volt, és csak nagyobb körületekintéssel kívánnak eljárni, mint korábban. Én kevésbé hiszem, hogy visszaállítják e fontos reformot. A báró az utóbbi időben sokat foglalkozott a salétrom-utánpótlás kérdésével és a kormányzat által kért kikristályosított mintákkal. A próbák jól sikerültek, és új salétromgyártók létesítését határozták el, amelyekkel helyettesíteni lehetne az igen rossz minőségű puskaport eredményező természetes salétromot. A tengerszoros fekete-tengeri torkolatánál tervezett

460 Saint-Priest Aiguillonnak (Konstantinápoly, 1771. május 3.). CADN, série Saint-Priest 46 219–220.

461 Saint-Priest Aiguillonnak (Konstantinápoly, 1771. július 3.). Uo. 284.

462 Saint-Priest Aiguillonnak (Konstantinápoly, 1771. október 3.). Uo. 365.

erőd építtetését is felfüggesztették, de megtudtam a Portán, hogy a létrehozásának terve továbbra is a szultán szívügye.”⁴⁶³

A Fekete-tenger felőli orosz tengeri támadás fenyegető veszélye miatt a Boszporusz bejáratát mindenképpen meg kellett erősíteni. A munkát természetesen Tott báróra bízta, aki a tervrajzok elkészítése után 1773. február 16-án kezdte meg a végrehajtást.⁴⁶⁴ E nevezetes nap másik fontos eseménye volt az új tüzéregység megalapítása, amelyről majd később lesz szó.⁴⁶⁵ A bárónak így egyszerre több olyan fontos munkát kellett felügyelnie, amelyek egymástól távoli helyeken zajlottak. E nehézséget hamarosan sikerült orvosolnia, amint erről az emlékirataiban is megemlékezik: „A tüzériskola, az öntöde és az új erődök egymástól hat mérföldre voltak, amelynek napi megtétele elég nagy megpróbáltatást jelentett. A Nagyúr megparancsolta a bosztandzsi-basinak, hogy a Szeráj hajósai álljanak a rendelkezésemre, és őket a kincstár ezért külön megfizette. Ettől kezdve a hajóm mindig ott állt az Arzenálban a Nagyúr felukkája mellett.”⁴⁶⁶

Saint-Priest gróf rendszeres jelentéseinek köszönhetően a versailles-i kormányzat folyamatosan figyelemmel kísérhette Tott báró konstantinápolyi munkálatait. Az oszmán hatóságok szintén elégedetten nyugtázhatták az eredményeit, és egyre jobban elhalmozták dicséreteikkel. Erről Saint-Priest gróf 1773. június 3-i levelében a következőképpen számol be: „E miniszter megkért, hogy a Nagyúr nevében fejezzem ki a királynak Őfelsége Tott báró szolgálataival való elégedettségét, és a barátság jelének tekinti, hogy e tisztet feltétel nélkül a Porta szolgálatába állította. Hozzá kell tennem, hogy a báró valóban teljes lelkesedéssel dolgozik, anélkül, hogy ez idáig a legcsekélyebb anyagi haszna volna belőle. Szépen halad a két erődítmény építése, és hamarosan befejeződnek az első ágyúöntések is. Eközben a bárót ezer más kisebb feladattal bízzák meg.”⁴⁶⁷ A magyar származású huszártiszt különleges műszaki képességei révén elnyerte a Porta minisztereinek csodálatát is. A szultán defterdárja különösen nagy rajongással lehetett iránta, amint erről Saint-Priest gróf is beszámolt: „E miniszter kifejezte nagy örömét a Tott báró által öntött

463 Saint-Priest Aiguillon-nak (Konstantinápoly, 1772. április 17.). CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 47 250–251.

464 „M. de Tott a été envoyé hyer par la Porte mettre la première pierre aux nouveaux châteaux sur le canal de la mer noire dont il a indiqué le site et donné les plans. Le Grand Seigneur luy avoit prescrit l’instant précis, indiqué par ses astrologues pour le premier coup de marteau. Cette extravagance se pratique avec quelque espèce de rite et il n’est presque aucun Turc qui n’y mette une grande importance.” Saint-Priest Aiguillonnak (Konstantinápoly, 1773. február 17.). CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 48 181–182.

465 „L’on est enfin convenu de former un nouveau corps de canoniers qu’on appellera les diligens. Ils seront habillés en uniformes à leur manière et armés selon notre usage. Les modèles que M. de Tott a proposés ont été agréés. La levée n’est pas faite encore; Mais on assure qu’on a envoyé des ordres en Bosnie pour y procéder.” Uo. 182.

466 Tott Emlékiratai 236.

467 Saint-Priest Aiguillonnak (Konstantinápoly, 1773. június 9.). CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 48 264–265.

ágyúuk sikere láttán. Egyszerűen csak csodálni lehet e tiszt ügyességét az olyan bonyolult munkálatokban, amelyeket még soha nem végzett. Életében először készített öntökemencét, fúroszerkezetet, öntőformákat, és kiöntött már hét darab ágyút is.”⁴⁶⁸

A báró törökországi sikerei hamarosan a versailles-i udvarban is visszhangra találtak. XV. Lajos érdemei elismeréseképpen brigadérosi rangra emelte a tehetséges katonatisztet. Kinevezésének hírére a Porta is kitüntette: a kajmakám nyilvánosan egy gyönyörű hermelinprémmel ajándékozta meg.⁴⁶⁹ A ceremóniára 1773. október 25-én került sor, amikor felavatták az általa alapított új tüzéregységet.⁴⁷⁰ A munkálatokat gyakorlatilag egészen 1776-os elutazásáig folytatta. Erődítményei nagyrészt a mai napig állnak, és állítólag az egyiket a köznyelv sokáig „madzsar káleszi” (magyar vár) néven emlegette, annak készíttetője emlékére.⁴⁷¹ Lamouche ezredes szerint az általa épített Seddul Bahr melletti úgynevezett „Tott-ütegek” még a Dardanellákon zajló 1915-ös brit–francia hadműveletek során is szerepet kaptak.⁴⁷²

A francia módszerű ágyúöntéshez a báró egy új öntőműhelyt hozott létre a konstantinápolyi Hasköy-ben, ahol 1772-től kezdve folyamatosan dolgozott. 1773-ban a király egy kis csapatnyi öntőmunkást és tüzért küldött a segítségére.⁴⁷³ A Tott báró által bevezetett új francia technológia valójában egy

468 Saint-Priest Aiguillonnak (Konstantinápoly, 1773. június 17.). Uo. 280.

469 „J’ai fait part à la Porte de la grace que le Roy a faite à M. de Tott en lui conférant le grade de Brigadier. Faveur que j’ai fait envisager comme l’effet de la satisfaction qu’elle m’a chargé de lui témoigner de la conduite de cet officier. Ce grade n’ayant point de rapport au militaire turc, je n’ai pu le faire connaître que comme un avancement dans cette carrière. Le Reys Effendy pour marquer du côté de la Porte de la consideration à M. de Tott a déterminé le Caimakam à se rendre aux travaux des châteaux neufs où il revêtira M. de Tott d’une pelisse d’hermine.” Saint-Priest Aiguillonnak (Konstantinápoly, 1773. szeptember 17.) Uo. 325.

470 „M. le Baron de Tott a été invité le 25 du mois passé à se rendre à l’École d’artillerie par le Caimakam qui l’a fait revêtir d’une pelisse d’hermine. Ce qu’il a accompagné de compliments très flatteurs et de prières de continuer au Grand Seigneur ses utiles services. Le projet, comme je vous l’ai mandé avoir été de faire cette ceremonie aux châteaux qu’on construit; Mais le mauvais tems ayant empêché de s’y rendre, on a saisi l’occasion de la création d’un corps de canoniers si long tems annoncée et qui va avoir lieu pour en recommander l’instruction au zèle de M. de Tott. Le Caimakam lui a dit nommement que le Grand Visir avoit été si satisfait des cinquante canoniers dressés par cet officier et envoyés à l’armée au commencement de cette campagne, qu’il en recommandoit instamment d’autres.” Saint-Priest Aiguillonnak (Konstantinápoly, 1773. november 3.). Uo. 376.

471 Palóczy, E.: Báró Tóth i. m. 119.

472 *Colonel Lamouche: Histoire de la Turquie*. Paris, 1953. 138. Vö. *Edmond Delage: La tragédie des Dardanelles*. Paris, 1931. 155., *History Repeating Itself in the Dardanelles*, *The Lotus Magazine*, Vol. 7, No. 1 (Oct., 1915) 14.

473 Részlet Saint-Priest gróf Aiguillon hercegnek írt leveléből (Konstantinápoly, 1773. szeptember 3.): „Un détachement d’ouvrier d’artillerie composé de dix hommes et un sergent, un autre sergent bombardier du Regiment de Toul, un fabricant de poudre et un salpêtrier, sont parvenus ici à bon port un mois après leur départ de Marseille. Je les ai reçus chés moy où ils se reposeront quelques jours après les quels M. de Tott les distribuera dans ses ateliers.” CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 48 321.

svájci öntő, Jean Maritz (1711–1790) találmánya volt, amelynek lényege a könnyebb és hatékonyabb vízszintes irányú csőfűrés volt. A Maritz-féle módszerrel a tömören kiöntött ágyúkat vízszintes csőfűréssel és precíziós beállítással tették sokkal pontosabbá, és főleg sokkal ellenállóbbá. Az ily módon készített ágyúk esetében sokkal ritkábbak voltak a csőrobbanások és egyéb kellemetlen balesetek.⁴⁷⁴ Tott báró távozása után az öntőde egy ideig még működött egy skót renegát, bizonyos Campbell Mustapha aga és Antoine-Charles Obert tüzérőrmester irányítása alatt, ahol több francia katona is dolgozott még.⁴⁷⁵ Később a haskőy-i öntőműhelyt fegyverraktárrá alakították át, majd 1793-ban egy újabb francia katonai misszió érkezése után újra megnyitották.⁴⁷⁶ Az öntőde épülete ma is áll Isztambulban. A 19. század során hajóhorgonygyárként funkcionált 1993-tól kiállítóteremként, majd a Koç Alapítvány által működtetett múzeum egyik épületeként hasznosították.

Tott báró munkáinak eredményét látva az oszmán tüérek – más néven topcsik – úgy vélték, azok veszélyt jelentenek rájuk nézve, és igyekeztek megakadályozni a további reformokat. Végül a megoldást egy teljesen új alapon felállított, az új erődök védelmére szervezett tüézeralakulat alapítása jelentette, amelyet teljesen a báró irányított.⁴⁷⁷ A terv megvalósítása érdekében részletes feljegyzést juttatott el a reisz efendihez, amelyben modern ágyúk gyártását és új tüézeralakulat létrehozását javasolta.⁴⁷⁸ Az új alakulat neve a gyors tüzelésű francia típusú tüzéségre utalt: a török *sütratçı* gyorstüzelő

474 Jean Bérenger – Jean Meyer: La France dans le monde au XVIIIe siècle. Paris, 1993. 94. Vö. Frédéric Naulet: L'artillerie française (1665–1765), La naissance d'une arme. Paris, 2002. 113–144.

475 Antoine-Charles Obert (vagy Aubert), 1745-ben született és 1758-ban lépett a francia királyi tüzéség szolgálatába. 1766-ban őrmesternek, 1779-ben kapitánynak, majd 1792-ben zászlóaljparancsnoknak nevezték ki. Vö. Frédéric Hitzel: La France et la modernisation de l'Empire ottoman à la fin du XVIIIe siècle. Patrice Bret (szerk.): L'expédition d'Égypte, une entreprise des Lumières 1798–1801. Paris (Académie des Sciences), 1999. 11.; Hitzel, F.: Les relations i. m. 295.; Bodinier, G.: Les missions i. m. 163.

476 Jonathan A. Grant: Rethinking the Ottoman Decline: Military Technology Diffusion in the Ottoman Empire, Fifteenth to Eighteenth Centuries. Journal of World History, Vol. 10, N° 1 (Spring 1999) 193.

477 „Il n'a cependant jamais pu parvenir à établir solidement son École d'artillerie malgré les succès des Elèves qu'il a formés à trois ou quatre reprises. L'ancien corps de Canoniers du quel on tiroit des sujets a fait naître un hydre de difficultés insurmontables; En sorte que la Porte a renoncé à s'en servir et médite le projet d'une création entiere; mais sans bruit à cause des ménagemens qu'on a toujours icy pour les corps de milice. C'est peut être pour y proceder que le Grand Seigneur a ordonné à M. de Tott de se former, pour les nouveaux châteaux; des compagnies de canoniers qui seront entierement à sa disposition pour la manutention, la discipline, l'instruction, l'habillement et l'armement.” Saint-Priest Aiguillonak (Konstantinápoly, 1773. június 9.) CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 48 265.

478 Uo. 429–431. A kinevezést egy korábbi tanulmányunkban közöltük: Tóth Ferenc: Un Hongrois qui a sauvé l'Empire ottoman. Études sur la région méditerranéenne, Tome VII. (1997) 66–68. Még Mária Terézia császárné is értesült az új tüézeralakulat alapításának teréről. L. Jenisch Mária Teréziának (Péra, 1772. szeptember 14.). ÖStA HHuStA Türkei II 59 (Berichte 1772) série Turcica 1772 fol. 137.

egységet jelentett, amelynek elterjedése Tott báró nevét még népszerűbbé, illetve még irigyelettebbé tette Konstantinápolyban. A *sütratçı* alakulat alapításának napján, 1774. január 17-én Saint-Priest gróf így számolt be az eseményről a versailles-i kormányzatnak: „Ma olvasták fel a Hat-Umajont, vagyis a Nagyúr kézjegyével ellátott császári rendeletet. Ez rendelkezik a gyorstüzérek egységének felállításáról, amelyben Tott báró javaslata szerint 560 tüzer szolgál majd 50 ágyúval. Ezen alapítás egy sokkal korábbi döntés következménye volt, amely az oszmán miniszterek hanyagsága miatt várakozott idáig. Ez az első lépés azon az úton, amely ismét felvirágoztatja a török tüzérséget és katonai taktikát.”⁴⁷⁹

Ez a francia tüzérség mintájára szervezett egység sokkal több volt egyszerű tüzérségtechnikai újításnál, mivel a török hadügyi szervezet egészét érintette. A saját egyenruha, a bajonét használata és más újítások mellett az új alakulatot leginkább a szigorú fegyelem jellemezte.⁴⁸⁰ A *sütratçı* alakulat magasabb zsoldja különösképpen irritálta annak ellenzőit – főleg a janicsárokat –, akik a báró emlékiratai szerint nem leplezett irigységgel viseltettek az új alakulat iránt: „A janicsárok még nagyobb érdeklődéssel figyelték a szüratcsiknak heti pontossággal fizetett előleget és az egyenruhájukat, és hamarosan már nyíltan hangoztatták, hogy ezen az áron ők is szívesen vetnék alá magukat az ilyenfajta fegyelemnek. Valójában e hajdani gyermekadóból felállított és még saját gazdájuk számára is veszélyes csapattest már régóta eltért a szabályaitól, alaposan lezüllött és oly mértékben elhanyagoltta vált, hogy a szüratcsik alapítása idején már kilenc negyedévi, vagyis huszonhét havi elmaradt zsolddal tartozott nekik a Nagyúr. Ugyanakkor e csapat soha nem volt ilyen szelíd az uralkodója iránt, de ez a nyugalom nem az alávetttségük bizonyossága, hanem az ellenség sikereinek biztos előjele volt. Egy despotikus kormányzat zavargásai mindig a nemzetben rejlő életerő bizonyosságai, ha már nincs ereje a belső elnyomással szemben küzdeni, mennyi maradhat az ellenséges erők megfékezésére?”⁴⁸¹

A reformok nehézségei ellenére megállapítható, hogy a Tott báró által kezdeményezett változtatások termékenyen hatottak az oszmán elit egy részére. Hamarosan egyre több reformjavaslat érkezett egyes oszmán méltóságok – köztük Elhac Ahmed Ali pasa – részéről is, utóbbi az 1776–77-es években az oszmán hadseregen belüli fegyelem megerősítését szorgalmazta – különös tekintettel a janicsárokra –, és e cél érdekében a legsúlyosabb büntetéseket helyezte kilátásba. Elképzelései szerint a parancsot megtagadókat halálbüntetéssel, vagy a rájuk sorába való lefokozással lehetett szankcionálni.⁴⁸² E reformok azonban a janicsárok ellenállása miatt sorra megbuktak, és

479 Saint-Priest Aiguillonnak (Konstantinápoly, 1774. január 17.). CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 49 194. Vö. M. Uyar–E. J. Erickson: A Military History i. m. 118–119.

480 Tott Emlékiratai 230–232.

481 Tott Emlékiratai 232.

482 *Elhac Ahmed Ali Pasa: Traité de politique ottoman* (ed. Bistra Cvetkova). Sofia, 1972. 105–106.

hasznló sorsa jutottak Tott báró reformjai is Konstantinápolyból való távozása után. Így néhány hónappal az elutazása után a *süuratçı* alakulatot feloszlatták.⁴⁸³ Ugyanakkor az alakulat rövid fennállása során az oszmán haderő elit-jéhez tartozott. A szultán és a nagyvezír személyesen ellenőrizte a csapat gyakorlatozását, és a bárót mindvégig kitüntette a bizalmával.⁴⁸⁴

A KONSTANTINÁPOLYI KÜLDETÉS VÉGE

Az 1774-es esztendőhöz két fontos esemény kötődik az Oszmán Birodalom történelmében: 1774 januárjában meghalt III. Musztafa szultán, majd július 21-én a kücsük-kajnardzsi békével véget ért az orosz–török háború. Mindkét esemény gyökeresen megváltoztatta Tott báró konstantinápolyi tartózkodásának körülményeit. A szultánnal kialakított személyes jó viszonya nagy tervekre adott volna reményt a békeidőszakban. Például közösen latolgatták egy csatorna kiépítésének lehetőségét is Szueznél.⁴⁸⁵ A báró később így emlékezik vissza erre az emlékirataiban: „A szultán naponta gyarapította a tudását, és látóköre kezdett túlterjedni a megszokott határokon. Nagy érdeklődéssel foglalkozott a két tenger szuezi földnyelven keresztül való összekötésének tervével. E témával kapcsolatos ismereteimhez rendelkezésemre kívánta bocsátani az egyiptomi biztosok jelentéseit is, és majd e visszaemlékezések negyedik részében látni fogjuk, hogy ha Musztafa e munka elvégzéséhez eleget élhetett volna, megtalálta volna azokat a helyi eszközöket, amelyekkel végrehajthatta volna az emberiség lehető legnagyobb politikai forradalmát.”⁴⁸⁶

Saint-Priest gróf emlékirataiban sokkal kritikusabban nyilatkozott III. Musztafa szultánról: „1774 kezdetén bevégeztetett Musztafa szultán uralkodása. E hatalmasság nem nélkülözte a tiszteletre méltó erényeket, de a tudatlanság, a babona és a tanulás teljes hiánya a legjobb szándékait is megbéklyózta. Egyébként az ulemák állandóan korlátozták a hadsereg vezetésére

483 Halil Hamîd pasa nagyvezír hivatala idején ismét felállították a szüratcsik alakulatát (1782–1785). *Hitzel, F.*: Les relations i. m. 296., *Georges Castellan*: Histoire des Balkans (XIVe–XXe siècles). Paris, 1991. 219., *Stanford J. Shaw*: The Nizam-I Cedid Army under Sultan Selim III 1789–1807. Oriens, Vol. 18/19 (1965/1966), 170.

484 Tott Emlékiratai 233. Vö. Saint-Priest Aiguillonnak (Konstantinápoly, 1775. április 3., május 3., szeptember 4.). CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 50 253–254.; 270.; 322.

485 E tervet már a híres Bonneval pasa is javasolta a Portának. Vö. *Albert Vandal*: Le pacha Bonneval. Paris, 1885. 80.

486 Tott Emlékiratai 240. Vö. *Edme-François Jomard* (szerk.): Description de l’Égypte ou Recueil des observations et des recherches qui ont été faites en Égypte pendant l’expédition de l’armée française. Tome XI. Paris (C.-L.-F. Panckoucke), 1822. 130. és 357., *Eusèbe de Salle*: Pérégrinations en Orient, ou Voyage pittoresque, historique et politique en Égypte, Nubie, Syrie, Turquie, Grèce pendant les années 1837-38-39. Tome II. Paris (Pagnerre), 1840. 8.

irányuló terveiben, és a régi csapatai makacsul ellenálltak minden katonai rendszert felforgató reformjának.”⁴⁸⁷ A báró kétségkívül fontos szerepet játszott az európai kultúra megismertetésében. A szultán rajta keresztül számos könyvet rendelt a párizsi *Académie des sciences* által megjelentetett munkákból, különösen a csillagászati művek – köztük Lalande, Clairault és Cassini csillagászati táblázatai – iránt tanúsított érdeklődést.⁴⁸⁸

III. Musztafa szultánt I. Abdul-Hamid követte a trónon, aki a béketárgyalásokra összpontosította energiáit. A tárgyalások egyébként már 1772 augusztusában elkezdődtek Foksányban. Az események akkor gyorsultak fel, amikor Rumjancev marsall csapatai 1774 áprilisában már komolyan veszélyeztették a nagyvezír Muhsinzadé pasa által vezetett oszmán fősereget. Tott báró hadsereg-modernizáló erőfeszítései ellenére⁴⁸⁹ felerősödött a békefolyamat, és az 1774. július 21-én megkötött kücsük-kajnardzsi szerződéshez vezetett. Ez az Oszmán Birodalom eddigi történetének legkedvezőtlenebb békeszerződése, Oroszország nagyhatalmi előretörésének viszont fontos mérőköve volt. Nemcsak számos muzulmán lakosságú terület került orosz fennhatóság alá, de a szerződés kimondta a krími tatár kánság függetlenségét is, és az orosz hajók ezentúl akadálytalanul hajózhattak a tengerszorosokon át. Lengyelország első felosztása (1772) után pedig egyre inkább előtérbe került az Oszmán Birodalom feldarabolásának kérdése, a későbbi „keleti kérdés” is.⁴⁹⁰ Saint-Priest gróf 1774. augusztus 17-i levelében a diplomáciai kudarcot a török kormányzat és az uralkodó gyengeségének tulajdonította: „Nehéz kifejezni azt a szintet, amelyre a kormányzat süllyedt. A Nagyúr csak sétálással tölti az idejét, és teljesen képtelen arra, hogy az államügyekkel foglalkozzon.”⁴⁹¹

487 *Comte de Saint-Priest: Mémoires* i. m. tome II. 151.

488 *Antoine et Marie Gautier: Une capitale de l'astronomie au XVIe siècle: Istanbul. Bulletin de l'Association des Anciens Elèves de l'Institut National des Langues et Civilisation Orientales* (avril 2001) 101.

489 Saint-Priest gróf következő levele nemcsak a sikerekről, hanem a rengeteg nehézségről is beszámolt: „Sur d'iteratives instances du Grand Visir le Caimakam a fait appeler M. de Tott à la Porte et en le traitant fort honnêtement l'a pressé pour l'envoy des canoniers et des canons a sa direction. Celui ci a insisté à son tour pour que l'argent fut plus abondamment fourni pour le travail, et il y a été pourvu sur le champ. Ensorte que dans peu les Suratchis au nombre de cinq cens et tant, vêtus en uniforme rouge, gilet vert et culotte bleue, armés uniformement, partirent pour l'armée avec le sergent Aubert qui les exerce, et vingt cinq pièces de canon de quatre de l'atelier de M. de Tott. Vingt cinq autres iront par mer. Elles sortent de quatre fontes dont la troisième s'est faite il y a douze jours, et la quatrième se fera la semaine prochaine. Je n'ai pas la même satisfaction sur le travail des châteaux neufs qu'on incline à finir grosso modo sans s'assujettir au plan, par ce qu'on a fait faire au Grand Seigneur la belle observation qu'il est honteux de paroître réduit à fortifier la capitale.”

Saint-Priest Aiguillonnak (Konstantinápoly, 1774. április 2.). CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 49 241–242.

490 *Ferenc Tóth: La guerre russo-turque (1768–1774) et la défense des Dardanelles. L'extraordinaire mission du baron de Tott. Paris (Economica), 2008. 124–127.*

491 Saint-Priest Aiguillonnak (Konstantinápoly, 1774. augusztus 17.). CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 49 338.

Az Oszmán Birodalom látványos gyengülése Tott báró munkálatait is jelentősen befolyásolta. Igyekezett folytatni a háború alatt elkezdett reformokat, bár az oszmán kormányzat egyre kevesebb támogatást nyújtott ehhez. A francia nagykövet 1774. november 14-i levelében igen érzékletesen ábrázolta a báró egyre nehezebb helyzetét: „Ami Tott báró munkáit illeti, csak az augusztus 17-i, 19. számú levelemben leírtakat tudom megismételni. Az oszmán miniszterek mindent nagyon lelkesen megígérnek, de semmi sem halad, mivel a legkisebb akadály is hónapokra leállítja a munkálatokat. Ennyire lagymatag és közönyös a kormányzatot irányítók hozzáállása.”⁴⁹²

1774 decemberében a helyzet némileg javulni látszott, mivel a Porta havi 800 piaszter ellátmányt utalt ki a bárónak az ágyúöntés munkálatainak folytatására.⁴⁹³ A következő év elején sikerült befejeznie a bárónak a Boszporuszon felállított két új erőd építését, és jelentősen hozzájárult a Dzszejajirli Gázi Hasszán pasa vezetésével folyó oszmán haditengerészeti reformokhoz.⁴⁹⁴ Építési munkálatai során megpróbálta szabványosítani a török mérnökök által használt különféle súly- és hossz mértékeket is.⁴⁹⁵ Az oszmán haditengerészetben zajló reformok számára alapvető fontosságú volt a tengerésztisztek korszerű képzésének biztosítása, amelyet a báró által létrehozott új matematikai iskolának (törökül *hendesehâne*) kellett megoldania.⁴⁹⁶ Az intézményt 1775. április 29-én avatták fel a konstantinápolyi arzenálban.⁴⁹⁷ Az iskola elsősorban a már aktív tisztek átképzését volt hivatott szolgálni, és ebben a minőségében inkább – mai szóval élve – felnőttképző intézmény, mint iskola volt. Tott báró emlékirataiban így írt erről: „Mivel eredetileg a haditengerészet számára hozták létre, az iskola az Arzenálban kapott helyet. Elsősorban az akkor legsürgősebb feladatok ellátására alkalmas embereket kellett képeznünk, így

492 Saint-Priest Aiguillonnak (Konstantinápoly, 1774. november 14.). Uo. 403–404.

493 Saint-Priest Aiguillonnak (Konstantinápoly, 1774. december 17.). Uo. 429.

494 Saint-Priest Aiguillonnak (Konstantinápoly, 1775. február 17.). CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 50 219–221.

495 *Alpay Özdurol*: Sinan's arşin: A Survey of Ottoman Architectural Metrology. *Muqarnas* Vol. 15 (1998) 105–109.

496 Frédéric Hitzel szerint 1773-ban nyílt meg Hasköy-ben és tíz évvel később átalakították mérnököiskolává (műhendishâne). *Frédéric Hitzel*: L'Empire ottoman XVe–XVIIIe siècles. Paris, 2001. 264., Vö. *Avigdor Levy*: Military Reform and the Problem of Centralization in the Ottoman Empire in the Eighteenth Century. *Middle Eastern Studies* Vol. 18, No. 3 (Jul. 1982) 10.

497 „L'École de Théorie a été ouverte le 29. avril dernier à l'arsenal sous la direction du Sieur de Kermorwand et d'un Renegat anglois nommé Mustapha Aga, avec la surveillance de M. de Tott. On lui a envoyé ce qui se trouvoit d'instruments de Mathématique au sérail en assés mauvais ordre pour la plus part; mais il les a très aisément remis en état. Les élèves au nombre de dix commencent à tirer des lignes et marquent de la bonne volonté.” Saint-Priest Aiguillonnak (Konstantinápoly, 1775. május 3.) CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 50 271. Vö. *Stanford J. Shaw*: History of the ottoman Empire and modern Turkey vol. I. Cambridge, 1976. 251.; *Avigdor Levy*: Military Reform and the Problem of Centralization in the Ottoman Empire in the Eighteenth Century. *Middle Eastern Studies* Vol. 18, No. 3 (Jul. 1982) 235.

több fehér szakállú hajóskapitány is csatlakozott az egyébként is felnőttkorú iskolásokhoz, s ennek következtében nem kellett tartanom a diákcsínyektől. Naponta lediktáltam törökül a tananyagot, amit a diákok beírtak a füzetekbe és kiválasztottam egyet közülük, aki másnap felmondatta velük az órán.⁴⁹⁸ Ezzel a módszerrel nemcsak a diákjaim figyelmét sikerült lekötöm, hanem rendkívül gyors eredményeket értem el. Alig három hónap alatt képesek voltak terepen alkalmazni a háromszögtan négy alapszabályát. Éppen erre kellett összpontosítani a munkámat is. Tábori mérnökökre volt szükség és olyan tengerészekre, akik képesek voltak a mélység mérésére, a helymeghatározásra és a hajóút kiszámítására. Ez éppen elég volt a hatvanéves diákjaimnak.⁴⁹⁹

Tott bárót – kétségtelen sikerei ellenére – 1775 végétől kezdve egyre több méltatlan támadás érte a portai hatalmasságok részéről.⁵⁰⁰ Miután belefáradt a kilátástalan szélmalomharcba, és önérzetét is bántották az igaztalan vádak, úgy döntött, távozik Konstantinápolyból. A versailles-i kormányzattól kérte a hivatalos visszahívását, amelyet hamarosan meg is kapott. Ha hihetünk Saint-Priest gróf információinak, távozásának híre nem keltett nagy visszhangot a konstantinápolyi közvéleményben: „Alig hihető, hogy milyen csekély hatást okozott a hír. A hivatalban lévők részéről a legkevesebb erőfeszítést sem láttuk arra, hogy visszatartsák. Mindent igyekeztek megkönnyíteni. Az elmaradt fizetéseket azonnal rendezték, szinte siettetve a dolgot. A Tott báró távozásához való hozzáállásuk alapján magamra nézve is levontam a konzekvenciákat. Ugyanakkor annak örültem, hogy számos kitüntetéssel honorálták e katonatiszt itt végzett munkáját, amelyek szinte szertefoszlatják a gyanúját is annak, hogy a Porta már meg akart szabadulni tőle.”⁵⁰¹

Tott báró konstantinápolyi működésének bemutatása során nem szabad megfeledkeznünk arról a szakirodalomban gyakran felmerülő adatról sem, miszerint az ő nevéhez fűződik az 1767-es tűzvészben megrongálódott Palais de France, vagyis a pérai francia nagykövetség épületének felújítása is. Saint-Priest gróf 1769-ben elindította az újjáépítés tervét, de egészen 1774-ig, a háború végéig kellett várni, hogy a tényleges munkák elkezdődhessenek. Az új rezidencia a régi oszmán stílust elhagyva új, francia jellegű épület lett. Nem tudjuk pontosan, hogy az impozáns palota felújításában milyen szerepet

498 A diákokból egyszersmind tanárokat kialakító módszert sikeresen lehetne alkalmazni a nevelőházakban is. Jól megtanuljuk azt, amit tanítunk, és az önérzet bevonásával biztos sikert érhetünk el az oktatásban. (Tott báró jegyzete.)

499 Tott Emlékiratai 242.

500 Saint-Priest Aiguillonnak (Konstantinápoly, 1775. december 4.). CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 50 371.

501 Saint-Priest Aiguillonnak (Konstantinápoly, 1776. február 17.). CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 51 414–415. Zárójelentésében Saint-Priest gróf így magyarázta a báró távozásának körülményeit: „... on négligea de perfectionner les châteaux construits par M. de Tott; cet officier devint à charge, et afin d'éviter qu'il ne fut désagréablement renvoyé, je dus prendre sur moi de lui permettre de retourner en France. Cette retraite faite à propos, lui valut d'être traité honorablement par le Visir, en prenant congé de lui.” BNF, série Ms. N. A. Fr. 6530 *Mémoire présenté au Roi par le Comte de Saint-Priest à son retour en France* fol. 223.

játszhatott a báró, de feltételezhetően nem ő állhatott a tervezési és kivitelezési munkák élén, esetleg kisebb részfeladatokat bízhatott rá a nagykövet.⁵⁰²

Viszonylag keveset tudunk Tott báró konstantinápolyi tartózkodásának családi vonatkozásairól. A hosszú távollét után a házaspár 1769-ben találkozott ismét, és együttélésüknek hamarosan újabb gyermekáldás lett az eredménye. A pérai Sainte-Marie-Draperis-templom anyakönyve szerint második leányuk, Marie-Françoise, a későbbi La Rochefoucauld hercegné 1770. március 18-án vagy 19-én látta meg a napvilágot.⁵⁰³ Az anyakönyv szerint született egy ikertestvére is, aki valószínűleg nagyon fiatalon elhunyt. Tott báró hosszú távolléte és rengeteg elfoglaltsága miatt csak kevés időt töltött a családjával. A felesége a rossz nyelvek szerint sokkal többet költött, mint ameny-nyit a férje megkeresett. Mivel a báró 1769 után már nem kapott konzuli ellát-mányt, így gyakran került nehéz anyagi helyzetbe a felesége felelőtlen költe-kezése miatt. Ráadásul Madame de Tott igencsak nagyvilági életet élt, és híres szépsége sok rajongót vonzott a pérai európai körökből.⁵⁰⁴ A báró ekkor, 1775 júniusában hozta meg – valószínűleg nehéz szívvel – azt a döntését, hogy fe-leségét családjával együtt Franciaországba, annak lyoni családjához küldi.⁵⁰⁵

502 *Charles Pertusier*: Promenades pittoresques dans Constantinople et sur les rives du Bosphore tome II. Paris, 1815. „Promenade 14” 247., *Pierre Pinon*: Résidences de France dans l’Empire ottoman: notes sur l’architecture domestique. *Daniel Panzac* (szerk.): Les villes dans l’Empire ottoman tome II. Paris (CNRS), 1994. 71–72., *Jean-Michel Casa*: Le Palais de France à Istanbul, Un demi-millénaire d’alliance entre la Turquie et la France. Istanbul, 1995. 28–29., Enfants de langue et Drogmans (Catalogue de l’exposition au Palais de France à Istanbul du 25 mai au 18 juin 1995). Istanbul, 1995. 33., *Irini Apostolou*: L’orientalisme des voyageurs français au XVIIIe siècle, Une iconographie de l’Orient méditerranéen. Paris (PUPS), 2009. 243. Vö. *Shirine Hamadeh*: Ottoman Expressions of Early Modernity and the „Inevitable” Question of Westernization. *Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 63, No. 1 (Mar., 2004), 32–51.

503 *A. Mézin*: Les consuls de France i. m. 568.

504 Jean Raye de Breukelerwaert (1737–1823), holland naturalista és utazó 1773. július 27-i le-velének következő részlete jól megvilágítja a házaspár életének kevésbé ismert részleteit: „Ce Monsieur de Tott paroît infatigable, il rend redoutable l’approche des Turcs, il donne en même temps des marques de sa valeur à sa chère Epouse qui soutient je pense vigoureu-sement les assauts qu’on lui donne et remporte les fruits de sa victoire avec autant de volupté qu’il est nécessaire pour mettre son lutteur hors de combat; mais ne pourroit-on pas un peu douter si le cher mari fait toutes ces merveilles, etn’y auriez-vous pas une petite part, je me ressouviens du moins que vous en vouliez furieusement à cette belle Periotte: il faut avouer aussi que Raulin tache de s’attirer le Tu la voulus *Georges Dandin* de Molière; quelle idée de marier une femme jolie et qui sent en toute façon qu’elle est femme, et la laisser à Marseille pour s’en retourner en Turquie...” Breukelerwaert Weilernek (Schapenburg, 1773. július 27.). National Archief (Hága), Eerste Afdeling – Legatie Turkije n° 707/1.

505 A báróval baráti kapcsolatokat ápoló Vergennes gróf 1775. július 15-i levelében helyesli a döntést: „...c’est une vûe tres sage qui celle que vous formes Monsieur, de mettre dans vos affaires l’ordre dont elles sont susceptibles. Rien ne peut vous le faciliter plus que l’intention ou vous etes de faire passer en France Madame De Tott et votre famille, il est certain qu’eu egard au ton de luxe et de depense qui regne a Pera vous ne poves y faire aucune oeco-nomie si vous y avez une maison. Il y a quelque tems que M. Gerard me proposa de vous procurer un ordre de Roi pour obliger Madame de Tott a se rendre en France, je ne pus pas

Madame de Tott és gyermekei valószínűleg 1775. szeptember 12-én érkeztek meg Marseille-be,⁵⁰⁶ ahonnan hamarosan továbbutaztak Lyonba.⁵⁰⁷ A báró hazautazására a következő év elején került sor. 1776. február végén kelt útra Konstantinápolyból Szmürnába, ahonnan április 27-én indult tovább egy de Sade nevű kapitány parancsnoksága alatti fregatton Franciaországba.⁵⁰⁸

TOTT BÁRÓ ERŐDÍTMÉNYEI HADMÉRNÖKI SZEMMEL

Az orosz flotta Dardanelláknál tett 1770-es erődemonstrációja a kora újkori egyetemes hadtörténet kevésbé ismert fejezetei közé tartozik. A különféle nemzeti történetírások eltérően mutatják be a jelentőségét. A helyszín érdekessége főleg abból adódik, hogy később a romantikus utazók szinte megkerülhetetlen állomásává, illetve az első világháború elején fontos hadműveletek központi területévé vált. Lord Byron még úszva kelt át e misztikus földrészeket elválasztó tengersizoron, amelynek semleges státuszát később a világháborúkereskedelemben érdekelt nagyhatalmak igyekeztek minden nemzetközi szerződésben garantálni.⁵⁰⁹ A hely katonai értelemben vett stratégiai

---

adhérer a cette demande par la quelle est absolument contraire a nos regles et a nos usages, mais j'observai que votre autorité en qualité de mari suffiroit etant bien persuadé d'ailleurs que M. de Saint Priest ne vous refuseroit pas l'aide dont vous pourriés avoir besoin. Cette separation s'operant volontairement il y a loin de croire que Madame votre femme qui en connoit la reussite se pretera a vos arrangemens et quelle n'excedera pas les limites que vous lui prescrirés. C'est sur quoi je vous invite a bien prendre vos mesures car vous saves que son gout la porte a la depense." Vergennes Tottnak (Versailles, 1775. július 15.). AFV

506 „J'attens avec impatience l'arrivée à Marseille de Madame la Baronne de Tott, et de M. Hostier. Elle est fixée au 12 de ce mois." Ruffin Saint-Priestnek (Marseille, 1775. augusztus 30.). CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 237.

507 „Je suis arrivée ici comblée des bontés de Mr. le chevalier de Glandevier qui nous a amenés, et qui a tenu et tient encore lieu de pere a ma famille par ses attentions et ses conseils. Après des arrangemens toujours possibles pour une etrangere, je n'ai rien de plus pressé que de demander a votre excellence la continuation de sa protection et de ses bontés, que mon mari s'efforce de meriter par son travail et son zèle. (...) Je suis obligée de passer l'hiver ici ou ma soeur et mon pere qui vient d'arriver ne m'auoient pas retenue, si mes parents de Lyon où je dois m'etablir ne me l'avoient pas conseillé, et determinant l'avis de Mrs. Guys et Puros, a qui je suis recommandée. Je ne puis que me louer de tous ce qu'ils continuent de faire pour moi." Madame de Tott Aiguillon-nak (Marseille, 1775. október 2.). AMAÉ Personnel première série vol. 67 fol. 31.

508 Saint-Priest Aiguillon-nak (Konstantinápoly, 1776. március 4. és május 18.). CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 51 418.; 461. Vö. Thugut Mária Teréziának (Konstantinápoly, 1776. február 17.) HHuStA, Türkei II 66 (Berichte 1776) série Turcica 1776 fol. 39–42.

509 Lásd P.-H. Mischef: *La Mer Noire et les détroits de Constantinople* (essai d'histoire diplomatique). Paris (A. Rousseau), 1899.

jelentőségét pedig az 1915-ös év szomorú vérfürdője igazolta. Természetesen a korábbi korok is felismerték e természet által alkotott csodálatos védművek szerepét, és igyekeztek a korabeli technikai adottságoknak megfelelő kiegészítő erődítményekkel megerősíteni azokat. A Tott báró által épített erődök újabb láncszemként kapcsolódtak azon erődítmények sorába, amelyek a tengerszorosokat bevehetetlenné tették. Milyen volt a báró által emelt védművek valódi katonai értéke? Milyen szempontok alapján készültek, és mennyire feleltek meg a kor színvonalának? E kérdések megválaszolásához nagy segítséget nyújtanak azok a francia hadmérnöki leírások, amelyek néhány évtizeddel a báró működése után keletkeztek a helyszín részletes katonai feltérképezése során. Elsősorban az 1783-ban készült André-Joseph de La Fitte-Clavé-féle leírásra⁵¹⁰ és Félix de Beaujour későbbi megfigyeléseire⁵¹¹ támaszkodhatunk az erődök értékelésénél.

André-Joseph de La Fitte-Clavé (1740–1794) törökországi küldetésére Auguste de Choiseul-Gouffier (1752–1817) nagykövetsége idején került sor. A Krim-félsziget Oroszország általi 1783-as bekebelezése után a francia külpolitika igyekezett feleleveníteni az Oszmán Birodalommal való katonai együttműködés hagyományát. Korábban már felajánlották az oszmán kormánynak, hogy fiatal török katonatiszteket képeznének Franciaországban, de az ajánlat nem talált kedvező fogadtatásra Konstantinápolyban. Ezután került sor Antoine Chabaud hadmérnök küldetésére 1783-ban, aki egy Eynard nevű geográfussal elkészítette Ocsakov és Hotin erődítményeinek részletes felmérését. Ugyanekkor a nagyvezír tüzérségi oktatókat kért a francia kormánytól. Ezután XVI. Lajos kormánya egy igazi katonai missziót indított útnak André-Joseph de La Fitte-Clavé kapitány és Mathieu Dumas⁵¹² vezetésével. Egyik első feladatuk a Konstantinápoly környékén található erődök, köztük a Tott báró által építtetett védművek felmérése volt.⁵¹³ A felmérésből készült részletes, térképekkel ellátott jelentés kitűnő kontrollforrást jelent az egy évtizeddel korábban készült erődítmények katonai jelentőségének mérlegeléséhez.⁵¹⁴

La Fitte-Clavé jelentésének első részében a tengerszoroson való hajózás lehetőségét tárgyalja, kiemelve a törökök által a legutóbbi háború során kialakított új kikötőket. Az erődítményekről a szöveg „A Dardanellák védelmének aktuális helyzete” (*État actuel des défenses du passage des Dardanelles*) című része

510 SHD, série 1 M 1616 Reconnaissance militaire de la Fitte-Clavé (1784)

511 *Félix de Beaujour: Voyage militaire dans l'empire ottoman* (2 vol.). Paris, 1829.

512 Életéhez lásd *Souvenirs du lieutenant général comte Mathieu Dumas de 1770 à 1836 publiés par son fils* (3 vol.). Paris, 1839.

513 La Fitte-Clavé küldetéséhez lásd *Ferenc Tóth: Missions militaires françaises en Turquie à la fin de l'ancien régime: Le baron de Tott et La Fitte-Clavé (1769–1784). Frédéric Dessberg – Eric Schnakenbourg* (szerk.): *Les horizons de la politique extérieure française: Stratégie diplomatique et militaire dans les régions périphériques et les espaces seconds (XVIe–XXe siècles)*. Peter Lang Verlag (Bruxelles, Bern, Berlin, Frankfurt am Main, New York, Oxford, Wien), 2011. 274–282.

514 SHD, série 1 M 1616 Reconnaissances Turquie 1676–1784.

értekeznek. A régi és újabb építésű erődök mellett a jelentés bemutatja a Tott báró irányítása alatt épített védműveket is. Az általa elrendelt újítások és tüzéségi állások a vizsgálat idején már az enyészet martalékaivá váltak. A báró parancsára gyártott ágyútalpak szinte mind tönkrementek, és a kialakított ütegek állapota is siralmas volt. A báró nevét viselő erődítmény a jelentést író La Fitte-Clavé szerint szintén hagyott maga után kívánnivalót: „Ez nem más, mint egy tizenhárom löveges megerősített üteg, amelyet négy kis torony szegélyez. Ezekben kisebb tábori ágyúk foglalnak helyet. A mellvéd és a körfal kivitelezése nem túl jó kőművesmunka, de a hely kiválasztása mesteri. A tengerszoros meredeken uralja, és oldalról sem megközelíthető. A hajók ágyútüze csak a lőrések közötti falszakaszt érheti. Jobb lett volna, ha a mellvéd föld-sáncból készül, és az ágyúkat fölötte helyezik el. Ez a kis erőd sokkal jelentősebbnek tűnik a tengerszoros felől nézve, mint amilyen valójában. A behatoló hajók kénytelenek az európai oldal felé közelíteni és az elülső részüket az üteg felé fordítani. Az erőd ma szinte teljesen elhagyatottan áll, az építmények alaposan megrongálódtak, a tetők eltűntek. Található itt három, a használatban tönkrement tizenhárom és harminchat fontos ágyú és több öntvényhibásnak látszó löveg. Valamennyi ágyútalp törött vagy megrongálódott. Az erőd élén parancsnok áll, de külön legénysége nincs.”⁵¹⁵

A jelentés a következőkben kitér a védmű egyik legfontosabb feladatára, ami az európai oldalon fekvő úgynevezett Újvár melletti partszakaszon való partraszállás megakadályozása volt.⁵¹⁶ Végül a szöveg megállapítja, hogy a Dardanellákon található erődök kiválóan alkalmasak egy esetleges tengeri támadás megghiúsítására. Ugyanakkor La Fitte-Clavé felhívja a figyelmet az erődök és hálózatuk továbbfejlesztésének fontosságára. A legfőbb gondok az erődítmények igazgatásában és karbantartásában keresendők. A kormányzói hivatalt akkoriban főleg öreg és alkalmatlan tisztek töltötték be, akikkel a Portának vélhetőleg nem voltak komoly tervei. A jelentés boncolgatja továbbá az 1770-es orosz áttörés kudarcának okait is, bár itt a báró érdemeit nem is említi, és az áttörés megghiúsulását inkább Orlov gróf óvatosságának tudta be.⁵¹⁷

515 Idézi: *Tóth Ferenc: La guerre russo-turque (1768–1774) et la défense des Dardanelles, L’extraordinaire mission du baron de Tott.* Paris, 2008. 87.

516 „Il y a entre le château neuf d’Europe et celui cy, une anse très profonde et un mouillage pour les petits bâtiments; ce seroit un point de débarquement très commode et c’est apparemment une des raisons qui ont engagé à fortifier la hauteur; outre l’avantage de la position pour le tir sur l’entrée du canal, ce poste est encore essentiel à la défense de la côte et des environs du château-neuf.” Uo. 87–88.

517 „Il est certain que dans leur état actuel, les quatre châteaux seroient un obstacle méprisable pour une escadre et il n’est pas douteux que l’amiral Orlov, après avoir détruit la flotte ottomane à Tchesmé, n’eut pu forcer le détroit des Dardanelles. L’artillerie énorme dont on a donné le détail sous le feu des vaisseaux qui n’auroient à essuyer qu’une seule volée; on pourroit réparer ces forts, élever des parapets en gazon, monter cette artillerie sur des affûts de côte analogues à la forme des pièces et proportionnés aux efforts qu’ils éprouveroient; on pourroit encore multiplier les obstacles et établir d’autres batteries; celles qui ont été

La Fitte-Clavé jelentése elég kritikus hangvételben ábrázolja a Dardanellákön található erődítmények helyzetét. Szarkasztikus stílusa sokban hasonlít Tott báró emlékiratainak tónusához, amely nem sokkal a jelentés elkészülte után került nyomdába. Természetesen a francia hadmérnök tíz évvel későbbi véleménye az erődítmények helyzetéről nem kisebbíti a Tott báró által az orosz–török háború legkritikusabb időszakában véghezvitt tettek történelmi jelentőségét. Az oszmán védelmi rendszer gyenge pontjainak kihangsúlyozása – különös tekintettel a hanyag igazgatásra – politikai szempontból fontos: ezáltal La Fitte-Clavé felhívja a figyelmet a tengerszorosok komplex problémarendszerére, amely az 1780-as évek viszonylag eseménytelen időszakában a versailles-i kormányzat számára új perspektívákat nyitott. Ne felejtjük el, hogy a haditengerészeti minisztérium befolyásos körei ekkor már egyre nyíltabban latolgatták, hogy a francia külpolitika az Oszmán Birodalom mely részeinek elfoglalásából húzhatna hasznot.⁵¹⁸

A 19. századi francia kormányok is fontos szerepet tulajdonítottak a Dardanellák tengerszoros védelmi kérdéseinek, és időről időre felmérték az ott található erődítmények jelentőségét. A levéltárak kartondobozáiban található számos kéziratos jelentés mellett olyan útleírás-értékű szövegeket is fellelhetünk, amelyeket könyv formájában is kiadtak az egzotikus katonai témák iránt érdeklő olvasók számára. Ide sorolható a levantei francia konzulátusok és kereskedelmi kirendeltségek ellenőrzésével megbízott Félix de Beaujour 1829-ben megjelent „Katonai utazás az Oszmán Birodalomban” (*Voyage militaire dans l'empire othoman*) című munkája. E diplomáciai szolgálatban álló katonatiszt a korabeli Oszmán Birodalom jelentős területét bejárva számos érdekes védelempolitikai megállapítást tett ebben a munkájában. Tott báró tevékenysége talán azért is felkelthette az érdeklődését, mivel néhány évtizeddel korábban ő is hasonló közel-keleti diplomáciai kiküldetésben vett részt a levantei és barbáriai francia kirendeltségek ellenőrzése és megreformálása során. Amint a következő szövegrészlet jól mutatja, Félix de Beaujour Tott báró erődjeinek vizsgálata utáni véleménye sokban hasonlít La Fitte-Clavé-éhoz: „Tott báró erődje, amely az európai oldalon az Éléonte-fok felett található, és a két régebbi erődöt támogatja, nem más, mint egy tizenhárom löveges, a bejáratánál külön megerősített üteg, amelyet négy kis torony szegélyez. Az erőd egy magas csúcson, a tengerszoros bejáratával szemben, a Rhétée-fokkal átellenben áll. A védmű sehonnán sem közelíthető meg és a behatoló hajók kénytelenek az elülső részüket feléje fordítani. Magasságánál fogva a hajók ágyútüze csak a lőrések közötti falszakaszt érheti. Ez egy jól megtervezett építmény, és igazán kár, hogy a törökök hagyták lerombolni.”⁵¹⁹

---

préparées sur la pointe des Barbières et les hauteurs opposées sont fort bien emplacements, elles devraient être armées et entretenues.” Uo. 88.

518 Vö. François Charles-Roux: Le projet français de conquête de l'Égypte sous le règne de Louis XVI. Le Caire, 1929.

519 Félix de Beaujour: Voyage militaire dans l'empire othoman tome II. Paris, 1829. 490.

E szakértői vélemények ismeretében már jobban megérthetjük, hogy miért nem sikerült az 1770-es év nyarán az orosz hadiflottának a Dardanellákon való áttörést kiharcolni. A Tott báró által sebtében átépített erődítmények a tengerszoros mindkét partján a nyugat-európai színvonalú hadmérnöki teljesítményt jelezték, ami valószínűleg elgondolkoztatta az orosz hajóhad vezérkarát. A felizzított ágyúgolyók kilövésével és más elrettentő eszközök alkalmazásával pedig sikerült elriasztani a közelebb tévedt hadihajókat is. Ugyanakkor valószínűleg nem csak ezek az okok játszottak közre abban, hogy végül nem történt hevesebb összetűzés a parti erők és a győztes orosz hadiflotta között. Véleményünk szerint más szempontokat is meg kell vizsgálni az események hiteles értékelése érdekében. Először is az orosz flotta sok időt vesztett, amíg sor került a cesméi ütközetre (1770. július 6–7.) és a Dardanelláknál való áttörés első próbálkozásaira (1770. július 26-tól). A késedelem valószínűleg az orosz flotta vezetése habozásának vagy belső vitáinak tudható be: Elphinstone ellentengernagy az áttörést szorgalmazta, Orlov tengernagy pedig az oszmán főváros blokádja mellett állt ki. A három hét veszteség mindenképpen súlyosan érintette a támadás tervét, hiszen ezalatt a báró vezetésével sikerült a parti védelmet megerősíteni és átszervezni. Másrészt pedig az orosz flotta belső problémái sem elhanyagolandók, hiszen a több hónapja tengeren lévő és az összecsapásokban megsérült hajóknak minden bizonnyal nagy szükségük volt javításokra és utánpótlásra (élelmiszer, ivóvíz és hadianyag). Mindezt a balti-tengeri orosz kikötőbázisoktól több ezer kilométerre, ellenséges területen megoldani bizonyára nem volt könnyű feladat. Ezenkívül amennyiben a helyzet kritikusra fordult volna, nem lehetett kizárni a francia hadiflotta közbelépését sem. Ezt az orosz tengeri expedíció vezetői még a *Royal Navy* hathatós támogatása mellett sem merték megkockáztatni.

A Dardanellák megerősítése mellett – amint már szóltunk róla – a báró építtetett két erődöt a Boszporusz fekete-tengeri kijárata közelében is, amelyet a későbbi francia katonai szakértők szintén megvizsgáltak. A forrásaink között különösen érdemes szemügyre vennünk egy 1783-ból származó, térképekkel és rajzokkal ellátott jelentést. E név nélküli, de valószínűleg La Fitte-Clavé küldetéséhez kapcsolódó „A konstantinápolyi tengerszoros európai és ázsiai oldalán található várak és ágyúállások megtekintése” (*Visite des châteaux et batteries d'Europe et d'Asie sur le canal de Constantinople*) című szöveget Saint-Priest gróf egyenesen a hadügyi és külügyi államtitkárok figyelmébe ajánlotta, ami mutatja a téma kiemelt stratégiai jelentőségét.⁵²⁰

A jelentés szerint a vizsgált erődítmények jobbára csak megerősített és fedett ágyúállások voltak. Ebből következik az a megállapítás is, hogy egy komolyabb támadással szemben ez a védelmi rendszer nem bizonyulhatott kellően hatékonnak. Az erődök ellenállása főleg a tengeri támadások visszaverése esetén lehetett figyelemre méltó, de amint a partraszállás után nagyobb számú szárazföldi csapatokkal támadják őket, hosszabb távon nem lennének

520 Idézi: Tóth F.: *La guerre russo-turque* i. m. 106.

képesek azok feltartóztatására. Ennek oka főleg abban keresendő, hogy az erődök nem rendelkeztek élelmiszerraktárakkal és a vízellátásukat is csak egy külső, könnyen elpusztítható vízvezetékrendszer biztosította. Ezért a jelentést író hadmérnök az építészeti változtatások mellett javasolta, hogy feltétlenül építsenek magtárakat, kenyérsütődéket és víztároló ciszternákat az erődítmények belső részeiben. Ezáltal egy hosszabb ostromra is fel lehetne szerelni az építményeket. A Tott báró által építtetett erődök kiérdemelték a szakértő elismerését. Az európai erőd leírásánál hangsúlyozza, hogy – ellentétben a korábban ezen a helyen felépített erődítményekével⁵²¹ – a báró milyen mesterien választotta ki annak helyét: „Ezt az erődöt kiválóan helyezte el a szemben lévő párjával együtt, így a két erőd ágyútüze keresztezi egymást.” A Vauban erődépítészeti elveit jól ismerő szerző ezáltal elismeréssel adózik a báró helyzetfelismerő képességének. Az európai erőd egyébként három lövegsort foglalt magában, amelyek közül kettő fedetlen, egy pedig egy galériás beépített ágyúüteg volt. Ennek a használhatóságát elemezve a szemlélő hadmérnök kifejezi kétségeit is: „Ezen építmény belül kiváló kőművesmunka, és elég nagy helyet biztosít az ágyúk kezelésére is. Ugyanakkor egy komoly hiányosságot is felfedezhetünk: elég egy vagy két ágyúlövés, és a galériák megtelnek füsttel, ami elvakítja a tüzéreket, így azok néhány percig kénytelenek szüneteltetni a tüzelést; ez azért is hátrányos, mivel a célpontok gyorsak és mozgékonyak.”⁵²²

Ezen megfontolások után az ismeretlen szerző javasolja a mellvédek és kapuhidek megerősítését, amelyeket a védelem gyenge pontjainak tart. Az erőd bejárata és a vízutánpótlás megoldása jelentik számára a legnagyobb problémát: „Az erőd kútjának vize egy külső, részben fedetlen vízvezetéken keresztül érkezik. Nagyon könnyen megszakítható és más irányba vezethető a víz. Mindenképpen hasznos lenne egy víztároló ciszterna építése. Az erőd bejárata mellett található kaszárnyaépület, a világítótorony erődjéhez hasonlóan könnyű fedezéket biztosít a támadó ellenségnek.”⁵²³

Tott báró európai oldalon álló erődjének párja értelemszerűen azzal szemközt, a Boszporusz ázsiai partján helyezkedett el. Ennek szinte ugyanazok voltak az előnyei és a hátrányai, mint az európai erődnek. Az építmény négy, egymás felett elhelyezkedő lövegsorból állt, amelyek a szerző látogatása idején nem is tartalmaztak ágyúkat. A jelentésből kiderül az is, hogy az erőd még nem készült el teljesen, és a végső simítások az előző háború után, valószínűleg a báró távozása miatt félbemaradtak. A szerző a beépített galériás lövegsoroknál szintén hiányolta a füstelvezető szellőzőnyílásokat, amelyek akadályozták az ágyúk folyamatos tüzelését. A korabeli feketelőpor

521 A hely közelében fennmaradt bizánci erődítmények régészeti feltáráására vonatkozólag lásd *Alfonso Moreno: The Ancient Sanctuary at the Mouth of the Black Sea. Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, Vol. 77, No. 4 (Oct. – Dec., 2008) 655–709.

522 Idézi: *Tóth F.: La guerre russo-turque*. m. 107.

523 Uo. 107.

használatakor keletkező füstmennyeiség nagy problémát jelentett a szűk, belső terekben. A külső, emelt ágyúállásoknál ez a probléma értelemszerűen nem állt fenn, és azoknak viszonylag magas helyzeti előnyüknél fogva az ellenséges ágyútűztől sem kellett tartaniuk. A jelentést író hadmérnök javasolja a mellvéd magasságának csökkentését, hogy az ott elhelyezkedő ágyúkkal könnyebben lehessen lőni. Jó szemmértékkel egy kis dombocskát is észrevett az erőd közelében, amelyet valószínűleg az építést előkészítő földmunkák idején hordtak oda a báró macedón munkásai. Ez a felesleges domborzati elem veszélyes ágyúállást szolgáltathat az ellenséges erőknek egy esetleges ostrom alkalmával, ezért mindenképpen javasolta annak elbontását.⁵²⁴

Ezenkívül a jelentés felhívja a figyelmet az erőd bejárata átépítésének szükségességére is, és egy belső csatornázási rendszer kiépítését javasolja, amely lehetővé teszi az ivóvíz tárolását és a felesleges víz elvezetését. A tervzet kiter a lőporraktár biztonsági feltételeinek javítására és az erőd működőképességének általános logisztikai körülményeire (pl. hadianyag, élelmiszer, ivóvíz stb.). Mindezeket a jelentés szerzője a Boszporusz partján található összes többi erődre érvényes elvnek tartotta, és javasolta bevezetésüket: „Kíváncos volna valamennyi erődben ciszternát, élelmiszerraktárat és sütődét felállítani.” A lőszerraktár állapotát sajnos nem tudta felmérni, mivel egyszerűen nem tudott oda bejutni: „E helyeken való látogatásom során nem tudtam megtekinteni a lőporraktárak belsejét, mivel állítólag nem volt hozzájuk kulcsuk.”⁵²⁵

Végezetül megállapítható, hogy a jelentés fontos gyakorlati kérdéseket felvetve igyekszik tényszerű, valós képet festeni a boszporuszi erődök katonai jelentőségéről. Megállapítja, hogy a védelmi rendszert átépítésekkel és a tűzérősség technikai fejlesztésével olyan állapotba lehetne hozni, amellyel alkalmassá válna egy hosszabb ideig tartó szárazföldi és tengeri támadás feltartóztatására is. Az ellenséges csapatok partraszállásának megakadályozására a szerző szerint a tengerszoros két partján állomásozó parti őrcsapatokat kellene felállítani, amelyek az ostromlott erődöket is támogathatnák. A jelentés ezáltal hangsúlyozza a Boszporusz tengerszoros fekete-tengeri bejáratát biztosító átfogó védelmi rendszer felállításának szükségességét: „Ha a különböző javasolt intézkedések mellett még két katonai tábornok is felállítanának – az egyiket az európai, a másikat az ázsiai oldalon – egy esetleges partraszállás veszélye folytán, oly módon, hogy az erődítmények közötti szabad mozgást is sikerül fenntartani, akkor feltételezhetően az ellenség nem fogja megkockáztatni, hogy a konstantinápolyi tengerszoroson a Fekete-tenger felől kísérelje meg a támadást. Ehelyett egy sokkal nagyobb és kiterjedtebb hadműveleti tervet fog bevetni, amelynek csak mellékcsapásai lennének a tengerszoros erődjei.”⁵²⁶

524 Uo. 108.

525 Uo. 108.

526 Uo. 109.

Félix de Beaujour már említett munkája szintén érdekes megállapításokkal gazdagítja az erődök mintegy húsz évvel az előbbi jelentés utáni állapotára vonatkozó ismereteinket. E szerző a Tott báró által építtetett védműveket a Boszporusz bejáratánál található, úgynevezett világítótorony-erődökkel összevetve elismeréssel és kritikával vegyesen mutatja be: „A két erődítménytől mintegy fél mérföldnyire, a tengerszoros összeszűkülésének helyén áll Tott báró két erődje – az egyik az európai, a másik az ázsiai oldalon – mintegy 900 ölnyre egymástól. Mivel az ágyútűzük keresztezi egymást, úgy tekinthetünk rájuk, mint a Boszporusz Fekete-tenger felőli bejáratának kulcsaira. Az ázsiai oldalon álló erőd egy egyszerű reduta, amelyet négy egymásra épülő ágyúsor véd, az európai oldalon álló pedig egy három ágyúsoros védmű donzsonnal megemelve. E két erőd sokkal jobb helyzetű, mint a világítótoronyhoz építtetett erődök, de az ágyútűz elleni fedezékük nem elég megfelelő. Az építtető Tott báró szemére hányták azt is, hogy az erődök a környező magaslatoktól nem elég távoliak, valamint a tűzerejük sem elég jól elosztott: csak akkor képesek tüzelni a beérkező hajókra, ha közvetlenül eléjük értek, illetve elhagyták őket. Szerencsésebb lett volna, ha az ütegek a közeledő hajók elejére és hátuljára irányulnak, mivel a szél és áramlások segítségével gyorsan haladó hajók nyílsebesen haladnak el az erődök előtt. Az európai oldalon álló erőd egy ágyúsora beépített, kettő pedig fedetlen. Az előbbi kőből készült, kiváló galériás építmény, de megvan az a hátránya, hogy – mint a kazamatás ütegek általában – már az első sortűznél megtelik füsttel, amely elvakítja a tűzereket, ami annál kellemetlenebb, mivel a célpontjaik gyorsan mozognak. A fedetlen ütegek elrendezése megfelelő, de a tetőrészek rosszul feltöltöttek. Az ázsiai erőd ugyanolyan kazamatás ágyússorral rendelkezik, mint az európai. Három ágyúsora fedetlen, ám ebből kettő elég haszontalan, mivel nagyon nehéz tüzelni egy olyan hátrátolt védműből, amely egy másik védmű takarásában található.”⁵²⁷

TOTT BÁRÓ TÖRÖKORSZÁGI REFORMJAINAK VISSZHANGJA

Tott báró széles körű műveltsége és technikai tudása a törökök szinte vallásos csodálatát váltotta ki. Persze meg kell jegyeznünk, hogy az ágyúöntés és erődépítés terén képzetlen huszártiszt nem teljesen egyedül végezte kétségkívül hatékony és látványos tevékenységét, bár erről emlékirataiban szemérmesen hallgat. Így a későbbi korok politikusaihoz és médiasztárjaihoz hasonlóan minden dicsőséget saját magának vindikált és segítőjeként csupán egy

⁵²⁷ Beaujour, F. de: Voyage militaire i. m. 503–504.

névtelen személyt és két könyvet jelölt meg: Surirey de Saint-Rémy memoár-jait és az *Enciklopédiát*.⁵²⁸ A kétségtelenül jó műszaki érzékkel rendelkező és kiváló szervező Tott báró szerepe meghatározó volt a reformok véghezvitelében, ugyanakkor mindez nem feltételezi azt, hogy mindenhez kitűnően értett volna. Saint-Priest gróf emlékirataiban így jellemzi a báró képességeit: „Visszaemlékezései, amelyekről beszéltem, néhány résztől eltekintve tényesrűek, s elég jól bemutatják korunk török kormányzatát. Kiolvashatjuk belőle a szerző jellemének főbb vonásait, aki igen intelligens és a mechanika különböző területein is jártas, de mindenben csak felszínesen.”⁵²⁹

Tott báró törökországi tevékenysége óriási médiavisszhangot kapott a korabeli sajtóban. A külföldi francia nyelvű hírlapok (*gazettes*), amelyeket a francia királyi cenzúra nem tudott ellenőrizni, alig leplezett iróniával emlékeznek meg a francia katonatiszt szultáni szolgálatban töltött éveiről.⁵³⁰ Például a *Gazette d'Amsterdam* 1770. december 3-án így tudósított a báró sikereiről: „Egyébként pedig egyfolytában öntik az új ágyúkat és a topcsi basinak ezerötszáz különféle kaliberű ágyút kell előállíttatnia. Thot lovagot (sic!) bízták meg ezzel a munkával, amelynek ezután minden egyes részfolyamatát ő kísérte figyelemmel.”⁵³¹ A francia királysággal szemben kritikus – főleg egykori hugenotta emigránsok leszármazottai által szerkesztett – hírlap ezt követően rendszeresen beszámolt a báró munkáinak alakulásáról, a leggyakrabban az orosz–török háborúval foglalkozó cikkek első oldalán.⁵³² Természetesen nem meglepő, hogy a hivatalos franciaországi sajtó mélyen hallgatott a báró törökországi tevékenységéről. A nevét csak Franciaországba való visszatérése után – pontosabban 1776. július 14-én, amikor a királynak ünnepélyesen bemutatották – ismerhette meg a hírlapolvasó közönség.⁵³³

A széles körű sajtóvisszhang következtében Tott báró hamarosan egész Európában ismertté és gyakran legendás, emberfeletti képességekkel rendelkező személyiséggé vált. Az oszmán hadsereg modernizálásában játszott szerepe természetesen eléggé megosztotta a korabeli közvéleményt. Amíg a francia külpolitika támogatói üdvözölték a munkáit, addig az orosz elit és a

528 „Ayant enfin trouvé jour à proposer quelques améliorations dans l'artillerie ottomane, j'offris à la Porte le baron de Tott, revenu des Dardanelles, pour établir une fonderie de canons, et surtout donner à l'armée des pièces légères, montées sur des affûts bien faits et servies par des canonniers mieux exercés. Le baron de Tott fut agréé. On voit dans ses Mémoires qu'il établit une fonderie à Constantinople, sans en avoir jamais vu auparavant, et uniquement guidé par l'étude de cet objet dans l'Encyclopédie.” *Saint-Priest, c. de: Mémoires i. m. tome II.* 146.

529 *Saint-Priest, c. de: Mémoires i. m. tome I.* 146.; 125.

530 A korabeli sajtóra vonatkozóan lásd: *Les Gazettes Européennes de langue française (XVIIe–XVIIIe siècles)*, Table ronde internationale Saint-Étienne, 21–23 mai 1992. Saint-Étienne, 1992.

531 *Gazette d'Amsterdam* (1771. január 18.).

532 Uo. 1771–1775.

533 „Le Baron de Tott, Brigadier des Armées, à son retour de Constantinople, a eu l'honneur d'être présenté au Roi, le 14 de ce mois, par le Comte de Vergennes, Ministre et Secrétaire d'Etat au Département des Affaires Etrangères.” *Gazette de France* (1776. július 17.).

II. Katalint támogató írók és gondolkodók élesen támadták személyét. Jó példát szolgáltatnak erre Voltaire Nagy Katalin cárnővel folytatott levelezésének rá vonatkozó lapjai.⁵³⁴ Mint ismeretes, a cárnő komolyan tervezte Konstantinápoly elfoglalását és a görög császárság Romanov-dinasztia általi újrakezlesztését. Miután mindezen tervek megvalósulásának valószínűsége egyre csökkent, Tott báró a cárnő haragjának egyik célpontjává vált; ebben Voltaire részéről is igen aktív támogatást talált. Amint az első sajtóhírek megjelentek François de Tott konstantinápolyi reformjairól, Voltaire rögtön kifejezte megdöbbenését az orosz uralkodónőnek írt 1770. november 20-i levelében: „Franciaként nagyon lesújtott a hír, hogy egy Tot lovag (sic!) erősíti a Dardanellákat. Hát ide jutottak a franciák, akik egykor az első keresztes hadjáratot indították! Mit szólna ehhez Bouillon Gottfrid, ha e hír eljutna hozzá oda, ahová már senki nem küld híreket?”⁵³⁵ Következő leveleiben Voltaire igyekezett kifejezni az orosz hadak sikerébe vetett nagyfokú bizalmát. 1771. február 1-jén például így mérlegelte a hadviselő felek helyzetét a cárnőnek: „Az Ön birodalma ereje teljességében virul, miközben Musztafáé egyre gyengül. Még Tot lovag sem mentheti meg azt a pusztulástól.”⁵³⁶ A báró egyre inkább úgy jelenik meg Voltaire-nél, mint a történelmi fejlődés folyamatát akadályozó anakronisztikus személyiség. E kép uralja 1771. április 30-i levelét is: „Nem tudom, Tot lovag lenne-e a világ legjobb tüzére, de abban bízom, hogy az oszmán trón, amelyet legkevésbé sem szívelek, nem jut világuralomra.”⁵³⁷

Természetesen időről időre a cárnő válaszai is megérkeztek Ferney-be, Voltaire otthonába. E levelekből árad a törökök és a franciák elleni gyűlölet, az utóbbiakat az anyanyelvén gúnyosan csak „Welsch”-eknek (németül: gall) nevezi. Tott báró reformjai különösen felbőszítették a cárnőt, aki 1771. március 14-i levelében már előrevetíti a báró szomorú végét is: „Uram, a Musztafa zsenialitását dicsérő Welschek vajon hasonlóan vélekednek-e a vitézségéről is? Ebben a háborúban eddig nem láttam mást ebből, mint hogy levágatta néhány vezír fejét, és nem tudta visszatartani a konstantinápolyi csőcseléket, hogy a szeme láttára ne verjék el a port az európai nagyhatalmak követein. Mindeközben az enyémet a Héttoronyba záratta: a bécsi internuncius belehalt a sérüléseibe. Ha ebből áll a zsenialitás, akkor kérem az egek urát, hogy mentsen meg attól, és hagyja az egészet Musztafára no meg Tott lovagra, a támaszára. Ez utóbbit nemsokára úgyis megfojtják; Mahomed vezírt is

534 Voltaire Nagy Katalin cárnővel folytatott levelezésének kiadására vonatkozólag lásd *Christoph Paillard*: *Ingérence censoriale et imbroglio éditorial. La censure de la correspondance de Voltaire dans les éditions in-8° et in-12° de Kehl. Revue Voltaire N°7* (2007) Paris (PUPS) 275–309.

535 *Voltaire*: *Correspondance* tome X. Paris (col. Pléiade), 1986. 486. (a továbbiakban: Voltaire Pléiade).

536 Uo. 601–602.

537 Uo. 613.

megfojtották, hiába mentette meg a szultán életét, és hiába volt az uralkodó veje.”⁵³⁸ Két hónappal később, 1771. május 31-i levelében II. Katalin elégedetten nyugtázza, hogy Tott báró reformjai ellenére az oszmán hatalom kénytelen volt a korabeli nemzetközi jog (*jus gentium*) normáihoz alkalmazkodni: „Láthatólag a törökök nem nőttek nagyobbra Tott úr ágyúitól, mivel végül csak szabadon bocsátották a rezidensemet, aki, ha a portai miniszterek szavának hihetünk, nemsokára osztrák területre ér.”⁵³⁹

1772-től Voltaire árnyaltabban fogalmaz, kiemelve Tott báró tehetségét is, ugyanakkor nem mulasztja el felhívni a figyelmet törökországi reformjainak negatív hatására is. 1772. január 1-jén a francia *Enciklopédia* Oroszországra vonatkozó cikkeire reagálva így ír a cárnőnek: „... az oroszországi cikkek – még a Tott úr által öntött ágyúk ellenére is – emelik a kiadvány nívóját. Ez a Tott úr egyébként igen értelmes ember. Kár érte, hogy Musztafa mellé állt.”⁵⁴⁰ Ugyanezen érvelés mentén a filozófus 1773. augusztus 12-i levelében már szembeállítja Tott báró zsenialitását az oszmán hadvezetés ostobaságával: „A zseniális Tott lovag nem is hadmérnök, mégis megerősíti az Égei-tenger és a Pontus-Euxinus⁵⁴¹ partján lévő helységeket, noha Musztafa és a nagyvezír még azt sem tudják, hogy e tengereket így hívták valaha.”⁵⁴² A hasonlatokkal Voltaire persze sokkal inkább a törökök tehetetlenségét, mint a báró érdemeit szerette volna kihangsúlyozni. Három hónappal később, 1773. november 19-én még egy epigrammára is ihlették a báró török reformjai. A vers születése egyébként összefüggésben állt a neves katonai gondolkodó, Jacques Antoine Hyppolite de Guibert (1743–1790) *Essai général de tactique* című híres művével. A párizsi szalonokban nagy sikert arató munka 1772-ben jelent meg.⁵⁴³ Az akkoriban mellőzött Voltaire a következő csípős versikét faragta, amelyet Claude-Henri de Fuzée de Voisenonnak írt egyik levelében küldött el:

„Menj pokolba gaz könyvárus,
Vigyed Tacticádat Tott lovagnak,
Ki Sabaoth nevében marsoltatja a’ Törököket.
Ő az ki ágyúval rakván meg a Dardanellt,
Tanítja a hitetleneket a’ keresztények megölésére.”⁵⁴⁴

538 Voltaire: Œuvres complètes tome LXVII. Lettres de l’Impératrice de Russie et de M. de Voltaire. Paris, 1784. 149. (a továbbiakban: Voltaire 1784).

539 Uo. 164.

540 Voltaire Pléiade tome X. 918.

541 A Fekete-tenger régi neve.

542 Voltaire Pléiade tome XI. (Paris, 1987) 436.

543 Az epigramma keletkezésére vonatkozólag lásd *Azar Gat: A History of Military Thought from the Enlightenment to the Cold War*. Oxford University Press, Oxford, 2001. 51–53. A munka újabb kiadása: *Jacques Antoine Hippolyte de Guibert: Essai général de tactique*. Paris (Economica), 2004.

544 « Allez, au Belzébuth détestable libraire,
Portez votre Tactique au chevalier de Tot;
Il fait marcher les Turcs au nom de Sabaoth.

II. Katalin a következő levelében (1774. január 7.) ismét a nagyorosz hatalmi fölény szellemében írt a francia–oszmán katonai együttműködésről és a báró reformjairól: „Lehetséges, hogy a szultán egy kiváló szellem, de ettől függetlenül öt éve csak vereséget szenved, hiába oszt neki tanácsokat Saint-Priest úr és Tott úr, aki majd megszakad az ágyúöntés és a tüzerképzés terhei alatt. Hiába ruházzák fel kaftánokkal és hermelinokkal, a török tüzéség nem lesz sem jobb, sem képzetebb, de mindezek csak gyerekességek, amelyeknek sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonítanak, mint amennyit megérdemelnek. Már nem tudom, hol olvastam, de a Welschekre nagyon is jellemző ez a fajta szellemiség.”⁵⁴⁵

1773-ban az orosz cárnőnek váratlanul egy belső problémával kellett szembenéznie: a Pugacsov-féle felkelés újabb kihívást jelentett a háború folyamatos terhei mellett. Voltaire élénk fantáziája nemsokára összekapcsolta a parasztvezér és Tott báró katonai reformjait: „A január 19-i levele alapján (...) megismerhettem Pugacsov urat. Valószínűleg Tott lovag eszelte ki ezt a tréfát.”⁵⁴⁶ A cárnő a válaszában szellemesen utasítja vissza a furcsa feltételezést: „Uram, csak a hírlapok verik nagydobra ennek a gazember Pugacsovnak az ügyeit, akinek nincsen sem közvetlen, sem közvetett kapcsolata Tott úrral. Olyannyira hidegen hagynak az egyikük ágyúi, akár a másikuk mesterkedései. Egy közös azonban van Pugacsov és Tott urak között: amíg az egyik naphosszat a kenderkötelét fonogatja, addig a másik a selyemzsinórjával játszik.”⁵⁴⁷ Voltaire 1774. május 7-i levelében egyetértően válaszol a cárnő felvetésére: „... nekem pedig Ferney-ben kell meghalnom, miközben szent fogadalmakat teszek, hogy a törökök veszítsenek, hogy Tott báró ágyúi besüljenek és hogy Pugacsov urat mihamarabb felkössék.”⁵⁴⁸

Végül 1774. július 21-én megszületett a háborút lezáró kücsük–kajnardzsi béke.⁵⁴⁹ A báró neve ezt követően eltűnt a hírlapokból, noha törökországi tevékenysége hosszú ideig emlékezetes maradt. 1774. október 19-én Voltaire ezekkel a szavakkal ajánlott a cárnő figyelmébe egy ifjú nemest: „Őfelsége nem lepődhet meg azon, hogy ilyen szenvedélyesen kíván a szolgálatába lépni. A békejobb, amelyet a szultán volt kegyes nyújtani, nagyon lesújtotta, mivel egyebek közt szándékában állt, hogy Konstantinápoly térképét felvázolja, valamint Tott lovag terveit megghiúsítsa.”⁵⁵⁰

C'est lui qui, de canons couvrant les Dardanelles,

Dans leur propre science instruit les infidèles. »

Voltaire *Pléiade* tome XI. (Paris, 1987) 520. Vö. *Horbulák Zsolt*: Tóth Ferenc báró élete és munkássága. Fórum 2007/1. 133–134. (A magyar szöveg báró Lakos János fordítása.)

545 Voltaire 1784, 287.

546 Voltaire *Pléiade*, XI 623.

547 Voltaire 1784, 291.

548 Voltaire *Pléiade*, XI 678.

549 *Bély, L.*: Les relations i. m. 575.

550 Voltaire 1784, 297.

Kis irodalomtörténeti kitérőnk talán nem volt haszontalan, hiszen jól mutatja a Tott báróhoz kapcsolódó számos legenda és tévhit keletkezésének folyamatát. Egyrészt Voltaire és II. Katalin levelezésében a kereszténység ellen harcoló, később is visszatérő ördögi szerep egyik látványos megnyilvánulását láthatjuk. Másrészt pedig a orosz oldalra tévedt tehetség képét fedezhetjük fel benne. Mindenesetre a báró emblematikus személye egyfajta bűnbaknak is számított a korabeli közvélemény számára. Ez is segített kedvezőbb színben feltüntetni a francia királyság ellentmondásos keleti politikáját. A korabeli hírlapoknak köszönhetően az orosz–török háború híres-hírhedt hőse mindenképpen óriási ismertségre tett szert, amely később hozzájárult emlékiratainak frenetikus sikeréhez is.⁵⁵¹ Joggal lehetne megkérdőjelezni a korabeli sajtó forrásainak hitelességét, de nagyon nehéz feltárni azokat. A hírek jelentős része hivatalos úton a konstantinápolyi követségektől származott, amelyek vezető diplomatái rendszeresen tájékoztatták kormányzataikat a fontosabb katonai eseményekről. A francia követség mellett Thugut báró császári követ is folyamatosan küldött híreket a báró reformjairól Mária Teréziának.⁵⁵² Híre egész Európában elterjedt, és néhány év múlva a szentpétervári császári követ, Joseph Clemens Kaunitz gróf már a török hadseregben játszott reformjaival példálózott az egyik levelében.⁵⁵³ Feltételezhetően az angol, holland és svéd követségek is hasonló híradásokkal szolgáltak, amelyek egy része nyilvánosságra került. De a diplomáciai levelezések mellett – amelyek csak a jéghegy csúcsát jelenthették – számolnunk kell a konstantinápolyi külképviseltek körül tevékenykedő titkos ügynökök, kémek, tolmácsok és titkárok igen kiterjedt körének információhordozó szerepével is.⁵⁵⁴

551 Vö. *Henry Laurens*: Les origines intellectuelles de l'expédition d'Égypte. Paris–Istanbul (Éditions Isis), 1987.

552 Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Bécs), Staatenabteilung. Türkei II – 56–66. (Berichte, Weisungen 1770–1771), Turcica (1770–1776).

553 „Dem General Bauer, welcher wie alle fremde den Russen ein Stachel im Auge ist, wird wieder überhaupt, besonders aber vom Potemkin ungemein wohl begegnet. Bei Gelegenheit einer Maschine, so er neuerlich zu Stand gebracht, um mehr Wasser in die Garten von Czarskoesello zu schaffen, hat er von der Kaiserin 5000 Rubel mit der Versicherung einer noch mehreren Probe der Kaiserlichen Zufriedenheit erhalten, man sagt, dass er in seinem Fache nämlich dem Geniewesen hier dermalen eben so unentbehrlich ist, als es Mr Tott bei türkischen Armée gewesen.“ Joseph Clemens Graf Kaunitz gróf Wenzel Anton Fürst Kaunitz hercegnek, (Szentpétervár, 1777. szeptember 6.). ÖStA, HHStA, Staatenabteilung. Russland II. Kt. 53. N 35. fol. 127v. Olga Khavanova (Moszkva) szíves közlése.

554 *Philip Mansel*: Constantinople, City of the World's Desire 1453–1924. London, 1995. 189–219. Vö. *Kerekes Dóra*: Diplomata és kémek Konstantinápolyban. Budapest (L'Harmattan), 2010.

6. EGYIPTOM

„Ha tengerészet és manufaktúrák nélkül, illetve egyedül a termőföldjére utalva Egyiptom ilyen gazdag, akkor képzelje el, Uram, hogy milyen lehetne egy felvilágosult nép kezei között. (...) Uram, e javak egyáltalán nem képzeletbeliek. Egyiptom hosszú évszázadokon keresztül bővelkedett bennük. Egy bölcs igazgatás visszaadná neki mindazokat a kincseket, amelyekkel a természet elhalmozta. Ilyenek voltak, Uram, az ország kereskedelmének viszonyosságai az ókori időktől napjainkig. A dicsőséges korszaka adhat fogalmat arról, milyen lehet még ez az ország.”

*Savary: Lettres sur l'Égypte*⁵⁵⁵

Illusztráció: Gíza látképe a piramisokkal (A báró vázlata alapján készült metszet.)

555 Claude-Étienne Savary: *Lettres sur l'Égypte* tome III. Paris, 1785. 89–90.

VISSZATÉRÉS FRANCIAORSZÁGBA

Hosszú tengeri útja után Tott báró 1776. június 27-én érkezett meg Párizsba. A Franciaországba visszatérő egykori krími konzul ekkorra már világhírű személyiség volt. Hiába próbálta eltitkolni a versailles-i kormányzat a krími küldetésének valódi célját és konstantinápolyi katonai teljesítményét, a báró olyan neves katonai szakértőként tért vissza, akinek szakmai kompetenciáját senki sem vonhatta kétségbe. A keleti sikereivel még a fővárosi köröktől való nyolcéves távollét hátrányát is ellensúlyozni tudta. Pedig a politikai helyzet ezalatt alaposan megváltozott. Egykori protektora, Choiseul herceg kegyvesztett, chanceloup-i birtokára száműzött arisztokrataként már nem tudott segíteni rajta, ugyanakkor a külügyi tárcát egyik korábbi támogatója, Vergennes gróf nyerte el 1774. július 21-én. Az *ancien régime* korában a fényes karrier egyik előfeltétele volt, hogy az illetőt bemutassák a királynak és ismerje a versailles-i udvar belső köreit. Amint erről a *Gazette de France* 1776. július 17-i száma tudósított, Tott bárót a külügyminiszter három nappal korábban személyesen mutatta be a királynak: „A Konstantinápolyból visszatért Tott bárót, a királyi hadseregek brigadérosát az a megtiszteltetés érte, hogy e hónap 14. napján Vergennes gróf, a külügyek kabinetjének minisztere és államtitkára, bemutatta a királynak.”⁵⁵⁶

Az ekkortájt viszonylag békés Európában Vergennes grófnak egy új nemzetközi válsággal kellett szembenéznie: az amerikai angol gyarmatok lázadásával kialakult helyzettel. A hétéves háború tengerentúli kudarcaiért Anglián való revansért áhítozó francia közvélemény egyébként nagy szimpátiával viseltetett az amerikai angol gyarmati felkelők iránt. A neves drámaíró Beaumarchais 1776 februárjában kiadta a jelmondatot: „Segítenünk kell az amerikai felkelőknek!”⁵⁵⁷ Ezért nem meglepő, hogy a jó amerikai kapcsolatokkal rendelkező Barbeu-Dubourg doktor levélben azt javasolta Benjamin Franklinnek, kérjék fel François de Tottot, hogy vegyen részt katonai szakértőként az amerikai függetlenségi háborúban. Az 1776. június 29-i keltezésű levelében így érvelt Barbeu-Dubourg: „Két olyan férfiú között maradt a választásunk, akikhez hasonló harmadikat nehezen találhatnánk. Az egyikük Du Coudray úr,⁵⁵⁸ akiről már fentebb írtam Önnek, és aki iránti tiszteletem

556 „Le Baron de Tott, Brigadier des Armées, à son retour de Constantinople, a eu l'honneur d'être présenté au Roi, le 14 de ce mois, par le Comte de Vergennes, Ministre et Secrétaire d'Etat au Département des Affaires Etrangères.” *Gazette de France*. Paris, 1776. 265.

557 Bély, L.: *Les relations* i. m. 616.

558 Philippe Charles Jean-Baptiste Tronson du Coudray (1738–1777), francia hadmérnök, a tüzéség és aknaismeret szakértője. Főbb művei: *Discussion nouvelle des changemens faits dans l'artillerie*. 1766.; *Artillerie nouvelle, ou Examens des changemens faits dans l'artillerie française depuis 1765*. Amsterdam, 1772.; *Mémoire sur la meilleure méthode d'extraire et de raffiner le salpêtre*. Uppsala et Paris: Ruault, 1774.; *Mémoire sur la manière dont on extrait en*

csak egyre nő. A másik Tot lovag (sic!), aki tegnapelőtt érkezett meg Konstantinápolyból, ahol a hírlapok jelentései szerint a törökök tüzéségét irányította igen nagy sikerrel, illetve ágyúöntödéket alapított, ütegeket és erődöket építtetett, különösen a Dardanellák tengerszoroson, amelyet megvédett az akkoriban a Földközi-tengeren mindenható oroszok támadásával szemben. A szakmabéliek nem tekintik olyan nagyon kiemelkedőnek, mint az Törökországban tapasztalható volt, ugyanakkor nem gondolom, hogy haszontalan volna, ha elküldeném Önhöz. Addig is megpróbálom a tőlem telhető legjobban az Ön érdekeit képviselni, de elképzelheti, hogy mindkettejük mindent meg fog tenni, hogy a lehető legdrágábban fizessék meg őket. Tot lovag biztosan felemlegeti majd, hogy milyen haditetteket hajtott végre.”⁵⁵⁹

Sajnos nem rendelkezünk adatokkal arról, hogy milyen tárgyalások folyhattak Benjamin Franklin és Tott báró között. Mindenesetre az tény, hogy sok magyar származású francia huszártiszt harcolt az amerikai függetlenségi háborúban. A legismertebbek közülük Kováts Mihály,⁵⁶⁰ Benyovszky Ferenc⁵⁶¹ és Pollereczky János László⁵⁶² voltak. A későbbiekben a báró idősebbik leánya, Sophie de Tott szoros barátságot alakított ki a párizsi amerikai nagykövettel, Thomas Jeffersonnal, akivel annak távozása után is levelezést folytatott.⁵⁶³ François de Tott életpályája azonban más irányba mutatott ebben az időszakban: az Újvilág helyett ismét a mesés Kelet egyik legizgalmasabb országa, Egyiptom irányában tervezte jövőjét.

Az Oszmán Birodalom egyik leggyengébb láncszemének tekintett Egyiptom ekkoriban már a nagyhatalmi tervezgetések középpontjában állt. Korábban Richelieu bíboros, a filozófus Leibniz⁵⁶⁴ és Choiseul herceg is komoly terveket szőtt az egyiptomi francia befolyás növelésének szükségességéről.⁵⁶⁵ Choiseul herceg már Saint-Priest gróf 1768. júliusi konstantinápolyi nagyköveti utasításaiba is beleszötte az Egyiptommal szembeni különleges

---

Corse le fer de la mine d'Elbe, d'où l'on déduit une comparaison de la méthode catalane en général avec celle qui se pratique dans nos forges. Paris, 1775. 1777-ben önkéntesként csatlakozott Washington seregéhez, de a Schuylkill folyón való átkelés során balesetet szenvedett és életét vesztette.

559 *André Lasseray*: Les Français sous les treize étoiles 1775–1783. Mâcon–Paris, 1935. 519–520.

560 *Antall József*: Kováts Mihály, az amerikai szabadságharc magyar hőse. Modell és valóság I. Budapest, 1994. 129–135.

561 *Eugene Pivány*: Hungarian–American Historical Connections from Pre-columbian Times to the American Civil War. Budapest, 1927. 27–28.

562 *Zachar József*: Pollereczky János őrnagy az amerikai függetlenségi háborúban. Hadtörténelmi Közlemények, 1980. 293–310.

563 *Stephen Fineberg*: The Music of Thomas Jefferson's Greek. The Classical Journal vol. 88 N° 4 (Apr.–May 1993) 361–362.

564 *Mémoire de Leibniz, à Louis XIV, sur la conquête de l'Égypte* (édition critique par M. de Hoffmans). Paris, 1840.

565 Lásd ehhez: *Albert Vandal*: Louis XIV et l'Égypte. Paris, 1889., *François Charles-Roux*: Les origines de l'expédition d'Égypte. Paris, 1910. (továbbiakban: Charles-Roux 1910), *Ahmed Youssef*: La fascination de l'Égypte, du rêve au projet. Paris, 1998., *Jean Meyer – Jean Tarrade – Annie Rey-Goldzeiguer – Jacques Thobie*: Histoire de la France coloniale (2 k.). Paris, 1991., *Henri*

francia külpolitikai meggondolásokat.⁵⁶⁶ Chanteloup-i száműzetése alatt Choiseul megosztotta egyiptomi terveit egyik bizalmasával, Talleyrand-nal, aki néhány évtizeddel később, 1797. július 3-án így emlékezett vissza erre: „Choiseul herceg úr, aki századunk leginkább jövőbe látó elméje volt, már 1769-ben előre látta Amerika és Anglia szétválását, féltette Lengyelországot a szétdarabolódástól, és igyekezett tárgyalásokkal elérni, hogy Egyiptom Franciaországhoz való csatolásával olyan nyersanyagokhoz és kereskedelemhez juthassunk, ami az elveszett amerikai gyarmatainkat pótolhatná.”⁵⁶⁷ Amint ebből láthatjuk, a francia külpolitika Egyiptom iránti érdeklődését elsősorban gazdasági és kereskedelmi célok motiválták.

Egyiptom elfoglalásának terve az 1768–74-es orosz–török háború után került ismét előtérbe. A kücsük-kajnardzsi békeszerződés nyilvánvalóvá tette az Oszmán Birodalom hanyatlásának elkerülhetetlen tényét, az európai nagyhatalmak pedig megpróbálták a közel-keleti erőviszonyok megváltozását a saját hasznukra fordítani. A birodalom területén megforduló kereskedők, utazók és diplomaták még határozottabban idézték fel az egyre gyengülő és megújulásra képtelen oszmán hatalmi rendszer képét, amely hamarosan végleg eltűnik a történelem színpadáról. A dragomán Charles Fonton⁵⁶⁸ például így jellemezte 1774-ben a törököket: „Egy babonák által irányított nép, amelyet elvakít a fanatizmus, lealjasít a tudatlanság és amely nem ismer más törvényt, mint a saját akarata, más szabályt, mint az igénye és más féket, mint a despotizmusa.”⁵⁶⁹ Saint-Priest gróf – a korabeli konstantinápolyi francia nagykövet – nem kevésbé szarkasztikusan nyilatkozott az oszmán belpolitikai helyzetről: „Nehéz kifejezni azt az alantasságot, amelybe ez a kormányzat került. A Nagyúr csak sétával tölti az idejét, és teljesen alkalmatlannak tartják az államügyek irányítására. A jazidzsi efendi és a főlovászmester, akik valaha szolgák voltak, de ma kegyencek, összefogtak a nagyvezírrrel és a reisz efendivel, és a hatalmat e négy személy bitorolja. Az előbbi kettő a gyorsan

Dehérain: Figures coloniales françaises et étrangères. Paris, 1931., *Jacques Frémeaux: La France et l'Islam depuis 1789.* Paris, 1991. stb.

566 „L'Égypte est déjà dans l'état d'une indépendance caractérisée; les Tartares de Crimée sont bien près de secouer le joug, puisqu'il ne tient qu'au pouvoir de destituer les khans; ces deux puissances s'établiront vraisemblablement sur les ruines de l'empire ottoman et c'est de ce côté qu'on pourrait peut-être porter ses vues. Le reste n'offre qu'incertitudes et confusion.” Idézi: *François Charles-Roux: Le projet français de conquête de l'Égypte sous le règne de Louis XVI.* Le Caire, 1929. 7.

567 Uo. 9.

568 Charles Fonton (1725–1785 után) a francia király első dragománja és fordító-titkára. A francia szolgálatban álló Fonton család tagjaként neves orientalista és fordítókarriert futott be. Lásd *Marie de Testa – Antoine Gautier: „Les drogman au service de la France au Levant” és „Quelques dynasties de drogman” című tanulmányait a Revue d'Histoire Diplomatique folyóiratban (n° 105 1991, 5–99).*

569 AN, AE BIII 270 *Mémoire joint à la lettre de Charles Fonton du 3 oct. 1774* Idézi: *Edhem Eldem: Les négociants français à Istanbul au XVIIIe siècle: d'une présence tolérée à une domination imposée.* François Crouzet (szerk.): *Le négoce international XIIIe–XXe siècle.* Paris (Economica), 1989. 182.

felkapaszkodottak általános jellemvonásait mutatja: hiúság, kapzsiság és tudatlanság.”⁵⁷⁰

Nem meglepő, hogy az Oszmán Birodalom felosztására irányuló első tervek éppen a diplomáciai körökből érkeztek. Természetesen az Egyiptom elfoglalását célzó ötletek is hasonló gondolatokból eredtek. Saint-Priest gróf az emlékirataiban egyébként saját magának tulajdonította a tervet. A következő szövegrészlet nemcsak a terve létrejöttének, hanem utótörténetének részleteibe is bevezet minket: „Az oszmán kolosszus összeomlásának lehetősége nem tűnt számomra elképzelhetetlennek, így elkezdtem tanulmányozni, hogy melyik darabja felelne meg leginkább Franciaországnak. Ekkor vettem szemügyre Egyiptomot, a leggazdagabb, legkönnyebben meghódítható és talán legkönnyebben is megtartható országot. Úgy gondoltam, egyetlen más hatalom sem tudna e téren Franciaországgal versengeni: a Földközi-tenger medencéjében rendelkezésünkre állt Toulon hadikikötője és egy seregnyi hadihajó, amelyek akár két hét alatt elérhettek Alexandriáig. A legfélelmetesebb riválisunk Anglia volt, de ennek hajóhada legfeljebb egy hónap alatt érhetett odáig, ami lehetetlenné tette, hogy megakadályozza a tervünket. Azt is figyelembe vettem, hogy gyakorlatilag az összes amerikai gyarmatáru megtalálható ott, különösen a cukornád, amellyel Egyiptom egész Konstantinápolyt egyedül látta el. A fekete rabszolgák ott tízszer olcsóbbak, mint Amerikában. Végezetül pedig a Vörös-tengeren felállítandó flottával Franciaország az angoloknál és többi európai hatalomnál is kedvezőbb kereskedelmet alakíthatna ki Indiával. Írtam erről egy emlékiratot, amit elküldtem az udvarnak. Ott kell lennie valahol a külügyi osztály levéltárában, ahol az 1770-es év iratai között hagytam. Azóta megtudtam, hogy Napóleon 1798-ban elolvasta a szövegemet, de akkorra már a francia haditengerészet túlságosan gyenge volt egy ilyen mérvű haditerv végrehajtásához, és hiába sikerült a látszat ellenére Nelson hibájából elfoglalni, a Köztársaság elveszítette ezt a fontos hódítást a tengeri túlerő miatt, amely megakadályozta, hogy újabb csapatokat szállítsunk oda.”⁵⁷¹

Tehát a külügyi levéltárban már 1770 óta őrizték Egyiptom elfoglalásának tervezetét. François de Tott valószínűleg Saint-Priest gróf elkötelezett híveként ismerhette meg az egyiptomi tervet és vált a gyarmatosítás elkötelezett hívévé. Ahogy François Charles-Roux történész Choiseul herceg gondolatainak újjászületését vélte látni Saint-Priest gróf eszméiben, úgy nem túlzás azt állítani, hogy Tott báró egyiptomi tervei az utóbbiak egyenes ági leszármazottai voltak.⁵⁷²

Mindezek mellett nem szabad megfeledkeznünk a korabeli orientalizmus francia irodalomra és közéletre gyakorolt hatásáról sem. A Kelet mesés

570 Saint-Priest Aiguillon hercegnek (Konstantinápoly, 1774. augusztus 17.) CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 49 338.

571 *Comte de Saint-Priest: Mémoires* tome I. Paris, 1929. 138–139.

572 *Charles-Roux, F.: Le projet français* i. m. 11. Vö. *Christophe Paillard: Tott au pays de Toth. Égypte dans la pensée stratégique française à l'aube de la Révolution. Orages. Littérature et culture 1760–1830*, vol. 6 (2007) 131–132.

világa elbűvölte az írókat, akik számtalan műben örökítették meg az európaiak által egyre jobban megismert különleges kultúrákat. A prózaírók szinte ontották a keleti témájú műveket. Közülük a legismertebbek Montesquieu *Perzsa levelek* (*Lettres persanes*) és *A törvények szelleméről* (*De l'esprit des lois*) című műve, Voltaire *Zadig*-ja és egyéb keleti történetei, d'Argens márki *Kínai levelei* (*Lettres chinoises*) vagy Diderot és Raynal abbé *Két India története* (*Histoire des deux Indes*) voltak. Átlagosan minden ötödik korabeli regény története keleti témájú volt, vagy keleti helyszínen játszódott.⁵⁷³ A regényeken kívül hasonlóan fontos közvélemény-formáló szerepe volt az útleírásoknak és a tudományos munkáknak is.⁵⁷⁴ A filozófusok vitáinak egyik kedvenc témája volt a keleti despotizmus eszméje, amelynek megítélése erősen megosztotta az értelmiségi köröket. Egyesek valóságos ideológiai fegyvert igyekeztek belőle kovácsolni a gyarmatosítás érdekében, mások Vergennes gróf politikáját marasztalták el vele.⁵⁷⁵

Egyiptom elfoglalásának terve nem csak a franciákat foglalkoztatta. Más korabeli európai tengeri hatalmak, például Dánia is aktívan érdeklődött iránta. Több dán expedíció is útnak indult Egyiptomba, nagy valószínűséggel azért, hogy előkészítsék egy későbbi hódítás tervét. Franciaország nagy riválisa, Anglia szintén komoly közel-keleti terveket dédelgetett, különösen indiai kereskedelmének megerősítése céljából. 1775. március 7-én Warren Hastings⁵⁷⁶ bengáli kormányzó kölcsönös szabad hajózási egyezményt kötött Muhammed Bej Abu Dahab⁵⁷⁷ egyiptomi bejjel, amely lehetővé tette az angol áruk szabad szállítását Szuezből Kairóba, előrevetítve a szuezi csatorna megépítésének

573 Lásd ehhez: Marc Crépon (szerk.): *L'Orient au miroir de la philosophie, Une anthologie*. Paris, 1993.; Helens Desmet-Gregoire: *Le divan magique, L'Orient turc en France au XVIIIe siècle*. Paris, 1980.; Marie-Louise Dufrenoy: *L'Orient romanesque en France, 1704–1789* (2 vol.). Montréal, 1946–47.; Jean Goldzink (szerk.): *Voltaire – Zadig et autres contes orientaux*. Paris, 1990.; Alain Grosrichard: *Structure du sérail, La fiction du despotisme asiatique dans l'Occident classique*. Paris, 1979.; Clarence Dana Rouillard: *The Turk in French History, Thought, and Literature (1520–1660)*. Paris, é. n. (kb. 1938).

574 Benoît de Maillet: *Description de l'Égypte*. Paris, 1735. (Vö. *L'abbé Le Mascrier: Description de l'Égypte* (2 vol.). La Haye, 1740.); Benoît de Maillet: *Idée du gouvernement ancien et moderne de l'Égypte avec la description d'une nouvelle pyramide, et de nouvelles marques sur les moeurs et usages des habitants de ce pays* (2 vol.). Paris, 1743.; Carsten Niebuhr: *Description de l'Arabie, d'après les observations faites dans le pays même et d'autres pays circonvoisins*. Copenhague, 1772.; Frédérique Norden: *Voyage en Égypte et en Nubie*. Copenhague, 1723. stb. Vö. Irini Apostolou: *L'Orientalisme des voyageurs français au XVIIIe siècle: une iconographie de l'Orient méditerranéen*. Paris (PUPS), 2009.; Jean-Joël Brégeon: *L'Égypte de Bonaparte*. Toulouse (Perrin), 1998. 49–56.

575 Jean Meyer – Jean Tarrade – Annie Rey-Goldzeiguer – Jacques Thobie: *Histoire de la France coloniale* tome I. Paris, 1991. 164.

576 Warren Hastings (1732–1818), brit gyarmati vezető. 1750-ben lépett a Kelet-Indiai Társaság szolgálatába, és később Bengál kormányzója (1772), majd pedig India főkormányzója (1773–1785) lett. Rendbe tette a gyarmatok pénzügyeit, és igyekezett megvédeni az indiai őslakosok nyelvét és kultúráját. Tevékenységét Angliában sok kritika érte, ezért 1785-ben lemondott.

577 Abu'dh-Dhahab (Muhammed bej), Egyiptom kormányzója 1773-tól 1775-ben bekövetkezett haláláig.

tervét is.⁵⁷⁸ Tott báró ottjártakor így jellemezte a kairói kereskedelem helyzetét: „A kultúra és a kereskedelem összefonódik, valamennyi egyiptomi város köré ipar települ, amely fejlődik és hasznot hoz. Ugyanakkor Kairó előnyeit nem csak Egyiptom élvezi, kereskedelme mindkét féltekét összeköti: naponta láthatjuk az utcáin összetorlódott tevéket, amelyek Európa és az Indiák áruit szállítják, és a Madrasz, illetve Marseille jelzésű málhák találkozáspontja mintha az univerzum központját jelölné ki.”⁵⁷⁹

Az Egyiptom elfoglalására irányuló francia terveket a tengerészeti minisztérium főtisztviselője, Saint-Didier⁵⁸⁰ koordinálta. Minisztere, Bourgeois de Boynes gróf⁵⁸¹ felkérésére 1774-ben feljegyzést készített az Oszmán Birodalom hanyatlásából származó esetleges előnyökről. Ebben a szövegben így érvelt a fáraók földjének meghódítása mellett: „Minden általam szerzett híradás, amelyet a levantei kereskedelem igazgatásában megőszült, következőképpen e birodalom tartományait jól ismerő személyektől kaptam, és saját tapasztalataim alapján is azt hiszem, hogy Egyiptom számunkra az egyetlen sikeresen, könnyen és biztosan gyarmatosítható terület. E feltételezés alapján javaslom Egyiptom elfoglalásának esetleges tervét e mostani helyzetben a kormányzat figyelmébe, hogy megtárgyalja annak előnyeit és akadályait, és előkészítse az eszközeit, ha e vállalkozást kivitelezhetőnek és elfogadhatónak ítélné meg.”⁵⁸²

AZ ÚJ KÜLDETÉS

Amikor tehát Tott báró konstantinápolyi reformjai után visszatért Franciaországba, az egyiptomi hódítás terve már komolyan foglalkoztatta

578 *François Charles-Roux*: Autour d'une route, L'Angleterre, l'isthme de Suez et l'Égypte au XVIIIe siècle. Paris, 1922. 48.

579 Tott Emlékiratai 269.

580 Jean-Charles-Nicolas-Amé Cardin de Saint-Didier, Sisteron-ban született 1740-ben. Miután a király költségén keleti nyelveket tanult, 1756-ban a tengerészeti minisztérium szolgálatába állt. Itt Legay nagybátyja, a konzuli iroda főtisztviselője mellett tevékenykedett, akinek hivatalát 1782-től át is vette. Korábban nápolyi konzulként is szolgált. Fontos szerepet játszott a levantei karavánok visszasságainak felszámolásában és megbízottként részt vett Bauffremont-Listenois herceg 1766-os tuniszi missziójában. 1793-ban vonult nyugállományba.

581 Pierre-Étienne Bourgeois de Boynes (1718–1783), a Law Bankház egyik vezetőjének fiaként a párizsi parlament hivatalnokaként kezdte pályáját 1739-ben. 1754-ben a király Franche-Comté intendánsának nevezte ki. Pályája csúcsán, 1771-ben elnyerte a tengerészeti és gyarmatügyi minisztériumi tárcát, amelyet 1774-ben bekövetkezett kegyvesztéséig sikeresen vezetett. A nevéhez fűződik Benyovszky Móric (1746–1786) madagaszkári és Yves Joseph de Kerguelen de Trémarec (1734–1797) indiai-óceáni expedícióinak támogatása.

582 *Charles-Roux, F.*: Le projet français i. m. 15–16.

a versailles-i kormányzat bizonyos köreit. Nem tudjuk pontosan, hogyan és mikor avatták be e tervekbe, mindenesetre Saint-Priest gróf jóváhagyásával 1776-ban egy részletes emlékiratot nyújtott be a külügyi és a tengerészeti minisztériumoknak, amelynek címe a következő volt: *Az Oszmán Birodalom természeti és politikai helyzetelemzése és annak Franciaországgal kapcsolatos következtetései* (*Examen de l'état physique et politique de l'Empire ottoman et des vues qu'il détermine relativement à la France*). A törökországi reformjainak kudarcán és a törökök hálátlanságán mélységesen felháborodott Tott báró e munkájában már az Oszmán Birodalom közeli végét jósolta: „Hogyan is lehetne nem észrevenni Európában azt, hogy a Török Birodalom a végét járja? Nem volt még egy olyan történelmi esemény, amelyet biztosabb előjelek kísérték volna, és amely Franciaország külpolitikai céljai és kereskedelmi érdekei szempontjából előnyösebb lehetne. Ugyanakkor két választás előtt állunk: igyekezzünk-e megakadályozni az Oszmán Birodalom összeomlását, vagy próbáljunk-e meg hasznót húzni belőle?”⁵⁸³

Az Oszmán Birodalom összeomlása számos kockázattal járt a francia érdekek szempontjából. Franciaország elsősorban a levantei kereskedelemben játszott előnyös helyzetét veszíthette el, amelynek súlyos gazdasági következményei lehettek volna. Ennek ellensúlyozására – Tott báró érvelése alapján – csakis az Egyiptom meghódításával járó előnyök lehettek képesek: „Mi lesz majd a jelentősége e kereskedelem fenntartásának, amikor a törökök kénytelenek lesznek visszahúzódni Ázsiába, és már nem kell tartanunk a Törökország európai területeit meghódító más hatalmak konkurenciájától, és saját kezünkbe vehetjük a levantei kereskedelem termékeinek hasznosítását? Egy egyiptomi gyarmat Őfelsége és politikája számára egyaránt előnyösnek tűnik. Csak egy pillantást kell vetni Egyiptom térképére ahhoz, hogy felismerjük az Európához, Ázsiához, Afrikához és az Indiákhoz viszonyítva egyaránt kedvező fekvéséből adódó világkereskedelmi központ létrehozásának lehetőségét. Kedvező égöv és talaj, melyet a legcsodálatosabb folyók öntöznek, mindez a legváltozatosabb, leggazdagabb és legértékesebb termékeket nyújthatja számunkra. Afrika legkeletibb sarkában Etiópiát érinti, a Földközi-tengeren és a Vörös-tengeren keresztül Európához és Ázsiához kapcsolódik, a Bab-el-Mandeb-szoroson⁵⁸⁴ keresztül pedig az Indiákhoz vezet innen az út. Egyedül Franciaország képes itt egy olyan gyarmatot létrehozni, fenntartani és megőrizni, amely a legnagyobb gazdagság forrása lehet azáltal, hogy egy hajózható csatornával köti össze a Vörös-tengert a Nílus egyik folyóágával. De anélkül, hogy ilyen nagyszabású terveken törnénk a fejünket, Egyiptom jelenlegi helyzete is elegendő előnyt nyújthat a francia kereskedelem számára, és

583 Uo. 18.

584 A Vörös-tengert az Indiai-óceánnal összekötő és az ázsiai Arab-félszigetet Afrikától elválasztó tengerszoros.

a Nagy Kairótól Szuezig vezető járható szárazföldi útvonalak is lehetővé tennék az indiai kereskedelem kiaknázását.”⁵⁸⁵

Az új tengerészeti miniszter, Sartine gróf⁵⁸⁶ és főhivatalnoka, Saint-Didier nagy örömmel fogadták Tott báró beadványát. Ugyanakkor a külügyminiszter, Vergennes gróf mereven elzárkózott az Oszmán Birodalom integritását veszélyeztető tervek elől. Saint-Didier-t hamarosan megbízták egy részletes munka kidolgozásával, amelyet *Megjegyzések Egyiptomról (Observations sur l'Égypte)* címmel 1776 augusztusában tett le Sartine gróf íróasztalára.⁵⁸⁷ E munkájában Saint-Didier részletesen tárgyalja az Egyiptom elfoglalásából adódó kedvező lehetőségeket. A térség legfontosabb előnye a földrajzi fekvésében rejtett, amelyet Tott báró is kiemelt már: „Vessük szemeinket Egyiptom földrajzi elhelyezkedésére! A Földközi-tenger és a Vörös-tenger között, Afrika keleti végén helyezkedik el, ott, ahol a Szuezi-földsoros összeköti Ázsiával. Így egyaránt közel van az afrikai, európai és ázsiai áru piacokhoz. Afrika különféle vidékei egyaránt elhalmozzák kincseikkel Egyiptomot, nem beszélve a marokkói, az algíri, tuniszi és tripoli királyságok karavánjairól és mindarról a sok gazdagságról, amit Etiópia és Abesszínia nyújt neki.”⁵⁸⁸

Egyiptom igazi gazdaságpolitikai jelentősége abban rejtett, hogy rajta keresztül nagymértékben le lehetett rövidíteni az India felé vezető utat: „Egyiptomi gyarmatunk lehetővé tenné, hogy az angolokénál kedvezőbb áron vásárolhassuk meg az indiai termékeket, amelyeket az első időszakban olcsóbban adhatnánk tovább az európaiaknak, mint ők, hogy megszerezzük az elsőbbséget. Nyissuk meg a szuezi kikötőt az indiaiaknak, tárgyaljunk az uralkodóikkal, indítsunk hajókat az áruikért, és hamarosan az angolok nem fogják bírni a versenyt és otthagyják az országot, melynek kereskedelmét nem tudják megnyerni. (...) Általában tizenöt-husz nap alatt lehet elhajózni Provence kikötőiből Alexandriába. A Níluson Alexandriából Kairóba három-négy napig tart az út: a tevéken hordott áruk két nap alatt érnek Kairóból Szuezbába. A tevéket addig használjuk, amíg meg nem nyitják újra a régi csatornát, amely a Nílust kötötte össze a Vörös-tengerrel.”⁵⁸⁹

Az ambiciózus tervekhez azonban szükség volt azok katonai megvalósításának részletes kidolgozására is. Amint mondani szokás, az ördög ezekben a részletekben lakozott... Először is az expedíció igen költségesnek ígérkezett. Másodsorban pedig Anglia részéről komoly fenyegetettség volt várható,

585 Charles-Roux, F.: Le projet français i. m. 19–20.

586 Antoine-Raymond-Jean-Galbert-Gabriel de Sartine, Alby grófja, 1722-ben született Barcelonában. 1774-től 1780-ig tengerészeti miniszter. A forradalom idején emigrált Spanyolországba és 1801-ben hunyt el.

587 Charles-Roux, F.: Le projet français i. m. 21.

588 Uo. 24.

589 Uo. 25., Vö. A. H. Lybyer: The Ottoman Turks and the Routes of Oriental Trade. The English Historical Review Vol. 30 No. 120 (Oct., 1915) 585., John Baldry: The Yamani Island of Kamaran during the Napoleonic Wars. Middle Eastern Studies, Vol. 16, No. 3 (Oct., 1980), 246–247.

hiszen e tengeri nagyhatalom minden olyan kezdeményezést határozottan megakadályozott, amely a Földközi-tenger medencéjében kialakult politikai egyensúly megbontására irányult. Ugyanakkor az amerikai gyarmataival egyre élesedő konfliktusba keveredett Anglia elleni fellépésre keresve sem lehetett volna jobb időpontot találni. Ezt találóan jegyezte meg Saint-Didier főhivatalnok is a fent említett munkájában: „Ki gondolná, hogy ebben a helyzetben az angolok be mernének avatkozni a Mediterráneumban? Kellőképpen leköti őket a gyarmataikon folyó zavargás, pénzhiánnyal küszködnek, és egyre kevesebb a hitelük; hogyan tudnának így felszerelni legalább ötven hadihajót egy bizonytalan vállalkozáshoz? Honnan vennének hozzájuk matrózokat? Minden a tervük végrehajtása ellen szólna, és a londoni kabinet nem merné azt megkockáztatni.”⁵⁹⁰

A terv végrehajtása terén Saint-Didier számított még a szövetséges Spanyolország segítségére is. 1761. augusztus 15-én a francia és a spanyol uralkodó szövetségi szerződést kötött, melynek célja az angol tengeri hatalom elleni közös fellépés volt. A Bourbon-család e két ágának összefogását a francia történetírás „Családi Paktum”-nak (*Pacte de Famille*) is nevezi.⁵⁹¹ Az egyébként egészen a francia forradalomig kiválóan működő Bourbon együttműködés Choiseul herceg személyes diplomáciai sikere volt. Saint-Didier kilátásba helyezte továbbá azt a lehetőséget is, amely szerint Spanyolországot a Tuniszi Alkirálysággal vagy Kréta szigetével kárpótolhatnák az Oszmán Birodalom felosztásában való fegyveres közreműködéséért. Másfelől viszont éppenséggel az Oszmán Birodalom részéről is lehetett ellencsapásra számítani, amit a tervezet szerzője, Saint-Didier a korabeli közvéleményben elterjedt vélekedések hatására teljesen mellőzött. Így írt erről az általa végletekig leegyszerűsített, ám korántsem mellékes témáról az említett munkájában: „Ha a franciák már elfoglalták Egyiptomot, akkor a törökök is a kezükben lesznek, elég, ha a kávé és a rizs birodalmi szállítási útvonalaira gondolunk. Másrészt pedig lehetőség lesz különféle engedmények kérésére is. Szerződni lehetne velük például segítségnyújtásra az oroszok ellen, ha azok megpróbálnák a fekete-tengeri tengersizoron vagy a Dardanellákon keresztüli behatolást. Ehhez akár néhány hadihajó is elegendő lehetne.”⁵⁹²

A Saint-Didier-féle tervezet másik gyenge pontja abban a naiv érvelésben rejlett, amely az oszmán megszállás alól felszabadítandó arab népek támogatásában bízott. A következő szövegrészletet akár a későbbi francia forradalmi és napóleoni háborúk felszabadítási propagandájához is hasonlíthatnánk: „Egyszerű és az egyiptomi népek erkölcsiéhez illő törvények, igazságos kormányzat, néhány helyi méltóság számára nyújtott hivatal vagy ajándék, a tulajdonviszonyok biztonsága és annak garanciája lehetnének azok a biztos eszközök, amelyekkel Franciaországhoz lehetne kötni ezeket az évszázadokon át

⁵⁹⁰ Uo. 30.

⁵⁹¹ J. Béranger – J. Meyer: La France dans i. m. 235–236.

⁵⁹² Charles-Roux, F.: Le projet français i. m. 32.

a legkegyetlenebb zsarnokság igája alatt nyögő, és most végre fellélegző népet. Az Egyiptomból nyert javak lennének Franciaország jutalmai a lakosságnak nyújtott jótéteményeiért, akiket az egymást követő despoták láncaitól megszabadítva, a nemzethez csatolna. Az ország népe visszanyerné oly sokáig elfeledett jogait, szemtanúi lehetnének egy termékeny királyság virágzásának, amely az államkincstárnak biztos bevételt, a tehetetlen nemzeteknek pedig sajnálkozást hozna.”⁵⁹³ E francia forradalom előtti, ám mégis forradalmian új hangvételű diskurzus azért is figyelemre méltó, mivel egy leendő gyarmat lakóinak követel jogokat a felvilágosodás politikai eszméinek nevében. A paradoxonon alapuló eszme bukását később világosan láthatjuk Bonaparte Napóleon egyiptomi expedíciója példáján, ahol az arab lakosság egyértelműen elutasította a francia hódítók felvilágosult eszméit.⁵⁹⁴

Egyiptom meghódításának valódi tétje a levantei francia kereskedelem megőrzése volt az Oszmán Birodalom esetleges felbomlása után. A preventív jellegű hódítások tervezését egy Konstantinápoly ellen irányuló orosz támadás híre gyorsította fel. A másik okot Saint-Didier szerint az amerikai kontinensen bekövetkezett változások szolgáltatták. Az amerikai angol gyarmatok lázadása egy napon példa lehet az Újvilágban található francia gyarmatok lakóinak is az anyaországtól való elszakadásra. A gondolatmenetet folytatva, Saint-Priest Egyiptom elfoglalásával látja pótolhatónak a jövőben esetleg kieső amerikai gyarmatokat: „Akkor pedig Franciaország örülhet majd, hogy előre látta ezt a forradalmat és szerzett egy szinte karnyújtásnyira lévő, gazdag gyarmatot, amely ellát majd minket cukorral, indigóval és csaknem az összes amerikai gyarmatárúval.”⁵⁹⁵

Saint-Didier aggodalma a hétéves háború után megmaradt amerikai francia gyarmatok miatt nem volt teljesen alaptalan. A legértékesebbek közülük az úgynevezett „cukorszigetek” néven emlegetett Francia Antillák (Guadeloupe és Martinique) voltak, amelyek gazdasági súlya a drága cukorszállítmányok miatt igen jelentősnek számított. Természetesen az amerikai angol gyarmatok mintájára itt is elképzelhető volt egy olyan fordulat, amelyben függetlenné vagy „autonómmá” válnak, vagy éppen egy másik nemzet gyarmatvilágához csatlakoznak, amelyre – ismerve Anglia tengerentúli ambícióit és a hétéves háború gyarmati szakaszának eseményeit – könnyen sor kerülhetett volna. Ez a fordulat Franciaországot a legfontosabb gyarmatárui – köztük a kávé, a kakaó és a cukor – forrásától fosztotta volna meg, amelyek fogyasztása ebben az időben kezdett tömegméretűvé válni.⁵⁹⁶

Egyiptom elfoglalásának tervéről egyébként még II. József társuralkodó császárral is egyeztettek, annak 1777-es franciaországi látogatása alkalmával.

593 Uo. 35–36.

594 *Henry Laurens*: *Le royaume impossible, La France et la genèse du monde arabe*. Paris (Amand Colin), 1990. 16–20.

595 Uo. 39.

596 *Jean Tarrade*: *Le commerce colonial de la France à la fin de l’Ancien Régime: L’évolution du régime de « l’Exclusif » de 1763 à 1789* tome I. Paris, 1972. 15.

Ebben az időszakban Saint-Priest gróf konstantinápolyi francia nagykövet éppen egy versailles-i látogatáson vett részt, és személyesen is találkozott Mária Terézia fiával. A találkozást egy körülbelül kétórás megbeszélés követte, amelyen szó esett Egyiptom francia meghódításának tervéről.⁵⁹⁷ Később, 1782-ben II. József maga javasolta Breteuil márkinak az Oszmán Birodalom leggazdagabb tartományának elfoglalását.⁵⁹⁸

Európa egyik leghatalmasabb területi és politikai entitásának, a Német-római Birodalom uralkodójának hallgatólagos beleegyezésén felbátorodva Saint-Didier már bátran javasolhatta Tott bárót a levantei francia érdekeltségű kereskedelmi kirendeltségek és diplomáciai képviselők (franciául *échelles*⁵⁹⁹) főellenőri hivatalára, amelyhez egy titkos megbízatás is járult: „Még ha az egyiptomi terv a jelen helyzetben kivitelezhetetlennek bizonyulna is, lehetséges, hogy egy napon foglalkozni kell vele. Ezért bátorodom javasolni Őméltóságának, hogy nevezze ki Tott báró urat a levantei képviselőink főellenőri tisztségére, amelynek szükségességét már a király elé terjesztettük. Tott báró úr tehetsége és rangja alapján kiválóan alkalmas erre a feladatra. Az általános utasításai mellé egy titkos mellékletet csatolhatnánk, amelyben megbízhatnánk, hogy mérje fel Egyiptom elfoglalásának lehetőségét, a partraszállásra legalkalmasabb helyeket, az ország erőviszonyait, valamint tervezze meg azokat az erőket, amelyeket Franciaország bevethetne egy expedíció során. Javasolhatnánk neki, hogy térképezze fel a tengerparti városokat, a támadás és a védelem eszközeit együtt tervezze meg; röviden megkapná az Egyiptom elfoglalása, megtartása és kormányzása előkészítéséhez szükséges utasításokat. Tott báró ismeri a kereskedelmet, rendelkezik tengeri és szárazföldi hadmérnöki és tüzérségi tapasztalattal, és ismeri az ország nyelvét: egyedül ő lenne képes egy ilyen kényes küldetés végrehajtására.”⁶⁰⁰

Tott báró tehetségét és alkalmasságát a versailles-i kormányban is elismerték. Utóbbi a későbbi utasításaiban (*Mémoire pour servir d'instructions au baron de Tott*, 1777. április 14.) így indokolta, hogy éppen őrá esett a választás: „Őfelségének úgy tetszett, hogy nem találhat alkalmasabb személyt Tott bárónál, a hadserege brigadérosánál. Tott úr sokáig Törökországban szolgált, amivel kiérdemelte Őfelsége oszmán Portán tevékenykedő nagykövetének a bizalmát, és jól ismeri az ország nyelvét és szokásait. Így Őfelsége rábízta a levantei és barbárai⁶⁰¹ francia képviselők főellenőri tisztségét.”⁶⁰²

597 Murphy, T. O.: Charles Gravier i. m. 319–320.

598 Uo. 318. Lásd a következő fejezetben.

599 Az *Échelle du Levant* kifejezést a levantei francia kereskedelmi kirendeltségek gyűjtőfogalmaként használták sokáig.

600 Charles-Roux, F.: *Le projet français* i. m. 39.

601 A Barbária, más néven « barbareszk partvidék » elnevezést a korabeli észak-afrikai tengerparti területekre (mai Marokkó, Algéria, Tunézia és Líbia) alkalmazták.

602 Idézi: *Christophe Farnaud*: *Culture et politique: la mission secrète du baron de Tott au Levant (1776–1779)*. *Mémoire de maîtrise préparé sous la direction de Jean Meyer*, Université de Paris-Sorbonne (Paris IV), 1988. (a továbbiakban: Farnaud) 36.

Tott báró egyiptomi titkos küldetése ellen egyedül a külügyminisztérium részéről érkezett ellenvetés. Vergennes gróf – Tott báró korábbi támogatója – külügyminiszterként mélyszélesen elítélte az Oszmán Birodalom integritása ellen irányuló terveket, így ellenezte a keleti hódításokat és az oszmán baráti viszony felmondását. Saint-Priest gróf sem felhőtlen örömmel vette tudomásul, hogy egykori beosztottját főellenőri tisztségben fogja viszontlátni diplomáciai állomáshelyén. Emlékirataiban meglepő módon mégis Vergennes gróf rosszindulatának tulajdonította, hogy Tott bárót nevezték ki az ő működési területén lévő érdekeltségek főellenőrének: „Ami Vergennes urat illeti, nemsokára ő is kimutatta a foga fehérjét. Azzal kezdte, hogy felbízta Sartine urat, a tengerészeti minisztert, hogy nevezze ki a levantei francia képviselők főellenőrének Tott báró urat, akitől már szeretett volna megszabadulni. Ez a katonatiszt a török háborút lezáró békekötés után tért vissza Franciaországba, miután a törökök számára feleslegessé vált. Vergennes már régóta ismerte, hiszen vele együtt érkezett Konstantinápolyba, amikor nagykövetnek kinevezték. Nemsokára eléggé megneheztelt rá, mivel túl hevesnek és kevésbé simulékornak találta, s ezért nem akarta alkalmazni. (...) Franciaországba való érkezésemkor nagyon megdöbbsentem, hogy egy sokáig az én beosztottnaként tevékenykedő tisztet neveztek ki az általam irányított francia levantei kereskedelmi érdekeltségek működésének ellenőrzésére. Ez igazából nagyfokú illetlenség volt, hiszen talán bárki alkalmasabb lett volna a feladatra, mint ő: a kereskedelemben járattan volt, rendezetlen anyagi ügyekkel, és ő maga is csak inkább szétzilálhatta, mintsem rendbe tehetné volna az ottani gazdasági ügyeinket. Annyit tudtam csak elérni, hogy az ellenőri tevékenysége ne terjedjen ki Konstantinápolyra. Mivel folyamatosan itt éltem, azt hiszem, nem hagytam hátra semmi változtatnivalót. Ezzel örökre lekötöltem magamat Sartine úrnak, aki nem akarta, hogy a minisztériuma kellemetlenséget okozzon nekem.”⁶⁰³ Saint-Priest gróf maliciózus feltételezéseire ellenére Tott báró kinevezése egyáltalán nem illett bele Vergennes gróf külpolitikai elképzeléseibe. Annak ellenére, hogy régi barátság fűzte egymáshoz a két diplomatát, a közel-keleti gyarmatosítást illetően homlokegyenest eltérő politikai eszméket képviseltek. Tott báró elsősorban a tengerészeti minisztérium vezetőjének, Sartine grófnak köszönhette a kinevezését, aki kijárta számára a királynál a kegyet. Az őt kinevező pátenst XVI. Lajos 1776. december 16-án írta alá.⁶⁰⁴

Bár Tott báró titkos küldetése a szakirodalomban általában nagyobb jelentőséget kapott, hivatalos megbízatása sem tekinthető érdektelennek. Küldetése fontos része volt annak a reformfolyamatnak, amely végül egy 1781-ben kiadott királyi rendelettel teljesen átalakította a levantei francia képviselők szervezetét. A főellenőr küldetésének számtalan oka volt:

603 *Comte de Saint-Priest: Mémoires* tome II. Paris, 1929. 159–160.

604 Bibliothèque Municipale de Versailles, série Mss L. 277 (Lebaudy Mss 4° 120) Inspection générale des Echelles du Levant et de Barbarie faite de l'ordre de Sa Majesté par Monsieur le Baron de Tott tome I. (a továbbiakban: Inspection I) fol. 2–4.

a földközi-tengeri kalózkodás, a természeti csapások (a pestis, a szaidai földrengés stb.) és az orosz–török háború erősen megviselték a levantei francia kolóniák helyzetét. Számos francia kirendeltség halmazott fel tetemes adósságot a Marseille-i Kereskedelmi Kamaránál. A reformfolyamat első lépése az 1776. december 9-i királyi rendelet volt, amelyet a királyi tanács négy rendelete követett. Az Őfelsége levantei és barbáriai konzuljairól és egyéb tisztjeiről szóló rendelet (*Concernant les consuls et autres officiers de Sa Majesté, dans les Échelles du Levant et de Barbarie*)⁶⁰⁵ a különféle létező képviselőket négy főkonzulátusra, önálló konzulátusokra és alkonzulátusokra osztotta. Ennek megfelelően négy főkonzulátus – a szmürnai, moreai, szíriai és palesztinai –, valamint négy önálló konzulátus – Szalonikiben, Káneában, Cipruson és Aleppóban – jött létre. A rendelet a konzulok számára egységes egyenruházatot is meghatározott, akiket korábban csak európai jellegű ruházatuk különböztetett meg a helyi lakosságtól. Ezentúl a konzulok kötelesek voltak egyenruhában megjelenni a hivatalukban, a ceremóniák és fogadások alkalmával, a francia kereskedelmi közgyűléseken és egyéb olyan helyeken, ahol ezt a hivatalos protokoll megkívánta. Az egyenruha franciás szabású királykék posztóból készült, ranghoz illő hímzéssel – vagyis egy vagy két burgundi paszmánycsíkkal – és aranyozott királyi címeres rézgombokkal ellátva. A konzuli egyenruhát skarlátvörös aranypaszmányos kabát, ugyanolyan színű nadrag, tollas kalap és kard tettek teljessé. Ezzel a ruházattal szerette volna a francia kormányzat nyilvánvalóvá tenni a királyt képviselő konzulok hivatali rangját és állami tisztviselői szerepét.⁶⁰⁶ Sartine gróf már 1776 decemberében elküldte a levantei képviselőket tevékenykedő konzulok részére az egyenruházat elkészítéséhez szükséges mintákat.⁶⁰⁷ A királyi rendelet megszüntette a konzulátusi kancellári beosztást, amelynek szerepét a dragománok vették át.

A rendeletek külön foglalkoztak a képviselők által a Marseille-i Kereskedelmi Kamara felé felhalmozott adósságállománnyal. Az 1776. december 9-i első rendelet előírta a levantei képviselők adósságának rendezését és a moreai kereskedők járandóságának kifizetését. Ennek megfelelően

605 A rendelet tanulmányozásakor a Sartine gróf és Saint-Priest gróf levelezésében található nyomtatott példányt használtuk. CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 110 Correspondance du comte de Saint-Priest (le 28 oct. 1776 – 23 mai 1777) fol. 62–64.

606 CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 110 fol. 63.; François Charles-Roux: *Les Échelles de Syrie et de Palestine au XVIIIe siècle*. Paris, 1928. 115. (a továbbiakban: Charles-Roux 1928).

607 Íme egy részlet a tengerészeti miniszter konzulokhoz írt körleveléből (Versailles, 1776. december): „Vous trouverez cy joint, Monsieur le model du galon et des boutons qui doivent servir d’ornement a l’uniforme des consuls et autres officiers de Sa Majesté. Vous le ferez déposer dans la chancellerie Sa Majesté désire que vous vous procuriez le plutôt possible le nouvel uniforme. L’ancien est supprimé, et on ne doit plus le porter sous aucun prétexte. Sa Majesté recommande a tous ses officiers en Levant et en Barbarie, de ne mettre sur leur uniforme que le galon et les boutons conformes au modele arrêté: et elle dessein expressément que l’on employe les galons et les boutons de l’uniforme de la marine.” CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 109 fol. 187.

Tott báró megkapta az adósságállomány tételes listáját, amelyet személyesen kellett ellenőriznie a helyszíneken.⁶⁰⁸ A második rendelet alapján a Marseille-i Kereskedelmi Kamarának négyszázalékos kamatra kellett kölcsönöznie 1 100 000 livre összeget a képviseltek adósságának rendezése céljára.⁶⁰⁹ Ugyanakkor a harmadik rendelet a jövőre vonatkozólag megtiltotta a különféle sarcok és kölcsönök megtérítését a levantei és barbáriai francia adósok számára.⁶¹⁰

Ezentúl az Oszmán Birodalom területén lévő francia kolóniáknak maguknak kellett megoldaniuk a sarcok, ajándékok és egyéb olyan rendkívüli kiadásaik finanszírozását, amelyek az oszmán hatóságok korrupciója miatt keletkeztek.⁶¹¹ A negyedik rendelet megszüntette a kirendeltségek nemzeti pénztárait. Hasonlóan megszűnt a hajókárdíj (havária),⁶¹² a pénztárak fő bevételi forrása is. A jövőben már csak a Marseille-i Kereskedelmi Kamara központi pénztára létezett, és létrehoztak egy új egységes adófajtát, az ötszázalékos konzulátusi jogdíjat (*Droit de Consulat*).⁶¹³

A különféle igazgatási változások érintették a kirendeltségek személyi állományát is, hiszen a megszüntetett kancellári tisztségek miatt a levantei királyi tisztségviselők egy részét leváltották. A konzuloknak szóló 1776. decemberi körlevél pedig olyan nagyszabású személyi változásokat tartalmazott, amelyeket az 1776. december 9-i királyi rendelethez csatolt levantei és barbáriai állománytáblán is rögzítettek.⁶¹⁴ A fenti döntések egyébként a XVI. Lajos uralkodása idején elkezdődött átfogó államigazgatási reform részét képezték. Az átszervezések célja az volt, hogy az állami ellenőrzés és hatékony igazgatás még a Földközi-tenger medencéjének legtávolabbi pontjain is érvényesüljön. Tott báró küldetésének két fontos célja volt: alkalmaznia kellett az új királyi

608 „Le sieur Baron de Tott vérifera, dans chaque Échelle, l'état des dettes du corps de la Nation; & après en avoir reconnu la réalité, il en ordonnera le payement, qui sera fait par les Préposés de la Chambre du commerce; ladite Chambre y fera remettre à cette effet les fonds nécessaires.” Troisième article de l'Arrest du Conseil d'État du Roi, qui ordonne la liquidation & et le payement de ce qui reste dû aux négociants de Morée & des dettes des Échelles du Levant & de Barbarie. CADN, série A, fonds Saint-Priest 110 fol. 44.

609 Uo. fol. 46–47.

610 „Tous les évènements, de quelque espèce qu'ils puissent être, comme avaries, emprunts demandés à la Nation, sacs, incendies, révolutions, invasions, & généralement tous les autres cas & accidens imprévus qui pourront arriver dans les Échelles du Levant & de Barbarie, & toutes les pertes, dommages, avances, dépenses & fournitures, ne pourront être supportés par la caisse de la Chambre du Commerce de Marseille.” Uo. fol. 48.

611 Lásd a hivatali korrupcióra vonatkozólag: *Dominique Latouche*: Le commerce Français et son environnement à Smyrne 1763–1773. (Mémoire de maîtrise sous la direction de M. Hermann), Université de Nantes, 1995. 17–19.

612 A hajókárdíjat a kirendeltségekre érkező és onnan távozó árukra rótták ki. A mértéke változó volt (kb. 0,3–0,75 %).

613 Arrest du Conseil d'État du Roi, qui réduit toutes les Impositions établies sur le Commerce du Levant & de Barbarie, au Droit unique de Cinq pour cent, sous la dénomination de Droit de Consulat. CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 110 fol. 50–53.

614 Uo. fol. 54–57.

rendeleteket, és fel kellett mérnie a Marseille-i Kereskedelmi Kamara által kifizetendő, a képviselvek által felhalmozott adósságok valódi mértékét.⁶¹⁵

A báró hivatalos küldetésére vonatkozó utasításokat tartalmazó okmányt (*Mémoire pour servir d'instructions au baron de Tott*) 1777. április 14-én állították ki a tengerészeti minisztériumban. A dokumentumot a király és tengerészeti minisztere, Sartine gróf is ellátta kézjeggyével. Már a szöveg első részében egyértelművé tették, hogy Tott báró hivatalos küldetésének a legfontosabb eleme az 1776. december 9-i királyi rendelet végrehajtása volt: „Tott úr küldetésének legfőbb tárgya az Ófelsége által jónak látott szabályozás Levantében való végrehajtatása (...) Ezenkívül Ófelsége megbízza Tott báró urat, hogy adjon pontosan számot a különféle képviselvek helyzetéről, hozzon általa szükségesnek tartott ideiglenes rendeleteket képviselvek pénztárait terhelő túlzott kiadások megakadályozása érdekében, majd határozza meg az ország hatalmasságainak juttatandó ajándékok mértékét és javasoljon intézkedéseket az itt tapasztalható visszaélések orvoslására; továbbá állítsa vissza a rendet és a nyugalmat, illetve hozzon létre egy olyan elvek alapján működő bölcs és pontos igazgatást, amely képes növelni és elősegíteni Ófelsége alattvalóinak kereskedelmét.⁶¹⁶

A kiküldetési okmány kiemeli Tott báró tehetségét és alkalmasságát erre a különleges feladatra. A szövege meghatározza a hajója felszerelését, és pontosítja az utazás részleteit is. A javasolt itineráriumtól a báró a belátása szerint a körülmények hatására el is térhetett, eltekintve a körút utolsó szakaszától, amely a barbareszk partvidéken található képviselvekre vonatkozott. Kiküldetésének néhány fontos területére – köztük a törökökkel való viszonyra, a konzulok és alkonzulok helyzetére, az Oszmán Birodalom területén élő franciák igazgatási problémáira (pl. házasságok, képviselőik választása stb.), a képviselvek pénzügyi könyvelésére, valamint adósságára – vonatkozó beszámolási kötelezettségére külön felhívta a szöveg a báró figyelmét. Mindezekről a kiküldetése végén részletes jelentést kellett küldenie a tengerészeti minisztérium részére. A kiküldetés egy másik fontos része egyházügyi jellegű volt: a jezsuita rend 1763–64-es franciaországi feloszlata után Oszmán Birodalom területén található filiáléinak helyzetével foglalkozott.⁶¹⁷ A báró expedícióját szállító hajó parancsnoka, Durfort kapitány ugyancsak 1777. április 14-i dátummal kapta kézhez a kiküldetési utasítását. Az instrukciói elsősorban technikai jellegűek voltak, és a kapitánynak mindenben a báró

615 *Amaury Faivre d'Arcier: Le service consulaire au Levant à la fin du XVIIIe siècle et son évolution sous la Révolution. Jörg Ulbert – Gérard Le Bouëdec (szerk.): La fonction consulaire à l'époque moderne, L'Affirmation d'une institution économique et politique (1500–1700). Rennes (Presses Universitaires de Rennes), 2006. 170.*

616 Idézi: Charles-Roux 1928 117.

617 Farnaud 81–84.; Charles-Roux 1928 116. Lásd az erre vonatkozó forrásokat: BNF, série Ms. N. A. F. 20 543 *Papiers du baron François de Tott, inspecteur général des établissements français dans le Levant (1777–1778)*

parancsait kellett követnie.⁶¹⁸ A két parancsnok közötti ellentét már az 1777. április 26-i touloni hajóra szállás során kipattant.⁶¹⁹

A levantei és barbárai francia kirendeltségek ellenőrzésének leple alatt kapta meg Tott báró a második, titkos küldetési utasítását, amelyet a versailles-i kormány „intervencionista pártja” fogalmazott meg. Sartine gróf 1777. április 14-i dátummal határozta meg ennek célját: „Miután kifejtettük Őfelsége elképzeléseit a levantei és barbárai képviselőinek kereskedelmére és igazgatására, még egy megbízatást szeretnék Önnek adni, amelyben számítok a buzgalmára. Nagy örömmre szolgálna, ha a katonai tudását latba vetve tájékoztatást nyújtana, ami igen nagy hasznunkra szolgálna a barbareszk uralkodókkal való háború esetén és minden más esetben, amikor az események arra kényszerítenek, hogy miután a politikai eszközeink kimerültek, beavatkozzunk. Ebben a fontos, ám eddig sajnálatos módon méltatlanul elhanyagolt tárgyban nagyon óvatosan kell eljárni, hogy az Ön által vezetett ellenőrző körutat kihasználva felkészülhessünk a lehetséges eseményekre. Ha né tán arra kényszerülnénk, hogy a levantei tengereken olyan létesítményeket hozzunk létre, amelyek támogathatják a kereskedelmünket, megvédhetik és befogadhatják a hajóinkat, akkor mindenképpen előnyös lenne, ha pontos foglalkozásunk lennének arról, hogy mi szolgálja leginkább Franciaország érdekeit. Önnek ezzel kell leginkább foglalkoznia, természetesen a legnagyobb titokban. (...) Ezenfelül igen fontos lenne térképeket és pontos információkat kapnunk Ciprus szigetéről, a szíriai partokról, Egyiptomról és a görög szigetcsoporthoz azon szigeteiről is, amelyek helyzete a legkedvezőbb lehet a kereskedelmünk védelme szempontjából.”⁶²⁰

A titkos küldetés célja tehát e nevezett területek katonai felderítése volt a későbbi hadműveletek előkészítésére. Amint a következő levélrészlet mutatja, a tengerészeti minisztérium emellett egy tudományos expedícióval is szeretne volna a báró titkos küldetését álcázni: „Az igazi küldetését azzal tudja majd leplezni a törökök, barbareszkek és még a franciák előtt is, hogy a Tudományos Akadémia megbízásából csillagászati megfigyeléseket végez, természettudományos kutatásokat folytat a korallok és más madrepórák életéről a Természettudományi Múzeum számára, vagy más olyan hihető ürügygel, amit csak ki tud találni. Nem lehet eléggé kihangsúlyozni, hogy küldetését a legnagyobb diszkrécióval kell kezelnie.”⁶²¹ A küldetés tudományos jellegének alátámasztására néhány természettudóst is felvettek a francia ki-

618 Részlet Sartine Durfort-hoz írt leveléből: „Je dois vous dire, Monsieur, que le Roy a fort a coeur le succès de la commission dont le baron de Tott est chargé, et qu'il sera gré a ceux qui chercheront a y concourir. (...) Sa Majesté prescrit au Baron de Durfort de se preter a tout ce que le Baron de Tott luy demandera pour le service et les opérations astronomiques dont il est chargé, sans discuter les motifs. L'intention de Sa Majesté est qu'il satisfasse même des objets de pure curiosité.” Idézi: Farnaud 97.

619 Charles-Roux 1928 117.

620 Idézi: Farnaud 86–88.

621 Idézi: Charles-Roux 1928 41.

rendeltségek főellenőre kíséretébe. Közülük a legismertebb kétségkívül Charles-Nicolas-Sigisbert Sonnini de Mannoncourt⁶²² volt, akit Buffon személyesen ajánlott Sartine gróf figyelmébe. Sonnini de Mannoncourt a francia forradalom alatt nagyszabású munkában foglalta össze egyiptomi utazásának tapasztalatait.⁶²³ E művében elég lakonikusan nyilatkozott arról, hogy miért éppen őt választotta ki az *ancien régime* kormányzata: „A kormányzat Tott urat nevezte ki a levantei és barbáriai kirendeltségek főellenőrének, és az utazása céljára elrendelte egy fregatt felszerelését Toulon kikötőjében. Parancsot kaptam, hogy én is szálljak fel e hadihajóra, és kövessem az útirányt. Később különváltak útjaink: Alexandriában elhagytam az expedíciót, és Egyiptomban utaztam tovább. Montbardból indultam, miután Buffon ellátott jókívánságai-val és öleléseivel, melyet a zseni áldásaként fogadtam. A postakocsival gyorsan Marseille-be értem, ahol már nem sokat várakoztam.”⁶²⁴

Sonnini de Mannoncourt mellett más, kevésbé ismert természettudósok is részt vettek az expedícióban. Az út során a báró – amatőr tudósként – maga is tudatosan gyűjtötte a történelmi és természettudományos vonatkozású leleteket. Chaulnes herceg megbízásából pedig még egy hieroglifagyűjteményt is magával kellett hoznia a fáraók földjéről.⁶²⁵ Tudományos küldetést hajtott végre a Virli és Monthulé⁶²⁶ nevű két tudós is, ezzel jól leplezve Tott báró katonai

622 Charles-Nicolas-Sigisbert Sonnini de Mannoncourt (1751–1812), neves francia természettudós és utazó. Első guyane-i expedíciója után (1772–1776) értékes madártani gyűjteménnyel tért vissza Franciaországba. 1777-ben Tott báró expedíciójával jutott el Egyiptomba, majd beutazta Törökországot, Görögországot és szigeteit. 1780-ban tért vissza Franciaországba, ahol a forradalom idején békebíró, majd Meurthe megye adminisztrátora lett (1793). 1805-ben Vienne-ben lett iskolaigazgató, majd 1810-ben a Duna tanulmányozására indult, ahol megbetegedett és hamarosan meghalt. Fontosabb művei: Voyage dans la Haute et Basse Égypte fait par ordre de l'ancien gouvernement, et contenant des observations de tous genres (1796–1797); Voyage en Grèce et en Turquie (1801); Histoire naturelle des Reptiles (1802); Histoire naturelle des Poissons et des Cétacés (1804). Vö. Tóth Ferenc: La forêt disparue et les cannibales français. Science et aventure dans un rapport inédit de Sonnini de Manoncourt à Sartine. Kovács Katalin (szerk.): « prismes irisés » Textes recueillis sur les littératures classiques et modernes pour Olga Penke qui fête ses soixante années. Szeged, 2006. 235–243.

623 Charles-Nicolas-Sigisbert Sonnini de Manoncourt: Voyage dans la Haute et Basse Égypte fait par ordre de l'ancien gouvernement, et contenant des observations de tous genres (3 vol.). Paris, an 7 de la République (1796–1797). (A továbbiakban: Sonnini Voyage.)

624 Sonnini Voyage tome I. 16–17.

625 Marie-Joseph-Louis d'Albert d'Ailly, duc de Chaulnes: Mémoire sur la véritable entrée du monument égyptien qui se trouve à quatre lieues du Caire, auprès de Saccara, et qui a été consacré par la superstition à la sépulture des animaux adorés pendant leur vie. Paris, 1777. 9.

626 Charles-Hector-André Grossart de Virly (1754–1805), egy főadóbérlő fia és Conrad-Alexandre Gérard külügyi megbízott sógora. Tanácsosként tevékenykedett a párizsi Châtelet-ben. Több nyelven beszélt és érdeklődött a Európán kívüli kultúrák iránt. Munkássága különösen a vegytan és az ásványtan terén volt jelentős. Barátja, Jean-Baptiste-Hyacinthe de Monthulé ou Montullé (1757–1808 után) szintén főadóbérlői és parlamenti családból származott, és valószínűleg a haditengerészetnél szolgált. Sógora annak a Lancelot Turpin de Crissének a fia volt, aki Bercsényi Lászlót váltotta 1758-ban a huszárok főellenőri posztján. Vö: Patrice Bret: „The travels of scientists in Europe since the 16th century”, a European Society for History

felméréseit és titkos adatgyűjtéseit. Amikor Tott báró Kréta szigetén tartózkodott, így írt 1777. június 26-i levelében a tengerészeti miniszternek a „tudományos módszerekkel” végrehajtott felderítéséről: „Miután felmértem a helyet, a lakosságról szerettem volna információkat szerezni, amit úgy gondoltam kivitelezhetőnek, ha de la Laune urat szárazföldi úton Retinóba küldöm. Kíséretképpen elküldtem még vele Sonnini, Virli és Monthulé urakat is, hogy a tudományos kíváncsiság ürügyével leplezzem az utazást.”⁶²⁷ Egyébként szintén tudományos ambíciókkal szállt a hajóra a naplóíró Hollande hajóorvos is.⁶²⁸

Tott báró 1777. április 26-án szállt fel az *Atalante* nevű fregatt fedélzetére, amelyet a már említett Durfort kapitány irányított.⁶²⁹ Az utasok egy kisebb, nemesekből álló része – köztük Tessé gróf és neje,⁶³⁰ Ayen hercege és Meun (Meung) grófja⁶³¹ – Palermóban elhagyta a hajót. A báró kíséretéhez tartozott még tolmácsa, Jean-Michel Venture de Paradis, a későbbi híres orientalista, aki részt vett Napóleon egyiptomi expedíciójában is,⁶³² valamint de la Laune tengerésztiszt, aki pedig éppenséggel a titkos küldetést legbuzgóbban előkészítő Saint-Didier főhivatalnok testvére volt. Természetesen ő beavatottként

---

of Science 4. Kongresszusán felolvasott előadás szövege (megjelenés alatt). *Uő.*: „Ils ne forment tous qu’une même république”. Académiciens, amateurs et savants étrangers dans la correspondance des chimistes à la fin du 18e siècle. Dix-huitième siècle « La république des sciences » 40 (2008) 209–224. (Patrice Bret úr szíves közlése.)

627 Tott Sartine-nak (Canée, 1777. június 26.) SHD, série 1M (Mémoires et Reconnaissances) 1677 Égypte (Reconnaissances jusqu’en 1830) 89–90.

628 Hollande naplóját Antoine Lévêque elemezte lásd *Jean-Pierre Bois* (szerk.): Deux voyages au temps de Louis XVI, 1777–1780. La mission du baron de Tott en Égypte en 1777–1778 et le Journal de bord de l’Hermione en 1780. Rennes (PUR), 2005. 13–97.

629 „Ce fut le 26 avril 1777, à dix heures du soir, que la frégate l’Atalante, l’une des plus belles de la marine française, mit à la voile de la rade de Toulon. M. Durfort la commandoit, et elle étoit armée de près de trois cents hommes d’équipage et de trente-deux pièces de canon.” Sonnini Voyage tome I. 24.

630 Adrienne-Catherine de Noailles 1741-ben született és 1755-ben ment férjhez René de Froulay Tessé grófhhoz, elsőrangú spanyol főúrhoz, aki 1789-ben Maine küldötteként részt vett az utolsó rendi gyűlésen. A gróf és neje 1814 elején hunytak el.

631 „A király Athalante nevű fregattja, amelynek kapitánya Durfort báró volt, parancsot kapott, hogy szereljen fel és kíséren az utam során. Miután Toulonba érkezett Tessé gróf és grófnő, Ayen herceg és Meun gróf, akiket ugyanez a fregatt szállított Szicíliába...” Tott Emlékiratai 250. Vö. „Quelques personnes de Versailles, Mr. et Mme Tessé, M. d’Ayen, M. Meung, avoient obtenu la permission de s’y embarquer, et on devoit les conduire à Palerme, à Malte et à Syracuse. C’étoit ce qu’on appelloit autrefois des grands; mais ils avoient déposé l’orgueil des cours, et étoient devenus des gens fort agréables. Madame Tessé, l’une des femmes de ce temps qui avoient le plus d’esprit, donnoit le ton à cette petite colonie de courtisans; et l’honnêteté, la franche et gracieuse loyauté du commandant, le choix des officiers, faisoient, de la réunion de l’Atalante, la société la plus aimable, et telle qu’il auroit été difficile d’imaginer qu’elle se trouvât sur la mer.” Sonnini Voyage tome I. 24–25.

632 Jean-Michel Venture de Paradis (1739–1799). A Louis-le-Grand Kollégium keleti nyelveket hallgató diákja 1752 és 1757 között, ahol elsajátítja a török és arab nyelvet. Később híres dragomán, orientalista és keletkutató professzor. 1798-ban kinevezték az egyiptomi expedíció első tolmácsává. 1799-ben halt meg a francia csapatok visszavonulása során. Híres műve: *Alger au XVIIIe siècle*. (Paris, 1898.).

tudott a titkos küldetés részleteiről, és tevékenyen részt is vett annak végrehajtásában. A többi közreműködő – nevezetesen Sonnini de Mannoncourt, Virli és Monthulé természettudós, illetve Clerc de Rayneval titkár – nem valószínű, hogy ismerhette az utazás valódi céljait.⁶³³

HOSSZÚ UTAZÁS A MEDITERRÁNEUMBAN

Az *Atalante* fregatt 1777. május 2-án futott ki Toulon kikötőjéből. A hosszú út első állomása Genovában volt, ahol a hajó a kedvezőtlen időjárás miatt rövid várakozásra kényszerült.⁶³⁴ A palermói kikötőben a hajón utazó francia nemesi társaság – Tessé gróf, Ayen herceg és Meun gróf – elbúcsúzott a legénységtől, majd a fregatt folytatta útját Málta szigetéig. A máltai lovagrend nagymestere, Emmanuel de Rohan⁶³⁵ szívélyes vendéglátásban részesítette a francia expedíció nevesebb tagjait. A természettudós Sonnini de Mannoncourt így emlékezett vissza erre későbbi útleírásában: „Rohan nagymester ünnepi lakomát rendezett nekünk vidéken. A városban senki sem ülhetett e kis uralkodó asztalához, és még Saint-Antoine-ban sem kaphatott akárki ilyen megtisztelő helyet. Durfort és Tott urak ezredesi rangjuknak köszönhetően az asztalához ülhettek, de még így is a nagy asztal teljes hossza választotta el őket a nagymestertől. A többi tisztet az udvari nemesifjakkal együtt külön asztalhoz ültették, de senki sem sajnálta, hogy nem az unalmas és hideg udvari etikett szerinti első asztalnál ült. A vacsora után Rohan minden ceremóniát levetett, leült közénk, és részt vett a társalgásunkban.”⁶³⁶ A lakoma után az akkoriban híres máltai közetre terelődött a beszélgetés, amiből még parázs vita is kerekedett a báró és Sonnini de Mannoncourt között.⁶³⁷

Az *Atalante* június 7-én hagyta el Málta szigetét, és hat nap múlva érte el Kréta partjait. A sziget fontos állomást képviselt Tott báró titkos küldetésében

633 Farnaud 97.

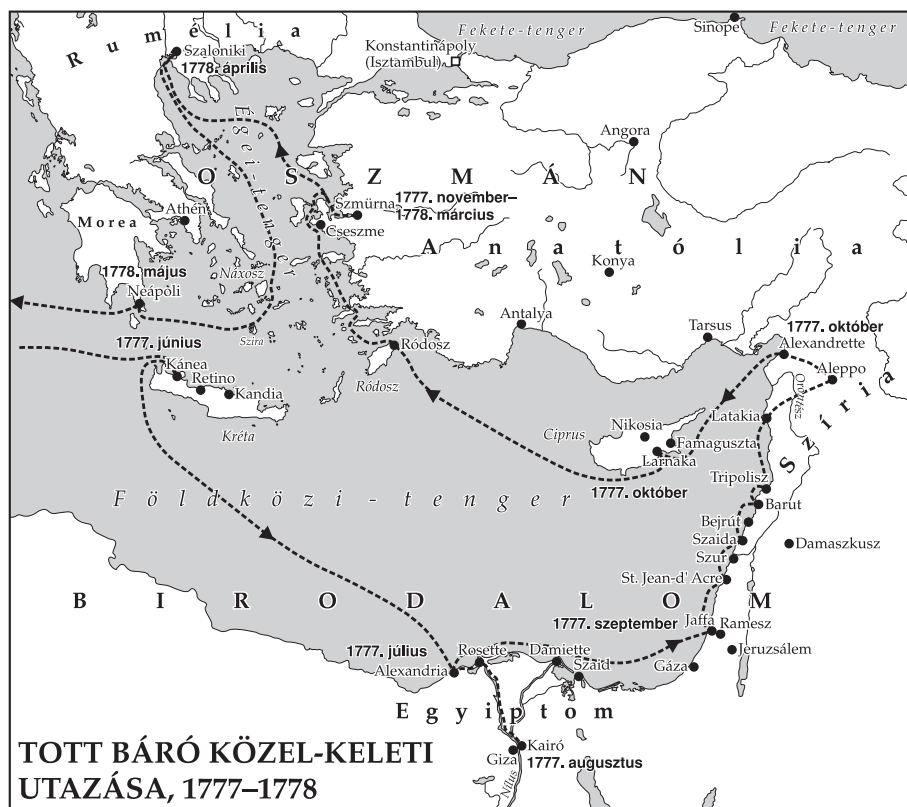
634 Erről így írt Tott báró hajóorvosa (Hollande): „En partant de Toulon je vous ne niai que nôtre projet étoit de faire voile pour Palerme; de nous arrêter quelques jours en cette ville; d’aller de là à Syracuse; de visiter l’Etna et nous rendre ensuite à Malthe. Ces projets étoient subordonnés au vent qui nous ayant fort contrariés à la hauteur du Cap Corse nous à engagé à aller mouiller à Gêneve (sic!) et a y attendre un tems plus favorable.” Bibliothèque Municipale de Versailles Baron François de Tott L. 299 Lebaudy MSS IN 4° 130 Voyage en Egypte et en Levant Voyage en Egypte et en Levant fait en 1777 et 1778 par Monsieur *** (a továbbiakban: Voyage en Égypte) 2.

635 Emmanuel de Rohan, máltai nagymester (1775–1797), aki felvilágosult kormányzói politikájáról vált híressé.

636 Sonnini Voyage tome I. 75–76.

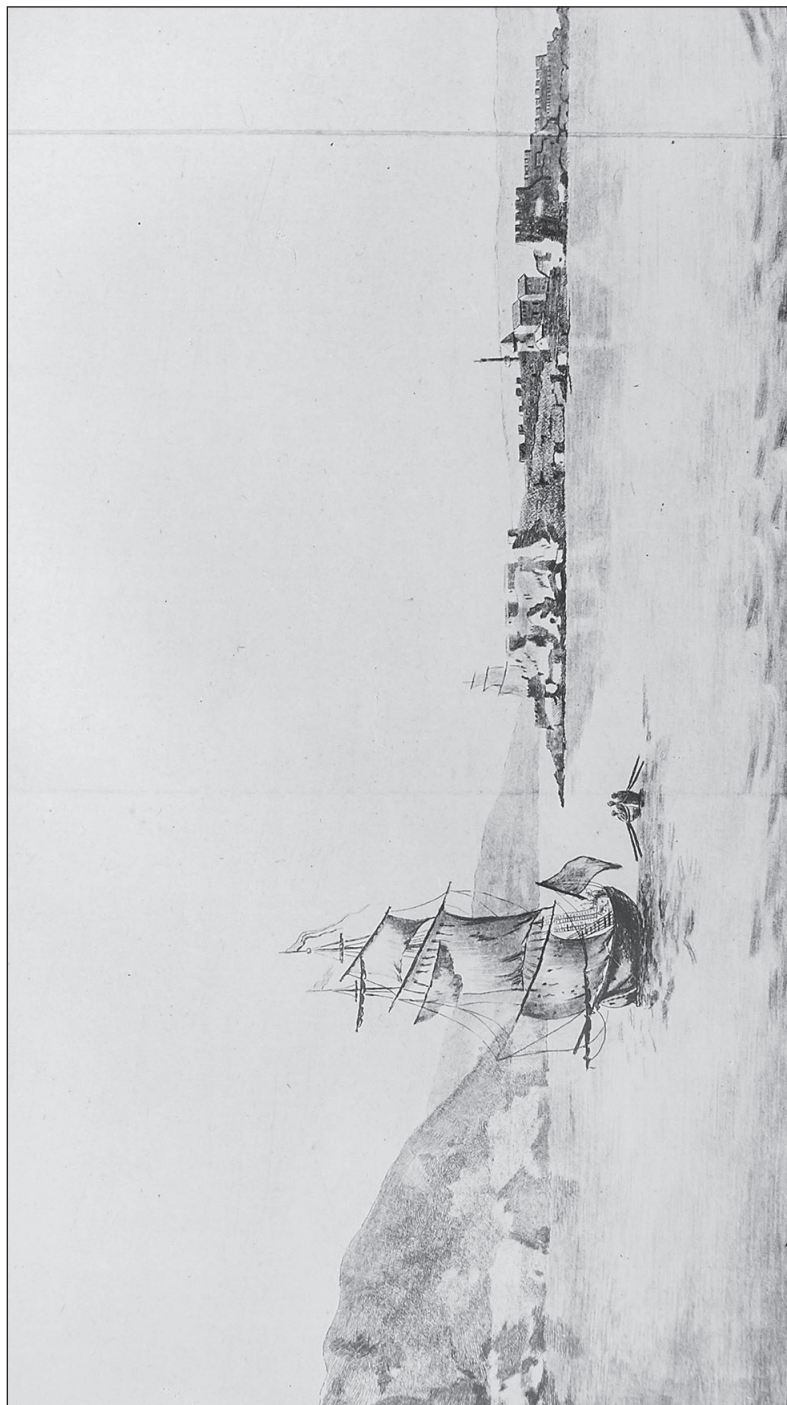
637 „Je fus, pour ainsi dire, forcé de m’expliquer sur ce sujet au milieu d’une compagnie nombreuse. Je déclarai franchement que je ne pouvois être de l’avis de M. Tott, et j’employai un

is, aki ezért az itt található két francia kereskedelmi kirendeltség tanulmányozása közben de la Laune tengerésztiszt segítségével katonai felméréseket is végzett. A francia tengerészeti minisztérium már korábban felismerte Kréta, vagy ahogyan akkor nevezték Kandia fontos stratégiai pozícióját, és Sartine gróftól élénken foglalkoztatta annak esetleges meghódítása. Tott báró 1777. június 26-án küldte el Sartine grófnak az első jelentéseit és térképeit Szuda kikötőjéről és erődítményeiről. A kísérőlevelében ecsetelte a felderítés során felmerült nehézségeket is, és megígérte, hogy részletes hadművelleti tervet is készít a sziget elfoglalására: „Az oroszok háborúja óta minden ideérkező külföldi gyanús a törököknek, akik egyre jobban érzik, hogy csökken az erejük a görögökkel szemben. Ezt de la Laune úr maga is tapasztalhatta Retinóban jártakor: nem tudott nyugodtan vizsgálni a környéken, így a Kandiába való utazás is értelmetlenné vált, hiszen nem akartam kockáztatni a fregatt

raisonnement assez simple pour être aisément saisi par tous: c'est que le talc étoit inattaquable par les acides, au lieu qu'ils produisoient le plus grand effet sur la matière purement calcaire qu'on cherchoit à connoître. Il ne fut plus question de l'opinion de M. Tott et cet homme présomptueux ne me l'a jamais pardonné.” Uo. 78–79.

A krétai Szuda kikötőjének bejárata (Tott báró vázlata alapján készült metszet.)

épségét. Szerencsére Dandré úrnak volt egy igen pontosnak tartott kandiai és retinói térképe, amelyet a háború előtt egy olasz rajzolt. Hallottam egy nagyon szép kikötőről is, amely a Salamon-foktól keletre található; Alexandriába menet vagy visszafelé majd megtekintem. A sziget elfoglalásának kidolgozott tervét az ahhoz és annak megtartásához szükséges erőkkal és eszközökkel együtt, csak e vizsgálódást követően fogom elküldeni, s kifejtem majd az abból adódó kereskedelmi előnyöket is. A partvidék megtekintése közben ellenőrzöm az ehhez szükséges, eddig összegyűjtött információim helyességét, azokat pontosan papírra vetem és eljuttatom Önhöz, amint a hely minden részletét megismertem.”⁶³⁸

A hadműveleti tervezetet a báró az *Atalante* fedélzetén készítette el, és *Emlékeztető Kandiaról (Mémoire sur Candie)*⁶³⁹ címmel küldte el a tengerészeti miniszternek 1777. augusztus 18-án. Ebben különösen kihangsúlyozta a sziget éghajlati, gazdasági és politikai szempontból nem igazán előnyös adottságait, amelyek alapján az alábbi következtetéseket vonta le: „Kandia szigetének rövid földrajzi és morális bemutatása után könnyen rájöhettünk, hogy annak teljes meghódítása haszontalan és igencsak nehézkes volna. Ugyanakkor nem kevésbé igaz az is, hogy a sziget a helyzeténél fogva támaszpontot nyújthatna a királyi tengerészet számára a levantei és különösen az egyiptomi kereskedelem védelmében, ha egy alkalmas elhelyezkedésű kikötő megszerzésével egy e célra megfelelő települést hozhatnánk létre.”⁶⁴⁰

A Kréta szigetére vonatkozó titkos küldetés végrehajtása után a hajó Alexandria felé haladt tovább, ahová végül július 3-án érkezett meg. Alexandriában Mure francia konzul személyesen nyújtotta át a bárónak a titkos küldetése további részeire vonatkozó instrukciókat. Az utasításokat főleg egy kérdésekből álló lista alkotta, amelyekre felderítőmunkája végén válaszolnia kellett.⁶⁴¹ Ezt követően Tott báró a kairói alkonzul, néhány kereskedő és mameluk társaságában karavánúton haladt tovább Rosette-ig. Ha hihetünk a természettudós Sonnini de Mannoncourt visszaemlékezéseinek, a cseppet sem veszélytelen karavánúton csatlakozott hozzájuk a neves francia orientalista utazó Savary⁶⁴² is: „Ezt az útvonalat többször is volt szerencsém megtenni, először Tott főellenőrrel, akinek népes kíséretéhez tartozott Savary is. Alexandriából indultunk 1777. július 12-én este 7 órakor. Capatunk igencsak felkavarta a lakosság indulatait: a városon áthaladva szitkozódást és

638 Tott Sartine-nak (Kánea, 1777. június 26.). SHD, série 1M 1677 Égypte (Reconnaissances jusqu'en 1830) 90.

639 A szöveg másolatát lásd uo. 91–95.

640 Idézi: Farnaud 113.

641 Charles-Roux 1928 53.

642 Claude-Étienne Savary (1750–1788), francia utazó és orientalista. 1776 és 1781 között bejárta Egyiptomot és a görög szigetvilágot. A következő műveit az úti élményei felhasználásával írta: *Lettres sur l'Égypte* (1788), *Lettres sur la Grèce* (1788). Ezenkívül lefordította a Koránt (1783) és több arab költeményt, valamint írt egy arab nyelvtant (*Grammaire de la langue arabe vulgaire et littéraire*), amelyet az orientalista Langlès adott ki 1813-ban.

Alexandria romjainak látkepe (Tott báró vázlata alapján készült metszet.)

kódobálást kaptunk. Az utóbbiból egy túl messzire dobott darab alaposan mellkason talált.”⁶⁴³

Rosette-ből a konzulátus hajóin, a Nílus vizén felhajózva jutottak el Kairóig. A kairói pasa, Iszed bej már régről ismerte a bárót, így a fogadási ceremónia is egyszerűbbé vált. Ugyanakkor a báró emlékiratainak tanúsága szerint a kairói politikai helyzet igencsak változékony volt ez idő tájt: „A pasát teljes vezíri pompájában találtam, és ugyanolyan ceremóniával fogadott, mint az Konstantinápolyban volt szokás, ám a régi ismeretségünkre való tekintettel négy szemközti beszélgetésre invitált és kis időre eltávolította a dívánteremben található népes kíséretét. Ekkor szólt a bejek közötti feszültségekről (a forradalom biztos előjele), és elmagyarázta, miért volt olyan sietős a Ség-Elbéletnek, hogy a ceremóniámmal mielőbb végezzen. Viszont arra már nem jutott elegendő idő, hogy fogadhasson, hiszen alig értem vissza az odautammal azonos ceremónia szerint a szállásomra, s az ellenpárt máris kirobbantotta a felkelést, mire az uralkodó bejek a vár elfoglalásán fáradoztak. Ez a sokkal inkább politikai, mintsem katonai eszköz az alkalmazóinak lehetővé teszi a Nagyúr parancsaival való rendelkezésüket, amelyeket a pasa által hozattak, miközben a pisztolyukat annak torkának szegezték. Így nemsokára láthattunk is egy fermánt, amely a lázadókat száműzésre ítélte. Ezek azonban a pusztá formaságokkal mit sem törődve az ellenfeleikre lövöldöztek, és néhány napos – inkább hangos, mintsem pusztító – tüzelés után arra kényszerítették őket, hogy Felső-Egyiptomba meneküljenek.”⁶⁴⁴

Noha Egyiptom ez idő tájt az Oszmán Birodalom leggazdagabb tartománya volt, mégis az egymással rivalizáló bejek belviszálya és súlyos anarchia jellemezte. Muhammed bej Abû Dahab 1776-ban bekövetkezett korai halála után az utódai – a pasával szövetséges Iszmail bej, valamint Murad és Ibrahim bej – küzdöttek egymással a hatalomért. A bejek háborúskodásai miatt a francia kereskedőket ért támadások is megszorodtak.⁶⁴⁵ Mure francia konzul képtelen volt megbirkózni a rengeteg problémával. A legsikeresebbnek egy Charles Magallon nevű kereskedő bizonyult, aki jó kapcsolatokat ápolt a helyi mameluk hatalmasságokkal.⁶⁴⁶ 1777-ben fegyveres konfliktus robbant ki az al-Azhar mecsetnél a diákok és Juszuf bej csapatai között. A tanítást abba hagyták, és az emíreket hangosan szidalmazták a minaretekből. Erre a városi csőcselék fellázadt, és a városban több összecsapásra is sor került.⁶⁴⁷ A felbőszült tömeg nekitámadt a báró európaiakból álló kíséretének is. A tumultuózus jelenetről Sonnini de Mannoncourt az útleírásában a következőképpen emlékezett meg: „A csőcselék a palotában való tartózkodásunk idején gyűlt

643 Sonnini Voyage tome I. 219–220.

644 Tott Emlékiratai 254.

645 François Charles-Roux: *Autour d'une route, L'Angleterre, l'isthme de Suez et l'Égypte au XVIIIe siècle*. Paris, 1922. 107.

646 Henry Laurens (szerk.): *L'expédition d'Égypte 1798–1801*. Paris, 1989. 67.

647 André Raymond: *Égyptiens et Français au Caire 1798–1801*. Institut Français d'Archéologie Orientale – Le Caire, 1998. 67.

Rosette lát képe (Tott báró vázolata alapján készült metszet.)

össze, hogy elvágják a visszavonulásunk útját. Tott úr megbízta a tolmácsait, hogy szórjanak pénzt a tömegbe. Körülöttünk óriási zűrzavar uralkodott. A tolmácsaink ruháit ezer darabra tépték, az örök bot- és szablyacsapásokkal próbálták szétverni a tömeget. Elképesztő tumultus támadt. A pénzosztás semmit sem használt, legfeljebb annyit, hogy cserébe mindenfelől kőzáport és szidalmakat kaptunk a nyakunkba. Némelyik kődarab olyan vehemenssen repült felénk, hogy ha eltalál, biztosan betöri a fejünket.”⁶⁴⁸

A zavargások Kairó egész területére kiterjedtek, és érintették a francia konzulátust is, ahol Tott báró 1777. augusztus 8-án lefolytatta az ellenőrzést. A kairói francia kolónia barikádok emelésével védekezett, miközben Iszmail bej csapatai a fellegvárat ostromolták. A tumultuózus napokban, a főellenőr összehívta az itt élő franciák közgyűlését az adósságok és az igazgatási reformok kérdéseinek megvitatása céljából.⁶⁴⁹ Ezek közül a legfontosabb a kairói francia konzulátus Alexandriába való áthelyezése volt oly módon, hogy a Kairóban maradt franciák érdekeit továbbra is ellássa néhány francia kereskedő.⁶⁵⁰ A kirendeltség adósságainak rendezése után a báró rögtön elkezdte a konzulátus átköltöztetésének szervezését, valamint folytatta a tikos katonai felderítőmunkát is. Az alexandriai partvidék részletes megfigyelése után Tott báró elküldte de la Laune tiszte, hogy végezze el a Kairótól Szuezig vezető út felderítését. De la Laune egy emlékiratban (*Observations de M. de la Laune sur son voyage à Suez*) foglalta össze a tapasztalatait, amelyet 1777. augusztus 18-i leveléhez csatolva küldött el Sartine grófnak. Tott báró pedig nem sokkal később, 1777. december 20-i levelében megküldte a miniszternek az Egyiptom elfoglalására irányuló tengeri hadművelet vázlatos tervét.⁶⁵¹ A báró augusztus 22-én szállt ismét hajóra Damiette-ben. Néhány szélcsendes nap után augusztus 26-án hagyta el Egyiptomot, majd folytatta útját a szíriai partok felé.

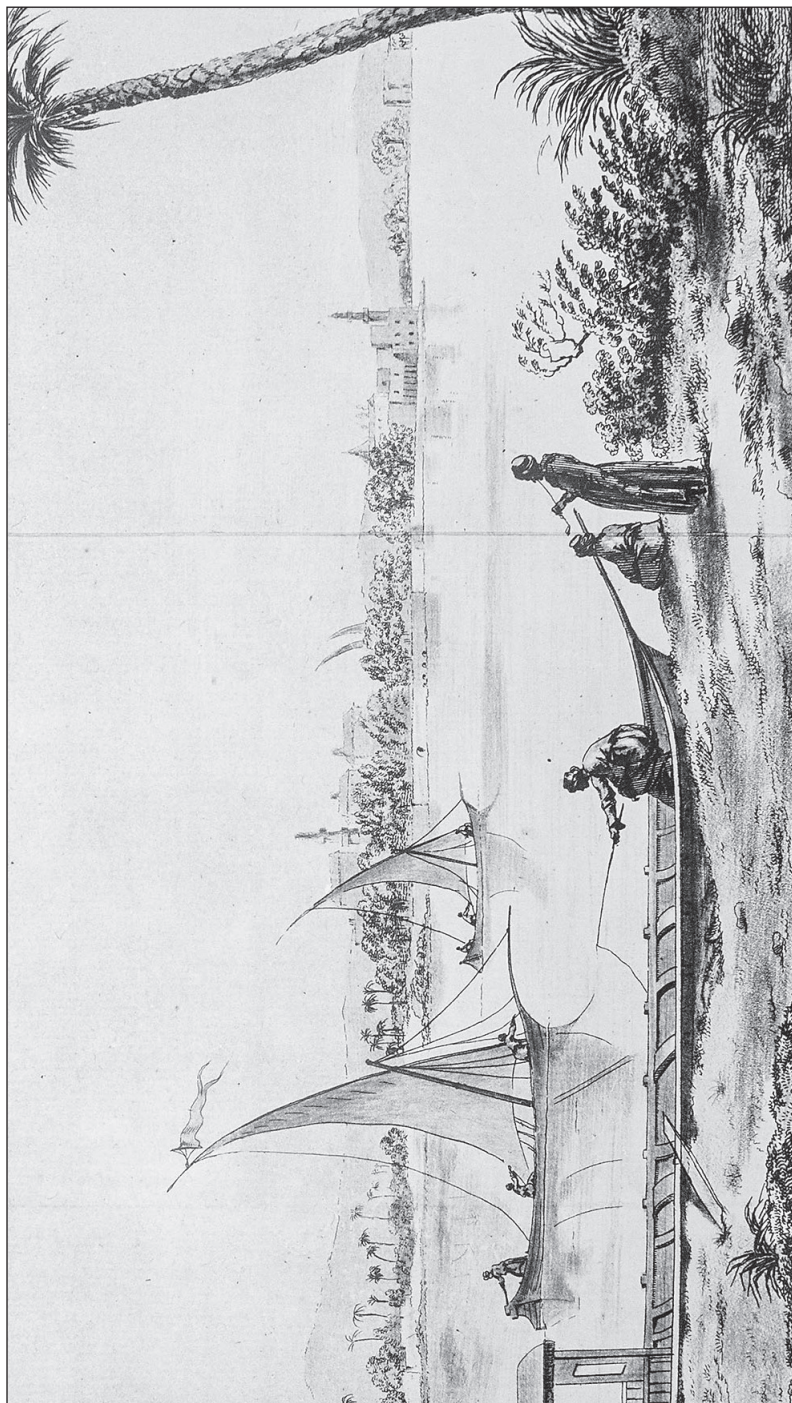
A szíriai partvidék francia kirendeltségeinek ellenőrzésére augusztus 28. és október 17. között került sor. Itteni útvonalának első állomásán, Jaffában találkozott a szentföldi prokurátorral, aki elkísérte útjának egy részén. Az

648 Sonnini Voyage tome II. 348–349. A báró hajóorvosa hasonló drámai képet festett az eseményről: „Nous avons traversé une partie de la ville, pour nous rendre au château, montés sur les chevaux magnifiquement harnachés du janissaire aga qui nous les a prêté ou plutôt loués pour une somme assés forte qui devoit lui être comptée le lendemain de la cérémonie. Nous marchions dans le plus grand ordre précédés et entourés de janissaires et de séraches, qui ecartoient la populace attroupée sur notre passage. Ces précautions n’ont point empêché que nous n’ayons été insultés et que plusieurs de mes camarades de voyage n’aient reçu des pierres jettées de loin par des enfans qui étoient excités.” Voyage en Égypte 134.

649 Charles-Roux 1928 59. Vö. Paul Masson: Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle. Paris, 1911. 308–310.

650 Tott báró rendkívül fontosnak tartotta a kairói francia kirendeltségek fenntartását: „Le succès des Anglais dans la navigation de la mer Rouge doit nous inviter à suivre leur exemple. Il est un motif de plus pour ne pas abandonner absolument nos établissements du Caire.” Idézi: Charles-Roux 1928 59–60.

651 Uo. 61–62.

A Rhoda-sziget és Kairó óvárosának látképe (Tott báró vázolata alapján készült metszet.)

ő jelenléte azért volt nagyon fontos, mivel a francia király Oszmán Birodalom területén élő katolikus protektoraként felelős jogi és pénzügyi szerepet játszott a muzulmánok által gyakran zaklatott katolikus missziók és szerzetesrendek támogatásában és védelmében. Tott báró szentföldi útjának konkrét egyházügyi célja a katolikus missziók költségeinek csökkentése, valamint a pápa által 1773-ban felosztatott jezsuita rend javainak leltárba vétele volt. Ez utóbbi kérdés különösen kényes helyzetet teremtett számára, hiszen a konstantinápolyi francia nagykövét a jezsuita javak törökök általi kifosztásának megakadályozására megtagadta a pápai rendeletek végrehajtását.⁶⁵² François de Tott vallási kérdésekben eléggé felvilágosult elveket vallott, és nem csak a jezsuiták vagyonának zárolásával foglalkozott. Megállapította azt is, hogy a szentföldi keresztények megosztottsága az ottani problémák egyik fő oka: „A mohamedánok e műemlékek pusztítása során is megőrizték annak lehetőségét, hogy az azokat emelő vallásosságból hasznot húzzanak. A törökök inkább a hiúságra, mint a mély hitre alapoztak, amikor megengedték a görögkeletiek és a latinok számára, hogy megosztozzanak a szent helyeken, és így kihasználhassák a megosztottságukat. Az eredmény minden várakozásukat felülmúlta: a két rítus közötti veszekedések szinte kifogyhatatlanok voltak, s a spanyolok pénzének köszönhetően a jeruzsálemi kormányzóság tekinthető e zaklatások legnagyobb eredményének.”⁶⁵³ A szentföldi keresztények végletes megosztottságának feloldására a báró egy igazi felvilágosult reformot javasolt. Véleménye szerint úgy kellett a keleti katolikus szerzetesrendeket összefogni, hogy egy központosított szentföldi rend – például a ferences rend – keretei közé szervezve az összes katolikus rend és szervezet egy irányítás alá kerüljön. Szerinte egyezsége lehetett jutni a szentföldi kusztódiával ebben a kérdésben.⁶⁵⁴

Útjának szíriai és palesztinai állomásain Tott báró hivatalos küldetésének fő feladatait végezte: összehívta a francia kolóniák közgyűléseit, az adósságok ügyeit rendezte, valamint döntőbíróként elnökölt a konzulok és alattvalók vitás ügyeiben. 1777. október 2-án Aleppóból írt levelében így foglalta össze tevékenysége lényegét: „Méltóságos Uram, gondoskodtam arról, hogy valamennyi képviselőnél az új igazgatás elvei érvényesüljenek. Igyekeztem a közgyűlések során elnyomni azok hangját, akik a jogosan bírált visszaélések megszüntetése ellen szólaltak fel; a közgyűléseken zajló elvi viták megvilágították számomra az új rendelet valamennyi tárgyát. Jómagam csak azon

652 François Charles-Roux: *France et Chrétiens d'Orient*. Paris, 1939. 83.

653 Tott Emlékiratai 276.

654 *Mémoire présenté à Monsieur le baron de Thot par le père Godefroy custode concernant l'état actuel des missions françaises dans les différentes échelles du Levant et qui sont desservies par les pères capucins de la provinces de Paris* Bibliothèque Nationale de France, série Ms. Nouvelles Acquisitions Françaises 20 543 *Papiers du baron François de Tott, inspecteur général des établissements français dans le Levant (1777–1778)* fol. 3 Vö. F. Charles-Roux: *France et Chrétiens* i. m. 86.

épület darabjait készítettem elő, amelynek Ön volt az építőmestere, s remélem, hogy nem hagyok magam után kívánnivalót annak megszilárdításában.”⁶⁵⁵

François Charles-Roux francia történész szerint Tott báró a 18. század közgazdászainak és filozófusainak tanítványaként a szabad gazdálkodás híve volt. Fellépett a felesleges tiltások ellen, és kiállt a levantei kereskedelemben a személyes szabadság védelméért.⁶⁵⁶ Szabadelvű eszméi nyíltan megmutatkoznak a következő neki tulajdonított szövegben: „Az állam számára hasznosnak tartom azokat a törvényeket, amelyek megakadályozzák, hogy a kereskedők egymásnak ártsanak, mivel a vetélkedésük az államnak is kártékony. A versengés másrésztől hasznos az iparunk termékeinek eladásában... Számomra alapvető elv, hogy az állam érdeke Levantében ott kezdődik, ahol a nyersanyagot behozzák, és ott áll meg, ahol az ipar termékei kilépnek.”⁶⁵⁷ A báró érvelése az állam szerepét is érinti: szerinte az államnak a gyarmati gazdasági kapcsolatok rendszerét kell átfognia, vagyis a nyersanyagok behozatalát és a feldolgozott cikkek kivitelét ellenőrző rendszert kell alkotnia, amely elősegíti az egyének szabad kereskedelmét. Márpedig a levantei kereskedelem tipikusan hasonlított a gyarmati kereskedelmekhez: az import elsősorban a nyersanyagokra (pl. gyapot) irányult, míg az export kizárólag feldolgozott termékeket értékesített (pl. a languedoci textilárúk).⁶⁵⁸ Így találkozhatott Egyiptom elfoglalásának terve a levantei és barbáriai kereskedelem átfogó reformjával.

Ugyanakkor nem szabad elfelejteni, hogy a levantei francia kereskedelem ebben az időszakban az egyik legmélyebb válságát élte át. Tott báró szíriai és palesztinai ellenőrző körútjának egyik fontos tanulsága az volt, hogy megállapította a francia gazdasági befolyás csökkenését. Ennek oka abban rejlett, hogy a francia képviseltek gyakran nem tudták elég határozottan érvényesíteni érdekeiket az oszmán hatóságokkal szemben.⁶⁵⁹ Szaidai látogatása során az ottani konzul – mellesleg ugyanaz a Pierre-Jean-François de Taulès de Domecq (1731–1820) volt, aki 1768-ban Lengyelországban tevékenykedett – Tott szemére hányta annak túlzott engedékenységet a helybéli pasával, Dzsézárral⁶⁶⁰ szemben, illetve felrótta neki az 1776-os reformokat ellenzők tá-

655 Idézi: Charles-Roux 1928 118.

656 Uo. 118–119.

657 Uo. 119. Vö. *Traian Stoianovich: The Conquering Balkan Orthodox Merchant. The Journal of Economic History*, Vol. 20, No. 2 (Jun., 1960), 258.

658 *Paul Butel: L'économie française au XVIIIe siècle. Paris, 1993.*

659 *Masson, P.: Histoire du commerce i. m. 284., Vö. A. Abdel Nour: Le réseau routier de la Syrie ottomane (XVIe – XVIIIe siècles). Arabica tome XXX. Fasc. 2 (juin 1983) 169–189.*

660 Dzsézár (Cezzâr) Ahmed Pasa (?–1804), boszniai eredetű hivatalnok. Oszmán szolgálatba való lépése után csatlakozott Hekim Oglu Ali pasához, aki 1756-ban egyiptomi kormányzó lett. 1773-ban Egyiptomból a szíriai kormányzó, Oszmán pasa szolgálatába lépett át és nemsokára szaidai kormányzó lett. Keménykezű vezetési módszerei sikereként 1780-ban szíriai kormányzóvá nevezték ki. 1799-ben ő szervezte meg Acre védelmét Bonaparte seregével szemben. 1804. április 23-án halt meg. Vö. *Stanford J. Shaw: Ottoman Egypt in the eighteenth century, The Nizâm-nâ-i Misir of Cezzâr Ahmed Pasha. Cambridge (Harvard University Press), 1962., Ammon Cohen: The Army in Palestine in the Eighteenth Century – Sources of Its*

mogatását és az iránta való udvariatlanságát is.⁶⁶¹ A szaidai konzul később kérte a visszahívását, amelyre 1779 januárjában került sor.⁶⁶² Tott báró szaidai látogatása során Dzsézár pasával is elég határozottan érzékeltette a francia alattvalókkal való bánásmódja miatti elégedetlenségét. Kerülte a vele való találkozást, és emlékirataiban igazi keleti despotaként festette le: „Visszaemlékezéseim megírásának célját teljesítettem akkor, amikor szükségesnek láttam bemutatni Dzsézár jellemét és azt, hogyan viselkedtem vele. Ennek az emberiség ellen felbőszült oroszlánknak a látványával, aki a tartományában zsarnokoskodott és büntetlenül két évig visszatartotta a szultán jövedelmeit, és akit egy idegen megaláz, mert megijed egy olyan fregattól, amelynek nem ismeri a parancsait és így lefestve a despota gyengeségét, az alattvalóinak gyávaságát, akik a távolból parancsolnak neki, egy csapásra megmutathatjuk az Oszmán Birodalom valódi arcát.”⁶⁶³

Tott báró ezt követően szeptember 18-án Barut (Bejrút) kikötőjébe látogatott. Mivel ebben a városban nem volt francia kirendeltség, látogatásának célja elsősorban titkos jellegű volt.⁶⁶⁴ Sartine gróf egyébként külön felhívta a figyelmét e város katonai felderítésére.⁶⁶⁵ Ezután Tripoliszba hajózott, majd az onnan északra található Latakiába ment, ahol az információi szerint komoly visszaélések mutatkoztak a dohánykereskedelem terén.⁶⁶⁶ Miután ismét sikerült rendet teremtenie, szárazföldi úton indult tovább Aleppóba, ahová október elsején érkezett meg. A látogatása során úgy tapasztalta, hogy az aleppói francia közösség virágzó kereskedelmet folytatott, amelyet leginkább az 1776-os reformok veszélyeztettek, ugyanis a hegyeken áthaladó kereskedőutakon gyakran megdézsmálták az árukat. Erről az emlékirataiban is megjegyzést tett: „Itt megtalálhatóak a legdrágább áruk, és a kereskedelem minden formája itt zajlik, de a pasa és tisztjei a karavánok védelme, valamint az utazók szükséges kísérete ürügyén gyakran zaklatják a kereskedelmet folytató

Weakness and Strength. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, Vol. 34, No. 1 (1971) 36–55.

661 Mivel nem akarta személyesen fogadni a bárót a kikötőben, betegsége hivatkozva az alkonzult küldte maga helyett. *Mézin, A.*: Les consuls de France i. m. 560.

662 AMAÉ Personnel première série vol. 65 fol. 272–290.; *A. Mézin*: Les consuls de France i. m. 560.

663 Tott Emlékiratai 278.

664 Farnaud 101.

665 „La ville de Baruth mérite également votre attention. Pendant la dernière guerre des Russes et des Turcs, elle a servi d’asile à tous les bâtiments russes et elle était le centre de leurs opérations en Syrie. On prétend qu’il est très facile de s’en emparer et de la conserver ensuite au moyen de quelques fortifications qu’on pourroit y ajouter.” Idézi: Charles-Roux 1928 126.

666 A latakiai francia alkonzulátust 1756-ban hozták létre. Az 1770-es évek végén öt-hat francia kereskedelmi hajó folyamatosan szállította az egyiptomi dohányt Damiette-ből Latakiába. *Daniel Crecelius – Hamza ‘Abd Al-‘Aziz Badr*: French Ships and Their Cargoes Sailing between Damiette and Ottoman Ports 1777–1781. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 37, No. 3 (1994) 261–286.

egyéneket.”⁶⁶⁷ Szíriai útvonalának utolsó állomása Alexandrette⁶⁶⁸ volt, ahonnan rövid tartózkodás után továbbhajózott Ciprus irányába.⁶⁶⁹

Ciprus szigetén a két francia kirendeltség – Larnaka és Limasszol – meglátogatása után a báró a sziget természeti, politikai és katonai jellegű felderítésére koncentrált. A ciprusi megfigyeléseinek rövid összefoglalóját emlékirataiban is megtalálhatjuk: „Ciprus szigete szultáni birtok, és ezt a velenceiektől elragadott királyságot ma egy Nikóziában lakó műszellem, valamint egy görög metropolita kormányozza. Ez a kettős – vallási és világi – igazgatás oly gyors sikereket hozott, amelyeket még az éghajlat és a termelés eredményei sem tudtak ellensúlyozni, és így ez a szép vidék ma nem más, mint a magány és nyomor hajléka. A szerelmek kútja, Amathone és Paphosz ma csak néhány rongyos szerencsétlen ember lakhelye. A hajdani nagy lakosságú Ciprusra kivetett adókat ma csak egy töredéknyi számú lakosság fizeti és az ez elől évente menekülők csak fokozzák a szörnyű zsarnokságtól szabadulni nem tudók nyomorát, de a szükségből hozott intézkedések, amelyekkel az adókat igyekeznek behajtani, a valódi gazdagság forrásait csak elapasztják, nemsokára a zsarnokok számára is igazságot szolgáltatnak és hamarosan osztozhatnak rab-szolgáik nyomorán. A ciprusi bor, melynek kivitele nagyban függ a régi boroktól nyert minőségtől, máris veszített értékéből a régi hordók eladása miatt, amelyre a nyomor kényszerítette a termelőket. A velenceiek vették meg a legrégebbieket, de a spekuláció egyéni érdekei nem érezték át annak jelentőségét, hogy a hagyományos rend megbontásával maguknak is ártanak. Ha elveszítjük a termelőtől a hatékony termelés eszközeit, ha tönkretesszük a tőkét, feleslegessé válik a hordó is.”⁶⁷⁰ A szöveg gondolatmenete azért is érdekes, mert abban a versailles-i „intervencionista párt” diskurzusát láthatjuk viszont. A török uralom zsarnoksága – vagy ahogyan tudományosan megfogalmazták: a keleti despotizmus jelensége – számos kérdést vetett fel az oszmán uralom alatti országok hanyatlásával kapcsolatban.⁶⁷¹ A keleti despotizmus eszméje a 18. század során – számos változással és módosulással – a gyarmatosítást előkészítő ideológia egyik legfontosabb toposzává vált, amelynek egyik legmarkánsabb példáját éppen Tott báró emlékiratai szolgáltatták.⁶⁷²

A báró ellenőrző körútjának következő állomását Rodosz szigete alkotta, majd Szmürnába utazott, ahol 1777. november 19-től 1778. március 25-ig tartózkodott. Szmürna ez idő tájt a legfontosabb levantei francia kirendeltségnek

667 Tott Emlékiratai 283. Vö. *Eugen Wirth: Tradition und Innovation im Handwerk und Kleingewerbe der vorderorientalischen Stadt. Strukturwandlungen und Überlebensstrategien in den vergangenen 150 Jahren. Die Welt des Islams New Series Bd. 25, Nr. 1/4 (1985) 5.*

668 Iskenderun.

669 Charles-Roux 1928 121–122.

670 Tott Emlékiratai 286–287.

671 Lásd ehhez: *Asli Cirakman: From Tyranny to Despotism: The Enlightenment's Unenlightened Image of the Turks. International Journal of Middle East Studies vol. 33, N° 1 (Febr. 2001) 49–68.*

672 *Laurens, H.: Les origines intellectuelles i. m. 63–67.*

és az egyik legjelentősebb nemzetközi kereskedelmi központnak számított.⁶⁷³ A szmürnai francia konzulátus négy alkonzulátussal rendelkezett: a Dardanelláknál, Leszboszon, Khioszon és Rodoszon.⁶⁷⁴ Érdekes megjegyeznünk, hogy a báró nem ellenőrizhette az előző háború során saját irányítása alatt megerősített Dardanellák tengerszoroson található francia kirendeltséget. Ez összefügg azzal, hogy Saint-Priest gróf kérésére egykori beosztottja nem ellenőrizte a konstantinápolyi kereskedelmi és diplomáciai kirendeltségeket sem.⁶⁷⁵

A szmürnai francia kolónia népes és tehetős kereskedőkből állt, és jelentős, a befizetett hajókárdíjakból finanszírozott pénztárral rendelkezett.⁶⁷⁶ Ennek megfelelően a hajókárdíjak eltörlése igen érzékenyen érintette a francia közösséget, amelyet Claude-Charles de Peyssonnel konzul képviselt. Peyssonnel konzul a tetemes évi járandósága ellenére – amely 1765 óta 12 000 livre-re rúgott – óriási szerencsejáték-adósságot halmozott fel a helyi török és görög hitelezőivel szemben. Ezenkívül a szmürnai tűzvészben elpusztult háza további 100 000 livre veszteséggel sújtotta.⁶⁷⁷ Tott báró 17 000 livre előleget adott neki és javasolta a visszahívását.⁶⁷⁸ 1778 júliusában a visszahívása elkerülhetetlenné vált, mivel az adóssága már 65 000 piasterre rúgott, és a szmürnai franciák igazságszolgáltatás megtagadásával és az ottani orosz konzullal való összejátszással vádolták.⁶⁷⁹ A király Jean-François-Raymond Guy de Villeneuve, Dardanelláknál hivatalt viselő alkonzult nevezte ki a helyére

673 Lásd ehhez: *Elena Frangakis-Syrett: The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century (1700–1820). Athens, 1992.*

674 CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 109 fol. 188.

675 Így írt erről Sartine Lebas konstantinápolyi francia rezidensnek (Versailles, 1777. novembre 24.): „Des considérations politiques, Monsieur, ayant empêché que Monsieur le Baron de Tott se rendit aux Dardanelles et a Constantinople pour y faire l’inspection dont il a été chargé dans toutes les autres Echelles du Levant où nous avons des établissements, j’ai compte que vous voudriez bien le suppléer et entreprendre le même travail qui y aurait été confié aux soins de cet inspecteur.” CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 109 fol. 262

676 *Latouche, D.: Le commerce i. m. 8.*

677 *Mézin, A.: Les consuls de France i. m. 491.*

678 Sartine Saint-Priesthez (Versailles, 1778. március 23.): „Monsieur de St. Didier m’a rendu compte, Monsieur, de l’opinion que vous avez prise de la plupart des opérations de Monsieur le baron de Tott a Smirne, et du parti que vous avez cru devoir me faire proposer au sujet de Monsieur de Peyssonnel. Je l’ai adopté en entier et je m’empresse d’adresser des instructions conséquentes a Monsieur Guy de Villeneuve que j’ai choisi pour la régie des affaires du consulat pendant l’interim. J’ai l’honneur de vous les envoyer directement, pour que vous en preniez connoissance, et qu’en les remettant a Monsieur Guy, vous puissiez y ajouter les conseils et les ordres que vous croirez devoir luy donner pour le guider dans l’administration des affaires de Smirne, et surtout dans la conduite qu’il a a tenir avec Monsieur de Peyssonnel, pour éviter les embarras que ce consul pourroit nous donner, s’il étoit instruit de nos véritables intentions a son égard.” CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 110 fol. 117.

679 CADN, Constantinople série D Smyrne 41 (1778). *Vö. Mézin, A.: Les consuls de France i. m. 491.*

ügyvivőnek.⁶⁸⁰ Peyssonnel viszonya Tott báróval a későbbiekben egyre jobban megromlott, és a báró emlékiratainak kiadása után igen éles vita robbant ki közöttük.⁶⁸¹ A szmürnai tartózkodás során a báró rendezte a pápa által 1773-ban felosztatott jezsuita rend javainak leltárba vételét és az abból származó problémákat.⁶⁸² A kirendeltség ellenőrzése mellett de la Laune-nal együtt folytatta az Egyiptom elfoglalásával kapcsolatos tervek és titkos jelentések megszövegezését is. A báró 1777. december 20-án egy hadműveleti tervet küldött el a tengerészeti miniszter részére. Emellett előirányzott egy ennél részletesebb hadműveleti tervezetet is, amelyet az utazás során kívánt elkészíteni, és amely a végleges jelentés részét képezte.⁶⁸³

Tavasszal Tott báró folytatta útját az Oszmán Birodalom európai területein található francia kirendeltségek ellenőrzésére: először Szaloniki, majd Szkirosz⁶⁸⁴ és Naxosz szigete, valamint a Peloponnészosz félsziget (Morea) következett. Szalonikibe 1778. április 27-én érkezett meg, és igyekezett segítséget nyújtani az ottani konzulnak az 1776-os reformok bevezetéséhez. Az ügyek zökkenőmentes lebonyolítása érdekében négy ülnököt választott, akik 1778 szeptemberéig maradtak hivatalban.⁶⁸⁵ Arasy konzul azt javasolta a főellenőrnek, hogy alkalmazzanak konzuli ágenseket a szaloniki öböl bejáratánál található szigeteken az angol és görög kalózkodások akcióinak hatékonyabb ellenőrzése érdekében. Tott báró támogatta a tervet, de a tengerészeti miniszter végül elutasította arra hivatkozva, hogy ezen a környéken viszonylag csekély mértékű a francia kereskedelem jelenléte.⁶⁸⁶ A báró így jellemezte emlékiratainak az „Európai Törökországban” tett látogatásáról szóló részében a görög szigetvilág paradox politikai helyzetét: „Szalonikiből elhajózva megtekintettem a szkiroszi Szent György, Párosz, Naxosz és Szira szigeteket. E szigetek hasonlóan a szigetcsoportokhoz magánbirtokok, amelyek felett a kedvezményezettjeik rendelkeznek, vagy pedig a kapitány pasa tartozékbirtokai voltak. Mindenesetre a lakosok közös érdeke az volt, hogy minél távolabb legyenek a török hivatalnokok tőlük, és ezért gyakran kérték, hogy adják ki adóbérletbe a szigetjeiket. De mivel a despotizmusnak is megvannak a saját szabályai, amely szerint mindig kell hogy legyen egy fej, melyet le lehet vá-

680 Életéhez lásd *Mézin, A.*: Les consuls de France i. m. 333–335.

681 Lásd a következő fejezetben.

682 CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 110 fol. 126–130.

683 Charles-Roux 1929 62–68.

684 Tott báró egy látképet készített a szigeten található egyik faluról (*Vue du Village de Saint Georges de Skyros*), amely később megjelent Choiseul-Gouffier „Voyage pittoresque de la Grèce” című művében. *Auguste Boppe*: Les peintres du Bosphore au XVIIIe siècle. Paris (ACR Édition), 1989. 292. A Bibliothèque Nationale de France térképtárában található egy Tott báró nevéhez fűződő térkép is: *Carte de l’île de Skyros vérifiée sur les lieux par M. le baron de Tott* (BNF, GE E – 154).

685 N. G. Svoronos: Salonique & Cavalla (1686–1792). *J. Sauvaget – J. Bazin – F. Braudel – J. Deny – P. Lemerle* (szerk.): Inventaire des correspondances des Consuls de France au Levant conservées aux Archives Nationales tome I. Paris, 1951. 117–119.

686 N. G. Svoronos: Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle. Paris (PUF), 1956. 125.; 148–149.

gatni, egy ember, akit el lehet fogatni, ezért e közösségek köztársasági formája nem felel meg az elvárásainak. Egy előljáró kell, egy alsóbbrendű despota, s az a görög, aki e méltóságot elnyeri, általában nem okoz csalódást.”⁶⁸⁷

Egy rövidebb moreai utazás után, amelyet alaposan megzavart az albánok zendülése, a báró 1778. május 19-én hagyta el Nafpliont, majd június 4-én ismét Máltán kötött ki. Miután átvette az ott reá váró újabb utasításokat, megkezdte hivatalos útjának befejező részét, amely a tunéziai kirendeltségek, Tunisz és Goulette meglátogatása volt. Ide 1778. június 19-én érkezett meg.⁶⁸⁸ A báró itteni tevékenysége különös fontossággal bírt a francia külkereskedelmi érdekek szempontjából. A barbareszk kalóztámadások mindig is nagyon kényes kérdést jelentettek az Oszmán Birodalom és Franciaország összetett kapcsolatrendszerében. Choiseul herceg erőskezű külpolitikájának köszönhetően – különösen Tunisz 1770-es bombázása után – a francia kereskedelem helyzete stabilizálódott a régióban.⁶⁸⁹ Ezenfelül az 1770-es békekötést követően Ali bej franciabarát politikája jelentős kedvezményeket nyújtott a francia kereskedőknek. Ekkor került sor Ali bej küldöttjének, Szulejmán agának franciaországi követjárására is. A tuniszi francia közösség ebben az időszakban a legnagyobb forgalmat bonyolította le a kereskedővárosban található európai kereskedőkolóniák között.⁶⁹⁰ A báró nem mulasztotta el a híres goulette-i erődítmények katonai felderítésének elvégzését sem, amelyek az Egyiptom elfoglalására indítandó hadjárat esetén fontos hadműveleti bázist jelenthettek. A felmérések természetesen tudományos, asztronómiai és hidrográfiai megfigyelések álcája alatt zajlottak.⁶⁹¹ A bárónak többszöri sikertelen próbálkozás után sem sikerült elérnie, hogy korallhalászati engedélyt szerezzen az Afrikai Királyi Társaság (*Compagnie Royale d'Afrique*) számára.⁶⁹²

687 Tott Emlékiratai 289.

688 Farnaud 100.

689 Frémeaux, J.: La France et i. m. 33.

690 „A Tunis seulement, grâce à l'habileté de Monsieur de Saizeu, la France occupait la première place, laissant loin derrière elle ses rivaux anglais et l'emportait de beaucoup sur eux par la prospérité de son négoce qui se chiffrait alors par 971,483 francs d'importations et 857,320 fr. d'exportations.” *Pierre Ruffin*: Journal de l'ambassade de Suleiman Aga, envoyé extraordinaire du Bey de Tunis près Sa Majesté Très Chrétienne, depuis son arrivée à Toulon, le 18 janvier 1777, jusqu'à son embarquement dans ledit port, le 31 may de la même année (Bibl. Nat. Ms. Fr. N° 13982 publié par Marthe Conon et Pierre Grandchamp), Tunis, 1917. V.

691 „Le Baron de Tott, chaudement recommandé par Monsieur de St Didier, reçut toute facilité pour transporter à terre des instruments astronomiques et hydrographiques qui devaient lui permettre de rectifier la carte de la Régence et il put mener ses observations en sûreté. Le Bey et son gendre l'accueillirent avec bienveillance et lui accordèrent tous les égards et honneurs qui pouvaient le distinguer en public et le flatter personnellement.” Uo. XII.

692 Musztafa Hodzsa válasza a báró kérésére (Tunisz, 1778. június 28.): „Mon très cher et sincère Beizadé, j'ai l'honneur de vous écrire pour vous confirmer ce que je vous ai déjà dit au sujet de la pêche du corail. Si dans cette pêche il est question de toutes nos côtes, en y comprenant Tabarque, il sera compté annuellement 20,000 piastras de Tunis, et 10,000 seulement si on veut en excepter Tabarque.” Idézi: *Eugène Plantet*: Correspondance des Beys de Tunis et des Consuls de France avec la Cour 1577–1830 tome III. Paris, 1899. 80.

A KÜLDETÉS EREDMÉNYEI, GEOSTRATÉGIAI GONDOLATOK

François de Tott utolsó keleti küldetésére az *ancien régime* francia külpolitikájában lezajlott fordulat éveiben került sor. A misszió elhatározása és lebonyolítása arra utal, hogy a versailles-i kormány köreiben a sokféle külügyi elképzelés mellett megjelentek egy egészen új mediterrán geostratégiai gondolkodás kezdetei is. Noha a korban maga a kifejezés egyáltalán nem létezett még a katonai és politikai irodalomban,⁶⁹³ a geostratégia modern alkalmazása már egyre erőteljesebben megfigyelhető a nagyhatalmak külpolitikájában. Montesquieu gondolatai az éghajlat és a társadalmi rendszerek összefüggéseiről már igen előremutatóak voltak a korabeli politikai gondolkodás szempontjából; Tott báró emlékiratainak elemző bemutatása során esik még szó róluk a későbbiekben. A másik fontos hatást a katonai földrajz fejlődése jelentette. A földrajz és a háborúzás közötti kapcsolat nagy figyelmet kapott a korszak hadtudományi műveiben, és a 18. század második felében felgyorsult a francia katonai térképészet fejlődése is. A hadmérnökök képzését olyan neves intézmények biztosították, mint a mézières-i hadmérnöki iskola (École du génie), amelyet Chastillon lovag szervezett meg, és ő maga lett e hely első főmérnöke. Ez az intézmény a tervek szerint csak egy lett volna a sok közül, 1749-es alapításakor azonban mégis az egyedüli volt, meglehetősen zsúfolt programmal: számtan, geometria, mechanika, hidraulika, fizika, kémia, botanika, rajz, utászat, sztereotomia, a legújabb gépek tanulmányozása. Ez az iskola 1794-ben bezárta kapuit, és Politechnikai Iskola (École Polytechnique) néven működött tovább. A francia katonai térképészet fellendülését nagymértékben elősegítette a mézières-i hadmérnöki iskola.⁶⁹⁴ Nem ismerjük pontosan Tott báró térképészeti ismereteit, de azt a források alapján tudjuk, hogy a keleti útjai alkalmával több térképet is készített, amelyek népszerűsége miatt még napjainkban is sok neki tulajdonított térkép maradt fenn Törökországban.⁶⁹⁵ Nem szabad tehát lebecsülni a báró földrajzi és térképészeti ismereteit, és természetesen az ezekből fakadó geostratégiai megfontolásait sem.

A tizenöt hónapos hajút végén Tott báró visszatért Franciaországba, és nekilátott végleges hivatalos és titkos jelentéseinek elkészítéséhez, amelyek a francia külpolitika Oszmán Birodalomhoz való viszonya szempontjából

693 A „stratégia” szót ebben az időszakban egészen más értelemben használták, mint napjainkban. A jelentése Silva márki és Joly de Maizeroy műveiben „nagy taktika” vagy „a hadseregek taktikája” értelmet nyert. Vö. *Hervé Coutau-Bégarie: Traité de stratégie* (5e édition). Paris, 2006. 59.

694 Lásd ehhez: *Anne Blanchard: Le corps des ingénieurs du génie, évolution et missions* (1715–1789). *Jean Delmas* (szerk.): *Histoire militaire de la France* tome II. 1715–1871. Paris (Presses Universitaires de France), 1992. 129–150.

695 Ivanics Mária szíves közlése.

meghatározóak lehettek. A báró és de la Laune tengerésztiszt együtt készítettek el titkos küldetésük 1779-es keltezésű összefoglaló beszámolóját (*Compte rendu de la Mission secrete du baron de Tott*).⁶⁹⁶ E több különféle levéltárban is megtalálható forrást már elég sokszor elemezték a történészek.⁶⁹⁷ A néhány oldalas preambulum után, amely az Oszmán Birodalom helyzetéről szól, a jelentés következő része Kréta szigetének felderítésével foglalkozik, a fennmaradó 105 oldalt pedig Egyiptomnak szentelték a szerzők.⁶⁹⁸ A megkülönböztetett figyelem természetesen nem meglepő, hiszen a titkos küldetés középpontjában Egyiptom meghódításának terve állt. Egyébként a báró emlékiratainak negyedik könyvét, amely a levantei ellenőrző útját írja le, szintén uralja az egyiptomi vonatkozású szakasz.⁶⁹⁹ Az Egyiptomra vonatkozó szöveg a tartomány természetföldrajzi és politikai leírásával kezdődik. A francia kormány gyarmatosító célkitűzéseinek megfelelő érveléssel alátámasztott diskurzus különösen az Egyiptom előnyeit tárgyaló részben (*Avantages dont l’Egypte est susceptible et ceux qui résulteroient de sa conquête pour la France*) jelenik meg. A báró ékes tanúbizonyságát adja itt a kereskedelem, a földrajz és a hadtudomány területén megnyilvánuló jártasságának, valamint eredeti gondolkodásának. Az érvelés logikai szerkezete az olvasó számára nyilvánvalóvá teszi az Egyiptom gazdag természeti adottságai és a mamelukok értelmetlen zsarnoksága közötti éles ellentmondást.⁷⁰⁰ A gondolatmenet minden kétséget kizáróan alátámasztja, hogy Egyiptom elfoglalása „egyaránt gazdaságos és emberileg szükséges” (Christophe Farnaud).⁷⁰¹ Tott báró jól felépített érvelés mentén vezeti el olvasóját a végső következtetésig: „E hódításnak elsősorban helyzeti előnye miatt van nagy jelentősége. Egyrészt megkönnyíti Franciaország számára a távoli gyarmatairól nagy költséggel beszerzett termékek közelről történő pótlását, az ott letelepedőket pedig nem távolítja el túlságosan a hazájuktól. A gyarmat igazgatása így szinte a király és miniszterei szeme előtt zajlik majd, és e helyzeti előny garanciát nyújt e terület vitathatatlan védelmére is. A kereskedelmi kapcsolatai biztos vezető helyet hoznának Franciaország számára, mivel a kezébe kerülnének azon ajtók kulcsai, amelyeken keresztül a hagyományos kereskedelmi útvonalat követő nemzetek közlekednének.”⁷⁰²

696 Charles-Roux 1929 68.

697 AN série Marine B7, 440 (François Charles-Roux és Christophe Farnaud történészek dolgozták fel), illetve: Centre des Archives de la Défense, série 1M (Mémoires et Reconnaissances) 1677 Égypte (Reconnaissances jusqu’en 1830).

698 Farnaud 134.

699 Lásd a következő fejezetben.

700 Szmürnai ellenőrző körútja alkalmával a báró hasonló gondolatmenetet állított fel, amelyet Serif Mardin elemez kiváló tanulmányában: *Serif Mardin: Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire. Comparative Studies in Society and History* Vol. 11, No. 3 (Jun., 1969) 4. Vö. *David Ayalon: Studies in al-Jabartī I. Notes on the Transformation of Mamluk Society in Egypt under the Ottomans. Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 3, No. 2 (Aug., 1960), 164.

701 Farnaud 146.

702 SHD, série 1M 1677 Égypte (Reconnaissances jusqu’en 1830) 175–176.

Ezek után a báró a kereskedelmi előnyöket veszi szemügyre. Először is úgy tekinti Egyiptom meghódítását, mint a Földközi-tenger medencéjében a francia gazdasági jelenlét fenntartásának és kiterjesztésének eszközét. Az európai nagyhatalmak esetleges válaszlépéseire is kitér az értekezés szerzője. Ezek között Oroszország és az Oszmán Birodalom reakcióját teljesen elhanyagolhatónak tartotta. Véleménye szerint Egyiptom elfoglalásával Franciaország a közel-keleti régió döntő hatalmává válna, és végleg elhárítaná az oroszok háborús törekvéseit. A törökök esetleges ellentámadásait nem tartja valószínűnek, sőt a mekkai zarándokút és a kávékereskedelmi útvonalak biztonsága érdekében még azt is feltételezi, hogy a törökök békés beleegyezésüket adják Egyiptom francia megszállásához.⁷⁰³ Anglia szempontjából jóval bonyolultabb a helyzet. A báró elképzelhetőnek tartja, hogy a diplomáciai eszközök bevetésével, esetleg az amerikai francia gyarmatok elcserélésével meg lehetne győzni a briteket Egyiptom francia bekebelezésének szükségességéről: „No de hogyan viszonyulnak majd ehhez az angolok, akik tudvalevően a kereskedelmünk és tengerészetünk természetes ellenségei? Valószínűleg nem az egyiptomi, még ágyúlövésnyi távolságra sem megközelíthető partvidéken, vagy esetleg a francia partokon támadnának meg minket. A Földközi-tenger medencéjének elfoglalása valószínűleg nem okozna nagy károkat a kereskedelmünknek, hiszen a kis hajóink könnyen, szinte észrevétlenül elsiklanának az ő hatalmas hadihajóik elől. (...) Az egyetlen lehetőségük a gyarmataink elfoglalása lenne. Érdemes-e megvédenünk azokat, miután az állandó veszeke-
déses okai és vesztesei voltak? Vajon meg tudjuk-e védeni őket? Vagy mondjunk le a gyarmatainkról az angolok javára, illetve bízzuk az amerikai lakosságra, hogy védje meg magát? Amikor ilyen fontos dologban kell döntenünk, nem szabad szem elől veszítenünk, hogy Egyiptom egymaga képes az összes árucikk pótlására, sőt akár meg is százszorozhatnánk azokat, ha kezünkbe kerülne ez a tartomány. Hasonlítsuk össze a két hódítást: míg az egyik kimeríti, a másik fokozza az erőnket. Hasonlatképpen összevethetjük a jelenlegi kereskedelmünket jelképező szerteágazó gallyakat ama fa törzsével, amelynek gyökerei az egész világegyetemet behálózzák és annak tápanyagait felszívják. Nem kárpótolhatnánk-e magunkat a gyarmatainkon elveszített emberekért azokkal az alattvalókkal, akik Egyiptomba igyekeznének?”⁷⁰⁴

Az Egyiptom elfoglalásából származó előnyök felsorakoztatása után a szöveg következő részében (*Plan d'opérations pour la conquête de l'Égypte*) a tényleges hódítási hadműveletek részleteiről esik szó. François Charles-Roux szerint a tervezet híven követi de la Laune tengerésztiszt javaslatait, így a báró mellett mindenképpen őt tekinthetjük a katonai terv másik szellemi

703 „On trouvera encore dans le fanatisme des Turcs un moyen de les tenir dans la dépendance, en s'assurant de celle de la Mecque par les besoins du Yemen qui échange les denrées qu'il tire de l'Égypte pour sa subsistance contre les cafés qu'il produit et dont on peut s'assurer la totalité.” Uo. 179–180. Vö. Charles-Roux 1929 72.

704 Uo. 181–182. Vö. Charles-Roux 1929 72–73.

atyjának.⁷⁰⁵ A rövid történeti bevezető után, amely egészen Szent Lajos keresztes hadjáratáig vezet vissza az olvasót, a szöveg rendkívül könnyű vállalkozásnak próbálja meg feltüntetni a katonai akciót, amelyet egy gyakorlatilag védekezésre képtelen ellenféllel kell megvívni: „Egy olyan hódítás, amelyben csak gyenge ellenféllel kell megküzdeni és millióknak okozhatunk megnyugvást, sokkal inkább az emberiességet, mint a hódítót dicséri. Egyiptom helyzete és a rajta uralkodó erők számbavétele után a hódítás sokkal inkább békés területfoglalásnak, mintsem erőszakos okkupációnak tűnik. Ezért jelen tervzetünkben csak a változáshoz szükséges erők szállítását javasoljuk, amelyek az összes művelet befejezése után Egyiptomot a király uralma alá helyezik, ki ezáltal a terület szerencsés fekvéséből adódó összes előnyt élvezheti majd.”⁷⁰⁶

A hadművelleti tervben pontos adatokkal szerepel az összes szükségesnek tekintett eszköz listája: öt sorhajó, hét fregatt, három *chebec* hajó,⁷⁰⁷ hat félgálya, nyolcvan szállítóhajó, 12 000 gyalogsági katona, 5 000 dragonos stb.⁷⁰⁸ A tengeri haderő gyülekezési bázisául a krétai Paleo Castro kikötőt jelölték ki, ahonnan a hajóhad a július végi kedvező széllel indulna Alexandria felé. A terv szerint Alexandria elfoglalása után Abukir és Damiette meghódítása következett, ahol egy következő hadművelleti bázis létrehozására kerülne sor. Innen szárazföldi úton folytatódna a hadjárat Rosette-en keresztül Kairóig, amelynek elfoglalása képezi az egyiptomi hódítási terv záróakkordját.⁷⁰⁹ A báró geostratégiai meglátásainak helyességét mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy Napóleon is ezt az útvonaltervet alkalmazta az egyiptomi hadjárata során. A Tott báró neve által fémjelzett egyiptomi hódítási terv két évtizedig a hadügyi és tengerészeti minisztériumok levéltáraiban pihent, de nem merült a feledés homályába. A Napóleon által vezetett egyiptomi hadjárat előkészítése során átfogó levéltári kutatások folytak, amelyek irányításával a híres tudóst, Gaspard Monge-t, a hajdani mézières-i hadmérnöki iskola matematikai és térképészeti professzorát bízták meg. Rosily altengernagy, a tengerészeti térképek és alaprajzok levéltári osztályának igazgatója több iratsomónyi dokumentumot adott át Monge-nak, aki továbbadta azokat Bonaparténak. Ezek közé tartoztak a Saint-Didier által összegyűjtött feljegyzések és Tott báró Egyiptom elfoglalására vonatkozó iratai is...⁷¹⁰

A Tott báró utolsó kiküldetésére vonatkozó két jelentés – egyrészt a levantei francia kirendeltségek ellenőrzésének jelentése, másrészt pedig az egyiptomi titkos megbízatásáról szóló beszámoló – a versailles-i kormány meglehetősen szűk köréhez jutott el. A hódítási terv mindenféle filozófiai érvelés és logikus tervezés ellenére sem győzte meg a francia államférfiak többségét, akik figyelmét az egyre jobban kiélesedő angol–amerikai gyarmati

705 Charles-Roux 1910 88.

706 SHD, série 1M 1677 Égypte (Reconnaissances jusqu'en 1830) 194.

707 A *chebec* háromárbcos, latinvitorlázatú, földközi-tengeri hadihajó volt.

708 SHD, série 1M 1677 Égypte (Reconnaissances jusqu'en 1830) 194–195.

709 Charles-Roux 1910 89–90.

710 Jean-Joël Brégeon: L'Égypte de Bonaparte. Toulouse (Perrin), 1991. 85.

konfliktus aktuális kérdései kötötték le. A külügyminiszter Vergennes gróf az európai hatalmi egyensúly védelmében és az Oszmán Birodalom integritásának őreként inkább az amerikai felkelők megsegítésére mozgósította volna a francia flottát, mint az egyiptomi partok felé. Amikor II. József – cserébe az Oszmán Birodalom felosztásának támogatásáért – 1782-ben felajánlotta Egyiptomot a bécsi francia követnek, a francia külügyminiszter éppúgy elutasította a tervet, mint korábban a Tott báró által benyújtottakat is.⁷¹¹ Jóllehet a terv még jó ideig papíron maradt, a báró munkáját nem nevezhetjük teljesen haszontalannak, hiszen Bonaparte Napóleon annak számos elemét felhasználta a saját expedíciójához. A politikai és katonai elemeken kívül Bonaparte igen nagy érdeklődést tanúsított a Tott báró mellett tartózkodó tudósok tevékenysége iránt is. Közülük a báró tolmácsát meg is hívta később, hogy csatlakozzék az ő tudósokból álló kíséretéhez.

Ami a báró hivatalos kiküldetésének eredményeit illeti, e téren nagyobb siker koronázta a tevékenységét. A főellenőri hivatalt egyébként 1779 júniusáig töltötte be,⁷¹² de a jelentéseivel és a beadványaival még ezután is jó ideig hozzájárult a hivatalos szabályozói és törvénymódosító munkához. Az általános változtatásokat javasló beadványát (*Mémoire sur les arrangements généraux du Levant et de Barbarie*) a kormány különböző bizottságai tárgyalták, amelyekben három miniszter – Maurepas gróf, Vergennes gróf és Sartine gróf –, valamint a Marseille-i Kereskedelmi Kamara részéről Guillaume Rostagny⁷¹³ is helyet foglalt. Ennek köszönhetően sikerült lerakni egy új általános reform alapjait a levantei és barbáriai francia képviselők igazgatásában, amely a Paul Masson történész szerint egyszerűen csak az „ancien régime testamentumá”-nak nevezett 1781-es királyi rendelethez vezetett. Colbert 1681-es nagy rendelete óta ez volt a legjelentősebb változás, amely megerősítette a francia kormányzat szerepét a Marseille-i Kereskedelmi Kamarával szemben. Ez a rendelet még a konzulok magánéletét – például a házasságát – is szabályozta, és nekik hasonlóképpen megfigyelés alatt kellett tartaniuk a kirendeltségükhöz

711 Murphy, T. O.: Charles Gravier i. m. 318–320. Vö. *Daniel Crecelius: A Late Eighteenth-Century Austrian Attempt to Develop the Red Sea Trade Route. Middle Eastern Studies*, Vol. 30, No. 2 (Apr., 1994), 262–280.

712 Részlet Sartine gróf a konzuloknak címzett, erre vonatkozó körleveléből (Versailles, 1779. június 28.): „Monsieur le baron de Tott, Monsieur a rendu compte a Sa Majesté de tous les objets relatifs a la tournée qu’il a été chargé de faire dans les échelles du Levant et de Barbarie ses fonctions, en qualité d’inspecteur général des établissements françois situés dans ces pays, devoient cesser a cete époque. Ainsi sa commission se trouve entièrement terminée. Je vous en préviens par ordre de Sa Majesté pour que vous n’ayés plus aucune correspondance avec Monsieur de Tott sur les objets de votre service.” CADN, série A Constantinople, fonds Saint-Priest 111 fol. 129.

713 Guillaume Rostagny (1733–1820), ügyvéd, 1772-től 1791-ig a Marseille-i Kereskedelmi Kamara képviselője. Később államtitkár és velencei konzul.

tartozó honfitársaikat.⁷¹⁴ A reform része volt annak az *ancien régime* végétől kezdődő, a központosítást erősítő folyamatnak, amelyet Tocqueville híres munkája is tárgyal.⁷¹⁵

Más reformokhoz hasonlóan ez utóbbi is kivívta az ellenzői haragját, és heves viták középpontjába került. Saint-Priest gróf – aki nagyon ellenezte, hogy egykori beosztottja ilyen magas ellenőri hivatalba emelkedjen – különösen annak költségeit tartotta irreálisan magasnak: „Tott a király fregattján utazott, bejárta a kirendeltségeket, ajándékokat kapott, növelte az igazgatás költségeit és egyáltalán nem orvosolta annak hibáit. De mindezt senki sem firtatta, nehogy kiderüljön, alkalmatlan emberre bízta egy ilyen fontos kiküldetést. A tengerészeti és külügyi minisztérium végül ötezer frank kegydíjat állapított meg számára, hogy megszabaduljon tőle.”⁷¹⁶

A báró egy fontos egyházügyi reformjavaslatot is benyújtott, de a keleti keresztény egyházi szervezetek központosítását célzó javaslata nem nyert támogatást. A felvilágosult uralkodók egyázpolitikai elvei nyomán a ferences rend kezébe összpontosította volna az összes szentföldi katolikus missziós tevékenységet.⁷¹⁷ A jelentéseit alaposan megvizsgálták Versailles-ban, de a Marseille-i Kereskedelmi Kamara képviselője, Rostagny javaslatára elnapolták azok végrehajtását.⁷¹⁸

714 „Les rapports consulaires nous parlent des ordonnances qui défendent le mariage des Français avec des Grecques, parce que leurs enfants devenaient grecs et ne retournaient pas en France.” N. G. *Sovronos*: Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle. Paris (PUF), 1956. 164.

715 Lásd ehhez: *Alexis de Tocqueville*: A régi rend és a forradalom. Budapest (Atlantisz), 1994. Vö. *Paul-Auguste Leroy*: Des légations selon le droit et les usagers romains. Des consulats et des ambassades selon le droit et les usages modernes. Paris (A. Parent), 1874.

716 *Comte de Saint-Priest*: Mémoires tome I. Paris, 1929. 160.

717 „Le plus avantageux, dit-il, serait de n’avoir au Levant qu’une espèce de moines.” *Charles-Roux*, F.: France et Chrétiens i. m. 85.

718 Uo. 86.

7. AZ ÉLETÚT VÉGE

Tott báró jelképes sírja Bad Tatzmannsdorfban (A szerző felvétele.)

BÚCSÚ A DIPLOMÁCIÁTÓL

Tott báró levantei küldetését követően Egyiptom stratégiai fontossága és esetleges meghódítása még gyakran visszatérő téma volt a versailles-i kormány ülésein. Egyiptom valóban ideális gyarmat lehetett volna Franciaország számára, amennyiben a kücsük-kajnardzsi békében (1774) legyengült Oszmán Birodalmat felosztották volna az európai nagyhatalmak. Erre valójában elég hamar sor került. Az oroszok balkáni előretörésén fellelkesült Habsburg Birodalom már 1775-ben bekebelezte Bukovinát, és várható volt, hogy újabb kölcsönös területi foglalásokkal Lengyelország mintájára teljesen felosztják a török fennhatóság alatt lévő európai területeket.⁷¹⁹ Tott báró közel-keleti útja – amelynek valódi céljait hamar kitalálták a tapasztalt külügyi megfigyelők – az osztrák balkáni ambíciók szempontjából csak olaj volt a tűzre. II. József uralkodása alatt újabb lendületet vettek a balkáni hódítási tervek. A korábbi tárgyalásoknak megfelelően és a francia–porosz közeledés megállítása céljából a császár 1782 augusztusában újabb tervet javasolt a bécsi francia nagykövetnek, Breteuil márkinak. II. József az Oszmán Birodalom felosztása esetén Egyiptom teljes területét felajánlotta a francia semlegességért cserében.⁷²⁰ II. József így írt e kérdésről Mercy-Argenteau párizsi császári nagykövetnek 1782. december 7-i levelében: „...tekintettel a körülményekre, Franciaország akár tárgyalásokba is bocsátkozhatna a két császári udvarral, és biztosítékokat adhatna a semlegességéről, illetve meghatározhatná, hogy milyen kereskedelmi előnyöket, vagy az Oszmán Birodalom melyik részét kívánja érte. Néhány éve, de főleg Tott báró kiküldetése óta e tartomány nagy tervezgetések tárgyát képezi. Ha e gazdag, termékeny és kereskedő tartomány tényleg francia gyarmattá válna, Franciaország nagyon rövid időn belül Szuez kikötőjén keresztül, a Vörös-tengeren és a földszoroson át a rablóktól megtisztított biztos úton, az egész Perzsa-öböl és az indiai kereskedelem urává válna, amit a legrövidebb, vagyis a földközi-tengeri úton bonyolíthatna le.”⁷²¹

II. József merész terve ekkor már teljességgel szemben állt XVI. Lajos külpolitikájával. Vergennes gróf nem kívánta tovább növelni az ország területét, mivel a történelmi események tapasztalatai alapján a francia expanzió mindig franciaellenes szövetségeket és koalíciókat eredményezett. Márpedig Vergennes gróf szerint Franciaország feladata éppen az európai hatalmi egyensúly megóvása, nem pedig annak a saját területei növelésével való megbontása volt.

719 *François Charles-Roux: Autour d'une route, L'Angleterre, l'isthme de Suez et l'Égypte au XVIIIe siècle. Paris, 1922. 108.*

720 *Th. O., Murphy: Charles Gravier i. m. 318.*

721 II. József Mercy-Argenteau-nak (Bécs, 1782. december 7.) *Alfred d'Arneth – Jules Flammermont: Correspondance secrète du comte de Mercy-Argenteau avec l'Empereur Joseph II tome I. Paris, 1889. 140. Vö. Munro Price: Preserving the Monarchy, The comte de Vergennes 1774–1787. Cambridge, 1995. 198.*

Ennek megfelelően nem meglepő, hogy Vergennes gróf meglehetősen energikusan reagált az osztrák felvetésre. 1783 szeptemberében a bécsi udvarnak címzett memorandumában a francia külügyminiszter így érvelt: „Az a meggondolás, amit Oroszország terjeszkedési szándéka miatt az Osztrák Ház javasol, olyan hibás döntés lenne, amelyet talán még száz év háborúja sem hozhatna helyre. Ha az attól való félelem, hogy az oroszok hatalma egy napon majd az osztrákokét veszélyezteti, elégséges lehet arra, hogy egy ártatlan harmadik fél sérelmére kártalanítsuk magunkat, akkor nem gondolhatunk-e arra, hogy más hatalmak az osztrákok hatalmától való nem kevésbé jogos aggodalmukban hasonló lépésre szánják el magukat? Isten óvjon tőle, hová jutna Európa, ha ez a szörnyűséges rendszer teret nyerne! A politikai kapcsolatok megszakadnának, a közösségek biztonsága megszűnne, és Európa csak a zavargás és fejtelenség képét mutatná.”⁷²² Vergennes gróf véleménye szerint mindenképpen előbbre való volt az Angliával való konfliktus amerikai kontinensen történő lezárása után a stabil hatalmi egyensúly fenntartása egy bizonytalan kimenetelű közel-keleti kalandnál, amely ráadásul Franciaország hagyományos keleti szövetségese, az Oszmán Birodalom ellen irányult. Mindenesetre az angol diplomácia nem reagált a kiszivárgott francia egyiptomi expedíciós tervekre, és az ezzel kapcsolatos francia-osztrák tárgyalások is lezárultak.⁷²³

Attól kezdve az Egyiptom meghódításának tervéért lelkesedő Tott báró kezdett igencsak kényelmetlenné válni a tervet elfeledtetni kívánó francia kormányzat számára. A báró a levantei küldetése után a párizsi rue de Varenne-ben élt és évi 10 000 livre kegydíjat élvezett a tengerészeti és a külügyminisztérium terhére.⁷²⁴ Párizsi lakhelyének pontos megállapítására viszonylag kevés forrásadattal rendelkezünk. Az állandó anyagi gondokkal küzdő báró pénzügyi helyzetét ismerve teljesen kizárható annak lehetősége, hogy a francia főváros napjainkban is legimpozánsabb kormányzati negyedében saját házat birtokolt vagy bérelt volna. Sokkal valószínűbbnek látszik, hogy valamelyik arisztokrata palotájában kapott egy lakosztályt, és pártfogója költségein a társadalmi rangjának viszonylag megfelelő életvitelt folytatott. A lehetséges pártfogó személyét sokáig homály fedte, és csak nemrégiben, egy véletlen segítségével sikerült többet megtudnunk róla. A rejtélyt Giacomo Casanova híres-hírhedt kalandor egyik levelének köszönhetően sikerült megfejteni, amelyben a neves velencei saját fivérének képeit szerette volna eladni Párizsban, és e célból egy neves személyiségekből álló listát állított össze. A listán Tott báró így szerepelt: „Tot (sic!) úrnak a Varenne utcába, a Tessé palotába, a Szajna környékén...”⁷²⁵ A nagyvilági szalonok élénk irodalmi és

722 Idézi: *Charles de Chambrun: A l'école d'un diplomate Vergennes*. Paris, 1944. 404.

723 F. *Charles-Roux: Autour d'une route* i. m.108.

724 Tott báró nyilatkozata (Párizs, 1780. január 20.) AMAÉ Personnel première série vol. 67. fol. 46.

725 Casanova levelét a Bibliothèque Nationale de France 2011–12-es évadban megrendezett *Casanova, la passion de la liberté* című kiállításán fedeztük fel. A Prágai Nemzeti Levéltárból származó eredeti forrás így jelöli meg a címzettet: „A M. de Tot rue de Varenne à l'hôtel de

művészi köreinek bizonyára ünnepelt személyisége lehetett a báró, akinek írásait kéziratban valószínűleg már jól ismerték ezekben a körökben ekkoriban, sőt a versírással is megpróbálkozott, amit Grimm és Diderot irodalmi levelezése is megörökített.⁷²⁶ Mindenesetre e próbálkozások eredményeként a báró az irodalmi körökben is ismertté vált és előfordult olyan eset is, hogy kezdő költők hozzá fordultak kézírataikkal, mint arról a később nyomtatásban megjelent „Hommage à la patrie” című hazafias verset publikáló Baumier is megemlékezett.⁷²⁷

Tott báró Vergennes gróffal folytatott korábbi bizalmas levelezése csak udvarias üzenetváltásokra korlátozódott, és a francia diplomácia feje nem ajánlott többé állást elveivel szemben álló hajdani barátjának. Miután a báró diplomáciai karrierje megfeneklett, ismét visszatért a francia királyi hadsereg soraiban szolgáló magyar eredetű huszárezredekhez. Érdemei elismeréséül 1781. december 5-én a király tábornaggyá nevezte ki, ami további 12 400 livre kiegészítő kegydíjat jelentett számára évente.⁷²⁸ Katonai karrierje csúcán a király kinevezte a bárót a Nassau-huszárezred másodparancsnokának, ami kétségkívül szintén óriási elismerés volt a magyar származású katonatiszt számára.⁷²⁹ Ezt követően külföldi katonai szolgálatot már nem vállalt. Miután az amerikai függetlenségi háború az 1781. október 19-i yorktowni ütközet után a végéhez közeledett, ott sem nyílt lehetőség az esetleges alkalmazására, pedig az Újvilágban valószínűleg kamatoztathatta volna a törökországi háborúban szerzett kisháborús tapasztalatait. Egyébként megromlott egészségi állapota sem tette lehetővé a hosszú amerikai utazást. A Krím-félsziget 1784-ben bekövetkezett orosz annexiója után I. Abdul-Hamid szultán állítólag igényt

---

Tessé, aux environs de la Seine (...) A M. de Tot une lettre de recommandation.” Note de Casanova relative aux tableaux de son frère Francesco (Prague, Archives d’Etat).

726 Couplets impromptu de M. le comte de Tott (sic!) à une femme avec laquelle il avait été lié, et qui, quelques années après, lui reprochait en plaisantant qu’il avait l’air d’avoir peur d’elle. Correspondance littéraire, philosophique et critique de Grimm et de Diderot depuis 1753 jusqu’en 1790 Tome XIV. Paris (Furne), 1831.

727 „Mais enfin, les raisons qui m’empêchèrent de publier mon ouvrage, furent dictées par la prudence et par des obstacles invincibles. Ayant communiqué mon manuscrit à M. le Baron de Tott, ce respectable militaire me conseilla d’en changer la forme et le plan. Je sentis la sagesse des conseils dont il voulut bien m’honorer, et je m’imposai le devoir de les suivre; convaincu que l’amour-propre gagne toujours à se soumettre à la raison et à la vérité, dont M. le Baron de Tott est si digne d’être l’organe; car j’aime à dire qu’il me pénétra de reconnaissance, autant par l’excellence de ses conseils, que par la politesse et la douceur qu’il mit à me les donner.” *Baumier*: *Hommage à la patrie*, poème adressé à M. Ducis,... à l’occasion de sa tragédie d’*“Oedipe chez Admette”*, précédé du Discours d’un citoyen, suivi d’une lettre à M. le marquis de La Fayette et du Tombeau du chevalier d’Assas. Bruxelles – Paris (Legras), 1782. 63–64.

728 SHD, série MC (Maréchaux de camp) première série 2900 (4Yd) Maréchal de camp du 5 décembre 1781 n° 4391

729 *Zachar József*: *Egy francia hadseregbeli magyar tiszt katonai reformtevékenysége. „A hadi történet kútfeje minden hadtudománynak.” Tanulmányok Ács Tibor tiszteletére.* Budapest (HIM – Polgárt Kiadó), 2007. 389.

tartott az újabb törökországi reformjaira, de a török kormányzatban csaldótt báró valószínűleg nem vállalta el a feladatot.⁷³⁰ Az akkoriban viszonylagos jólétben élő és sok szabadidővel rendelkező Tott báró a következő éveket az emlékiratai megírásának szentelte. A korábbi irodalmi igényű szövegeit, naplóját, kisebb anekdotáit, valamint számos hivatalos jelentését egy önálló művé alakította, amelyben kifejezte külpolitikai elveit és filozófiáját is. A munka 1784-ben jelent meg először nyomtatásban Amszterdamban, és jelentős hatást gyakorolt a korabeli európai közvéleményre.⁷³¹

DOUAI KATONAI HELYTARTÓJA

Az *ancien régime* idején a katonai kormányzói (*gouverneur*) és helytartói (*lieutenant*) hivatal a jelentős katonai teljesítményt nyújtó főtisztek magas szintű elismerése volt életpályájuk végén. Tott báró az érdemei alapján szintén jogosult volt erre a kegyre, és a saját kezdeményezésére már korábban tárgyalt erről a hadügyminiszter Montbarrey herceggel.⁷³² Először a briançoni katonai kormányzóságot szerette volna elnyerni, de ettől az egészségi panaszaira való tekintettel a miniszter eltanácsolta. Utóbbi így írt erről az ügyről egyik levelében egy név nélküli francia főtisztnek: „Marsall uram, a douai-i helytartóság megüresedtével azonnal kértem azt a bárómnak, akit sikerült lebeszélnem Briançonról. Ott Sophie lányától túl messze került volna, aki a legkisebb náthától is halottnak hitte volna az apját, a vele utazó másik lánya, Marie pedig maga is itt halálozott volna el, miután kétségbe kergette az apját. A báró tábornagy, és teljesen alkalmas az állás betöltésére, de azért tartok a vetélytársaitól, még akkor is, ha nem túl veszélyesek.”⁷³³

Az észak-franciaországi határvidéken elhelyezkedő Douai városa viszonylag közel esett Versailles-hoz, ahol az államügyekről döntöttek. Mégis e kinevezés részben politikai száműzetést jelentett egy tapasztalt diplomatának és a

730 *Frédéric Hitzel*: L'Empire ottoman XVe–XVIIIe siècles. Paris, 2001. 45.

731 Lásd erről részletesebben a következő fejezet vonatkozó részeit.

732 Alexandre-Marie-Léonor de Saint-Mauris, Montbarrey hercege (1732–1796), francia tábornok és államférfi. Már fiatalon a hadseregben szolgált, főleg Flandriában és Németországban Broglie herceg seregében. 1761-ben főstrázsamesternek nevezték ki, és ettől kezdve főleg a királyi udvarban tevékenykedett. 1774-ben birodalmi hercegi címet kapott, 1780-ban pedig altábornaggyá nevezték ki. Saint-Germain gróf támogatásával 1777-ben elnyerte a hadügyminiszteri tárcát. Mivel nem bizonyult megfelelő miniszternek és a nézetei sem egyeztek a versailles-i kormányzat főbb minisztereinek – köztük Broglie herceg, Necker és Vergennes gróf – elképzeléseivel, 1780. december 17-én lemondott. A forradalom kitörésekor visszavonult Besançonba, onnan pedig 1791-ben Svájcba emigrált.

733 Montbarrey herceg levele (hely és dátum nélkül) SHD, série MC (Maréchaux de camp) première série 2900 (4Yd)

keleti ügyekben szakértőnek számító főtisztnek. Mindenesetre a báró elfogadta az ajánlatot, és hamarosan berendezkedett a kisvárosban. A douai-i városi jegyzőkönyv 1785. december 13-i bejegyzésében megemlékezik az érkezéséről, amely egy kisebbfajta ünnepséggel párosult: „A mai napon Foucques úr értesített a város parancsnokságára kinevezett Tott báró úr érkezéséről, és eldöntöttük, hogy udvariasságból 18 palack borral és vacsorával tiszteljük meg, ahogyan azt Devilledieu úr érkezésekor is tettük.”⁷³⁴

A báró douai-i tartózkodása nem múlt el észrevétlenül. A keleti országokban megfordult neves utazó alaposan felpozícionálta az északi kisváros közéletét a korabeli orientális divatot követő, de saját ötletein alapuló rendezvényeivel. Bajomi Lázár Endre szerint a báró hozzájárult a keleties ízlés terjesztéséhez, a városszépítéshez és olyan, „turqueries” néven ismert törökös ünnepségek szervezéséhez, amelyek révén hamar népszerűvé vált. A helyi képzőművészeti akadémia iránt is élénk érdeklődést mutatott. Szabadidejében gyakran rajzolt és festett. A festményei közül a douai-i városi múzeumban sokáig őriztek egy krími tájképet, amelynek az 1918-as német kivonulás után sajnálatos módon nyoma veszett.⁷³⁵ Auguste Boppe egy másik, François de Tottnak tulajdonított festményt is azonosított (*Vue du Village de Saint Georges de Skyros*), amelynek rézkarc másolatát Matthieu rézkarc metsző készítette Choiseul-Gouffier munkája számára.⁷³⁶ Ezenkívül Douai város múzeumának 1807-es műlajstromában még további két Tott bárónak tulajdonított festmény – egy tengeri látkép és egy utazók pihenőjét ábrázoló életkép – is szerepel.⁷³⁷

Helytörténeti kutatásaink alapján sikerült megtalálnunk a számára ott-hont adó egyik házat, amely még ma is áll. A Saint Julien utcában található úgynevezett „négyсарkház”-ban (*maison des quatre coins*) a báró sok fényes fogadást adott a douai-i tartózkodása során.⁷³⁸ A város párizsi kapuja mellett egy keleties stílusú kioszkot állítottak fel a tervei alapján, amelynek felavatására 1787. május 20-án egy bál keretében került sor. 1787. szeptember 19-én a portai követ, Iszak bej is megfordult Tott báró házában, akit már korábbi

734 Archives Municipales de Douai, série BB 28 Registre aux mémoires (1782–1790) 55.

735 André Lazar: Les Hongrois dans l’histoire du Nord de la France. *Revue du Nord* LXVII (1985) n° 267 955–966. Vö. R.-H. Duthilloeu: Galerie douaisienne ou biographie des hommes remarquables de la ville de Douai. Marseille, 1981., Olivier Merson: Le Musée de Douai. Douai (Dentu), 1863. 48.

736 „Il était assez bon dessinateur. Plusieurs planches signées de lui, illustrent l’édition in-4° de ses Mémoires. Choiseul-Gouffier, dans son Voyage pittoresque de la Grèce, a fait graver par Matthieu...”

Auguste Boppe: Les peintres du Bosphore au XVIIIe siècle. Paris (ACR Édition), 1989. 292.

737 Explication des divers objets en peinture, histoire naturelle, antiquités, médailles, et instruments de physique, qui composent le muséum de la ville de Douay. Douai (Imp. de la Villette), 1807. 115–116.

738 Pierre Leroy: La maison des quatre coins. Mémoires de la Société d’Agriculture, Sciences et Arts de Douai, cinquième série tome III. Douai, 1969–1971. 21.

konstantinápolyi tartózkodásai során megismerhetett.⁷³⁹ A török követ a királyné lovászmestere, Tessey (Tessé) gróf társaságában néhány napig élvezhette a báró vendégszeretetét.⁷⁴⁰ Tott báró minden bizonnyal kedvelhette a helyi színházat is, ahol saját páholyt is fenntartott.⁷⁴¹

A katonai kormányzói hivatal lehetővé tette a báró számára, hogy a törökországi erődépítésben szerzett tapasztalatait tovább bővítsa a kor legmodernebb erődjeivel büszkélkedhető észak-franciaországi területen. Hadtudomány iránti érdeklődését valószínűleg a szomszédos erőd, a Fort de l'Escarpe katonai kormányzójaként tevékenykedő neves hadtudós, Lancelot Turpin de Crissé (1716–1793) gróf társaságban is kielégíthette.⁷⁴² Noha nem ismerjük jól kettőjük személyes kapcsolatait, feltételezhetjük, hogy azok szorosak lehettek, hiszen Tott báró már az 1760-as években tevékenyen közreműködött Turpin de Crissé Montecuccoli-kommentárjainak illusztrálásában, amelynek metszeteit a neves huszártiszt társai készítették, és közöttük szerepel François de Tott neve is.⁷⁴³ A török harcmodorra vonatkozólag is fontos információkat kaphatott tőle. Ez a munka azért is érdekes, mert a hosszabb (1755–1763) törökországi tartózkodás után Franciaországba visszatért Tott valószínűleg a Montecuccoli-kommentárok török vonatkozású részeinek megszövegezésében is részt vett. A huszárezred-tulajdonos Turpin de Crissé egyébként egyik főműve (*Essai sur l'art de la guerre*, Paris, 1756) jelentős részét is a magyar huszártaktika leírásának szentelte.⁷⁴⁴ A két férfi pályája az emigrációjuk során is hasonlóan alakult.

739 Iszák bej életéről és Tott báróhoz fűződő kapcsolatairól lásd *François-Charles-Hugues-Laurent Pouqueville: Voyage en Morée, à Constantinople, en Albanie et dans plusieurs autres parties de l'Empire ottoman pendant les années 1798, 1799, 1800 et 1801. Tome II.* Paris (Gabon), 1805. 166–172.

740 *Taillair: Chroniques de Douai* tome III. Douai, 1877. 312.

741 *Georges et Claude Vandalle – Monique Mestayer: Douai ville française au XVIIIe siècle (1713–1789)*, Exposition organisée au musée de la Chartreuse de Douai par le service éducatif des archives municipales (3 février–17 avril 1983). Douai, 1983. 38.

742 *Louis de La Roque: Catalogue des gentilshommes d'Artois, Flandre et Hainaut qui ont pris part ou envoyé leur procuration aux assemblées de la noblesse pour l'élection des députés aux États généraux de 1789* publié d'après les procès-verbaux officiels. Paris (E. Dentu), 1865. 38.

743 *Lancelot Turpin de Crissé: Commentaires sur les Mémoires de Montecuculi, généralissime des armées et grand-maître de l'empereur.* Paris, 1769. Front avec portraits en médaillon de l'auteur et de Raimond comte de Montecuculi gr. s. c. par Francesco Guiseppe Casanova d'après F. Andouard. Vignettes, culs-de-lampe et 43 plans dépl. la plupart dessinés et gr. par l'auteur, mais aussi gr. et/ou dessinés par Andouard, Casanova, Houel, le comte de Brühl, Leclair, le baron de Lindenbaum, Richer, Rittmann et le baron de Tott. Table et errata à chacun des vol. – Extr. de l'approbation et du privilège accordé à l'auteur (29 avril 1767).

744 Lásd ehhez: *Tóth Ferenc: A magyar huszárok dicsérete Franciaországban, avagy Lancelot Turpin de Crissé gróf egy magyar vonatkozású, kiadatlan kézírata.* Fons 1997/3. 253–300.; *Vö. Tóth Ferenc: Éloge des hussards hongrois en France. Jean-Pierre Bois (sous la dir.): Les armées et la guerre de l'Antiquité à la Seconde Guerre mondiale, Enquêtes et Documents n° 25.* Nantes, 1998.149–166.

FORRADALOM DOUAI-BAN

Tott báró már-már idillinek mondható douai-i tartózkodását csak a váratlan forradalmi események kavarták föl. Helyzete már a forradalom kitörésekor kezdett elbizonytalanodni. 1789 szeptemberében több mint másfél tonna sört osztott ki a város költségén egy lázadás lecsillapítására.⁷⁴⁵ Több más határmenti royalista városparancsnokhoz – köztük a valenciennes-i magyar származású Ladislás Valentin Esterhazyhoz – hasonlóan nagy valószínűséggel ő is elősegítette az emigráns arisztokraták szökését Osztrák Németalföld felé.⁷⁴⁶ Mindenesetre királpárti kötődése nem sokáig maradt titokban, és lázadó katonái már a forradalom első évében igen keményen bírálták.⁷⁴⁷

A forrongó év telét a báró Svájcban töltötte, ahová nagyobbik leánya, Sophie-Ernestine már korábban letelepedett a Tessé grófné körül csoportosuló francia emigráns kolónia tagjaként. A híres svájci naplóíró, Théophile Rémy Frêne⁷⁴⁸ diáriumának köszönhetően részletes információkat kaphatunk a báró itteni tartózkodásáról.⁷⁴⁹ Első találkozásjukra 1789. november 29-én került sor, amelyet Théophile Rémy Frêne így örökített meg: „Amint az asztalhoz ültünk, rögtön megjelent Beguelin kapitány Rochenette-ből Tott lovaggal vagy báróval és Cousin Criblés órással együtt, majd mindhárman helyet foglaltak mellettünk. Az első kettő Courtelariba indult a baillihoz,⁷⁵⁰ és miután Soncebos-ban meghallották, hogy Tavanne-ban tartózkodik, eljöttek hozzá. Tott úr egyébként már volt Neuchâtelben a Gaudot-affér idején, majd a legutóbbi háború során az oroszok ellen védte a Dardanellákat. Készített egy igen értékes nyomtatott művet is a törökökről és a tatárokról. Mostanában Tessé úrnővel és több neves franciával együtt Beguelin úrnál húzódott meg Rochenette-ben a téli időszakra.”⁷⁵¹

A báró svájci tartózkodása során valószínűleg sok segítséget kapott a korábbi neuchâтели küldetése alatt megismert személyes ismerőseitől. Talán ők vagy a francia emigráns arisztokraták javasolhatták neki, hogy töltsen a téli időszakot a lányával. Mindenesetre 1790 márciusa még mindig Svájcban érte őket. Ezt Théophile Rémy Frêne is megerősítette híres naplójában: „E hat személy (köztük a báró és leánya, T. F.) az október elején Versailles-ban kirobbant

745 Archives Municipales de Douai, série CC 600

746 *Valentin Esterhazy: Mémoires*. Paris, 1905. 232.

747 A douai-i lázadásra vonatkozólag lásd Archives Municipales de Douai, série H5 1.20 Vö. *Christian Wagnair: La Garde Nationale de Douai sous la Révolution, Mémoire de D.E.S. Lille*, 1966. 13.

748 Théophile Rémy Frêne (1727–1804), svájci pap, elsősorban az általa vezetett részletes napló (*Journal de ma vie*) tette híressé.

749 *Théophile Rémy Frêne: Journal de ma vie* Tome IV. Bienne, 1994. 60–75.

750 Tartományi főtisztviselő.

751 *Théophile Rémy Frêne: Journal de ma vie* Tome IV. Bienne, 1994. 60.

zavargások után hagyta el a királyságot, és jött a svájci Rochenette-be, Beguelin úrhoz, mind a mai napig ott tartózkodnak.”⁷⁵²

Az 1790 májusában Franciaországba visszatérő Tott bárót már megelőzte királypárti és emigránsbarát híre. Az idegen származású és az *ancien régime* alatt fényes karriert befutó báró egyre inkább veres posztónak számított a forradalom híveinek szemében. Nem véletlen, hogy a douai-i zendülés során ő lett a felforgató támadások egyik fő célpontja. A városi tisztségviselők 1790. május 20-án La Tour de Pin hadügyminiszternek⁷⁵³ írt levelükben így jellemezték a báró viselkedését: „Méltóztassék fogadni a városunkban kedd délután öt óra óta történt események jegyzőkönyvét. Láthatja belőle, Méltóságos Uram, hogy mit eredményezett a király helytartójának elővigyázatlansága egy olyan helyzetben, amikor nagyon fontos lett volna a béke fenntartása és az ellentétek elsimítása. Múlt év júliusa óta a nevezett királyi helytartó mindenkitől elidegenedett, menekülni kényszerült, és egészen a folyó év májusáig hivatalától távol tartózkodott (...) kérjük, hogy csak olyan bölcs és óvatos személyt nevezzen ki a helyére, aki képes a korábbi békét fenntartani.”⁷⁵⁴ A mellékelt jegyzőkönyv így foglalja össze a douai-i zendülést kirobbantó eseményeket: „1790. május 18-án délután öt óra felé Douai város polgármestere és tisztségviselői összegyűltek a városházán, és Condom úr, a nemzetőrség nyolcadik kompániájának másodkapitánya jelentést tett arról, hogy Tott báró, a király helytartója gyülekezőt doboltatott, és az összes ezredet a kaszárnyaiba rendelte. Ez a váratlan parancs nyugtalansággal töltötte el az egész polgárőrséget és a városi polgártársakat.”⁷⁵⁵

A jelentés a továbbiakban leírja, hogy a katonáknak eszük ágában sem volt visszatérni a körleteikbe, hanem a városi kocsmákban időztek, majd később szétszéledtek az utcákon. Este 11 óra körül a báró házához mentek, hogy a városházára vigyék, és ott a viselkedéséről beszámoltassák a város vezetésének. Mivel nem találták otthon, a katonák a főügyészhez vonultak, gyanítva, hogy ott tartózkodik. A főügyész lakásának átvizsgálása eredménytelenül zárult: Tott báró egyszerűen eltűnt...⁷⁵⁶ A városi hivatal az emigráns báró javait lefoglalta, a személyes holmiját szétosztották, a könyvtárát eladták és a fizikai

752 Uo. 63.

753 Jean-Frédéric de la Tour du Pin-Gouvernet (1727–1794), francia arisztokrata és politikus. 1789. augusztus 4. és 1790. november 16. között a forradalmi kormány hadügyminisztere. 1794. április 28-án testvérével együtt kivégezték.

754 Minute de lettre de la municipalité à M. de la Tour du Pin lui adressant le récit des événements à partir du 18 mai et demandant le remplacement du lieutenant du roi, M. de Tott, qui venait de réapparaître après plusieurs mois de congé à la suite des événements d'août 1789. Archives Municipales de Douai, série H5 1.20

755 Rapport sur ce qui s'est passé depuis le 18 mai à Douai.Uo.

756 Ch. Wagnair: La garde nationale i. m. 13. Vö. Charles Mine: Histoire populaire de Douai. Douai (L. Crépin), 1861. 54.

kísérleti eszközeit a douai-i kollégium fizikai és kémiai laboratóriumának adományozták.⁷⁵⁷

SZÁMŰZETÉSBŐL EMIGRÁCIÓBA

Nem ismerjük pontosan Tott báró Douai-ból Magyarországra vezető útját, de azt feltételezhetjük, hogy az ellene irányuló zendülést követően azonnal elhagyta Franciaországot, és a szomszédos Osztrák Németalföld területére távozott, ahonnan később ismét a svájci emigránsok között tartózkodó lányához ment. Mivel nagyon gyorsan kellett elhagynia az országot, még a személyét igazoló útlevéllal sem rendelkezett, ami a határokon való átkelésnél némi gondot is okozott. Például a svájci Cheyres-nél álló őrség is hiába kérte tőle a papírjait. A báró haragos méltatlankodására az őrparancsnok ezzel vágott vissza: „Ha jól viselkedett volna, akkor most biztosan nem lenne itt!”⁷⁵⁸ A Franciaországban elszenvedett megaláztatások az emigrációban is végigkísérték az útját. Pénz és támogatás nélkül vándorolt egyik városról a másikra, és mindenfelé felajánlotta a tehetségét és a szaktudását az őt támogatni hajlandó uralkodóknak és mecénásoknak. Egy másik neves emigráns, Bombelles márk 1792-ben Brüsszelben találkozott vele Metternich grófnál. A naplójában így emlékezett meg a báró helyzetéről: „Itteni tartózkodásom alatt először Metternich grófnál vacsoráztam (...) Az asztalnál ülő franciák között láthattam Tott bárót, akit az *Emlékiratai*, a nem túl hasznavehető tehetsége és a – valószínűleg hamarosan Saxe-Teschen herceg hadseregénél kamatoztatott – tette-készsége tett ismertté. Amint említette, a különféle flandriai és hainault-i kapcsolatai révén el tudná érni, hogy több város is megnyissa a kapuit, ha némileg jelentős erők vonulnának ellenük.”⁷⁵⁹ Valószínűleg a Tott báró által javasolt tervek nem gyakoroltak nagy hatást Metternich grófra, és az osztrák kormány sem volt hajlandó sokáig komoly segítséget nyújtani a francia emigránsoknak. Egy másik híres magyar származású francia emigráns, Ladislas Valentin Esterhazy gróf az emlékirataiban megemlékezik az osztrák minisztereknek a francia királyi hatalom megerősítését célzó emigráns tervekkel szembeni ártó szándékú bizalmatlanságáról is: „Úgy tűnt, hogy Kaunitz herceg, igaz jó szándékkal, de a korára való tekintettel nem kíván aktívan részt venni benne (a francia forradalom elleni háborúban, T. F.). Bécsben nem is

757 *Joseph Peter: L'enseignement secondaire dans le département du Nord pendant la Révolution, 1789–1802. Lille, 1912. 114.*

758 Idézi: *Ghislain de Diesbach: Histoire de l'émigration. Paris, 1975. 388. Vö. G. Andrey: Les émigrés français dans le canton de Fribourg 1789–1815, Neuchâtel, 1972. 129.*

759 *Marquis de Bombelles: Journal tome III. (1790–1792). Genève, 1993.*

nagyon leplezték előttem, hogy a többi miniszter, különösen Spielman úr pedig úgy látta, hogy Franciaország meggyengülése nagy lehetőség az Osztrák Ház számára, amelynek alapvető politikai érdekeivel ellentétes – hacsak nagy kárpótlást nem kap érte –, hogy Franciaország újra erős legyen.”⁷⁶⁰

A politikai és katonai passzivitás időszakában Tott báró a tudományok felé fordult, amely a száműzetésbe kényszerült felvilágosult gondolkodó számára szellemi mentsvárat jelentett. Miután pénzügyi forrásai meglehetősen kiapadtak, valószínűleg egyre komolyabb anyagi problémákkal kellett megbirkóznia. Ekkoriban találkozott a tehetős magyar arisztokrata Batthyány Tóddal (1729–1812),⁷⁶¹ császári tanácsossal és nagy tudománypártoló mecénással, aki meghívta nyugat-magyarországi birtokaira. Az őseiket egészen a 14. századig visszavezető Batthyány-család különösen a 17–18. században erősödött meg, amikor a család egyik ága a Strattmann grófi családdal egyesült, majd 1764-ben Batthyány Károly elnyerte a hercegi címet.⁷⁶² Batthyány Tódor Batthyány Lajos nádor és Kinsky Teréz fiaként 1729. október 16-án látta meg a napvilágot. Családja számos tagjához hasonlóan ő is viselte a németújvári grófi címet és emellett még a császári és királyi titkos tanácsosi titulust is elnyerte.⁷⁶³ Közéleti szerepe és a hatalmas Batthyány-uradalom birtokainak és bányáinak irányítása mellett hatalmas energiát fordított az önképzésre is. Bámulatatos gyakorlati nyelvtudással rendelkezett, a német és latin nyelv mindennapos használatán túl franciául is anyanyelvi szinten beszélt, írt és olvasott. Ez utóbbi nyelv esetében talán pontosabb az „apanyelv” kifejezés, ugyanis az édesapjával folytatott rendkívül kiterjedt levelezése szinte kizárólag franciául folyt. A széles európai látókörű bibliofil gróf különösen a műszaki tudományok iránt vonzódott. Csaknem valamennyi fontos korabeli műszaki tárgyú munkát megrendelte, és azokat főleg rohonci, illetve kisebb részben bécsi könyvtárában tartotta.⁷⁶⁴ Örökösei e gazdag szakkönyvtárat 1838-ban a Magyar Tudós Társaságnak ajánlották fel. Egy részüket ma is kézbe lehet venni a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában.⁷⁶⁵

Feljegyezték azt is, hogy Batthyány Tódor nemcsak érdeklődött a műszaki könyvek iránt, hanem maga is kiváló gyakorlati érzékű szakember és élénk

760 V. Esterhazy: *Mémoires* i. m. 308.

761 Életéhez lásd: *Mialkovszky Mária*: Batthyány Tódor gróf gazdasági és művelődéstörténeti jelentősége. Doktori disszertáció, ELTE, 1972. Vö. *Tóth Ferenc*: Egy nemzeti érzelmű kozmopolita. Adalékok a hajóépítő gróf Batthyány Tódor életrajzához. *Vasi Szemle* 2003/4. 482–488.

762 *Zimányi Vera*: A herceg Batthyány-család levéltára. Budapest, 1962. 161.

763 *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái I. k. Budapest, 1891. 704–705.

764 Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára, Magyar Irodalmi Könyvészet 19. I–II. k. Register sammtlicher in dem Wiener Archiv: Graf Theodor von Batthyany befiendlicher Bücher, Ms Bibl. 2^o2/X Extractus Catalogi Librorum (Batthyány Theodore), Magyar Irodalmi Könyvészet 2-r. 9. sz. (Bibl. 2-r. 9.) Bibliographiai tárgyú iratok Batthyány Tivadar gróf hagyatékából, Magyar Irodalmi Könyvészet 4-r. 1. sz. (Bibl. 4° 1).

765 A közelmúltban Endrei Walter állította fel a Batthyány Tódor tulajdonába tartozott könyvek igen gazdag, de sajnos csak töredékes listáját: *Endrei Walter*: Batthyány Tódor műszaki könyvtára. Technikatörténeti források 3. füzet. Budapest, 1995.

fantáziájú tervező volt. Az 1790-es években elsősorban a hajóépítés foglalkoztatta. De vajon mi készítette a vasvármegyei arisztokratát arra, hogy hajóépítésre szánja idejének és vagyonának tetemes részét? Mária Terézia 1779-ben magyar királyi kikötővé nyilvánította Fiumét, és ezzel új távlatokat nyitott meg a magyar vízi kereskedelem és a haditengerészet számára. A magyar mezőgazdaság termékeinek Fiumébe való eljuttatása volt az ágazat felemelkedésének kulcsa. Sokan törték a fejüket a megoldáson. Talán a legelső érdemleges tervezet a kalandor gróf Benyovszky Móric tollából származott, aki, miután sikerült megszöknie az orosz fogságból, a francia haditengerészet szolgálatába állt. Madagaszkári tevékenysége – hála a számos magyar és idegen nyelvű publikációnak – elég jól ismert.⁷⁶⁶ 1777-ben hazatért Magyarországra, és a császári és királyi hadseregben szolgált. Itt készítette el részletes francia nyelvű haditengerészeti és kereskedelmi tervezeteit (1779–1781), amelyeken erősen érezhető a francia modell hatása. A haditengerészet francia mintára történő fejlesztése mellett felvetette egy Adria–Duna-csatorna létrehozásának gondolatát is, amelynek jelentősége a magyar áruk külföldi értékesítése szempontjából lett volna óriási. Benyovszky távozásával és tragikus halálával a tervezet megvalósítása lekerült a napirendről, noha II. József komolyan érdeklődött a tengerészet iránt.⁷⁶⁷ Nem véletlen tehát, hogy Batthyány Tódor is ekkortájt kezdett el érdeklődni a hajózás és a hajóépítés iránt. 1790. június 15-én II. Lipót koronázása alkalmából már egy gályát adományozott az uralkodónak. A gróf buzgalmát egyébként elismerte és támogatta a kormányzat is. 1793-ban királyi szabadalmat kapott egy hajóépítő és hajózási társaság létrehozására. A kb. egy négyzetméter nagyságú pergamenre írott latin nyelvű szabadalomlevél ma is megtekinthető az Országos Levéltárban.⁷⁶⁸ Erről a fontos eseményről a korabeli sajtó (*Magyar Hírmondó*) így emlékezett meg: „Gróf Battyáni Tódor ő Excell. tizája, személlyes, és húszt esztendő’k’ el-folyásáig senkivel mással nem közös szabadságot (privilegium exclusivum) nyert ő Felségétől, olytán új-módi hajóknak készíttetésére, mellyeken a’ viz’ellenébe is lehet menni.”⁷⁶⁹

766 Voyages et mémoires de Maurice-Auguste, comte de Benyowsky, Magnat des Royaumes d’Hongrie et de Pologne. Paris, 1791., Vie et aventures du comte Maurice-Auguste Beniowski. Tours, 1853., P. Cultru: Un Empereur de Madagascar au XVIIIe siècle, Benyowszky. Paris, 1906., P. Cultru: De colonia in insulam Delphinam vulgo Madagascar a barone M.-A. de Benyowszky deducta. Paris, 1901., Kerekesházy József: A madagaszkári király családja. Budapest, 1937., L. Orlowski: Maurycy August Beniowski. Warszawa, 1961., Vacher Paul: Contribution à l’histoire de l’établissement français fondé à Madagascar par le baron de Benyowszky (1772–1776) d’après de nouvelles sources manuscrites (Kézírtatos diplomamunka az Országos Széchenyi Könyvtárban).

767 Thallóczy Lajos: Gróf Benyovszky Mórictz haditengerészeti és kereskedelem-politikai tervei 1779–1781. Gazdaságtörténelmi Szemle 1901. 321–376. és 385–409.

768 Magyar Országos Levéltár (Budapest), A Batthyány-család levéltára P 1320 5. csomó.

769 A *Magyar Kurír* egyik korabeli kiadása szintén méltató sorokkal emlékezett meg a találmányról: „Méltóságos gróf Batthyány Tódor őexcellenciája egy olyan hajónak nemét találta fel és készítette itt Bécsben, amellyel a legszelebb időben is minden veszedelem nélkül lehet

Batthyány Tódor önzetlen mecénásként a rászoruló tehetségeket is tevékenyen támogatta. Sokakat látott vendégül hosszabb-rövidebb ideig a birtokain. Így jutott el tarcsai (ma Bad Tatzmannsdorf Ausztriában) birtokára az emigráns François de Tott is. Batthyány gróf érdeklődése sokban hasonlított Tott báróéhoz. A felvilágosult arisztokrata, elkötelezett magyar patrióta és a nyugati ipari fejlődés lelkes hazai terjesztője felismerte a báró hajózási ismereteinek és tapasztalatainak fontosságát. Tott báró a francia haditengerészet szolgálatában bejárta a Földközi-tenger szinte valamennyi fontos kikötőjét, és jelentős hajózási gyakorlatra tett szert. Valószínűleg ő is a Batthyány Tódor által megálmodott hajó megvalósításán dolgozott 1793-ban bekövetkezett haláláig különleges tarcsai laboratóriumában, amelyet a helybeliek egészen a legutóbbi időkig „Boszorkányház” (*Hexenhaus*) néven ismertek.⁷⁷⁰ A báró tarcsai tartózkodása alatt nem élt teljesen elszigetelten. Bizonyíthatóan kapcsolatban állt a Szombathelyen tanító Kultsár István tanárral, aki 1794-ben a helybéli nyomdában kiadta Mikes Kelemen klasszikus művét.⁷⁷¹ A kézirat rejtélyes úton került Magyarországra, és a mai napig nem sikerült minden kételyt eloszlató módon lezárni azt az irodalomtörténeti vitát, amely a kézirat története körül kialakult. Kultsár István a szombathelyi kiadás előszavában hivatkozott az 1793-ban, az akkori Vas vármegyéhez tartozó Tarcsán elhunyt magyar származású François de Tott szóbeli állítására, amely a Mikes halála utání rodostói magyar kolóniára vonatkozott: „A Fő Urakon kívül sok Házi Tisztek, es Tselédek is költöztek ki. Mikes Kelemen is, aki Erdélyt, s hazáját Zágonyt többszöt emlegeti, Rákótzí Ferentznek Udvari Tisztje, Kamarássa, vala. (*Memoires du Prince François Rakoczi*) Rákótzí József, Csáki, és Zay halála után a Magyarok Elöljárójává lett. De kevés ideig viselhette Tisztségét; mert Tót Ferentz Generalis bizonyítása szerént már 1762dikben az ő halála után az egész bujdosó társaság eloszlott. Ez a bizonyítás annál hitelesebb, mivel az említett Generális Ur, Tót Andrásnak Bertsényi Tisztjének fia, akkor már, mint Frantzia Pattantyús Hadnagy, Konstantinápolyban volt, most pedig a királyhoz való hivségétől viseltettvén Frantziából kijött, és taval Sz. Mihály havának 22dik napján Tartsán N. Vas Vármegyében 62 esztendő korában meghalt.”⁷⁷²

Noha az előszó nem szól róla, joggal tételezhetjük fel, hogy Tott báró hozta magával a kéziratokat Franciaországból. Amint korábban említettük, a báró apja 1755-ben halt meg Rodostóban. A temetés, illetve az öröksége

---

a vizen úszkálni.” Idézi: *Siklóssy László*: Batthyány Tódor gróf ár ellen haladó hajója. Búvár 1940.

770 A házat 2008-ban lebontották.

771 Török országai levelek, melyekben II. Rákóczi Ferentz Fejedelemmel Bujdosó Magyarok Történetei más egyéb emlékezetes dolgokkal együtt barátságosan eléadatnak. Irta Mikes Kelemen. Szombathely, 1794. Kultsár pályájáról lásd *Tóth Péter*: „Bölcs Hazafi, Nyelvgyám, és Nemzeti dísz volt.” Vázlat Kultsár István (1760–1828) pályájáról. Vasi Szemle 1995/3. 320–430.

772 *Kultsár I.*: Törökországai levelek i. m.

rendezésének alkalmával minden bizonnyal a fia is megfordult Rodostóban. Egyébként sírja állítólag még a 20. század első felében is látható volt a rodostói keresztény temetőben.⁷⁷³ Az 1763-ig Konstantinápolyban élő fiúról nehezen képzelhető el, hogy ne látogatott volna el az apja sírjához, illetve annak egykori bujdosó társaihoz. Később – 1770-ben – nem messze Rodostótól, a Dardanelláknál fontos katonai missziót is végrehajtott. Az emigráns fejedelem iratait Franciaországba szállító Tóth András nyilván megosztotta a rodostói magyar emigráció titkait fiával. Valószínűleg felkérte, hogy folytassa az általa megkezdett tevékenységet, vagyis időről időre juttassa francia földre a francia diplomáciai futárpostával a rodostói magyar emigránsok iratait. Történelmi tények bizonyítják a franciaországi és rodostói emigránsok jó kapcsolatait, amelyek révén – francia diplomáciai közvetítéssel – a Rákóczi-kéziratok egy része is Franciaországba került. A francia forradalom idején a franciaországi magyar származású emigráció jó része visszatért Magyarországra, éppen azokban az években, amikor a Mikes-levelek felbukkantak a magyar irodalmi közéletben. A Kultsár-féle kiadás bevezetőjében szereplő Tott báró szerepe mindenképpen több volt, mint egyszerű informátor. Apja a hajdani franciaországi és rodostói emigrációk fontos összekötő figurája volt, és a Rákóczi-kéziratok egy részét is ő juttatta Franciaországba. François de Tott maga is gyűjtött hungarikum értékű kéziratokat keleti útjai során. A párizsi Bibliothèque Nationale kéziratárának ma is egyik értékes darabja az az eredeti Corvina, amelyet ő vásárolt valamikor az 1770-es évek elején Konstantinápolyban.⁷⁷⁴ A báró már fiatal korában is dédelgetett irodalmi ambíciókat, így jól ismerhette a konstantinápolyi francia követséggel is kapcsolatban álló Mikest és a rodostói emigránsok kései generációját.⁷⁷⁵ Hogy miért nem lett publikus a kézirat szállítójának kiléte? Itt nyilván Kultsár óvatosságán kívül más szempontok is közrejátszottak. Figyelembe kell vennünk, hogy végül is egy száműzött író munkájáról volt szó, amelyet esetleg egy kétszerelesen proskribált bizonytalan egzisztenciájú kuruc leszármazott szállított Magyarországra. Egy császári kegyekért esdeklő emigráns számára – mint

773 „Selon certaines sources, la ville turque actuelle de Tekirdag (autrefois Rodosto) conserve jusque dans les années 1950, un cimetière hongrois conservant la mémoire des anciens compagnons d'exil du prince Rakoczi. Parmi les stèles funéraires de ce cimetière, figurait celle d'André de Tott, le père de François. J'ignore si cette tombe existe encore de nos jours.” Frédéric Hitzel szíves közlése.

774 BNF, série Ms Lat. 8834 (korábban: Ms Sup. Lat. 871) *Claudius Ptolemaeus: Cosmographia* (Firenze, kb. 1475–1480.) Leírását lásd *Léopold Delisle* (szerk.): *Le cabinet des manuscrits de la Bibliothèque impériale: étude sur la formation de ce dépôt, comprenant les éléments d'une histoire de la calligraphie, de la miniature, de la reliure et du commerce des livres à Paris avant l'invention de l'imprimerie. Tome I.* Paris (Imprimerie Impériale), 1868. 298. Vö. *Csapodi Csaba – Csapodiné Gárdonyi Klára: Bibliotheca Corviniana. La bibliothèque du roi Mathias Corvin de Hongrie.* Budapest (Corvina), 1982. 18–21., Édouard Fournier: *L'art de la reliure en France aux derniers siècles.* J. Gay (Paris), 1864. 53–54.

775 Lásd *Tóth Ferenc: Mikes Kelemen és a francia diplomácia.* Magyar Tudomány. 2011/3. 265–271.

amilyen Tott volt a kézirat cenzúráztatása idején – nyilvánvalóan nem jelentett előnyt egy hajdani lázadó írásainak közrebocsátása.⁷⁷⁶

François de Tott a magyarságáról soha nem mondott le, és ősi családi címerét Franciaországban is büszkén viselte. Ennek tudatában nem meglepő, hogy az öregedő báró apja bűneit eltörlő politikai amnesztiáért fordult kérvényben I. Ferenc magyar királyhoz. Ebben a sok megpróbáltatáson keresztülment európai világfi igazi hazája előtt is tisztelig: „Felség, mielőtt reménykedhetnék abban, hogy Ő Császári Felsége alattvalójaként utolsó napjaimat hazámban, Magyarországon tölthetem, köteles vagyok, hogy kegyelmet kérjek apám, néhai André Tott számára, aki fiatal korában Rákóczi fejedelem követői közé került, és így számkivetett lett.”⁷⁷⁷ Az amnesztiát adó királyi rendelet 1793. január 7-én látott napvilágot, majd a báró február 7-én tette le a hűségesküt. A család elkobzott javainak visszaszerzésére irányuló próbálkozásai azonban eredménytelenek maradtak. Az 1793. október 22-én elhunyt francia emigráns által ráhagyott „matematikai és fizikai szereket” Batthyány Tódor gróf a szombathelyi királyi líceumnak ajándékozta, megalapozva ezzel annak természettudományi szertárát.⁷⁷⁸ Tarcsafürdő lakossága 1972 júliusában jelképes sírt állított a híres halott emlékére a község temetőjében.

A BÁRÓ CSALÁDJA AZ EMIGRÁCIÓBAN

François de Tott halálával a család franciaországi ágának kétségkívül legjelentősebb tagja távozott, ugyanakkor néhány családtagjának pályája nyomon

776 Lásd e kérdéshez: Hopp Lajos: A Törökországi levelek jegyzetei. Mikes Kelemen: Törökországi levelek és Misszilis levelek (sajtó alá dolgozta: Hopp Lajos), Mikes Kelemen összes művei I. k., Budapest. 1966. 359–360., Tóth Ferenc: Adalékok Mikes Kelemen Törökországi levelek című művének kézirat történetéhez, *Irodalomtörténeti Közlemények* 2004/5–6. 559–567., Tüskés Gábor: Mikes-problémák. *Irodalomtörténeti Közlemények* 2010/4. 291–314., *Uő.* Az új Mikes-kutatásokról. *Magyar Tudomány.* 2011/3. 299–307.

777 Idézi: Palóczy E.: Báró Tóth i. m. 319.

778 „A vármegye rendei a királyi jóváhagyásban törekvéseik legszebb sikerét látván, egyhangúlag elhatározták, hogy az intézeti épület felállítására és felszerelésére, nemkülönben az igazgató és szolgák fizetésére szolgáló alap létesítésére a megyei főnemeseket, nemeseket és községeket, valamint a szomszéd vármegyéket adakozásra fogják felszólítani. Szily János, aki lankadatlan buzgalmával az intézet létesítése körül a legnagyobb érdemeket szerezte, az áldozatkészségben is példával járt elő, 500 frtot ajánlván fel a nemes célra, gróf Batthyány Tódor pedig egy francia tiszt által ráhagyott phisicai és mathematicai szereket adományozta az intézetnek.”

Kárpáti Kelemen: A szombathelyi királyi katolikus főgymnasium története. Kőfalvi Vidor (szerk.): Értesítő a szombathelyi királyi katolikus főgymnasiumról. Szombathely, 1890. 28. Vö. Vecsey Lajos: A szombathelyi királyi líceum alapítása és első évei 1793–1808. Vasi Szemle 1938/3. 221.

követhető a levéltári források alapján. Itt elsősorban két személy – a testvérbátyja, André de Tott és nagyobb lánya, Sophie de Tott – életrajzi adatait tisztázó kutatásainkat szeretnénk összefoglalni. A két közeli hozzátartozó életpályájának irodalomtörténeti és művészettörténeti vonatkozásai különösen érdekesek, és rámutatnak a család más tagjainak sikereire is. Sajnos ezek a családtörténeti kutatások egyelőre korántsem nevezhetőek teljesnek: még előbukkanhatnak a família újabb, eddig ismeretlen tagjai is. Lehet, hogy idetartozik például egy, a forradalom idején levélregényt kiadó Claire de Tott nevű titokzatos író is?⁷⁷⁹

I. André de Tott: Casanova magyar barátja

André de Tott nevét Giacomo Casanova emlékiratai tették ismertté, mivel a híres velencei többször is említést tesz róla Tott gróf (*comte de Tott*) néven. André de Tott a Marne völgyében fekvő Chamigny-ban született 1730-ban. 1742-től, vagyis tizenkét éves korától a francia Bercsényi-huszárezredben szolgált.⁷⁸⁰ 1748-ban kapitánnyá nevezték ki. Ezt követően találkozhatott Casanovával Charles-Étienne Pesselier házában. André de Tott édesanyja, Marie-Ernestine Pesselier, a híres író és közgazdász Charles-Étienne Pesselier (1712–1763) közeli rokona és mellesleg Seingalt lovagjának is jó barátja volt. A velencei így ír emlékirataiban André de Tottal való megismerkedéséről: „Galitzin hercegnő az admirálisra ment. Odaérve találkoztam vele és de Reissak úrral, valamint de Tot gróffal is. Ő éppen akkor kapott híreket Pesselier barátomról, akinél megismerkedtem vele. Amikor elutaztam Párizsból, már nagyon beteg volt.”⁷⁸¹

Nem sokkal később Hollandiában keresztezte egymást a két kalandor útja, ahol mindketten részt vettek egy szabadkőműves ünnepségen. A velencei emlékiratai így szólnak erről a találkozóról: „Szent János ünnepének másnapján utaztam el a legnevesebb hollandiai szabadkőművesek összehívására. Aki a leginkább buzdított arra, hogy ott legyek, Tot gróf volt, annak a bárónak a testvére, aki majdnem megcsinálta a szerencsáját Konstantinápolyban.”⁷⁸² Ebből természetesen az is kiderül, hogy André de Tott is szabadkőműves volt, mint oly sokan mások a kortársai közül. A következő találkozására Hágában került sor 1759-ben. Casanova 1759 októberétől 1760 februárjáig tartózkodott itt. Rajta kívül sok más kalandor – mint például Saint-Germain gróf, Bernardin de Saint-Pierre, Charles-Léopold Andreu de Bilstein – is ekkor érkezett Európa e neves pénzügyi, könyvészeti és szabadkőműves központjába.⁷⁸³ De

779 Pauline de Vergies ou Lettres de Mme de Staincis, publiées par Claire de Tott (3 vol.). Paris, An VII (1798–1799).

780 SHD, série Y4d Brigadiers dossier „Tott”.

781 *Jacques Casanova: Histoire de ma vie* Tome II. Paris, 1993. 130.

782 *J. Casanova: Histoire* i. m. Tome II. 106.

783 *Alexandre Stroeuv: Les aventuriers des Lumières*. Paris, 1997. 253.

talán hallgassuk erről inkább Casanovát: „A földszinten találkoztam de Tott gróffal, akinek a testvére hírnevet szerzett Konstantinápolyban. Elmesélte nekem, hogy párbajozott valakivel, aki tréfásan megvádolta, hogy szándékosan maradt el a csapatától, hogy ne kelljen részt vennie a minden csatában. A rágalmazót kardcsapással tanította móresre. Elmondta azt is, hogy pénzsűkékben áll, amire én megnyitottam előtte az erszényemet. Öt év múlva ő is megnyitotta nekem az övét Szentpétervárott.”⁷⁸⁴ E későbbi, 1765-ös szentpétervári találkozót így mesélte el a velencei a híres visszaemlékezéseiben: „A három nap alatt sokat beszélgettem Tot gróffal, kinek testvére ekkor Konstantinápolyban szolgált és akit bárónak neveztek. (...) Szoltikov asszonnyal jött Szentpétervárra, akibe a párizsi megismerkedésük után hamarosan beleszeretett. A házában lakott, és eljárt az udvarba is, ahol mindenki örömmel fogadta. Vidám, szellemes és daliás ifjú volt. Két-három év múlva, amikor a lengyelországi zavargások miatt kitört a török elleni háború, a cárnő kiutasította Szentpétervárról. Egyesek szerint titkos levelezést folytatott testvérével, aki a Dardanelláknál tevékenykedett, hogy elhárítsa az Alekszej Orlov vezette orosz flotta támadását. Nem tudom, mi történt vele Oroszországból való távozása után.”⁷⁸⁵

André de Tott szentpétervári útját a franciaországi orosz nagykövet feleségének, Madame Szoltikovnak köszönhette. André a megromlott egészsége miatt hazautazó orosz dáma kíséretében érkezett a cári fővárosba. Ott önkéntesként csatlakozott a Carszkoje Szeló-i harmincezres haditáborhoz, ahol Orlov gróf sátrában lakott. Orlov hamarosan bemutatta a cárnőnek is.⁷⁸⁶ Kisvártatva a pétervári udvari körök kedvelt személyiségévé vált, de nem sokkal később eladósodott, és szorult helyzetében felajánlotta szolgálatait Bausset márk szentpétervári francia követnek. Bausset halála után egy ideig szeretett volna ügyvezetőként a helyére lépni, de be kellett érnie az egyszerű követségi ügynöki megbízásokkal. Információért cserébe magas pénzjutalmat és az adósságainak kifizetését ígérték neki. Az orosz miniszterelnök, Panin gróf, meghallva a kémkedéséről szóló híreket, bizalmasan kiutasította az országból. A váratlan utazás költségeire még pénz is adott neki.⁷⁸⁷

784 J. Casanova: Histoire i. m. Tome II. 222.

785 J. Casanova: Histoire i. m. Tome III. 421.

786 Részlet André de Tott Choiseul hercegnek címzett emlékiratából (Párizs, 1769. február 16.): „L'Impératrice ayant jugé à propos d'assembler un camp de 30,000 hommes à 25 verstes de Pétersbourg, où Elle devait être en personne, j'obtins la permission d'y servir comme volontaire. Le Comte Alexis Orlov, qui voulut que je partageasse sa tente avec lui, me présenta à Sa Majesté Impériale en cette qualité. Elle me fit alors la grâce de me parler. J'étais en uniforme de cavalerie française.” Correspondance diplomatique des représentants de France à la cour de l'Impératrice Catherine II Tome II (1766–1769). Sbornik imperatorskago russkago istoritcheskago obchestva Tome 141. Saint-Pétersbourg, 1913. 533.

787 „Je me rendis à l'heure marquée, et, après qu'il m'eût fait passer de son cabinet, où il y avait du monde, dans sa chambre à coucher où nous étions seuls, il me dit avec beaucoup d'embarras qu'il était fâché que le devoir de sa place l'obligeât de me dire que, malgré la conduite que je tenais, il ne se pouvait pas que je ne fusse suspect, mon frère étant employé dans les

Ami a két testvér titkos levelezését illeti, a cári orosz titkosszolgálat nem tévedett: mindkettőjük neve szerepel a korabeli francia diplomácia ügynöki nyilvántartásában.⁷⁸⁸ André de Tottot valóban kiutasították Oroszországból. A szentpétervári francia nagykövet 1768. december 23-i levelében így számolt be de Tott kitoloncolásának körülményeiről: „Kimondhatatlan gyűlölet és ellenségeskedés vesz körül minket; olyannyira, hogy a cárnő parancsára de Tott bárónak huszonnég órán belül el kellett távoznia. A kiutasítás ürügye a testvérenek a lázadó lengyelekkel fenntartott krími kapcsolata volt, és már két hete, hogy elutazott.”⁷⁸⁹ André de Tott Szentpétervárról Franciaországba vette az irányt, ahol öt évet töltött.⁷⁹⁰ Innen 1773-ban királyi útlevéllel Mannheimba távozott. Az ezt követő harminc évre vonatkozólag nincs az életéről semmilyen pontos adatunk. Csak 1802-ben tért vissza Franciaországba, és szentpétervári titkos szolgálatára hivatkozva kért nyugdíjat a külügyminisztériumtól. Kérelmét a következő sorokkal vezette be: „Miniszter Polgártárs, egy öreg katona vagyok, a néhai de Tott báró testvére, akit konstantinápolyi és krími kiküldetése tett híressé. Amikor a testvérem a tatárok kánjánál a király nagyköveteként tevékenykedett, jómagam Szentpétervárott végeztem titkos megbízást. Titkos levelezést kellett folytatnom vele, már amennyire erre lehetőség kínálkozott. Most Párizsban élek, a szó szoros értelmében kenyér nélkül.”⁷⁹¹

André de Tott halálának időpontja nem ismeretes. Baráti kapcsolata Casanovával azért sem meglepő, mivel két hasonszőrű személyről volt szó. André de Tott katonai dossziéjában található egy feljegyzés, amelyet d’Argenson gróf hadügyminiszter írt 1757-ben az apja, Tóth András halálakor. E feljegyzés kihangsúlyozza a két kalandor hasonlóan ellentmondásos jellemvonásait: „Rosszul viselkedik és sok gondot okoz családjának szabados és rendetlen magatartásával, ugyanakkor kiválóan szerepelt a La Sarre-i táborban, ahol nagy buzgalmat és hozzáértést tanúsított a manőverezés során.”⁷⁹² Magatartására vonatkozólag a francia katonai iratok számos adalékkal szolgálnak. 1752-ben az apja fogdába záratta Sarrelouis-ban, „hogy a szerencsejátékok iránti

---

Affaires, et qu’il me conseillait, en ami, de partir le plus tôt possible. Je lui répondis que, n’ayant aucune correspondance avec mon frère, j’étais étonné qu’on prît ombrage de moi; il me répéta plusieurs fois que je devais sentir... et comme il ne finissait pas sa phrase, je lui dis que je ne pouvais pas sentir, mais que je pouvais obéir.” Uo. 535. Vö. K. *Waliszewski*: Autour d’un trône, Catherine II de Russie. Paris, 1894. 311.

788 AMAÉ, série Personnel (première série) vol. 67.

789 Rossignol Vergennes-nek (Szentpétervár, 1768. december 23.) CADN, Constantinople série A fonds Saint-Priest 232 fol. 8.

790 1771-ben Aiguillon hercegnek címzett emlékiratában André de Tott igyekezett megmagyarázni oroszországi tartózkodása kudarcának okait: „Qu’on mette un Russe à la cour de France, avec le sens commun, un nom, de bonnes manières, en société avec le premier ministre, en liaison avec les plus grands des deux sexes; qu’on lui suppose un peu d’amour pour ses glaces; qu’il ait huit mille francs de dettes, et qu’on juge alors s’il sera embarrassé.” K. *Waliszewski*: Autour d’uni. m. 311.

791 AMAÉ, série Personnel (première série) vol. 67 fol. 57.

792 SHD, série Y4d Brigadiers dossier „Tott”.

szenvedélyéből kigyógyítsák”. Még ugyanabban az évben hagyta jóvá a hadügyminiszter a lichtenbergi várkastélyba való átszállíttatását.⁷⁹³ A következő évben végül apja kérésére szabadlábba helyezték.⁷⁹⁴ Néhány évvel később, 1756-ban a besançoni citadella várbörtönébe került „a zavaró viselkedése okán való elmélkedés céljából”, majd onnan hamarosan a Fort Griffon nevű közeli erődbe szállították.⁷⁹⁵ A hetéves háború kezdetén, a következő évben visszaküldték az ezredéhez.⁷⁹⁶ A mindenki csata után kilépett a katonai szolgálatból, és hosszú európai útra indult.⁷⁹⁷

André de Tott életrajza egyelőre számos ponton homályos. A további franciaországi és németországi levéltári kutatások még számos új eredményt hozhatnak. Különösen a mannheimi korszakára vonatkozó információk hiányoznak a hányatott sorsú magyar származású világutazó biográfiájából. Mindenesetre megállapíthatjuk, hogy Casanova visszaemlékezései nemcsak irodalmi értékeik, hanem a levéltári források próbáját is kiálló történeti hitelességük miatt is megérdemlik az utókor csodálatát.

II. Sophie de Tott, az emigráció portréfestője

Sophie-Ernestine de Tott (művésznevén Sophie de Tott) a 18–19. század fordulója francia festészetének egyik kevésbé ismert képviselője volt.⁷⁹⁸ Noha a francia emigráció számos jeles tagjának portréfestőjeként elismerik, a művészettörténészek még mindig nem értékelik megfelelően a munkásságát.⁷⁹⁹ Sophie de Tott – amint már korábban említettük – 1758. január 29-én született Konstantinápolyban a báró első gyermekeként.⁸⁰⁰ Miután apja 1763-ban visszatért Franciaországba, a Vergennes gróffal folytatott levelezéséből értesülhetünk arról, hogy milyen művészeti hatások érthették a családját. Vergennes gróf többször is megemlíti a francia követségen alkotó Antoine de Favray

793 SHD, série A1 3367 f° 76, 114 et 161 (Raymond Boissau tábornok szíves közlése.)

794 SHD, série A1 3375 f° 282 (Raymond Boissau tábornok szíves közlése.)

795 SHD, série A3 38 f° 147, 157, 168–170, 305 (Raymond Boissau tábornok szíves közlése.)

796 SHD, série A3 39 f° 5 (Raymond Boissau tábornok szíves közlése.)

797 SHD, série Yb 838 f° 189 (Raymond Boissau tábornok szíves közlése.)

798 A Chantilly-ban található Musée Condé egyik kézikönyvének bejegyzése jól mutatja, hogy mennyire nem ismerik Sophie de Tott munkásságát a szakértők: „Malheureusement, Mme de Tott n’a pas d’histoire. Les biographes des peintres ne donnent même pas son nom.” *F.-A. Gruyer*: Chantilly. Musée Condé. Notice des peintures. Paris, 1899. 390.

799 *E. Bénézit*: Dictionnaire critique et documentaire des peintres, sculpteurs, dessinateurs et graveurs de tous les temps et de tous les pays par un groupe d’écrivains spécialistes français et étrangers Tome X. Paris, 1976. 243., *Hans Vollmer* (Hrg.): Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart, 33. Bd. Leipzig, 1939. (a későbbiekben: Vollmer) 318.

800 Testvérhúga, Marie-Françoise, a későbbi La Rochefoucauld hercegné volt.

(1706–1791/92) tevékenységét, akinek több megrendelést is adott.⁸⁰¹ A tájképeiről és orientális portréiról híres festő valószínűleg a fiatal Sophie de Tott első nagy mestere és példaképe lehetett. A kislány így gyermekkorát és fiatalságát egy kifejezetten stimuláló művészeti környezetben tölthette. 1775-ben elhagyta az Oszmán Birodalom területét, és anyjával együtt Marseille-be távozott. Charles Edme Gauthier de Brécý a memoárjában így emlékezett vissza a két hölgygel való találkozásaira: „Madame de Tott érkezése után rögtön tiszteletemet tettem nála. Akárcsak lányai, ő maga görög ruhát viselt, ami egy cseppet sem ártott a szépségének. A nagyobbik leánya ugyanolyan szépnek tűnt, mint az anyja. A külsejük és beszédük egyaránt kellemes természetet sugallt. Napokon keresztül csak e különös család tagjairól beszéltek, akik végül is francia ruhát öltöttek magukra. Kihasználтам marseille-i tartózkodásom utolsó pillanatait is, hogy naponta megforduljak Madame de Tott társaságában, amelyet nagy sajnálattal kellett elhagynom, mivel engem is – akárcsak másokat – teljesen elbűvölt Sophie de Tott kellemes modora és szépsége. Húsz év múlva ismét megadatott a kivételes szerencse, hogy viszontlássam Londonban, ahol emigránsként élt, mint jómagam is.”⁸⁰²

A hölgyek Marseille után valószínűleg Lyonba, majd pedig Versailles-ba utaztak, ahol hamarosan bekapcsolódtak az udvari élet forgatagába. A korszak művészeti életének egyik jellegzetessége volt a női portréfestészet széles körű elterjedése. ennek legjelesebb képviselője Élisabeth Vigée-Lebrun⁸⁰³ volt, akivel hamarosan megismerkedett a művészi vágyakat dédelgető Sophie de Tott is.⁸⁰⁴ Sajnos ez idáig nem sikerült felderíteni a két művésznő kapcsolatát. Mindenesetre egy „Madame de Tott” című portré szerepel Élisabeth Vigée-Lebrun 1786-ban készült képeinek listáján.⁸⁰⁵ Az udvari társaság hamar befogadta a híres Tott báró zene és festészet iránt érdeklődő lányát, akit Noailles marsall leánya, Madame de Tessé vett pártfogásába. A fiatal Neuilly gróf visszaemlékezéseiben így jellemezte a tehetséges ifjú hölgyet: „Madame de Tessénél lakott Madame de Tott is. Ő egy hadmérnök tiszt lánya volt, akit

801 Vergennes egyik levelében (Konstantinápoly, 1767. május 15.) megemlíttette Tott bárónak, hogy a toulangeoni házáat Favray képeivel szerette volna díszíteni: „Vous avez oublié Monsieur, le petit croquis de Toulonjon que vous m’avies promis, il y auroit de la generosité de votre part ame faire jouir par anticipation d’une retraite que je destine pour etre l’azile de ma vieillesse si dieu me fait la grace d’y parvenir. M. de Favrai travaille sans relache a l’embellir, il vient de finir la vue l’embouchure de la mer noire, c’est un petit tableau tres agreeable.” Archives de la Famille de Vergennes (Marly-le-Roy), „Correspondence avec le baron de Tott”. Vö. *Auguste Boppe*: Les peintres du Bosphore au XVIIIe siècle. Paris, 1911.

802 *Charles Edme Gauthier de Brécý*: Mémoires véridiques et ingénus de la vie privée, morale et politique d’un homme de bien. Paris, 1834. 83–84. Idézi: *Henri Forneron*: Histoire générale des émigrés pendant la Révolution française tome II. Paris, 1884. 452.

803 Élisabeth Vigée-Lebrun (1755–1842), francia festőnő. 1789-ben emigrált és hosszú európai vándorlás után 1802-ben tért vissza Franciaországba.

804 French Painting 1774–1830: The Age of Revolution. Detroit, 1975. 112.

805 Az információ forrása: <http://digital.library.upenn.edu/women/lebrun/memoirs/memoirs.html> (2011.08.31.).

a király Konstantinápolyba küldött a Dardanellák megerősítésére. A lány vagyontalan volt, de szeretetre méltó és nagyon tehetséges.”⁸⁰⁶ Neuilly gróf arról is beszámolt, hogy Sophie de Tott gyönyörűen festett, és élő modellek alapján dolgozott. A modelljei közé tartozott a híres-hírhedt forradalmár Jourdan is, aki egyszerűen csak „fejezős Jourdan” (*Jourdan Coupe-tête*) néven vált ismertté. Ő is fontos szerepet játszott a versailles-i kastély 1789. október 6-i lerohanásában. A nagyszakállú modellt Neuilly gróf éppen a Sophie de Tott által készített portréja alapján ismerte fel.⁸⁰⁷

A szépséges és művelt Sophie de Tott a forradalom előtti versailles-i udvari társaság egyik ismert személyiségévé vált. Ekkor került kapcsolatba a fiatal Amerikai Egyesült Államok franciaországi követével, Thomas Jeffersonnal, aki 1784-től egészen a forradalomig képviselte hazáját XVI. Lajos király udvarában. Jefferson először Madame de Tessé szalonjában találkozott vele, a család neves párizsi Varenne utcában található palotájában, amelyben ez idő tájt Tott báró és lánya is lakott.⁸⁰⁸ A későbbiekben Thomas Jefferson és Sophie de Tott igen élénk és gyakran frivol levelezést folytatott, amely alapján egyesek azt is vélhetik, hogy a két személy kapcsolata akár több is lehetett egyszerű barátságnál...⁸⁰⁹

A forradalom előtti években kezdett rendeződni a család helyzete. A báró a douai-i katonai kormányzói kinevezése után nem sokkal férjhez adta a kisebbik lányát, Marie-Françoise-t Yves-Marie-René de Kermeigny grófhoz, a Roi-dragons ezred tisztjéhez. A házasság rövidnek bizonyult, mivel 1786. szeptember 27-én Kermeigny gróf váratlanul elhunyt. Később, a forradalom

806 *Comte de Neuilly: Dix années d'émigration. Souvenirs et correspondance.* Paris, 1865. 11.

807 „En m'avançant sur le balcon, je vis des têtes au bout de piques et de baïonnettes: c'étaient celles des gardes du corps, tranchées par Jourdan Coup-tête, qui avec sa grande barbe, et sa hache sanglante sur l'épaule, se promenait fièrement. Ce scélérat posait pour les peintres; et je le reconnus pour avoir vu, chez Madame de Tessé, son portrait peint par Madame de Tott. (Madame de Tott peignait admirablement, et elle se servait de modèles vivants. Jourdan avait une barbe superbe; elle le faisait venir quand elle avait besoin de modèles barbus. Elle avait aussi voulu avoir ma figure, qu'elle a introduite dans un de ses tableaux.)” Uo. 19.

808 A báró és családja lakóhelyét Giacomo Casanova egyik levele alapján sikerült megfejtetni, amelyben a neves velencei kalandor saját fivérének képeit szeretne volna eladni Párizsban, és e célból egy híres személyiségekből álló listát állított össze. A listán Tott báró így szerepelt: „Tot (sic!) úrnak a Varenne utcába, a Tessé palotába, a Szajna környékén...” Casanova levelét a Bibliothèque Nationale de France 2011–12-es évadban megrendezett *Casanova, la passion de la liberté* című kiállításán fedeztük fel. A Prágai Nemzeti Levéltárból származó eredeti forrás így hangzik: „A M. de Tot rue de Varenne à l'hôtel de Tessé, aux environs de la Seine (...) A M. de Tot une lettre de recommandation.” Note de Casanova relative aux tableaux de son frère Francesco (forrás: Állami Levéltár, Prága).

809 *Andrew Burstein: Jefferson and the Familiar Letter.* Journal of the Early Republic, Vol. 14, No. 2 (Summer, 1994), 210., *Yvon Bizardel – Howard C. Rice: „Poor in Love Mr. Short”.* The William and Mary Quarterly, Third Series, Vol. 21, No. 4 (Oct. 1964), 521–522., *Andrew Burstein: Jefferson's Rationalizations.* The William and Mary Quarterly, Third Series, Vol. 57, No. 1 (Jan., 2000), 194. *Vö. Edward Dumbauld: Thomas Jefferson, American Tourist,* University of Oklahoma Press, 1946.

alatt – 1793-ban – az özvegy hozzámént François de La Rochefoucauld herceghez.⁸¹⁰ A báró családját – amint már korábban utaltunk rá – alaposan megviselték a forradalom eseményei. Sophie de Tott Madame de Tessé, valamint d'Agoult gróf társaságában még 1789 októberében Svájcba költözött. A báró ez év telét szintén itt töltötte. Théophile Rémy Frêne visszaemlékezései szerint Sophie de Tott nagyon szép fiatal hölgy volt. Apja a douai-i zendülés után rövid időre szintén Svájcban telepedett le, valószínűleg a lánya otthonában. Miután apja Magyarországon kérvényezte és visszakapta a magyar nemesi jogait, a bázeli császári nagykövet, Sigismund Ignaz von Degelmann báró 1795. március 21-én Sophie de Tott számára is megerősítette azt, és ezzel ő is császári alattvalóvá vált.⁸¹¹

Ekkorra Sophie de Tott festőként már jelentős hírnévre tett szert Svájcban. Théophile Rémy Frêne naplója szerint kiváló portrékat festett: „A muzsikus és festőművész Madame de Tott megmutatta nekünk is a Lally-Tollendalt ábrázoló megkezdett festményét, amelyen térdtől felfelé, életnagyságban és római ruhában, szónoklás közben ábrázolja modelljét (Lally úr tudvalevőleg a Francia Királyság egyik leghatásosabb és legszebb szónoka). Csupasz karjait az eredeti alapján festette meg, és már csak néhány ecsetvonás hiányzik, hogy kész legyen a kép.”⁸¹² Úgy tűnik, Sophie de Tottnak könnyen sikerült alkalmazkodnia a kis svájci francia kolónia vidéki életviteléhez. Tessé grófnő Fribourg melletti kis gazdasága nemcsak a mindennapi betevőt adta meg, hanem az emigráns élet keserűségeit is enyhítette. Ezenkívül állítólag d'Agoult gróf és a szépséges Sophie de Tott között gyengéd szálak is szövődtek...⁸¹³

Időközben a párizsi forradalmi események radikalizálódásával a francia határhoz túlságosan közel eső francia emigráns kolónia már egyre kevésbé érezhette magát biztonságban. Mivel a svájci hatóságok nem tudták garantálni az emigránsok biztonságát a jakobinus ügynökök intrikáival szemben, Tessé grófnő hamarosan áthelyezte gazdaságát az oldenburgi Plönbe, az emigráns központ, Altona közelébe. A százhusz szarvasmarhából álló gazdaságot a grófnő unokahúgával, Madame de Montagu-vel és Sophie de Tott-tal irányította. Madame de Montagu itt egy kis alapítványt hozott létre, amely az emigránsok támogatását tűzte ki célul. Az alapítvány igyekezett összefogni a támogatásokat, a legrászorultabbak számára pedig segélyt nyújtott.⁸¹⁴ Az alapítvány létrehozása nemcsak az emigránsok közötti szolidaritást, hanem a köreikben tapasztalható tömeges nélkülözést is jelezte. Nagy valószínűséggel

810 *François de la Rochefoucauld: Souvenirs du 10 août 1792 et de l'armée de Bourbon.* Paris, 1929. XXV., Palóczi E.: Báró Tóth i. m. 182–184. Vö. *Comte de Falloux (éd.): Lettres de Madame de Swetchine* tome II. Paris, 1862. 1–81.

811 „Plus Madame de Tott, non mariée, fille du fameux baron de Tott, femme de vingt-cinq à trente ans, tres belle personne, dont le visage ne paroissoit pas fardé.” *Théophile Rémy Frêne: Journal de ma vie (1732–1804)* tome V., Bienne, 1993–1994. 63.

812 Uo. 74.

813 *H. Forneron: Histoire générale* i. m. tome II. 451–452.

814 Uo. tome I. 401–402.

Sophie de Tott is gyakran került nehéz anyagi helyzetbe. Elhatározta, hogy Tessé grófnő gazdaságában végzett munkája mellett festői tehetségét is kamatoztatja. Egy festőműtermet nyitott Hamburgban, amellyel viszonylag sikeresen kiegészíthette szerény jövedelmét.⁸¹⁵ Ludwika Rzewuska (Lanckorońska) lengyel grófnőről ebben az időszakban festett portréja ma a varsói királyi palota múzeumának egyik büszkesége. A hölgyet antik görög ruhában, gyöngyökből kirakott diadémmal ábrázolta, amely kiemelte annak nemesen keleties vonásait. A kép nagy sikert aratott az 1896-os bécsi nemzetközi kongresszus kiállításán.⁸¹⁶ A kép a festőnő és modellje közötti szellemi összjáték eredménye, hasonlóan az Élisabeth Vigée-Lebrun által festett *Madame de Staël en Corinne* (1808–1809) című híres képhez.⁸¹⁷

Az egyre sikeresebb művésznő útjának következő állomása Anglia volt, ahol sorra halmozta a sikereit a kiállításokon. A londoni Royal Academy kiállításain 1801-től 1804-ig folyamatosan jelen voltak a képei.⁸¹⁸ Ekkor festette életműve leghíresebb darabjait. A Condé hercegről készített portréja – amelyet ma a Chantilly-ban található Musée Condé-ban őriznek – olyan sikeres volt, hogy 1802-ben az olasz rézmetsző Francesco Bartolozzi (1727–1815) másolatában sokszorosításra került, és a különböző európai országokban élő számos francia emigráns lelkesítésére szolgált. A herceg a Condé hadsereg tábornoki egyenruhájában áll, és magasztos tekintettel néz előre. Az egyenruha egyszerűsége még jobban kiemeli a személy hadvezéri kiállását, amely Nagy Condé Lajos herceg hadvezér 17. századi portréira emlékeztet, és egyúttal a korban egyre divatosabb Bonaparte Napóleon portrék ellentétéként is tekinthető. A hadvezér kezében a dicsőséget jelképező marsallbotot és kardot láthatjuk. Másfelől pedig a királyi jelképekkel elhalmozott levett kalapja azt sugallja, hogy a királyi születés hatalma a katonai erények nélkül csak üres szimbólum marad. A képet Condé herceg személyesen hozta magával Angliából.⁸¹⁹ 1825-ben, amikor Sophie de Tott már ismét Versailles-ban lakott, a portréről egy saját kezű másolatot is készített.⁸²⁰ Egy másik emigráns portré, amely Artois grófját ábrázolja egyenruhában, szintén a hagyományos katonai

815 *Ghislain de Diesbach*: Histoire de l'émigration 1789–1814. Paris, 1984. 342. Vö. *Duc de Castries*: La vie quotidienne des émigrés. Paris, 1966.

816 Katalog der Wiener-Congress-Ausstellung 1896., Wien. 1896. n° 1918. Vö. *Stanislaw Cynarski*: Dzieje rodu Lanckoronskich z Brzezia od XIV do XVIII wieku, (Sprawy Karriery urzedniczej i awansu majatkowego). Warszawa–Krakow, 1996. n° 35.

817 *Janis Bergman-Carton*: The Woman of Ideas in French Art 1830–1848. New Haven and London (Yale University Press), 1995. 172.

818 Vollmer i. m. 318.

819 Condé herceg valószínűleg baráti kapcsolatban volt Sophie de Tottal, mivel így írt hozzá 1807. május 5-i levelében: „Je suis très fâché qu'il ne vous soit pas possible de venir me voir comme les années passées. Je tâcherai de m'en dédommager quelque jour en allant vous chercher chez vous, et je vous prie de ne pas douter de mon respectueux attachement.” *Gustave Macon*: Les Arts dans la maison de Condé. Paris, 1903. 144.

820 *Gustave Macon*: Chantilly et le musée Condé. Paris, 1910. 210–211.

érdem apoteózisát fogalmazza meg az új rend értékeivel szemben.⁸²¹ A londoni 1804-es kiállítás nevezetes sikere volt továbbá egy bizonyos Elfi bej portréja is, amely valószínűleg sokat merített Antoine de Favray orientalista portréfestészetéből és természetesen Sophie de Tott saját élményeiből.⁸²² A festőnő ugyanezen a kiállításon mutatta be a Montpensier hercegről készült portréját (*Portrait du duc de Montpensier*, collection de Louis-Philippe) is.⁸²³

Londoni sikereinek köszönhetően Sophie de Tott anyagi helyzete is jobbra fordult. Az 1799-től 1800-ig Londonban tartózkodó Charles Edme Gauthier de Brécý erről így emlékezik meg az emlékirataiban: „Időnként nagyon kellemes estéket töltöttem Sophie de Tott grófnőnél, akit már Marseille-ban volt szerencsém megismerni, amikor görög ruhában megérkezett anyjával és húgával Konstantinápolyból. (...) A kedves Sophie de Tott grófnő kiválóan emlékezett a marseille-i társasági ismeretségünkre, és kellemesen és érdeklődve vezetett be a londoni társaságába is. Londoni megélhetését a festőtehetségének köszönhette, amelyet a portrék és a hasonlatosság terén igen magas tökélyre fejlesztett. A jövedelmeiből még arra is futotta – mivel szenvedélyesen szerette a zenét –, hogy rendszeresen bájos koncerteket szervezzen barátaival és ismerőseivel, amelyeken a francia emigráció színe-java is részt vett.”⁸²⁴ A megszorult arisztokráta valószínűleg gyakran fordultak hozzá segítségért. Kiváló londoni kapcsolatai miatt kultúraközvetítő szerepet is játszott. A British Library kéziratárában található neki címzett levélke tanúsága szerint Anspach örgrófnő (*Margrave d'Anspach*) rajta keresztül rendelt meg egy londoni francia könyvkereskedőtől egy Napóleonról szóló könyvet.⁸²⁵ A dátum nélküli levélből Sophie de Tott londoni lakáscíme is kiderül: 2. Park Street. Londoni éveinek utolsó szakaszáról nem sokat tudunk. Valószínűleg az élete egyre nehezebbé vált, miután a sikerek 1804-től elmaradtak. Ehhez járult még egy magánéleti csalódás is: állítólagos szerelme, d'Agoult gróf 1814-ben feleségül vette Mademoiselle de Choisy-t. Talán az emigráció gondjai vagy inkább a szerelmi csalódás miatt ekkoriban vonult vissza a müncheni Szent Anna kolostorba.⁸²⁶

Később a Bourbon restauráció idején otthagyta a kolostori életet, és visszatért Versailles-ba, ahonnan élete végéig nem nagyon mozdult ki. Ebből az

821 A portré jelenleg magántulajdonban Angliában található. (Philip Mansel szíves közlése.)

822 Dr. G. K. Nagler: *Neues allgemeines Künstler-Lexicon (oder Nachrichten von dem Leben und den Werken der Maler)* 19. Bd.. München, 1849. 26.

823 Nicole Garnier-Pelle: *Chantilly musée Condé, Peinture du XVIIIe siècle*. Chantilly musée Condé, s. d. 132., Vö. Florence de Baudus – Nicole Garnier: *Le duc d'Enghien*. Exposition du 23 janvier au 22 avril 2002. Chantilly musée Condé, 2002. 13.

824 Ch. E. Gauthier de Brécý: *Mémoires véridiques* i. m. 287–288.

825 „La Comtesse de Tott est chargée par Madame La Margrave d'Auspack de lui procurer Les Campagnes de Buonaparte, un superbe ouvrage avec de belles gravures qu'elle a vû chez Monsieur Dulau. S'il veut bien attendre le payement de cet ouvrage jusqu'à la fin de Mars. La Comtesse de Tott prie Monsieur Dulau de le lui envoyer tout de suite parce qu'il y a une occasion pour le faire parvenir a Madame La Margrave./ 2. Park Street ce Mercredi” British Library, Add. Ms. 23.100.

826 Palóczy E.: Bátor Tóth i. m. 338.

időszakból több portréját is megőrizte az utókor, köztük Coigny herceget,⁸²⁷ amelynek André Dutertre⁸²⁸ által készített metszetszórajzai is fennmaradtak. Sophie de Tott ekkoriban nyerte el az Angoulême hercegnője udvarhölgye címet, és ismét a francia udvari társaság egyik neves tagja lett. Valószínűleg a francia restaurációs kárpótlási folyamat során is sikerült vagyonihoz jutnia, mivel a neve földbirtokos haszonbérként szerepel az 1844-es versailles-i megyei évkönyvben.⁸²⁹ Versailles-i lakóhelye egészen a haláláig a rue de la Pompe 14. szám alatt található házban volt.

Élete vége felé a katolikus vallásba történő belső visszavonulás jellemezte a hajdani nagyvilági művésznőt. Kegyes cselekedetei és vallásos élete mellett továbbra is festett. Utolsó műveiről a végrendelete alapján rendelkezünk információkkal.⁸³⁰ Több vallási és bibliai témájú festményt és rajzot készített, amelyeket jórészt a testvérhűgára hagyott. Ezek között található a bibliai témájú „Menekülés Egyiptomból” is. Érdekes lenne megtudni, vajon felhasználta-e e kép alkotásához azokat a rajzokat, amelyeket apja az egyiptomi utazása során készített.⁸³¹ Sophie de Tott hosszú és eseménydús életet élt. Kilencvenéves korában, 1848. szeptember 21-én hunyt el.⁸³² Élete során megfordult szinte valamennyi európai országban, az Oszmán Birodalomtól Franciaországig, Svájcól Németországon keresztül Angliáig. Több kultúrából merített, és az emigráció kényszerűségében hamar önállósuló tehetséges festőnővé vált, aki a legkülönbözőbb helyzetekben is képes volt a nehézségek leküzdésére. Azon „rendkívüli nők”⁸³³ csoportjához tartozott, akik a hagyományos társadalmi modellel szakítva, az *ancien régime* végétől kezdve kiemel-

827 Marie-François-Henri de Franquetot, Coigny márkija, majd hercege (1737–1821), Franciaország marsallja és pair-je, 1816-tól az Invalidusok kormányzója.

828 André Dutertre (1753–1842), francia rajzművész és rézmetsző.

829 H. Moser: *Annuaire du département de Seine-et-Oise pour 1844*. Versailles, 1844.

830 Sophie Ernestine de Tott végrendeletének másolatát Arnaud Ramière de Fortanier úr (Archives Départementales des Yvelines, Versailles) bocsátotta rendelkezésemre, akinek ez-úton is szeretnék köszönetet mondani.

831 A báró így emlékezik meg emlékirataiban ezekről a rajzokról: „A Gizába visszafelé vezető úton, ahol már leírtam a Rhoda sziget látképét, a Nilométert és a kairói óvárost, amely a túlsóparton volt, éltem azzal az egyik kopt kereskedő által felajánlott lehetőséggel, hogy átmenjek a szemközti parton lévő házába és lerajzoljam Giza és a piramisok látképét. Amíg ezzel foglalatostkodtam, egy csapat lovas vágatott az ablakaink alá, majd más csapatok is odasereglettek és pisztolydörgéseket lehetett hallani mindenfelől.” Tott Emlékiratai 255.

832 „Du jeudi vingt-un septembre mil huit cent quarante huit, trois heures et demie du soir, acte de décès de demoiselle Sophie Ernestine de Tott, rentière, chanoinesse du chapitre de Sainte Anne de Munich, née à Constantinople, le vingt neuf janvier mil sept cent cinquante huit, fille de M. François de Tott et dame Marie Rambaud, son épouse, décédée hier, heure de minuit en sa demeure, à Versailles, rue de la Pompe n° 14.” Archives Départementales des Yvelines, 5 Mi 251B 252 Versailles (1848. szeptember 21.) Arnaud Ramière de Fortanier úr szíves közlése (Archives Départementales des Yvelines).

833 Lásd ehhez: *Geneviève Fraisse: La Raison des femmes*. Paris, 1992., *Mary D. Sheriff: The Exceptional Woman. Elisabeth Vigée-Lebrun and the Cultural Politics of Art*. Chicago – London (University of Chicago Press), 1996.

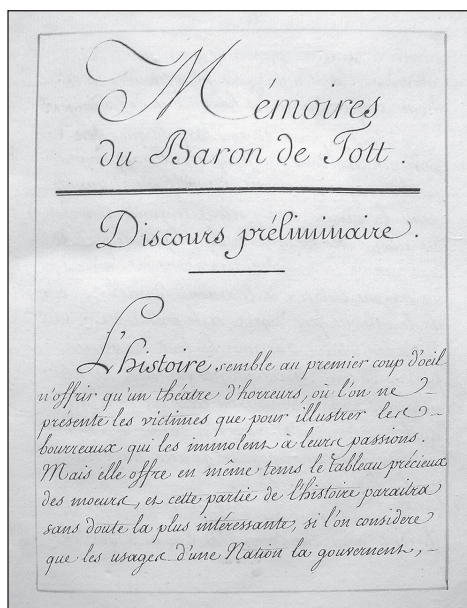
kedtek a tehetségüknek köszönhetően. A korábban szinte kizárólag férfiak által űzött művészi tevékenység a forradalom és emigráció formabontó korszakában általuk nyílt meg a tehetséges nők számára.

Jóllehet, a család történetének teljes megismeréséhez még kutatómunka szükséges, már az eddig napvilágra került vázlatos életrajzi adatok alapján is megállapítható, hogy a Rákóczi-szabadságharc bukása után francia földre távozott Tóth András és utódai kiválóan beilleszkedtek az *ancien régime* társadalmának elitjébe. A siker titka az ő személyes katonai, diplomáciai és művészeti teljesítményük mellett abban rejlett, hogy a korabeli francia társadalom rendkívül nyitott volt a külföldiek befogadására. Az elfeledett magyar származású francia családok kutatása mindkét nemzet történelmét gazdagítja, így remélhetjük, hogy hozzájárul a közös múlt felfedezéséhez és árnyaltabb értékeléséhez.

8. TOTT BÁRÓ EMLÉKIRATAI

Tott báró emlékiratai kéziratának első oldala (Bibliothèque du CÉSAT, série MSS 54–55.)

„Elvégeztem a feladatot, amellyel a Márki Úr megbízott. A parancsának megfelelően elkészített és a műhöz csatolt *errata* ellenére bevalom, nagy örömmel olvastam, mivel végtelenül kellemes olvasmány, amelyben számos érdekes téma szerepel. Nem hittem volna, hogy Tott báró úr ilyen mélységesen csalódik a törökökben. Bármennyi rosszat mondhatunk is a jelenlegi nemzedékekről, sok olyan általa is tapasztalt jel is látszik már, amely kedvezőbb jövőt jósol nekik. A báró úr talán még elég fiatal ahhoz, hogy megláthassa az oszmán nemzetek feletti sötét felhők eloszlását is, mely manapság a dicsőségüket elhomályosítja.” Claude-Charles de Peyssonnel, *Lettre*⁸³⁴

„Az igazi történelem az erkölcsök, a törvények, a művészetek és az emberi szellem fejlődését hivatott leírni.”

Idézet Voltaire Tott báróhoz írt leveléből (Ferney, 1763. április 23.)⁸³⁵

834 *Lettre de M. de Peyssonnel, Ancien Consul-Général à Smyrne, ci-devant Consul de Sa Majesté auprès du Khan des Tartares, à M. le Marquis de N... Contenant quelques Observations relatives aux Mémoires qui ont paru sous le nom de M. le Baron de Tott, Amsterdam, 1785. 128–29.*

835 Voltaire: *Correspondance tome VIII. Paris (Gallimard-Pléiade), 1983. 1100.*

A BÁRÓ OLVASMÁNYAI ÉS GONDOLKODÁSÁNAK SZELLEMI FORRÁSAI

François de Tott élete és irodalmi munkássága nemcsak szellemileg, hanem a szó szorosabb, földrajzi értelmében véve is nagyívű, kalandos pályát írt le. Az utóbbi évek kutatásai nyomán fény derült élettörténetének néhány kevésbé ismert fejezetére, valamint főművének, a *Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares* című visszaemlékezése keletkezését is jobban megismerhettük.⁸³⁶ Sajnos ez idáig nem tudtuk pontosan megállapítani, hogy konkrétan mely művek lehettek irodalmi és gyakorlati katonai tevékenységének főbb elméleti forrásai. Egy közelmúltbeli szerencsés felfedezésnek köszönhetően sikerült megtalálnunk azon könyvek listáját, amelyeket emigrációja idején, 1790. szeptember 10-én, nem sokkal Franciaországból való távozása után a saját házában (*Hôtel de M. de Tott*)⁸³⁷ elárvereztek.⁸³⁸ Mindezek alapján nagy valószínűséggel azonosítani lehet a sokszínű pályafutás legfontosabb szellemi gyökereit is.

A szóban forgó könyvlistát a Francia Nemzeti Könyvtár (Bibliothèque Nationale de France) hasonló korabeli katalógusokat tartalmazó egybekötött kötetében találtuk meg a nemrégiben lezajlott részletes, aprónyomtatványokra is kiterjedő könyvtári informatikai feldolgozásnak köszönhetően. A François de Tott házában kikiáltásra szánt könyvrajstrom három részből áll: az első 158, a második 108, a harmadik pedig 138 egységet tartalmaz. A három könyvlista tanulmányozása nyomán megállapíthatjuk, hogy nagy valószínűséggel három önálló könyvtár különálló állományairól van szó, amelyek minden bizonnyal az 1790-es esztendő emigránsaitól származhatnak. Nem kevés az olyan művek száma, amelyek mindhárom állományban megtalálhatóak, de a két utóbbról megállapítható, hogy inkább egyházi vagy jogi érdeklődésű személyek

836 *Christophe Farnaud: Culture et politique: la mission secrète du baron de Tott au Levant (1776–1779). Mémoire de maîtrise préparé sous la direction de Jean Meyer, Université de Paris-Sorbonne (Paris IV), 1988., Virginia Aksan: Breaking the Spell of the Baron de Tott: Reframing the Question of Military Reform in the Ottoman Empire, 1760–1830. The International History Review, XXIV. 2: June 2002. p. 259., Antoine Lévêque: Entre orientalisme et interventionnisme: La mission du baron de Tott vue à travers le journal de bord du chirurgien Hollande. Mémoire de maîtrise préparé sous la direction de Jean-Pierre Bois et Ferenc Tóth, Université de Nantes, 2004., Tóth Ferenc: Huszárok, diplomaták és kalandorok nyomában a francia levéltárakban és könyvtárakban. A XVIII. századi franciaországi emigráció könyvészeti és levéltári hagyatéka (1720–1815), Lymbus, 2005. 355–363., Tóth Ferenc: Ex libris baron de Tott. Portyázás egy XVIII. századi magyar származású francia huszártiszt könyvtárában. Hadtörténelmi Közlemények 2006. június 119/2. 389–414.*

837 Tott házában történetét lásd *Pierre Leroy: La maison des quatre coins. Mémoires de la Société d'Agriculture, Sciences et Arts de Douai, cinquième série tome III., Douai, 1969–1971. 21.*

838 *Catalogue de livres en tout genre, dont la vente se fera le Vendredi, 10 de Septembre 1790, & jours suivans, neuf heures du matin & trois heures précises de relevée, en l'Hôtel de M. de Tott, rue Saint Julien. Les catalogues se distribuent à Douay Chez Simon, libraire sur la grand'Place. 1790. (Bibliothèque Nationale de France (Paris), pontos jelzete: DELTA-49027).*

könyvtárába tartozhattak. Fontos megjegyeznünk, hogy a könyvtári egységek nem a kötetszámra utalnak, mivel egy egységben gyakran több kötetet is találunk. Mivel szoros összefüggés figyelhető meg az első lista könyvállománya és Tott báró bizonyos tevékenységei között, megalapozott feltételezésnek tűnik, hogy az ő könyvtára, vagy legalábbis annak egy része talált új gazdára 1790. szeptember 10-én. Mivel a könyvek további sorsát sajnos nem ismerjük, és nincsen közvetlen bizonyítékunk arra, hogy a báró könyvtáráról, illetve annak egy részéről van szó. Így történelmi és könyvészeti ismereteinket felhasználva egyfajta „szellemi portyára” indultunk, melynek során igyekeztünk információkat szerezni és ezek alapján feltárni a hajdani huszártisztból lett diplomata és katonai szakértő munkásságának vélhető szellemi forrásait.

Először is tekintsük át a különféle műfajú munkák egymáshoz viszonyított arányát. A pontosabb elemzés érdekében a többkötetes egységeket elemeire bontottuk, és ezáltal egy bővebb és pontosabb, 237 önálló egységből álló listát kaptunk. A művek osztályozása során gyakran szembesültünk besorolási problémákkal, amelyek kétséggé tehetik a választásunkat. Montesquieu munkája egyaránt lehet szépirodalmi vagy filozófiai jellegű, míg egy katonai erődítésekkel foglalkozó elméleti kézikönyv is könnyen sorolható a tudományos (geometriai) munkák közé... E kételyek és bizonytalanságok ellenére bíznunk abban, hogy az általunk felállított táblázat megfelelően tükrözi a könyvtár tudományos kategóriák szerinti összetételét. Az általunk vizsgált lista könyveit a következő tematikai besorolás szerinti táblázatba osztottuk be:

Kategória	Szám	Százalékos arány
Történelem	27	11,39%
Szépirodalom	70	29,53%
Tudomány	44	18,60%
Művészet	1	0,40%
Filozófia	25	10,55%
Vallás	9	3,80%
Jog	4	1,69%
Földrajz	11	4,64%
Gazdaság	5	2,10%
Nyelvek	9	3,80%
Hadművészet	30	12,66%
Egyebek	2	0,84 %
Összesen	237	100,00 %

E vázlatos felmérés alapján megállapíthatjuk, hogy a könyvtár anyagának túlnyomó részét az irodalmi, történelmi és tudományos művek, valamint a katonai szakirodalom alkották. Mindez természetesen nem jelent meglepetést a hasonló korabeli magánkönyvtárakkal összehasonlítva.⁸³⁹ Például a franciaországi Bercsényi-család forradalom idején elkobzott könyvtára is hasonló összetételt mutatott.⁸⁴⁰ Az ókori klasszikusok mellett megtalálhatók e könyvtárban a felvilágosodás legismertebb szerzői – köztük Voltaire, Rousseau és Montesquieu – is. A száraz statisztikai adatokon túl érdemes közelebről is megvizsgálnunk e könyveket, nem annyira azok könyvészeti értéke miatt, hanem inkább a könyvtártulajdonos szellemi fejlődése szempontjából játszott szerepüket tekintve. Ez alapján hamar kiderül, hogy melyik műnek milyen funkciója lehetett Tott báró életének valamely szakaszában. A könyvek szellemi értékét figyelmen kívül hagyva, a könyvtár eladása nem képezhetett kimagasló bevételt. Sztrabón *Geographiájának* egy 1571-ben Bazelban nyomtatott példányát és néhány 17. századi kézikönyvet leszámítva főleg korabeli, vagyis 18. századi munkákról van itt szó. A kutatás számára legizgalmasabb kérdés az lehet, hogy milyen szerepet játszhattak e művek Tott báró karrierjének alakulásában. Természetesen nem vizsgálhatjuk meg minden egyes mű esetében, hogy az milyen hatást gyakorolt olvasójára, csupán néhány kiválasztott munka példáján keresztül szeretnénk érzékeltetni, hogy azok milyen történelmi környezetben válhattak a báró számára fontossá.

Nem tudjuk, hogy a könyvlista ténylegesen követi-e a báró könyvtárának beosztását, de feltételezhetőek bizonyos logikai, tematikai összefüggések a sorrend összeállításában. Az *in-folio* kötetek főleg korabeli kézikönyveket, szótárakat és egy Bibliát tartalmaznak. A negyedrévnyi könyvek között már több olyan kötet is helyet kapott, amelyek szerepelnek Tott bárónak az utazásait megörökítő visszaemlékezéseiben. Ide tartoznak például az általa is idézett Szent Lajos⁸⁴¹ és V. Károly⁸⁴² életrajzok. A 15. számú kötet egy Lancelot

839 Lásd ehhez: *Michel Marion*: Les bibliothèques privées à Paris au milieu du XVIIIe siècle. Paris, 1978. 176–184., *Uő.*: Collections et collectionneurs de livres au XVIIIe siècle. Université Paris-Sorbonne, 1994.

840 A Bercsényi-család könyvtárához lásd *Forster Gyula*: Utóhang gróf Berchényi László Franciaország marsallja történetéhez. Budapest, 1929. 91–115., *Tóth Ferenc*: Ascension sociale et identité nationale, Intégration de l’immigration hongroise dans la société française au cours du XVIIIe siècle. Budapest, 2000. 216–217.

841 „Nem hagyhatjuk el Egyiptomot úgy, hogy ne osszuk meg a történészekkel és földrajztudókkal azon megfigyelésünket, amely nélkül Joinville úr Szent Lajos partraszállását elbeszélő írását sem érthetjük meg minden részletében. A szemtanú elmondja, hogy a szent király Ciprusból érkező flottája szétszóródott, majd Damiette-nél ismét összeállt, és Lajos egy olyan sziget főenyén szállt partra, amelyet egy híd kötött össze a szárazfölddel.” Tott Emlékiratai 275.

842 „Miután elhagytam Tuniszt, hogy hajóra szálljak, még megtekintettem annak az erődnek a romjait, amelyet még V. Károly emeltetett. A hordalékfeltöltődés miatt egy kicsit távolabb került a tengertől, és ezért építették mellé a tunéziaiak a Goulette erődöt.” Tott Emlékiratai 291.

Turpin de Crissé gróf által írt Cézár művek kommentárjainak díszes kiadása. Turpin de Crissé (1716–1793) kora egyik ismert írója volt, aki egy róla elnevezett huszárezred parancsnokaként szoros kapcsolatban állt a francia királyi hadsereg számos magyar, illetve magyar származású huszártisztjével.⁸⁴³ Turpin de Crissé írt egy huszárokról szóló kéziratos munkát is, amelyet végül az *Essai sur l'art de la guerre* (Paris, 1754.) című művébe épített bele.⁸⁴⁴ E mű egyébként 31-es sorszámmal szerepel a listán, ahogyan Turpin de Crissé másik híres munkája, a *Commentaires sur les Institutions Militaires de Végèce* (n° 18) is.⁸⁴⁵ Ugyanakkor meglepődve tapasztaltuk, hogy hiába kerestük a listán Turpin de Crissé másik fontos kötetét, a magyar vonatkozásokban is gazdag *Commentaires sur les Mémoires de Montécuculi* (Paris, 1769., 3 vol.) című nagyszabású katonai művet, amelynek egyik metszetét éppen Tott báró készítette.⁸⁴⁶ Nincs kizárva az sem, hogy a báró a tanácsaival is ellátta a neves francia szerzőt, aki igen járatosnak bizonyult a török politikai rendszer és a magyar történelem kérdéseiben. A francia királyi hadseregben érlelődött barátság a két szerző élete végéig megmaradt, hiszen amikor Tott báró Douai város katonai kormányzójaként tevékenykedett, Turpin de Crissé éppen a Douai melletti Fort de l'Escarpe erőd parancsnoka volt, s a forradalom alatt ő is emigrációba kényszerült. Élete végén az Eszterházy-család bécsi palotájában élt, és 1793 augusztusában halt meg – szinte Tott báróval csaknem egyszerre...⁸⁴⁷

Az *État et délices de la Suisse* (Neuchâtel, 1778., n° 17) című könyv a báró első diplomáciai küldetésének emlékét idézhette fel, amelyet éppen Neuchâtelben hajtott végre 1767-ben. Küldetésének kudarca ellenére a fiatal diplomatajelölt ekkor döntött a külügyi pálya mellett. Choiseul herceggel folytatott levelezése valóságos diplomáciai iskola volt a fiatal, külügyi szolgálatokra aspiráló fiatalember számára.⁸⁴⁸ A könyvlistán egyébként megtalálhatjuk a diplomáciai pályára való felkészülés egyik legfontosabb ko-

843 Életrajzához lásd Tóth Ferenc: A magyar huszárok dicsérete Franciaországban, avagy Lancelot Turpin de Crissé gróf egy magyar vonatkozású, kiadatlan kézirata. Fons 1997/3. 253–300., Uő: Lancelot Turpin de Crissé, un ami des Hongrois. Académie des Sciences, Arts & Belles-Lettres de Touraine – Mémoires – 2004, Tours, 2005. 111–118.

844 Tóth Ferenc: Éloge des hussards hongrois en France. Jean-Pierre Bois (sous la dir.): Les armées et la guerre de l'Antiquité à la Seconde Guerre mondiale, Enquêtes et Documents n° 25. Nantes, 1998. 149–166.

845 Turpin de Crissé Vegetius kommentárjainak részletes elemzését lásd Philippe Richardot: La réception de Végèce au XVIIIe siècle: Turpin de Crissé, *Stratégique*, 76. (2000.) 17–51.

846 Bibliothèque Nationale de France kibővített elektronikus katalógusa megemlíti az összes rajzoló nevét: „Turpin de Crissé, Lancelot: *Commentaires sur les Mémoires de Montécuculi, généralissime des armées et grand-maître de l'empereur*, Paris, 1769. Front avec portraits en médaillon de l'auteur et de Raimond comte de Montecuculi gr. s. c. par Francesco Guiseppe Casanova d'après F. Andouard. Vignettes, culs-de-lampe et 43 plans dépl. la plupart dessinés et gr. par l'auteur, mais aussi gr. et/ou dessinés par Andouard, Casanova, Houel, le comte de Brühl, Leclair, le baron de Lindenbaum, Richer, Rittmann et le baron de Tott.”

847 Tóth F.: Éloge des hussard i. m. 151.

848 Lásd e témához: Tóth Ferenc: La mission du baron de Tott à Neuchâtel en 1767. *Revue Historique Neuchâteloise* 2003 avril-juin n° 2, 133–159.

rabeli kézikönyvét, Wicquefort *L'Ambassadeur et ses fonctions* (Hága, 1681. n° 19) című művét is.⁸⁴⁹

A következő könyvtételek főleg a korabeli hadművészet legismertebb munkáit tartalmazzák. Megtalálhatjuk itt Puységur, Béliidor, Vauban és még sok más neves katonai szerző taktikai, stratégiai vagy haditechnikai témájú műveit. Viszonylag kevés adatunk van François de Tott katonai képzésének körülményeiről, de az ismeretes, hogy nagyon fiatalon, kilencéves korában már a franciaországi Bercsényi-huszárezredben volt kornétás.⁸⁵⁰ Ezek alapján feltételezhetjük, hogy a tudásának javát gyakorlati úton szerezte. Így háborús tapasztalatai révén már egészen fiatalon megismerkedett a magyar huszárok taktikájával. Elméleti ismereteit valószínűleg a francia nemesifjak számára létrehozott valamelyik katonai iskolában szerezhette. Kiváló matematikai, geometriai és általános katonai elméleti alapokkal rendelkezett. Ezt követően autodidakta módon folytatta a hadművészet különféle ágazatainak tanulmányozását, és az így szerzett tudását nagyszerűen kamatoztatta az 1768–1774-es orosz–török háború során. Mivel visszaemlékezéseiben kevés adatot találhatunk a munkáinak elméleti, vagyis főleg könyvészeti forrásaira, ezért a könyvlistája érdekes adalékot szolgáltathat ebből a szempontból is.

A tengerszorosok megerősítése során végzett erődítési munkálatok komoly hadmérnöki tudást és tapasztalatot igényeltek. Ehhez sokat merített nagy valószínűséggel Vaubannak a könyvtárában is megtalálható alapműveiből (*De l'attaque et de la défense des places*, La Haye, 1737. n° 25 és n° 26, *De la défense des places*, Paris, 1762. és *De la défense des places par les contre-mines*, Paris, 1768. n° 51). Szintén eredményesen forgathatta Béliidor (*La science des ingénieurs*, Paris, 1739. n° 32; *Œuvres sur l'artillerie et le génie*, Paris, 1764. n° 50), Clermont (*La géométrie pratique de l'ingénieur*, Paris, 1775. n° 37) és Leblond (*Elemens de fortification*, Paris, 1764. n° 50) hadmérnöki műveit. Az erődítési vagy poliorchetikus műveken kívül egyéb építészeti szakirodalom is sorakozott a könyvespolcán (pl. *Cours d'architecture de Blondel et Pate*, Paris, 1771. n° 49, *Architecture hydraulique de Béliidor*, Paris, 1737. n° 36). A tervezés egyébként Tott báró életének bizonyára egyik legnagyobb szenvedélye volt. Tervei és alkotásai egy széles látókörű és újító szellemű ember tehetségét dicsérik. Mint ismeretes, neki tulajdonítják sokan a perai francia követség 1767-es tűzvészben megrongálódott híres rezidenciájának (*Palais de France*) rekonstrukcióját is.⁸⁵¹ Egy másik, igaz papíron maradt, de mégis óriási jelentőségű terve

849 Lásd ehhez: Lucien Bély: *Espions et ambassadeurs au temps de Louis XIV*. Paris, 1990.

850 SHD, série MC (Maréchaux de Camp) 2900.

851 Charles Pertusier: *Promenades pittoresques dans Constantinople et sur les rives du Bosphore* tome II. Paris, 1815. „Promenade 14” 247., Pierre Pinon: *Résidences de France dans l'Empire ottoman: notes sur l'architecture domestique*. Daniel Panzac (sous la dir.): *Les villes dans l'Empire ottoman* tome II. Paris (CNRS), 1994. 71–72., Jean-Michel Casa: *Le Palais de France à Istanbul, Un demi-millénaire d'alliance entre la Turquie et la France*. Istanbul, 1995. 28–29., *Enfants de langue et Drogmans* (Catalogue de l'exposition au Palais de France à Istanbul du 25 mai au 18 juin 1995). Istanbul, 1995. 33.

a Szezei csatorna megépítésére irányult.⁸⁵² Nagy hatást gyakorolt rá az ókori Szicíliai Diodórosz, akiről a könyvtárában is fellelhetünk egy művet (*Histoire de Diodore de Sicile par M. l'abbé Terrasson*, Paris, 1744. n° 72). A terv III. Musztafa szultán legnagyobb jóindulata ellenére sem valósult meg, a szultán halálával pedig hosszú időre lekerült a napirendről. Tott báró valószínűleg nem hagyott fel e terv megvalósításával Franciaországban sem, sőt a könyvei alapján úgy tűnik, hogy részletes dokumentációt gyűjtött össze a franciaországi hajózható csatornákról (*La science des canaux navigables*, Paris, 1786., *Essai de navigation lorraine*. n° 58). A gondolat magva néhány évtizeddel később igen termékeny talajra hullott: Bonaparte Napóleon a *Mémoires du baron de Tott* buzgó olvasójaként, majd az egyiptomi expedíció legendás hadvezéréként foglalkozott a szezei csatorna tervével.⁸⁵³

A Tott bárónak tulajdonított könyvek között számos fontos tüzérségi szakmunka is megtalálható, amelyeket valószínűleg a konstantinápolyi megbízása idején rendelt. Megtalálhatjuk a listán a 18. századi francia tüzérséget méltán híressé tevő Bélidor műveit (*Le bombardier françois*, Paris, 1731 n° 30, *Œuvres sur l'artillerie et le génie*, Paris, 1764. n° 50) is. E klasszikus művek mellett néhány kevésbé ismert későbbi kiadású vagy névtelen, e tárgyhoz kapcsolódó munka is gazdagította a könyvtárát (Dulacq: *Théorie nouvelle sur le mécanisme de l'artillerie*, Paris, 1741. n° 28, *L'artillerie nouvelle*, Amsterdam, 1773. n° 52, *Du service de l'artillerie à la guerre*, é.n., *Manuel de l'Artillerie*, é.n. n° 55). Jó volna többet tudnunk arról, hogy milyen szerepet játszottak e művek a Tott báró által bevezetett tüzérségi reformok kidolgozásában. Sajnos a rendelkezésünkre álló források alapján nagyon nehéz erre vonatkozó következtetéseket levonnunk. Ugyan Tott báró visszaemlékezéseiben találunk utalásokat néhány általa használt fontosabb könyvre, ám ezeket hiába keressük a neki tulajdonítottak között. Igaz, olyan elterjedt munkákról van itt szó, amelyekhez minden bizonnyal a konstantinápolyi francia követség könyvtárában is hozzájuthatott. A további művek beszerzését valószínűleg már a francia követ futárpostája segítségével sikerült megoldani. Ez a hosszú hajóút miatt több hónapig is eltartott, ezért a báró az első időszakban feltételezhetően csakúgyan nem támaszkodhatott ezekre. Mivel önéletírásában a török tüzérség megreformálását nyilvánvalóan a saját zsenialitásának igyekezett tulajdonítani, az őt támogató tüzérek és öntők nevét meg sem említette, és csupán az ágyúöntés komplex folyamatában nagy segítséget nyújtó két könyv címét hangsúlyozta ki:⁸⁵⁴ az egyik Surirey de Saint-Rémy *Mémoires d'artillerie* című

852 E tervet már a híres Bonneval pasa is felajánlotta a Porta számára. Vö. *Albert Vandal*: Le pacha Bonneval. Paris, 1885. 80.

853 *Jean-Joël Brégeon*: L'Égypte de Bonaparte. Toulouse (Perrin), 1991. 85., *Yves Laissus*: L'Égypte, une aventure savante 1798–1801. Paris, 1998. 19.

854 „Ugyanakkor egy malomépítő görög kisegített a fúrógépeim felállításában. Saint-Remi memoárjai nap mint nap nagy segítségemre voltak és elégnek bizonyultak az öntőformák elkészítéséig, amikor is egyszerűen megtorpantam.” Tott Emlékiratai 227. Ezt részben megerősíti Saint-Priest követ 1773. június 17-i levele is: „Rien n'est en effet plus extraordinaire que

műve, a másik pedig a Diderot és d'Alembert-féle *Nagy Enciklopédia*.⁸⁵⁵ Tott feltétlenül kora egyik legügyesebb szervezője volt, és emellett kiváló műszaki érzékkel is rendelkezett. Ugyanakkor az általa bevezetett reformok előrehaladtával szükségszerűen el kellett mélyednie a téma szélesebb szakirodalmában is. Erre szolgálhatnak közvetett bizonyítékokul a neki tulajdonított könyvtárban található tűzészeti szakmunkák.

A matematika a korabeli katonai műveltség alapját képezte. Tott báró minden bizonnyal rendelkezett e matematikai tudás alapjaival, és szinte megdöbben a török kollégái részéről tapasztalt tudatlanságon. Ismert anekdota az a történet, amikor a szultán kérésére török mértantudósokat igyekezett levizgáztatni: „Az uralkodó nem elégedett meg néhány, az igazgatását megbénító visszasság pillanatnyi kiküszöbölésével, hanem egy matematikai iskola alapításával szeretne volna a tudást terjeszteni, amelynek létrehozására és irányítására is felkért. A Szolimán által felállított matematikai testület rögtön tiltakozott az újítás ellen, amely a műhendik⁸⁵⁶ tudatlanságát feltételezte, akiknek a vezetője irányította az oktatást. Ezért az uralkodó éppen a mértantudósokat szeretne volna először levizgáztatni két erre kijelölt miniszteri biztos jelenlétében. A megadott napon összegyűltünk, és be kell vallanom, hogy a tudósok, és jómagam is igen izgatottak voltunk. A helyzetem nagyon kényes volt: győzni akartam, de nem megalázni, az önérzet és a tapintat között kellett egyensúlyoznom. A tanácsot a reisz efendi, a főkincstárnok, a seir-emini,⁸⁵⁷ a mértantudósok vezetője és a testület becsületét védő hat kiválasztott tudós alkotta. Én voltam tehát a tanács fekete báránya. A tanácskozást Ismail bej nyitotta meg, kihangsúlyozva az állam és az uralkodó közös érdekét, mire valamennyien meghajtották a fejüket, és felkértek a vizsgáztatás elkezdésére. Már régóta gondolkoztam a dolgon, és inkább a tapintatos udvariasság elvét követve szerényen megkérdeztem a vezetőtől, hogy mennyit tesz ki a háromszög szögeinek mértéke. A kérdést el kellett ismételnem, majd a tudósok összedugták a fejüket, és végül a legbátrabb határozottan azt mondta, hogy az a háromszögtől függ. Majd' leesett az állam és bevallom, hogy az együgyű kérdésem miatt éppen ilyen ostoba válaszra volt szükségem. A vizsgáztatást felesleges volt tovább húzni, elég volt a kérdésemre való válasz matematikai

---

la faculté qu'a cet officier de tout faire même ce que jamais il n'a eu occasion de pratiquer. Il a construit un fourneau, un alézoire, des moules et fondu sept pièces de canons pour la première fois de sa vie." CADN, Constantinople série A fonds Saint-Priest 48 280.

855 „Ayant enfin trouvé jour à proposer quelques améliorations dans l'artillerie ottomane, j'offris à la Porte le baron de Tott, revenu des Dardanelles, pour établir une fonderie de canons, et surtout donner à l'armée des pièces légères, montées sur des affûts bien faits et servies par des canonnières mieux exercés. Le baron de Tott fut agréé. On voit dans ses *Mémoires* qu'il établit une fonderie à Constantinople, sans en avoir jamais vu auparavant, et uniquement guidé par l'étude de cet objet dans l'Encyclopédie." *Saint-Priest, c. de: Mémoires* i. m. tome II. 146.

856 Mértannal foglalkozó tudósok (arabul műhendis 'mértannal foglalkozó tudós, mérnök', Ivanics Mária szíves közlése).

857 Főépítész. (Tott báró jegyzete.)

igazságát bizonyítanom. A botcsinálta mértantudósok tudatlanságára fény derült, de legalább a tudásvágyuk elismerhettem, mivel valamennyien felvételüket kérték az új iskolába, amelynek most már csak a felállítása volt hátra.”⁸⁵⁸ Így kapott megbízást Tott báró a matematikai iskola megalapítására, amelyet kezdetben személyesen irányított.⁸⁵⁹ Az Isztambuli Műszaki Egyetem még ma is egyik jogelődjének tartja ezt a matematikai iskolát, amelynek létrejötte ilyen nagy változásokat hozott a Fényességes Porta tudományos életében.⁸⁶⁰ A vizsgált könyvek között talált matematikai művek esetleg rávilágíthatnak arra, hogy kezdetben milyen könyvészeti forrásokon alapult a sebtében lérehozott török matematikai iskolában folyó tanítás, és talán azt is megérthetjük belőlük, hogyan változott át XV. Lajos huszártisztje törökül oktató matematikatanárrá... A könyvek között elsősorban az elemi oktatást kielégítő műveket találunk (*Elémens de Mathématiques*, par M. Deidier, Paris, 1745. n° 24, *Tables de Logarithmes, depuis 1 jusqu'à 102100*, par M. Gardinier, Avignon, 1741. n° 29, *Cours de Physique expérimentale & Mathématique* de Van Mussenbrock, par M. Sgaud de la Fond, Paris, s. d. n° 34, *Mathématique* de Bezout, Paris, 1781. n° 47, *Mathématique* de M. Camus, Paris, 1766. n° 48, *Elémens de Mathématiques* par M. Rivart, Paris, 1771. n° 53, *Nouvelles Récréations Mathématiques*, par M. Guyot, Paris, 1769. n° 54, *Elémens d'Algèbre*, par M. Clairaut, Paris 1768., *Table des Logarithmes*. Paris 1781. n° 57), de elvéve elmélyültebb és alkalmazott tudományos munkák is előfordulnak köztük (*La Géométrie Pratique de l'Ingénieur*, par M. Clermont, Paris, 1775. n° 37, *Leçons de Calculs différentiel & intégral*, par M. Cousin, Paris, 1777. n° 56). A kiadási évszámuk alapján a könyvek egy részéből a báró gyerekefjével is tanulhatott, másik részük a törökországi reformok idejére esik, de találunk az idősödő báró olthatatlan tudásszomjára utaló kései kiadásokat is. Természetesen itt is jeleznünk kell, hogy a korabeli katonai szakirodalom, és főleg a tüzérséggel, illetve a hadmérnöki tevékenységekkel foglalkozó művek olyan szorosan kapcsolódtak a matematika tudományához, hogy akár ismét megkérdőjelezhetjük e könyvek egyik vagy másik kategóriába való besorolásának létjogosultságát. Mivel a művek jelentős része a Tott-féle törökországi reformok idejére esik, ezért feltételezhetjük, hogy itt is a konstantinápolyi matematikai iskola létrejöttével összefüggő könyvekkel van dolgunk. Persze találhatunk a kötetek között más olyan természettudományi munkát is, amely összekapcsolható a báró tudományos érdeklődésével vagy életének valamely nevezetes eseményével. Memoárjai érdekes adalékokat nyújtanak erre vonatkozóan is. Az egyik legmulatságosabb története a krími tatárokkal folytatott elektromos kísérleteit meséli el. A kán mulattatására tűzijátékot, majd elektromos fizikai kísérletet rendezett, amelynek – a visszaemlékezései szerint – fergeteges

858 Tott Emlékiratai 240–241.

859 Uo. 240.

860 Lásd ehhez az egyetem (Istanbul Teknik Üniversitesi) internetes honlapját: <http://www.itu.edu.tr>.

hatása volt: „Számítottam arra, hogy a kán, miután köszönetet mond majd az általam prezentált salétromégetésért, óhatatlanul sajnálkozni fog az ünnepségs rövidsége okán; válaszul néhány elektromos kísérletet készítettem elő a számára s javallottam, hogy tekintse meg bemutatómat, mint ama házi tüzet, mi az est hátralévő részére szórakozást nyújt részünkre. A tünemény legelső jelei oly megdöbbenést váltottak ki, hogy igencsak iparkodnom kellett, hogy a varázslás gyanúját elhessegessem, amely a lelkekben csírázni látszott s amely minden egyes kísérlet hatására fokról fokra növekedett. A kán ellenben láthatólag megértett engem. Azt kívánta, hogy személyesen villanyozzam meg őt; vele szemben mértékkel adagoltam az elektromosságot; viszont az udvaroncokkal olyan bánásmódot tanúsítottam, amellyel kiérdemeltem a fejedelem legnagyobb elismerését.”⁸⁶¹

A történetet újraolvasva óhatatlanul is arra gondolhatunk, hogy a neki tulajdonított könyvek között található munkák alapján készítette elő a tatárokat az európai tudományos felfedezések világába bevezető kísérleteit. Például nagyon jól ismerhette Nollet abbé könyvét (*Leçons de Physique expérimentale*, Paris 1743. n° 123), és haszonnal forgathatott egy másik, a testek elektromosságának szentelt művet is, amely néhány évvel krími kiküldetése előtt jelent meg (*Essai sur l'Electricité des Corps*, Paris 1764. n° 127). Amint a tarcsafürdői (ma Bad Tatzmannsdorf az ausztriai Burgenlandban) helyi hagyomány is megőrizte, Tott magyarországi utolsó éveiben is gyakran folytatott a falusi lakosok számára különösnek tűnő kísérleteket. Ezért nevezték el a helybeliek a Batthyány Tódor gróf által neki átengedett, és ma már sajnos nem álló házát „Boszorkányháznak”.⁸⁶²

Tott báró egyébként tudatosan fejlesztette természettudományos műveltségét, és ezt az emigrációja után douai-i házában elérvezetett könyvek is alátámasztják. Földközi-tengeri utazása előtt minden bizorrral sok művet elolvasott és köztük olyan divatos ásvány- és kőzettani munkákat is, mint amelyeket a függelékben közölt könyvtástan is találhatunk (*Essai sur la Cristallographie*, par M. de Lille. Paris 1772., *Dictionnaire des Fossiles propres & accidentels*, par M. Bertrand. La Haye 1763. n° 126, *L'Art d'essayer les Mines & les Métaux*, par Geofroy. Paris 1759. n° 127, *Minéralogie* de Wallerius n° 129). Talán éppen ezek az olvasmányai bátoríthatták fel annyira, hogy vitába szálljon egyik útítársával, a természettudós Sonnini de Manoncourt-ral egy máltai kőzet összetételével kapcsolatban. Bár – Sonnini csipős nyelvű elbeszélése alapján – Tott báró a vitában alaposan alulmaradt, a kérdés iránti aktív érdeklődését ez az eset is jól jelzi.⁸⁶³ De nemcsak az élettelen természet jelenségei ragadták magukkal

861 Tott Emlékiratai 144.

862 Németül: *Hexenhaus*.

863 „Je déclarai franchement que je ne pouvois être de l'avis de M. Tott, et j'employai un raisonnement assez simple pour être aisément saisi par tous: c'est que le talc était inattaquable par les acides, au lieu qu'ils produisoient le plus grand effet sur la matière purement calcaire qu'on cherchoit à connoître. Il ne fut plus question de l'opinion de M. Tott, et cet homme présomptueux ne me l'a jamais pardonné.” *Charles-Nicolas-Sigisbert Sonnini de Manoncourt*:

Tott báró szellemét, hanem az élővilág ekkor kitáruló széles világa is; a báró nem véletlenül vitt magával tudósokat az egyiptomi expedíciójára. A könyvlistán rábukkanhatunk a korabeli élettudományok legfontosabb szerzőinek munkái (C. Linnaei, *Systema Naturae*, Hallae-Magdeburgicae 1760. n° 124, *Supplément à l'Histoire naturelle de M. de Buffon*, Paris 1778. n° 44) mellett a téma szélesebb közönségnek szánt népszerűsítő műveire is (*Botanographie-Belgique*, par M. Lesitboudois. Lille 1781., *Beauté de la Nature, ou Fleurimanie raisonnée*. n° 129, *Etudes de la Nature*, par M. Bernardin de Saint-Pierre, Paris 1784. n° 130 stb.).

A lista szakkönyveken kívül bővelkedik olyan művek címeiben is, amelyek Tott báró életéhez kapcsolódnak. Amint már fentebb megemlékeztünk róla, a báró édesanyja abból a Pesselier-családból származott, amelynek egyik tagja, Charles-Étienne Pesselier,⁸⁶⁴ korának neves szépírója volt. Nem meglepő tehát, ha Pesselier összegyűjtött munkái is szerepelnek a listán. A rokonságuk révén valószínűleg a fiatal François de Tott gyakran megfordult az író szalonjában. Viszonylag többet tudunk a bátyja Pesselier-vel tartott kapcsolatról, hiszen az idősebb Tott fiú nála ismerte meg a legendás Casanovát, aki még az önéletírásában is felidézi ezt.⁸⁶⁵ Vergennes gróf, konstantinápolyi francia követ 1763. szeptember 9-i leveléből azt is megtudhatjuk, hogy a fiatal báró kezdődő irodalmi karrierje számára milyen csapást jelentett a híres rokon halála.⁸⁶⁶ Charles-Étienne Pesselier halálával egy befolyásos családtagot és barátot veszített el Tott báró, ám az irodalmi karriert néha az ellenségek hatékonyabban segítik elő, mint a barátok... Így történt ez a bárónk és Claude-Charles de Peyssonnel⁸⁶⁷ esetében is, akinek a leghíresebb gazdaságpolitikai

---

Voyage dans la Haute et Basse Egypte fait par ordre de l'ancien gouvernement et contenant des observations de tous genres tome I. Paris, an VII de la République (1796–1797), 78–79.

864 Charles-Étienne Pesselier (1711–1763), francia közigazdász és szépíró. A királyi adóhivatal alkalmazottjaként egy pénzügyi iskola alapítójaként is kiemelkedett. Irodalmi működése során az itáliai színművek franciaországi elterjesztésében is jelentős szerepet játszott. Főbb művei: *L'École du temps* (1738), *Ésope au Parnasse* (1739), *Dialogues des morts* (1753), *Esprit de Montaigne* (1753), *Azor et Ismène* (1758). A francia közigazdasági gondolkodás egyik előfutáraként is jelentőset alkotott: *Idée générale des finances* (1759), *Doutes proposées à l'auteur de la théorie des impôts* (1761). A Diderot és d'Alembert által szerkesztett Nagy Enciklopédiában ő írta a jelentősebb pénzügyi vonatkozású szócikkeket. Tagja volt a roueni, nancy-i és angers-i akadémiáknak.

865 Lásd Casanova és André de Tott kapcsolatához: *Tóth Ferenc*: Casanova magyar barátja, in: *Ambra 2000/1*. (Szombathely). 237–240. Vö. *Uő*: André de Tott, un ami de Casanova, capitaine de hussards, in: *Vivat Hussar N° 38* (Tarbes) 2003. 86–89.

866 „Je ne perds point de tems, Monsieur, a repandre a la lettre que vous m'aves fait lhonneur de m'ecrire le 27. juillet et qui m'a été rendue hier, pour vous exprimer la part sensible que je prend a la perte que vous aves faite de M. Pesselier, je sens tous ce que le facheux evenement qui vous prive d'un parent et d'un ami dans lequel vous avies toute votre confiance, doit couter a la bonté de votre coeur.” Vergennes Tottnak (Konstantinápoly, 1763. szeptember 9.) AFV (Marly-le-Roy).

867 Claude-Charles de Peyssonnel (1727–1790), francia konzul Káneában, Tripoliban és Szmürnában. Vö. *Gilles Veinstein*: Ayan de la région d'Izmir et le commerce du Levant (deuxième moitié du XVIIIe siècle), *Gilles Veinstein (sous la dir.)*: Etat et sociétés dans l'Empire ottoman, XVIe – XVIIIe siècles: la terre, la guerre, les communautés. Aldershot: Variorum,

műve (*Traité sur le commerce de la mer Noire*, Paris, 1787.) szintén megtalálható volt Tott báró feltételezett könyvtárában. A fiatal báró különösen érdeklődött a francia kereskedelem fekete-tengeri lehetőségei iránt, s e témáról maga is benyújtott egy emlékiratot Choiseul hercegnek.⁸⁶⁸ A közös gondolataik ellenére – vagy talán éppen azok miatt! – Tott és Peyssonnel kapcsolata meglehetősen megromlott és halálos ellenségekkel váltak. Peyssonnel maró kritikával illette a *Mémoires du baron de Tott* első kiadását, amelyet *Lettre de M. de Peyssonnel, contenant quelques observations relatives aux mémoires qui ont paru sous le nom de M. le baron de Tott* (Amsterdam, 1785.) címen tett közzé. Egy másik recenziójában szintén heves támadást intézett Tott báró személye ellen.⁸⁶⁹ Vajon miben gyökerezett ez a nem éppen udvarias viselkedés? Véleményünk szerint ennek különféle okai lehettek. Egyrészt szakmai féltékenység állhatott a két ember vitája hátterében, hiszen mindketten a francia keleti diplomáciában végeztek szolgálatot, és szakmai tudásukat igyekeztek könyv formájában is közzétenni. Mivel a francia irodalmi közvélemény szemében mindketten kompetens, keleti nyelveket beszélő és a keleti országokat jól ismerő személynek számítottak, kettejük szellemi párbaját nemigen tudták megítélni. Másrészt személyes okai is lehettek az ellenséges hangú vitának: Peyssonnel éppen Tott ellenőrző körútja után menesztette a versailles-i kormány a szmürnai konzulátus éléről 1777-ben.⁸⁷⁰ A rossz nyelvek szerint más okokkal is magyarázható az ellentétük: egykoron mindketten ugyanazon szép hölgybe voltak szerelmesek...⁸⁷¹

Sajnos a rendelkezésünkre álló információk semmit sem árulnak el a könyvek külső megjelenéséről. Nem tudhatjuk, milyen volt a kötésük, és nincs információnk arról sem, hogy el voltak-e látva *ex libris*szel vagy *supra librosszal*. A Versailles-i Városi Könyvtárban azonban alkalmunk nyílt

1994. 131–146., Gary Savage: Favier's Heirs: The French Revolution and the Secret du Roi. The Historical Journal, Vol. 41, No. 1 (Mar., 1998), 242.

868 Az irat egy része ma is megtalálható a Francia Külügyminisztérium levéltárában: AMAÉ, série MD Turquie 14 N° 5 Extrait du Mémoire de M. de Tott sur le commerce de la France dans la mer Noire (1780).

869 „Quoiqu'en ayent protesté les Amateurs des Turcs, (ajoute M. de Volney) il est constant que les Mémoires de M. le Baron de Tott peignent l'esprit Turc sous ses véritables couleurs. *Il est constant.* L'expression est tranchante. M. de Volney est plus courageux que moi; il décide sans appel, il distribue avec une pleine assurance la louange à M. le Baron de Tott, duquel il est difficile, faute de connoissances locales, qu'il ait bien pu juger l'ouvrage, et le blâme aux gens qu'il appellent les *Amateurs des Turcs* qui sont plus nombreux, peut-être plus marquans qu'il ne pense, et ne sont que les *Amateurs du bien public et de la vérité.*” *Claude-Charles de Peyssonnel: Examen du livre intitulé „Considérations sur la guerre actuelle des Turcs” par M. de Volney.* Amsterdam, 1788. 23–24.

870 Ezt bizonyítja Tott báró szmürnai ellenőrzésével kapcsolatos következő bejegyzés is: „M. de Peyssonnel Consul Général de Smyrne et des Isles de l'Archipel a été rappelé pour cause de dérangement. La Nation de Smyrne a porté même des plaintes graves à M. Le Baron de Tott sur sa conduite.” AN, série Affaires Étrangères, série B III 15 fol. 19.

871 A pletyka lelőhelye: The Gentleman's Magazine (1786) vol. 56 p. 704. Virginia Aksan (University of Mac Master, Canada) szíves közlése.

betekinteni a Tott báró diplomáciai levelezését és egyéb iratait összefogó kötetekbe, amelyek a báró címerével ellátott bőrkötésben maradtak fenn.⁸⁷² Ez utóbbi művek is minden bizonnyal a báró könyvtárából valók, az azonban nem világos, hogyan is kerültek a 19. század folyamán az Apponyi-család lengyeli könyvtárába, és az is rejtély, hogy milyen úton jutottak azt követően Versailles-ba... A Tott bárónak tulajdonított könyvek listája abból a szempontból is tanulságos, hogy mely művek hiányoznak abból, és vajon miért. Nehezen érthető, hogy miért nem találjuk ott a báró saját könyvének (*Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares*) egyetlen példányát sem, amely több kiadásban és több fordításban is megjelent. S vajon hová tűnhettek a könyv alapjául szolgáló értékes kéziratok, naplók, útijegyzetek és rajzok? De hiába keressük azt a Turpin de Crissé-munkát is, amelynek elkészítésében a báró személyesen is részt vett. Ugyanígy nem leljük Milady de Montagu *Leveleit* sem, amelyekről Tott báró egykor éles hangú kritikát írt a *Journal Encyclopédique* lapjain.⁸⁷³ A hiányérzetünk azonban újabb következtetésekig, sőt egyenesen érdekes hipotézisekig vezethet. Először is egyes, a báró személyes munkássága szempontjából fontos műveket nagy valószínűséggel saját maga is megmenthette a douai-i zendülés utolsó óráiban, és magával vihette azokat az emigrációba. Így nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy Tott báró a számára fontos könyveit és kézirateit a menekülése során vagy esetleg már azt megelőzően elszállította Douai-ból. Ez az egyébként teljesen megalapozott feltételezés nemcsak az előbbieken felvetett kérdésekre adhat magyarázatot, hanem a magyar irodalomtörténet egy másik rejtélyének megoldásában is segíthet. Ismeretes, hogy Mikes Kelemen *Törökországi levelek* című munkájának megjelenési ideje és helye (Szombathely, 1794.) kísértetiesen egybeesik Tott báró magyarországi feltűnésével...⁸⁷⁴

872 Bibliothèque Municipale de Versailles, Manuscrits, série L. 277 (Lebaudy Mss 4° 120–121). Baron François de Tott. *Inspection générale des Échelles du Levant et de Barbarie*, série L. 278 (Lebaudy Mss 4° 117–119). Baron François de Tott. *Mission de Crimée*; série L. 279 (Lebaudy Mss 4° 116). Baron François de Tott. *Mission de Neuchatel*, 28 décembre 1766–avril 1767; série L. 299 (Lebaudy Mss 4° 130). *Voyage en Égypte et en Levant fait en 1777 et 1778*.

873 Tóth Ferenc: Critique à la hussarde des Lettres de Milady Montagu dans le Journal Encyclopédique, In: Tringli, Zita – Tóth Ferenc (sous la dir.): Mille ans de contacts II, Relations franco-hongroises de l'an mil à nos jours. Études françaises de Szombathely III, Szombathely, 2004. 119–134. Vö. Correspondance littéraire, philosophique et critique de Grimm et de Diderot depuis 1753 jusqu'en 1790 Tome V. Paris (Furne), 1829. 403–404.

874 Az erre vonatkozó kutatásainkat már egy másik tanulmányban összefoglaltuk: Tóth Ferenc: Adalékok Mikes Kelemen *Törökországi levelek* című művének kézirat-történetéhez. Irodalomtörténeti Közlemények 2004/5–6. 559–567. Vö. Tüskés Gábor: Mikes-problémák. Irodalomtörténeti Közlemények 2010/4. 291–314., Uő. Az új Mikes-kutatásokról. Magyar Tudomány. 2011/3. 299–307.

AZ „OPUS MAGNUM”

A könyv alakban több kiadást is megért munkát jellegzetes 18. századi műfajban, az emlékiratokban (*mémoires*) írta a szerző. Az emlékiratok elsősorban a kora újkori francia nemesség soraiból kikerülő írók kedvelt irodalmi stílusirányzatához tartozott, amelyben a visszaemlékező szerzők a történelmi hűség nevében nagyon gyakran markáns politikai nézeteket is megfogalmaztak.⁸⁷⁵ Tott báró szövege egyrészt a szerző életének lineáris elbeszélésére, másrészt pedig heterogén szövegtöredékekre épült. A báró életének négy periódusát négy egymástól eléggé elkülönülő könyvben elbeszélve és egy előljáró beszéddel kommentálva idézi fel a memoárok lapjain. A szövegek keletkezésének körülményeit még nem sikerült teljes mértékben tisztáznunk. Annyi mindenesetre valószínűnek látszik, hogy a négy könyv négy különböző időszakban keletkezett, és azokat a szerzőjük talán különálló művekként szerezte volna megjelentetni.

A munka legeredetibb része az *Elöljáró beszéd* (*Discours préliminaire*), amely bevezetőül szolgál a szerző visszaemlékezéseihez. Egyfelől történeti és filozófiai értekezés az emberi civilizációk lényegéről, másfelől pedig Montesquieu klímaelméletét támadó harcos politikai pamflet a keleti despotizmus eszméjéről. Ellentétben *A törvények szelleméről* írójával, Tott báró az úgynevezett lelki erők⁸⁷⁶ természeti erők (a klíma) felett való elsődlegességét hirdeti: „Egy mandzsú tatárt egy besszarábiai tatárral összevetvén, hiábavaló volna az őket egymástól elválasztó 1500 mérföldes távolságot keresnünk: az éghajlat alig különbözik, a kormányzat egy s ugyanaz. Ezután vegyünk szemügyre egy görögöt és egy törököt, kiknek a háza szinte egymást éri – máris meglegyünk a keresett 1500 mérföldet; pedig ugyanaz az égbolt húzódik fölöttük és egyazon rendszer szabályozza életüket. Most helyettesítsük az észak-kínai mandzsut az arabbal, aki a trópusok melege elől menekülvén, a Nílus vízéseseinél keres enyhülést: a tatárral egybeazonlítóan több lelki közösséget fedezhetünk fel, mintha saját egyiptomi honfitársaihoz mérnénk; viszont szögesen ellenkezik majd az Amur folyón túli orosz katonával; és eme vizsgálódás során világosabban kitűnik számunkra a kormányzatnak az egyén természetére gyakorolt befolyása, mint az éghajlati hatásoké. Látni fogjuk, amint a lelki erők állandó jelleggel fölülkerekednek a fizikai erőkön, s magyarázatot adnak a különböző, fölöttébb megmagyarázhatatlannak tűnő árnyalatokra.”⁸⁷⁷

Csupán egyetlen kivételt ismer el: a hegyekben a természeti erők a társadalmak domináns meghatározói maradnak. Közel-keleti útjainak tapaszta-

875 Lásd a francia emlékiratok műfaji kérdéseiről: *André Bertiére: Le Cardinal de Retz mémorialiste*. Paris (Klincksieck), 2005. 9–46.

876 A francia szövegben *forces morales*.

877 Tott Emlékiratai 32.

latára támaszkodva állítja, hogy az olyan hegyi népek, mint a kurdok vagy a drúzok sikeresen ellenállhatnak az Oszmán Birodalom zsarnokságának.⁸⁷⁸ A keleti despotizmus eszméje Tott művének egyik állandóan visszatérő motívuma. E politikai-filozófiai téma szinte összeköti az egyes részeket, és a szöveg-szerkezet legmeghatározóbb elemét alkotja.⁸⁷⁹ A politikai gondolkodás e régi gyökerekre visszavezethető eszméje a 18. században jelentős változásokon ment át.⁸⁸⁰ Amint azt Henry Laurens meggyőzően bizonyította egyik művében, Tott visszaemlékezéseinek megjelenése fordulópontot jelentett a keleti despotizmusról folytatott filozófiai vitában.⁸⁸¹

A szerző elutasítja a kor másik meghatározó közvélemény-formáló munkáját, Milady Montagu leveleit is, annak ellenére, hogy a népszerű mű bizonyos tekintetben példaképül is szolgált Tott visszaemlékezései számára.⁸⁸² A hajdani konstantinápolyi angol nagykövet felesége elsőként adott személyes élménybeszámolót a háremek és fürdők európaiak számára ismeretlen világáról. Posztumusz munkája ennek köszönhetően igen hamar nagy népszerűségegre tett szert. Tott báró a laikus angol utazóasszonnyal ellentétben a keleti nyelvekben magasan képzett szakértőként mutatja be magát a munkája bevezetőjében.⁸⁸³ Tott báró munkájának legfőbb célja a keleti tartózkodásait hitelesen rögzítő naplójának közlése volt.⁸⁸⁴ Egyébként a fiatal báró 1765-ben

878 „Szíria partjainál végighaladva azt tapasztaljuk, hogy a despotizmus szétterjed az tengerpart teljes hosszában, majd a hegyek felé közeledvén, az első sziklánál, az első könnyedén védhető szorosnál egyszerre megtorpan; eközben a kurdok, a drúzok s a mutuálik, Libanon és Elő-Libanon urai, állhatatosan őrzik függetlenségüket, erkölcsüket s a hírneves Fakardín emlékét.” Tott Emlékiratai 34.

879 Numa Broc szerint a mű tisztán politikai jellegű. Vö. *Numa Broc: La géographie des philosophes, Géographes et voyageurs français au 18e siècle* (Thèse publiée). Lille, 1972. 500.

880 Lásd *Alain Grosrichard: Structure du séraïl, La fiction du despotisme asiatique dans l'Occident classique*. Paris, 1979.

881 *Henry Laurens: Les origines intellectuelles de l'expédition d'Égypte, L'orientalisme islamisant en France (1698–1798)*. Istanbul–Paris, 1987. 63–73.

882 Lásd *Milady Wortley Montagu: Letters*. London, 1906. Az első kiadás 1763-ból származik. Vö. *Suzanne Van Dijk: Journal des dames et journaux des hommes. La notion femme. Jean Varloot – Paule Jansen (sous la dir.): L'année 1768 à travers la presse traitée par ordinateur*. Paris, 1981. Tott egy későbbi kiadásban kritikai észrevételeit is közzétette. Lásd erről a 2002. május 31-én a sárvári Mille ans de contacts II konferencián felolvasott előadásunkat: *Tóth Ferenc: Critique à la hongroise des Lettres de Milady Montagu dans le Journal Encyclopédique. Tóth Ferenc – Tringli Zita (sous la dir.): Mille ans de contacts II, Relations franco-hongroises de l'an mil à nos jours, (Études françaises de Szombathely III)*. Szombathely, 2004. 119–134.

883 „Szilárd meggyőződése, miszerint elengedhetetlenül fontos, hogy valamely tanulmányozni kívánt nemzet nyelvét elsajátítsuk, nem hagyhat kétséget afelől, hogy igen nagy erőfeszítéseket tettem a törökök megismeréséhez vezető ezen elsődleges eszköz megszerzése érdekében.” Tott Emlékiratai 36. 4. lj.

884 „Ezen elmélkedés arra készítetett, hogy csupán törökországi, tatárföldi tartózkodásom, valamint a levantei kikötőkben tett legutolsó körutazásom naplóját vessem papírra: kizárólag a tények megvilágításához elengedhetetlenül szükséges észrevételek leírására szorítkozom, soha nem kockáztatván meg oly részleteket, melyek személyes figyelmemet elkerülhették.” Tott Emlékiratai 36.

a *Journal Encyclopédique* folyóiratban hangot adott a Milady Montagu leveleivel kapcsolatos kritikai észrevételeinek.⁸⁸⁵ Később a kritikáit cáfoló Pierre-Augustin Guys is elismerte a fiatal szerző irodalmi erőnyeit: „T... úr nagy szellemet, elevenséget és rendkívüli tehetséget mutatott, amikor 1755-ben Marseille-be érkezett Vergennes lovag, a Nagyúr mellé akkreditált nagykövet kíséretében. Vele volt atyja, T... úr is, a király seregeinek brigadérosa, aki a Franciaország iránti elkötelezettségével és lelkes ügybuzgalommal végrehajtott megbízatásaival és belső erőnyeivel már felhívta magára a figyelmet. T... úr, a fia a legnagyobb reményekkel kelt útra, hogy egy olyan tanítómester keze alatt formálódhat, mint Vergennes lovag, és merítsen az apjaura tapasztalaiból és tanácsaiból. Semmi meglepő sincs abban, Uram, hogy máris egy kiváló munkát kínál a törökök kormányzatáról és erkölceiről.”⁸⁸⁶

Tott báró váratlan feltűnése az irodalmi élet színpadán nemcsak elismerést, hanem gyakran vitriolos megjegyzéseket is kiváltott. Erre jó példa a *Correspondance littéraire, philosophique et critique de Grimm et de Diderot* 1768. április 15-i számában róla közölt következő cikk: „Ez a fiatalember – a német (sic!) neve ellenére – úgy viselkedik, mint egy kis francia mester. Néhány évig Konstantinápolyban időzött Vergennes lovag francia nagykövet kíséretében. Két-három éve visszatért Franciaországba, ahol Milady Montagu leveleit olyan hazugsággyűjteménynek állította be, amely teljesen hamis eszméket terjeszt a törökök erkölceiről és kormányzatáról. Úgy tudom, azóta visszatért Törökországba, és egy küldetést is kapott a tatár kán udvarában. A gazetták tanúsága szerint a podóliai konföderáció köreiben tartózkodik. Nem árt óvakodnia, nehogy a kozákok kezébe kerüljön. Guys úr megalapozott és udvarias levelében közölte, hogy nincs semmi külön hozzáfűznivalója Tott úr Milady Montagu leveleit illető feltételezéseire és ahhoz a merészséghez, vakmerőséghez és tudatlansághoz, amellyel azokat bírálta. Guys úr igen hosszasan időzött Konstantinápolyban; a kisujjában is több tapasztalat van, mint Tott úr koponyájában. Így inkább Guys úr megjegyzéseinek hiszek, és fenntartásokkal kezelem majd a Tott úr által a törökök erkölceiről és kormányzatáról ígért művet.”⁸⁸⁷

A munka első részében a szerző első törökországi tartózkodását (1755–1763) meséli el. A visszaemlékezés első könyve néhány oldalas kis szövegek halmaza, amelyek Konstantinápolyt, az oszmán társadalmat és szokásokat mutatja be laza kronológiai keretbe helyezve. Az idősíkokra csak két viszonyítási pontot találunk: a szerző a szöveg elején és végén utal az érkezése és elutazása időpontjára. A két dátum közötti utazás egy időtlen idő síkján

885 Lettres de Milady Wortley Montague, écrites pendant ses Voyages en diverses parties du Monde, Tome III pour servir de supplément aux deux premières. On y a joint une Réponse à la Critique que le Journal Encyclopédique a faite des deux premières parties de ces Lettres par M. G....de Marseilles. Londres–Paris, 1768.

886 Uo. 86–87.

887 Correspondance littéraire, philosophique et critique de Grimm et de Diderot, depuis 1753 jusqu'en 1790 tome V. Paris, 1829. 403–404.

zajlik. Ez az idő a despotizmus ideje, amelynek a szerző szerint megvan a saját kronológiája: „... a zsarnokság béklyójába gabalyodott emberség mindig csupán újabb csapások árán képes megkönnyebbülni mindattól, mit addig elszenvedett; e tekintetben megfigyeltem, hogy midőn valakit Konstantinápolyban a koráról kérdeznek, az mindig a nagy pestis, az éhínség, valamely lázadás vagy tűzvész évére való utalással válaszol.”⁸⁸⁸

Az 1755-ös esztendő egyébként nagy fontossággal bírt a konstantinápolyi keresztény közösség szempontjából. C. A. Frazee szerint valójában ebben az esztendőben következett be az igazi szakadás a katolikus és ortodox egyház között.⁸⁸⁹ V. Kyrillos pátriárka ekkor száműzte Kalinikkos amáziai metropolitát, aki Tott báró konstantinápolyi francia követség mellett álló házában talált menedéket mindaddig, amíg Tott sógora meg nem vásárolta számára a pátriárkai címet.⁸⁹⁰ Mindez jól mutatja, milyen fontos szerepet játszott a francia királyi politika a keleti keresztények protektoraként.

Tott báró valószínűleg 1763-ban, Franciaországba való visszatérése után vethette papírra ezeket az oszmán világra vonatkozó leíró, anekdotikus és elemző jellegű szövegeket. Mivel irodalmi ambíciókat is dédelgetett, már első konstantinápolyi útja végén készített kisebb írásokat. Milady Montagu kiadott levelezésének sikere csak tovább fokozta írói terveit. A *Mémoire sur la Turquie* és a *Quelques anecdotes turques, bonnes et mauvaises* című kéziratát elküldte a versailles-i udvar számos jeles személyiségének, neves íróknak – köztük Voltaire-nek –, valamint a különösen befolyásos barátainak, és elsősorban Vergennes grófnak, a konstantinápolyi francia nagykövetnek. Choiseul herceg a szépreményű fiatal diplomatanövendék írásait olvasva a kölni követi állást is felajánlotta neki, de azt végül nem sikerült elnyernie.⁸⁹¹ Az ifjú keletkutatónak bizonyára lehettek komoly publikációs tervei is. Erről tanúskodik például Vergennes gróf 1764. december 20-i levele, amelyben óvatosságra inti fiatal ambiciózus kollégáját: „Már elérte, hogy munkáját elismeréssel díjazzák. Tudomásomra jutott, Uram, hogy bemutatott néhány Törökországról szóló írást, amelyek nagy tetszést arattak. Ez nem lep meg engem, hiszen az elutazása előtt nekem is volt alkalmam elolvasni néhányat, amelyek a kutatásait és komolyságát megfelelően bizonyítják. De azt is beszélik, hogy nem áll távol Öntől ezen írárok kinyomtatása. Ha a tanácsom nyomhat valamit a latban, azt javasolnám, álljon ellen ennek a kísértésnek, bármilyen csábítónak hatnak is a lehetőségek. A közönség nem ítél mindig elnézően, ritkán bocsátja meg a tévedéseinket. (...) Igaz, hogy felbátoríthatja az a siker, amelyet Milady

888 Tott Emlékiratai 79.

889 C. A. Frazee: *Catholics and Sultans, The Church and the Ottoman Empire 1453–1923*. Cambridge University Press (London–New York–New Rochelle–Melbourne–Sydney), 1983. 160–162.

890 Tott Emlékiratai 66–68.

891 Archives du Ministère des Affaires Étrangères (AMAE, a Francia Külügyminisztérium Levéltára, Párizs) dossiers du Personnel première série vol. 67 fol. 10.

Montagu levelei az újságíróink körében arattak, de minden brit terméknek csodálattal, sőt lelkesedéssel kell adóznunk.⁸⁹²

Amint ezt már említettük, Voltaire-nek, kora írófejedelmének is elküldte első írásait. A filozófus Philippe Antoine de Claris Florian márkinak írott levelében így emlékezik meg erről: „Kérem, mondja meg nekem, törököm, hogy ez a török Tott elküldte-e Önnek is a török kormányzatról írt műveit. Nem bosszantja, hogy Athén és Korinthosz egy basa vagy pasa törvényei alatt áll?”⁸⁹³ Voltaire 1767. április 23-i levelében Tottnak is megköszöni az elküldött török tárgyú írásokat. E levélrészlet alapján a neves filozófus törökökről való gondolkodásáról egészen más kép rajzolódik ki, mint amit a népszerű regényekben – például a *Candide*-ban – tapasztalhatunk: „Azt gondoltam, hogy sokat tanulok Öntől, azt azonban nem sejtettem, hogy valaha is szórakozni fogok a törökökön. Ön bebizonyította: a jó humor minden országban létezik. Teljes szívemből köszönöm az anekdotáit, de bármennyire örömteli volt olvasnom mindazt, amit Ön e körülmetélt tatárokról terjeszt, továbbra is bosszant, hogy Orpheusz és Homérosz földjét uralják. Nem szeretem az olyan népet, amely csak pusztítani tud és a művészetek ellensége.”⁸⁹⁴ Feltételezhetjük, hogy a visszaemlékezések e részének eredeti műfaja leginkább a levélforma lehetett. Vagy a montesquieu-i értelemben vett fiktív levélregényre, vagy pedig a Milady Montagu-féle levélformába öntött útleírásra kell gondolnunk. E forma előnye elsősorban abból fakad, hogy a töredékesen közölt szövegeket egyenként is könnyen be lehet illeszteni valamely korabeli folyóirat vagy gazetta rovataiba, vagy éppen a 18. században oly divatos kéziratos irodalmi levelezésekbe.⁸⁹⁵ Végül a szerző pályája alkonyán valószínűleg lemondott e tervéről, és a különálló szövegeket a visszaemlékezéseibe illesztette bele. A műfajváltás is jelzésértékű: szerzőnk már nem a fiatal diplomatajelölt, hanem egy széles nemzetközi körben ismert történelmi személyiséggé vált. Túl pályája delelőjén, egy vidéki garnizon parancsnokaként nyílt lehetősége arra, hogy pályafutásáról számot adjon. Végül is ekkor dolgozhatta át szövegeinek első változatát, egy nagyobb egységbe foglalva azokat, amely mindazonáltal továbbra is a konstantinápolyi emlékek mozaikjellegű halmazát alkotta.

A szöveg nagy valószínűséggel tartalmi változásokon is átment a kiadásig eltelt húsz év alatt. A keleti despotizmus erősen kidomborodó kritikája is később kerülhetett bele. Első törökországi útja alkalmával Tott még fényes diplomáciai pálya reményében vetette papírra ezeket az írásokat. Voltaire szerint mulatságos anekdotákat írt a törökökről. Megváltoztatta a véleményét a későbbi kiábrándultsága, amely abból fakadt, hogy miután vitézül megvédte a Dardanellák tengerszorost az orosz flotta támadásától (1770), a portai

892 AFV (Marly-le-Roy), Vergennes levele Tottnak (Konstantinápoly, 1764. december 20).

893 *Voltaire*: Correspondance tome VIII. Paris, 1983. 1088.

894 Uo. 1100.

895 Lásd e témáról: *Henri Duranton – François Moureau – Jochen Schlobach* (szerk.): *Correspondances littéraires inédites, Etudes et extraits*. Paris–Genf, 1987.

intrikák áldozatául esett. A keleti despotizmus lényege körüli filozófiai vita a korabeli politikai gondolkodás egyik legfontosabb kérdésévé vált, amelynek igazi tétje a hanyatló Oszmán Birodalom, „Európa beteg embere” későbbi területi felosztása volt. Számos politikai esszé, útleírás, filozófiai és történelmi írás keletkezett a felvilágosodás századának második felében. Montesquieu *A törvények szelleméről* című, gyakran idézett munkája mellett feltétlenül érdemes megemlítenünk Nicolas-Antoine Boulanger *Kutatások a keleti despotizmus eredetéről* (*Recherches sur l'origine du despotisme oriental*. Paris, 1762.) című nagyhatású művét.⁸⁹⁶

Tott báró a visszaemlékezéseinek második könyvét a krími tatároknál tett diplomáciai célú utazásának (1767–1769) szentelte.⁸⁹⁷ A kötet elején röviden megemlíti apja halálát, majd *in medias res* rátér küldetésére a krími tatár kán udvarába. Nem említi sem az egy évvel korábbi neuchâтели küldetését,⁸⁹⁸ sem pedig a krími missziójának célját. A szöveg keletkezése szempontjából fontosnak látszik az a tény, hogy politikai küldetése mellé egy tudományos adatgyűjtő feladatot is kapott a királytól. Choiseul herceg a kiküldetési instrukciója végén megjegyezte: „Gyűjtsön össze minden olyan ismeretet azokról a dolgokról, amelyek érinthetik a király szolgálatát vagy személyes kíváncsiságát a tatár nemzetek erkölcseiről, szokásairól és kormányzatáról, a talaj minőségéről, a kikötők elhelyezkedéséről, a városokról és erődítményekről, illetve mindarról, ami az érdeklődésünkre tarthat számot egy olyan országban, amelyről eddig csak nagyon bizonytalan és felszínes fogalmaink voltak.”⁸⁹⁹

Nem ismerjük pontosan, hogy milyen sikerrel végezte el Tott báró a kiküldetésének ezt a részét, de a végeredménye minden bizonnyal nagy hatással lehetett azt általunk vizsgált szövegre is. A Francia Külügyminisztérium Levéltárában létezik egy, a krími félsziget természetföldrajzával foglalkozó kézirat (*Description physique de la Crimée* 1786), amelyet Tottnak tulajdonítanak.⁹⁰⁰ Nem állapítható meg biztosan, hogy tényleg ő volt-e a szóban forgó mű szerzője. Mindenesetre semmilyen erre vonatkozó utalást nem találtunk a kéziratban, amely egyébként teljesen különbözik a báró visszaemlékezései második könyvének szövegétől. Másrészt a kézirat keletkezésének időpontja (1786) egy évvel a nyomtatott mű első kiadásának megjelenése utánra esik.

896 Szerzőjéről lásd: Paul Sadrin: Nicolas-Antoine Boulanger (1722–1759) ou avant nous le déluge. Oxford (The Voltaire Foundation), 1986.

897 A kiküldetés összefoglaló történetéhez lásd tanulmányunkat: Tóth Ferenc: La mission du baron de Tott en Crimée. Archivum Ottomanicum 20 Ed. by György Hazai, Wiesbaden, 2002. 131–165.

898 Lásd erről: Tóth Ferenc: La mission du baron de Tott à Neuchâtel en 1767. Revue Historique Neuchâteloise 2003 avril–juin n° 2 133–160.

899 Bibliothèque Municipale de Versailles, Baron François de Tott L. 278 Mission de Crimée en 1767 Tome I, *Mémoire pour servir d'instruction au sieur baron de Tott chevalier de l'ordre militaire de Saint Louis et mestre de champ de cavalerie, envoyé par le Roy vers Aslan Gueray Kan de Crimée* fol. 21.

900 AMAÉ, série Mémoires et documents – Russie (1735–1759) Tome 18. *Description physique de la Crimée, le 4 novembre 1786*, (par le baron de Tott?; un seul document de 98 folios doubles).

Ezek alapján nagy valószínűséggel kizárható a két szöveg közötti bármiféle kapcsolat.

Egyébként e szöveg is számos kis történetet tartalmaz. Az utazók elől élelmiszereket elrejtő moldvaiakról szóló szarkasztikus anekdota valószínűleg a török despotizmus hatását kritizálta. A moldvai falusi bíróval való találkozást Tott báró filozófiai beszélgetés formájában adta elő, amelyben három szereplő – a báró, a török útikalauza (Ali aga) és a moldvai – vett részt. Larry Wolff szerint itt három nagy földrajzi régió képviselője nyilatkozik: Nyugat-Európa, Kelet-Európa és a Közel-Kelet.⁹⁰¹ A későbbi híres forradalmár, Brissot visszautasítja a török zsarnokság által elnyomott moldvai parasztok negatív ábrázolását.⁹⁰² Másrészt viszont Tott báró megerősíti azt a tételt, miszerint a helyi lakosság az ókori rómaiaktól származik és latin dialektust beszél.⁹⁰³ Az Oszmán Birodalom két dunai vazallus fejedelemségében (Moldva és Havasalföld) tapasztalható nyomort természetesen módon a keleti despotizmusnak tulajdonítja.⁹⁰⁴

A második könyv fő témája a tatárok részletes bemutatása, objektív és tudományos leírása, amelyre egyébként a mű címe is utal. Az orientalisztika e korai szakaszában valóban nagyon keveset tudott az európai ember a tatárokról. Joseph von Hammer-Purgstall szerint Tott báró könyve még a 19. század közepén is a tatárookra vonatkozó kilenc legfontosabb forrás egyikének számított.⁹⁰⁵ A tatárok egyik legérdekesebb fajtája a nomád nogáj törzs volt, amely az Oroszországgal határos széles sztyeppét uralta. Szerzőnk a felvilágosult tudós veleszületett kíváncsiságával mutatja be a nogájokat, s leírásában nyoma sincs az európai ember fensőbbiségtudatának. Magától értetődően kitér a tatárok lakta terület természeti kincseinek bemutatására is. Ismeretes, hogy a diplomáciai karrierjét egy Choiseul hercegnek benyújtott Fekete-tengeri kereskedelmi tervszellet próbálta előmozdítani.⁹⁰⁶ Ennek következtében a krími kiküldetéséhez kapcsolódó egyik részfeladat éppen a kereskedelmi lehetőségek feltérképezése volt.⁹⁰⁷

901 Larry Wolff: *Inventing Eastern Europe: the Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford University Press, Stanford, 1994. 69–74.

902 Idézi Jean Gaulmier: *L'idéologue Volney (1757–1820)*. Beyrouth, 1951. 124.

903 Lásd ehhez: Nicolae Iorga: *Histoire des Roumains et de la romanité orientale* (5 vol.). Bucarest, 1937.

904 „Ha elgondoljuk, hogy Moldávia és Havasalföld napjainkban inkább ki van téve az adók terhének s a kegyetlen zaklatásoknak, mint valaha a legvirágzóbb állapotjukban, könnyen elképzelhetjük e vidékek sanyarú sorsát. Úgy tűnik, mintha a despota, aki kizárólag a pusztítással van elfoglalva, azt találná hinni, hogy minél többet kell követelnie, hogy a népesség száma s a földek termékenysége eképpen apadjék.” Tott Emlékiratai 124.

905 Joseph von Hammer-Purgstall: *Geschichte der Chane der Krim unter osmanischen Herrschaft*. Wien, 1856. 15–16.

906 E témáról lásd még a szmürnai francia konzul könyvét: C.-C. de Peyssonnel: *Traité sur le commerce de la mer Noire* (2 vol.). Paris, 1787.

907 Bibliothèque Municipale de Versailles, Baron François de Tott L. 278 *Mission de Crimée en 1767 Tome I, Mémoire pour servir d'instruction au sieur baron de Tott chevalier de l'ordre militaire*

A szemlélődő felvilágosodás korabeli szerző nem rejti véka alá a természetes harmóniában élő tatárok iránt érzett csodálatát sem. E „jó vademberek” számos párhuzamot és analógiát is nyújtottak a filozofáló útleíró számára. Montesquieu és Rousseau eszméi visszhangra találtak Tott báró leírásaiban is, aki szerint a tatárok jobban megőrizték őseik értékeit, mint nyugat-európai kortársaik. Szerzőnk szerint az európaiak is tatár őstől származnak. A Kaukázus és Tibet magas fennsíkjain elterült Tatárföld (vagy Mongólia) lehetett az első szárazföld, és következésképpen az első lakott terület is. Ebből következik, hogy a nagy népvándorlások is innen indultak Európa felé.⁹⁰⁸ Ezt az elméletet egy öreg tatárral folytatott beszélgetés is megerősíteni látszott. Tott báró csodálkozva vette észre, hogy a tatár bútorok mennyire hasonlítanak a modern európai bútorokra. Az öregember válasza világos és ellentmondást nem tűrő módon támasztja alá a fenti elméletet: „Pedig semmi más nem jelzi ékeesebben ama származást, melyet uraságod megismerni kíván; e családi bútorzat európai nem lehetne: az idősebb hajtás mi magunk lennénk; az önök bútorai erednek Tatárföldről.”⁹⁰⁹

A keleti származás gondolata azért is érdekes, mivel nemcsak az európai népek legtöbbszörének eredetmítoszában jelenik meg, hanem a korabeli magyarok körében is különösen szilárdan élt a keleti szittyá–hun leszármazástudat. A hun–magyar eredet gondolata erősen gyökeret vert a nyugati közvéleményben, és számos korabeli magyar vonatkozású francia műben is megjelent.⁹¹⁰ Néhány munka pedig egyenesen a szkíta–tatár rokonság mellett foglalt állást.⁹¹¹ Különösen nagy horderejű volt Joseph de Guignes⁹¹² nagyívű munkája (*Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mogols et des autres Tartares occidentaux* (5 vol.), Paris, 1756.), amelynek hatása erősen érződik Tott művén is.⁹¹³ Változás éppen abban az időszakban történt, amikor Tott a Krímben tartózkodott. Sajnovics János jezsuita szerzetes munkájában a magyar és a lapp nyelv közötti rokonság mellett tört lándzsát, megteremtve ezzel a magyar nyelv finnugor

---

de Saint Louis et mestre de champ de cavalerie, envoyé par le Roy vers Aslan Guera Kan de Crimée fol. 20–21.

908 Tott Emlékiratai 152–153. Vö. Jean-Baptiste-Claude Delisle de Sales: *Histoire philosophique du monde primitif* Tome 1. Paris, 1793. 87–88.

909 Tott Emlékiratai 186.

910 Tóth Ferenc: *Ascension sociale et identité nationale, Intégration de l’immigration hongroise dans la société française au cours du XVIIIe siècle (1692–1815)*. Nemzetközi Hungarológiai Központ, Budapest, 2000. 94–95.

911 „Japhet ou Japet occupa l’Asie-mineure, pendant que ses fils Gog & Magog remontoient vers le nord, d’où sont venus les Tartares que les Grecs appellent Scythes...” *Anecdotes orientales* Tome I, Paris, 1773. 3.

912 Joseph de Guignes (1721–1800), francia keletkutató tudós, az *Académie des inscriptions* tagja. Korának legjobb sinológusaként vált híressé.

913 Guignes munkájának magyar hatásáról: *Lischerong Gáspár: Pray György élete és munkái*. Budapest, 1937. 42–51., Szörényi László: *Nyelvrokonság, őstörténet és epika a 18. századi magyarországi latin irodalomban*. Irodalomtörténeti Közlemények 1997/1–2. 16–24.

eredetének elméleti alapvetését.⁹¹⁴ A hun–szkíta és török–tatár eredet ezzel még nem került le a napirendről, és hosszú ideig folytatódott a küzdelem a két ellentétes teória képviselői között (úgynevezett „ugor–török háború”).⁹¹⁵

Tott báró kultúráközvetítő szerepe a memoárjai alapján is jelentősnek mondható. Tudományos kísérletei révén, amelyekkel az elektromosságot mutatta be a tatároknak, még a varázsló és boszorkány hírnévre is szert tett, hasonlóan, mint élete alkonyán Tarcsafürdőn.⁹¹⁶ Állításai szerint megismertette a tatár kánnal a klasszikus francia irodalom gyöngyszemeit is. Különösen Molière aratott nagy sikert Dzsingisz kán kései utódjánál, Kirim Girájnál, aki tatárra kívánta fordíttatni a nagy francia drámaíró műveit. De beszélt a kánnak a francia filozófusokról is, főleg Montesquieu-ről, akinek klímaelméletét részletesen meg is vitatták. Montesquieu hatása a mű stílusában is megmutatkozott. A *Perzsa levelekből* oly jól ismert görbe tükörben ábrázolta a francia társadalom visszasságait.⁹¹⁷ Nem véletlen, hogy a kán értetlenül fogadta Molière klasszikus komédiájának, „Az úrhatnám polgár”-nak a történetét...⁹¹⁸ Természetesen nem szabad elfelejtenünk, hogy a korabeli francia társadalomban milyen felkavaró viták zajlottak ekkoriban a nemesség jellegéről. Tott visszaemlékezései három évvel a híres Ségur-rendelet (1781. május 22.) kiadása után jelentek meg. A rendelet szerint a francia királyi hadsereg tisztjeinek attól kezdve négy generációra visszamenőleg kellett a nemességüket bizonyítaniuk.⁹¹⁹

A visszaemlékezések e részének történelmi jelentősége is óriási, mivel számos fontos politikai és katonai történet és eseményt idéz fel. Bemutatja,

914 *Sajnovics János*: *Demonstration idioma Ungarorum et Lapponum idem esse*. Tynnaviae, 1770.

915 Lásd e nyelvészeti háború történetéhez: *Pusztay János*: *Az ugor–török háború után*, Budapest, 1977., *Vásáry István*: *Östörténet és nemzeti tudat a reformkorban*. Irodalomtörténeti Közlemények 1980/1–2. 15–25.

916 Részlet Tott Choiseulnek írt leveléből (1768. február 22.): „... j’avois préparé, Monseigneur, quelque chose de plus interessant pour un Prince que je savois aimer les sciences, c’étoit l’électricité dont cette nation n’avoit pas même entendu parler. Ce moyen que j’avois employé avec succès à Constantinople pour attirer chez moi plusieurs personnes en place me paroissoit fait pour réussir d’autant mieux ici, qu’il n’y a pas même les connoissances fausses qui unissent toujours aux sciences; en effet, cette machine s’est bientôt faite un telle réputation, que sur le compte qui en à été rendu à Maxud Gueray, il m’a prié de la lui faire voir.” Bibliothèque Municipale de Versailles, Baron François de Tott, L. 278, *Mission de Crimée en 1767* 125–126.

917 Lásd e témáról: C. D. *Rouillard*: *The Turk in French History, Though, and Literature* (1520–1660). Paris, é. n.

918 „A kán maga is érezte, hogy a *Tartuffe* többre érdemes Pourceaugnac-nál; ámde képtelen volt fölélni ésszel, hogy miként létezhet az úrhatnám polgár egy olyan társadalomban, hol a különféle társadalmi rendeket egyszer s mindenkorra törvények rögzítik; a magam részéről szívesebben elhittem vele, hogy a költő tévedett, mintsem hogy vállalkozzam igazának bebizonyítására az országunkban uralkodó összevisszaság bemutatása által; ám ha a születésére nézve senki nem csálhat, tette hozzá, könnyűszerrel megteheti azt a természetét illetően. Minden országnak megvannak a maga *Tartuffe*-jei, így Tatárföldnek is, s az a kívánságom, hogy fordíttassa le számomra eme színdarabot.” Tott Emlékiratai 159.

919 *Claude Croubois* (szerk.): *L’officier français des origines à nos jours*. Paris, 1987. 185.

hogyan tárgyaltak a lengyel konföderáció küldöttei a tatárokkal Dankow-ban. A tatárokkal együtt töltött téli hadjárat részleteit igen érzéketesen adja vissza, ám a titkos tárgyalásairól egy szót sem ejt és hallgat az akkoriban Szentpétervárott tartózkodó testvérbátyjával, André de Tott-tal folytatott levelezéséről is. Utóbbi egyébként szintén a francia diplomácia szolgálatában tevékenykedett, Rossignol szentpétervári francia nagykövet titkos irányításával egészen 1768. december 20-ig, amikor kiutasították Oroszországból.⁹²⁰

A hadjáratba egyébként elkísérte tolmácsa, a későbbi híres orientalista Pierre Ruffin és Coustillier nevű titkára is. A kán tatárokból és török szpáhikból álló csapatai 1769. január 7-én a besszarábiai Kaucsánból indultak el a mai Ukrajna területén létesített orosz telepek felé. A báró nagy elismeréssel írt a tatárok harci erényeiről, és elmarasztalta a török szpáhik gyenge harcértékét. A törökök kritikájában ismét a keleti despotizmus bírálataát fedezhetjük fel, míg a tatárok a „jó vadak” (*bons sauvages*) felvilágosult modelljeként jelennek meg. A hadjárat célja az ellenséges terület felperzselése és a lakosság – s közöttük sok lengyel földműves! – foglyul ejtése volt.⁹²¹ A hadjárat végén a rabszjóra fűzött foglyok száma elérte az 50 000-et!⁹²² A három francia sokat szenvedett a nagy hidegtől és a tatár kán szeszélyes humorától, aki egyszer, mint már említettük, egy levágott fejet küldött a sátrukba... Ha összehasonlítjuk a visszaemlékezések szövegét Tott báró Versailles-ba küldött kéziratos naplójával, megállapíthatjuk, hogy a nyomtatott mű történelmi hitelességgel tükrözi az eseményeket.⁹²³ Tott báró gyakran fűszerezte a történetek leírását a személyes kommentárjaival, például amikor a kán halálát írta le. Meggyőződése szerint Kirim Girájt egy orosz szolgálatban álló görög orvos mérgezte meg.⁹²⁴ A másik francia szemtanú, Pierre Ruffin, nem osztotta e nézetet, és egy gyógyíthatatlan betegségnek tulajdonította az uralkodó halálát.⁹²⁵ A haláleset után Tott hamarosan Konstantinápolyba távozott.

920 A szentpétervári francia követ, Rossignol Vergennes grófnak írt 1768. december 23-i levele beszámol André de Tott kitoloncolásáról: „Monseigneur, J’ai reçu la lettre dont votre Excellence m’a honoré le 9 octobre dernier par laquelle elle veut bien me faire part de ce qui s’est passé lors de l’arret de M. Obreskow (...) on attribue icy la rupture entre les deux empires aux intrigues de la france, d’ou vous pouvez juger, Mgr., de quel œil nous sommes vus. La haine et l’animosité contre nous sont excessives; elles ont poussé l’Impératrice a faire donner ordre au Baron de Tott de partir en vingt quatre heures. Le pretexte est la conduite que son frere qui a été en Crimée a tenue avec les confederés, et il est parti depuis quinze jours.” CADN, Constantinople série A Saint-Priest 232 fol. 8–9.

921 Vö. C. de Saint-Priest: Mémoires tome I. Paris, 1929. 124–125.

922 Tott levele Choiseulnek (1769. március 5.). Bibliothèque Municipale de Versailles, Ms L 278 Mission de Crimée en 1768 et 1769 Tome III 164–171.

923 A hadjáratról feljegyzett naplóját lásd a diplomáciai levelezésében: Bibliothèque Municipale de Versailles, Ms L 278 144–164.

924 Tott Emlékiratai 183.

925 Henri Dehérain: La vie de Pierre Ruffin, orientaliste et diplomate 1742–1824 tome I. Paris, 1929. 22.

Tott második konstantinápolyi tartózkodásának élményeivel kezdődik a visszaemlékezések harmadik része. Ez keleti katonai reformtevékenységének a legmaradandóbb időszaka.⁹²⁶ Részletesen ecseteli a feladata nehézségeit, ki-domborítva ezzel személyes érdemeit. Természetesen nem marad el a babonás török hadviselés kritikája sem. Miután Saint-Priest gróf konstantinápolyi francia nagykövet javaslatára 1770 júliusában a reisz efendi (török külügyminiszter) a bárót, mint arra már utaltunk, kirendelte a Dardanellák tengerszoros megerősítésére Orlov admirális flottájával szemben, Tott az itteni erődítményeket rendkívül elhanyagolt állapotban találta és a védők harcértékét is nagyon alacsonynak tartotta.⁹²⁷ Mindezt tetézte a katonai vezetés ostobasága, amelyet visszaemlékezéseiben a keleti despotizmus természetes folyományának tulajdonította a szerző. A műből nem hiányzik az anekdotikus hangvétel sem, és a helyzet tragikomikumát jellemzi az a történet, amelyben egy papagáj hangja miatt majdnem tömegmészárlás tört ki.⁹²⁸

Tott báró beszámolt a cesméi tengeri ütközetről (1770. július 5.) is, amelyet az egyik szemtanú, Dzsezajirli Gázi Hasszán pasa elmondása alapján írt meg. A pasa egyébként néhány évvel később az oszmán tengerészet jelentős reformerévé vált.⁹²⁹ Tott báró ekkor szerzett elismerést magának a tengerszoros védelmének megszervezésével. Rajta kívül a helyszínen tartózkodott még a francia nagykövet megbízásából Pontécoulant báró is – aki valószínűleg a későbbi forradalmi kor neves politikusának, Louis-Gustave Doulcet de Pontécoulant grófnak (1764–1863) a testvére lehetett –, és amint erről a nagykövet levelei beszámolnak, számos más francia is dolgozott itt az oszmán védelem érdekében.⁹³⁰ A báró erőfeszítései a memoárok alapján gyakran herkulesi méreteket öltöttek. Néhány mesészerű történet – mint a Bürger által Münchhausen báró történetébe is beépített 1100 fontos ágyúgolyókat kilövő ágyú története – még inkább fokozza a szöveg fantasztikus dimenzióit.⁹³¹ Tott báró gyakran figurázta ki a törökök vallásos babonáit, csapataik szervezetlenségét és mindenekelőtt a katonai tudatlanságukat. A legmaróbb stílusú történet a sertésszorból készült ágyúcsőtisztító kefékről szól. Tott nevetségessé teszi az ostoba törököket, akik kifogásolták az ágyúcsőtisztító kefék anyagát, de nem zavarta őket, hogy a mecseteiket is ilyen anyagból készült ecsettel festet-

926 Reformtevékenységének hatásáról lásd *Virginia Aksan: Breaking the Spell of the Baron de Tott: Reframing the Question of Military Reform in the Ottoman Empire, 1760–1830. The International History Review*, XXIV. 2: June 2002 253–277.

927 „Első gondom volt az erődök állapotának vizsgálata, de elég volt egy pillantást vetni a védelmükkel megbízott katonákra, hogy megállapítsam, nem volt több tartalék lelkiállapotukban, mint testi erejükben. A rettegés annyira úrrá lett a lelkeken, hogy leplezetlenül beszéltek az állások azonnali elhagyásáról, amint az első ágyúlövés eldőrdül.” Tott Emlékiratai 203. Vö. CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 45 407.

928 Tott Emlékiratai 197.

929 E. K. Shaw – C. J. Heywood: *English and Continental Views of the Ottoman Empire, 1500–1800. University of California, Los Angeles, 1972. 9.*

930 CADN, Constantinople série A fonds Saint-Priest 45 438–439

931 *Bürger: Histoire et aventures du Baron de Münchhausen. Paris, 1840. 147.*

ték ki. Végső érvelése előtt meghajolt a törökök makacssága is: „Beláthatják tehát, hogy mivel a disznósörte az önök mecsetjeit be nem szennyezi, csöppet sem ildomtalan azt az ellenségeikkel szemben felhasználni.”⁹³²

A báró visszaemlékezései pontosan leírják a munkálatok előrehaladását. Az általa képzett modern török tüzérség gyakorlatai nagy visszhangot keltettek az európai diplomáciai képviseltek körében. A császári követ, Thugut báró rendszeresen beszámolt Tott tevékenységének eredményeiről.⁹³³ Sőt még a nagy példányszámú nyugat-európai folyóiratok és gazéták is gyakran megemlékeztek a török hadseregben végzett munkájáról. A levéltári és nyomtatott források rendszerint alátámasztják Tott báró visszaemlékezéseit. Ugyanakkor néhány helyen csúsztatás és túlzás is keveredett a tárgyyszerű leírásba. Különösen a török tüzérség fejlesztése terén folytatott tevékenység bemutatása során hallgat el bizonyos információkat. Mivel huszártiszt volt, nem rendelkezett tüzérségi ismeretekkel, így néhány olyan francia tüzértiszt is segítette a munkáját, akikről a visszaemlékezéseiben „elfelejtett” említést tenni. Ugyanakkor állítása szerint az olyan összetett munkákhoz, mint az ágyúöntés, a szükséges ismereteket könyvekből – például Surirey de Saint-Rémy szakmunkájából (*Mémoires d'artillerie*), illetve a nagy francia *Enciklopédiából* – merítette.⁹³⁴ Mindenesetre a kortársak nagy része elismerte, hogy Tott báró kora egyik legszélesebb műszaki műveltséggel rendelkező egyénisége volt.

A visszaemlékezések utolsó könyve Tott báró legutolsó diplomáciai küldetésének, a levantei és barbareszk francia kereskedelmi képviseltek ellenőrző körútjának (1777–1778) beszámolója. Az utazás az *ancien régime* egyik utolsó jelentős kereskedelmi, gyarmatpolitikai és – nem utolsósorban tudományos – vállalkozása volt a Közel-Keleten. Tott báró kiválasztása nem aratott egyöntetű tetszést a versailles-i udvar tagjai körében. Amint már említettük, Saint-Priest gróf konstantinápolyi követ azt kifogásolta, hogy olyan emberre bízta a kereskedelmi adminisztrációja ellenőrzését, akinek éveken át a felettese volt.⁹³⁵ Így nem véletlen, hogy a választást Vergennes gróf külügyi államtitkár rosszindulatának tulajdonította. Érdekes módon Vergennes határozottan ellenezte Tott küldetését, különösen annak titkos részét, amely Egyiptom elfoglalásának lehetőségére irányult. Vergennes a Franciaországgal baráti viszonyban lévő Oszmán Birodalom integritásának megőrzését elsődleges fontosságúnak tekintette.

A negyedik rész szövege szintén a naplószerű stílushoz illeszkedve adja vissza a korántsem veszélytelen tengeri út részleteit. Ugyanakkor meg kell

932 Tott Emlékiratai 220.

933 ÖStA, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Bécs), Türkei 56–66 (Turcica 1770–1776).

934 Tott Emlékiratai 227. Saint-Priest nagykövet így írt erről 1773. június 17-i levelében: „Rien n'est en effet plus extraordinaire que la faculté qu'a cet officier de tout faire même ce que jamais il n'a eu occasion de pratiquer. Il a construit un fourneau, un alézoire, des moules et fondu sept pièces de canons pour la première fois de sa vie.” CADN, Constantinople, série A fonds Saint-Priest 48 280.

935 C. de Saint-Priest: *Mémoires* Tome I. Paris, 1929. 160.

jegyeznünk, hogy az útleírás egyik része – nevezetesen az egyiptomi szakasz – központi helyet foglal el a szövegben. Ez annak tulajdonítható, hogy az Oszmán Birodalom e tartományának jelentősége rendkívül megnőtt ebben az időszakban. Amint már korábban említettük, Tott Egyiptom elfoglalására vonatkozó titkos küldetést is végzett ezen az útván, s az erről szóló jelentését később a királynak is elküldte.⁹³⁶ A jelentés szövegét Tott memoárjainak vonatkozó szakaszával összevetve érdekes felfedezésre bukkanhat a figyelmes olvasó. Egyes részek szó szerint, mások kisebb módosításokkal kerültek át a jelentésből a nyomtatott visszaemlékezésekbe. Christophe Farnaud kutatásai fényt derítettek az azonos részek pontos arányaira is. Ezek szerint a titkos jelentés majdnem fele (44%) változatlan formában, míg további negyede (24%) bizonyítható azonossággal és kisebb módosításokkal került át a kéziratos jelentésből Tott báró memoárjaiba.⁹³⁷ Egyértelműnek látszik az a tény, hogy miután a jelentés nem érte el valódi célját a francia kormánykörökben, ebben a keleti despotizmus ostromozásával a katonai beavatkozás szükségességét bizonyítani hivatott szuggesztív erejű munkában került újrashasznosításra. Henry Laurens szerint e mű egyike volt a kor legjelentősebb közvéleményt formáló írásainak.⁹³⁸

A báró a szövegtöredékeket a rá jellemző anekdotikus keretbe helyezve igyekszik Egyiptom általános helyzetét bemutatni.⁹³⁹ A leírás földrajzi, gazdasági, antropológiai és néprajzi alapon festi meg az egyiptomiak „erkölcsi képét” (*tableau des mœurs*). Ez a kép nem túl kedvező színben ábrázolja a kedves, vidám, ám gyenge és babonás lakosságot.⁹⁴⁰ Természetesen Egyiptom elfoglalásának terve nem jelenik meg szó szerint a szövegben. Ugyanakkor az nem nélkülöz olyan utalásokat és célzásokat, amelyek az Oszmán Birodalom e gazdag tartományának másfajta jövőjére vonatkoznak.⁹⁴¹ A szerző a morális

936 Lásd erről szóló tanulmányunkat: *Tóth Ferenc: Égypte. La double mission du baron de Tott à la fin de l'ancien régime. Africa LVII/2, 2002 (Roma) 147–178.* Tott jelentésének egy másolata megtalálható a francia Hadtörténeti Levéltárban (SHD, série MREgypte – Reconnaissances jusqu'en 1830; Examen de l'état physique et politique de l'Empire Ottoman et des vues qu'il détermine relativement à la France). Vö. *François Charles-Roux: Le projet français de conquête de l'Égypte sous le règne de Louis XVI. Le Caire, 1929.*

937 *Christophe Farnaud: Culture et politique: la mission secrète du baron de Tott au Levant (1776–1779). Mémoire de maîtrise préparé sous la direction de Jean Meyer, Université de Paris-Sorbonne (Paris IV). 1988. 136.*

938 *H. Laurens: Les origines* i. m. 63.

939 A visszaemlékezés negyedik részének egy szakasza (17–61) gyakorlatilag teljesen megfelel a kéziratos jelentés *L'Etat actuel de l'Égypte* című fejezetének (124–160).

940 „Ugyanakkor az egyiptomiak kevésbé előítéletesek, mint a törökök, akik viszont nem annyira babonások. Ez utóbbiak gőgösek, az egyiptomiak csak gyengék.” Tott Emlékiratai 271.

941 „Miután végighordoztuk tekintetünket a régiségüknél és nagyságuknál fogva inkább az egész Univerzumhoz, mintsem Egyiptomhoz tartozó műemlékeken, tekintsük most át e királyság mostani helyzetét. Ha az államhatalom tényezőit szeretnénk megvizsgálni, a politikus csak sajnálkozva tekinthet a világ e hatalmas központjára, a tudományok egykori bölcsőjére, amely ma egy tartomány csupán a világ legerőtlenebb birodalmában.” Tott Emlékiratai 267.

és természeti erők viszonyáról vallott eszméinek megfelelően szigorúan elítéli az egyiptomi katonai elit elnyomó politikáját. A mamelukok zsarnoksága a belső rend megbomlásához vezetett, amit az olvasó jól érzel az antik dicsőség és a korabeli állapot visszasságai szembeállításából. A kirívó ellentét magában foglalja az azt kiküszöbölő változás lehetőségét is, ami egy olyan újabb dicsőséges civilizáció kezdetét jelentheti, amelyre e gazdag tartomány a helyzeténél fogva rendeltetett: „Miután áttekintettük Egyiptom műemlékeit, az égöv szépségeit, a lakosságot, az itt élők tevékenységét és a termelés gazdagságát, csak megvetéssel szólhatunk a kormányzatáról. A Grúziából idehozott és eladott gyerekekből tíz-tizenkétezer főnyi mamelukság jött létre, belőlük lesznek a zsarnokságot elrendelő bejek, a náluk is kegyetlenebb alárendelt tisztiek és a barbárságot fokozó végrehajtó csapatok.”⁹⁴²

Tott jelentésének a személyes visszaemlékezéseibe való beépítése különösen megerősíti annak történeti forrásértékét. Ismerünk más úti beszámolókat is a Tott báróval együtt utazó társaság egyes tagjainak tollából: nevezetesen a híres naturalista Sonnini de Mannoncourt és Hollande fiatal hajóorvos írásait. Sonnini a francia forradalom idején Párizsban kiadott munkájában nagyképp és ellenszenves személynek ábrázolja a bárót.⁹⁴³ Elmesél például egy Máltán játszódó történetet, amelyben egy társaság előtt neveltségessé teszi az amatőr tudóst játszó Tottot, aki egy közzetani vitába bocsátkozott vele a híres máltai márványkövek összetételéről.⁹⁴⁴ E korban az emigráns Tott báró a hajdani monarchia feltétlen hívének számított, így nem csoda a róla alkotott későbbi negatív kép... A másik szerző kéziratban maradt munkája jóval pozitívabb színben tünteti fel Tott báró személyiségét: „Nem hallgathatom el, mennyire lekötelezettje vagyok Tott báró Úrnak, aki barátságának olyan jeleivel halmozott el, amelyekért örökre hálás maradok; az utunk alatt gyakran élvezhettem e szeretetre méltó, művelt és mindenfajta tehetséggel megáldott ember társaságát.”⁹⁴⁵

Tott báró utolsó utazása története bővelkedik a műemlékek leírásában. A tudományos igényű szöveg egy kicsit előrevetíti a húsz évvel később lezajlott Bonaparte Napóleon-féle tudósokból álló egyiptomi expedíciót, amelynek fő eredménye Egyiptom első tudományos leírása (*Description de l’Egypte*)

942 Tott Emlékiratai 272.

943 C. S. Sonnini: Voyage dans la Haute et Basse Egypte fait par ordre de l’ancien gouvernement et contenant des observations de tous genres (3 vol.). Paris, an VII de la République (1796–1797).

944 „Je déclarai franchement que je ne pouvois être de l’avis de M. Tott, et j’employai un raisonnement assez simple pour être aisément saisi par tous: c’est que le talc était inattaquable par les acides, au lieu qu’ils produisoient le plus grand effet sur la matière purement calcaire qu’on cherchoit à connoître. Il ne fut plus question de l’opinion de M. Tott, et cet homme présomptueux ne me l’a jamais pardonné.” Uo. I. k. 78–79.

945 Bibliothèque Municipale de Versailles, L. 299 Lebaudy MSS IN 4° 130 Voyage en Egypte et en Levant fait en 1777 et 1778 par Monsieur ***.

volt.⁹⁴⁶ A visszaemlékezések tanúbizonysága szerint azok szerzője szenvedélyes tudományos és művészeti gyűjtőnek számított. Egyik utastársa szerint számos antik emléket is sikerült összegyűjtenie.⁹⁴⁷ Ezt a tényt más korabeli szavahihető emlékiró – mint például Théophile Rémy Frêne – is megerősíti.⁹⁴⁸ A gyűjtemény leghíresebb darabja kétségkívül a párizsi Louvre-ban ma is látható. Ptolemaiosz Szótért (ógörögül: Πτολεμαῖος Σωτήρ, Kr. e. 367 – Kr. e. 282) ábrázoló herma.⁹⁴⁹ Ezenkívül több Tott báró által hozott egyiptomi talizmán leírása is megtalálható különféle magán- és közgyűjtemény katalógusában.⁹⁵⁰ A báró próbálta felfedezni a vidék érdekességeit, és itt szerzett ismereteit igyekezett híven visszaadni a memoárjai lapjain. A műemlékek közül különösen az ókori alexandriai Pompeius oszlop, illetve Kleopátra tűje nyűgözte le. A felvilágosodás korabeli ember gyakorlati érdeklődésével vette fel a hajdani Vörös-tengert a Mediterráneummal összekötő csatorna restaurálásának tervét: „Az ókori Egyiptom valamennyi nevezetes alkotása közül az első helyet a Földközi-tengert a Vörös-tengerrel összekötő csatorna érdemelné, ha a közügy érdekében fáradozó génusz törekvéseit támogatták volna az annak gyümölcseit élvezni hivatott nemzedékek, és ha a közjó eszméje legalább olyan szilárd alapokon állna, mint az ellene törő balítéletek. De íme a történet veleje, amely nem mutat más képet, mint a világ nemzeteinek és századainak históriája. Az állandó pusztítások nélkül a világot a földrajzi helyzete kormányozta volna: a legkedvezőbb fekvésű terület alkotta volna az örök törvényeket és a vörös-tengeri csatorna lehetett volna a nemzetek közjogának alapja”.⁹⁵¹

946 *Edme-François Jomard et al.* (szerk.): *Description de l’Égypte ou Recueil des observations et des recherches qui ont été faites en Égypte pendant l’expédition de l’armée française* (26 k.). Paris, 1821–1830.

947 „Les pauvres gens du pays, malgré leur ignorance, ne laissent pas que de chercher dans la poussière qu’ils tamisent avec soin, des médailles et des pierres gravées qu’ils vendent aux Francs, pour un sol la pièce; mais il en est rare d’en rencontrer de quelque valeur. Monsieur le baron de Tott est sûrement de tous les voyageurs qui ont passé en Égypte celui qui en a rapporté le plus beau morceau d’antiquité.” Uo. 89.

948 Théophile Rémy Frêne így számol be naplójában a báróval e témáról folytatott beszélgetéséről: „La Grèce et l’Égypte sont encore remplis de beaux restes d’Antiquité, mais il est rare d’y trouver une statue entière. La Religion Mahometane proscrie les idoles. Les Turcs ne distinguent pas entre Idole et Statue; dès qu’une de celles-ci tombe sous leurs mains, ils la mutilent, surtout ils lui abattent le né. Leur religion l’emporte sur leur avarice; ils ne peuvent plus retirer d’une figure ainsi mutilée ce qu’elle leur auroit valu, quelque empressement qu’ils aient au surplus de la vendre aux Amateurs Chrétiens pour en faire de l’argent. Monsieur de Tott a eu la chance d’acheter en Égypte d’un Moine Chrétien, mais bien secrètement, un buste de marbre presque de grandeur Naturelle; c’est un Jupiter Anubis d’une très belle conservation. Il en donna 100 louis et il est aujourd’hui dans le cabinet de Madame la Comtesse de Tessé.” *T. R. Frêne: Journal de i. m. Tome IV.* 64.

949 http://cartelfr.louvre.fr/cartelfr/visite?srv=car_not_frame&idNotice=20680 (2012.04.30.).

950 Pl. Talisman rapporté des Échelles du Levant par Mr le Baron de Tott, en 1778. h. n., é. n. (BNF, série Rés. P – V 414) ill. *Joseph Toussaint Reinaud: Description des monumens musulmans du cabinet de M. le duc de Blacas Tome II.* Paris (Imprimerie Royale), 1828. 336.

951 Tott Emlékiratai 266–267.

A negyedik rész bevallott célja, hogy felfedje azokat a szálakat, amelyek révén a despotizmus a Konstantinápolytól távolabbi tartományokban is hatni tudott.⁹⁵² A despotizmustól való rettegés nem csökkent a távolsággal, és a hatalommal való visszaélés sem tűnt el a világbirodalom végvidékein. Sőt ellenkezőleg: a despotizmus még kegyetlenebb formákat öltött a központtól távol eső területeken. A leglátványosabb példát a szaidai pasa, Dzsézár Ahmed⁹⁵³ nyújtotta, aki később szíriai kormányzóként is ismertté vált. A orosz–török háború alatti válogatott kegyetlenségeivel kivívta a keleti kereszténység rettegését és a nyugati világ ellenszenvét. Az áldozatok iránti szolidaritásból Tott báró nem fogadta Dzsézár pasa udvariassági közeledését – így vett szimbolikus elégtételt a keleti despotizmus e kis helyi zsarnokán. Az útleírás a befejező szakaszban rövid sommás itineráriumra korlátozódik és a részletek teljes mellőzésével, valamint a kiküldetés eredményeinek elhallgatásával záródik.

Ma még nem ismerjük a kézirat végleges változata keletkezésének összes körülményeit. Amint azt már fentebb jeleztük, a végleges verzió feltételezhetően a szerző diplomáciai karrierjének különböző stádiumában keletkezett több kisebb szöveg összeférceléséből állt össze. Sajnos nem ismeretes a szerző munkamódszere sem, amellyel az utolsó kiküldetését követő években (1778–1784) összeállította a nyomdakész kéziratot. A Bibliothèque de l'École Supérieure de Guerre régóta őrzi azt a *Mémoires du baron de Tott* című becses kéziratot,⁹⁵⁴ amely XVI. Lajos személyes tulajdonát képezte; és ez a ritka példány még ma is megtalálható az intézmény jogutódjának tekinthető Bibliothèque du CÉSAT kézirtárában.⁹⁵⁵ A két szöveg alapos egybevetése során mindössze minimális eltéréseket találtunk, amely azt jelzi, hogy az említett kézirat valószínűleg már nyomdakész szöveget tartalmaz. Sajnos a munka kéziratának más változatai ez idáig nem kerültek elő, és a szerző által felhasznált forrásokról is igen hiányosak még az információink.

952 „Miután megvizsgáltam a törökök karakterét, erkölceit és kormányzatát kiterjedt birodalmuk fővárosában, nem maradt más hátra, mint hogy bejárjam a távolabbi tartományokat, és megvizsgáljam az azokat alkotó különféle nemzeteket, és hogy feltárjam a despotizmus azon jellegzetességeit, amelyeket a despota távolléte szükségszerűen okoz.” Tott Emlékiratai 250.

953 Életről lásd S. J. Shaw: *Ottoman Egypt in the eighteenth century*, The Nizâmname-i Misir of Cezzâr Ahmed Pasha. Cambridge (Harvard University Press), 1962., *al-Amîr Haydar Ahmed Sîhâb: Târîkh Ahmad Bâsâ al-Cezzâr* (ed. Antoine Chibli). Beyrouth, 1955.

954 Bibliothèque de l'École Supérieure de Guerre, série MSS 54–55 *Mémoires du baron de Tott*. Vö. *Catalogue générale des manuscrits des bibliothèques publiques de France, Bibliothèques de la guerre*, Paris, 1911.

955 Bibliothèque du CÉSAT, série MSS 54–55 *Mémoires du baron de Tott*.

A MŰ FOGADTATÁSA

Ami a mű fogadtatását illeti, nem mellékes megjegyeznünk, hogy Tott báró a megjelenés idején már világszerte ismert személyiségnek számított. Ez részben megmagyarázza a munka elsőprő erejű sikerét is. Henry Laurens szerint a két év alatt öt francia kiadást megért könyvet valóságos korabeli bestsellernek tekinthetjük.⁹⁵⁶ A három amszterdami (1784, 1784–1785, 1785), a párizsi (1785), valamint a maestrichti (1785) kiadás természetesen nem maradt visszhang nélkül a művelt európai közvélemény körében. Például a mű sikerén felbuzdulva referenciaképpen Verdy du Vernois lovag ugyanazon évben megjelent könyvének barokkosan hosszú címéhez a szerző a következő kis megjegyzést illesztette hozzá: „Tott báró visszaemlékezéseinek kiegészítésére”...⁹⁵⁷

Hamarosan a kritika is felfigyelt a műre, amely néha heves vitákat is gerjesztett. Az első összefoglaló elemzés Jacques Mallet du Pan⁹⁵⁸ svájci publicista tollából származik. Recenziója a *Mercure de France* 1784. december 4-i számában látott napvilágot.⁹⁵⁹ A mű politikai koncepciójának rövid elemzése után Mallet du Pan megkérdőjelezi az Oszmán Birodalomról festett túlságosan sötét kép hitelességét. Kritikája kiterjed a szöveg strukturális problémáira is: „E műnek, a szerző naplójának nincs folyamata, a részei nincsenek összekötve... Az első kötetben Tott báró néhány ceremóniáról, néhány topográfiai megfigyeléséről és az oszmánok erkölceinek részleteiről ír, majd a másodikban áttér a tatárokrá, a harmadikban visszatér a törökökhöz és saját katonai munkálatainak történetéhez, az utolsót pedig egy, az egyiptomi és a szíriai partoknál tett utazás elbeszélésének szenteli. A sok különféle téma miatt a néha csapongó figyelem nem lankad, ám szinte mindig nyögdéssel. Kevés ennyire nyomasztó könyv létezik.”⁹⁶⁰

956 H. Laurens: Les origines i. m. 63.

957 Adrien-Marie-François de Verdy du Vernois: Essais de géographie, de politique et d'histoire, sur les possessions de l'empereur des Turcs en Europe pour servir de suite aux Mémoires du Baron de Tott. Neuchâtel, 1784.

958 Jacques Mallet du Pan (1749–1800), svájci köztársasági.

959 *Mercure de France* (1784. december 4.) 152–179.

960 Uo. 158. Grimm és Diderot irodalmi levelezésének kritikája így enyhíti Mallet du Pan véleményét: „Ces remarques sont au moins sévères; mais, fussent-elles encore plus justes, elles ne sauraient faire oublier tout ce que l'ouvrage de M. de Tott offre d'instruction et d'intérêt. Nous n'avons rien lu qui puisse donner une idée plus vraie et du gouvernement et des mœurs de la nation turque. Ce ne sont pas des dissertations sur les formes de l'administration de cet empire, sur la nature ou l'origine de ses usages, sur les principes de sa politique et de sa religion; ce sont des anecdotes précieuses et qui portent toutes le cachet d'une observation exacte, des faits isolés, mais d'une importance remarquable, des traits épars à la vérité, mais dont le rapprochement est très propre à faire ressortir le caractère dominant de la nation. L'auteur vous présente les objets tels qu'ils se sont offerts à ses yeux;

Mallet du Pan felsorolja a mű szinte valamennyi fontos tárgyát: a nők és a rabszolgák helyzetét, a despotizmus pusztító politikáját, stb. Megragadja a törökök és tatárok közötti éles distinkció kérdése is, amelyet igen ironikusan ábrázol: „A szerző rengeteg abszurditástól fáradt elmét és a sok felháborító képtől szenvedő lelket megkönnyítendő egy olyan nép közé menekíti, amelyet előítéleteink sokáig egy emberevő fajtának képzeltek el. Végre fellélegzünk midőn a kis Tatárföld hordáihoz érkezünk szerzőnkkel, aki leírja erkölcsüket, kormányzatukat, országukat és hadjárataikat.”⁹⁶¹ Végezetül Mallet du Pan megkérdőjelezi a Tott báró által kifejtett történelmi és politikai elmélet tarthatóságát. Tott báró keleti despotizmusra vonatkozó elmarasztaló elméletével szemben a történelmi tényeket állítja fel ellenérvnek: „Egy olyan nemzet, mint az ekképpen leírt törököké, a társadalmi állam egyfajta formája lehetne, de nem megmagyarázhatatlan-e a fennállásának időtartama? Vajon elképzelhető-e egy olyan politikai társadalom, amelyet évszázadok óta ilyen eszmék irányítanak, s ahol ilyen nagy rendezetlenség uralkodik? Miként lehetséges, hogy egy régóta változatlan szokások és törvények által uralt birodalom ilyen hosszú és emlékezetes korszakokat élt meg? Ki értheti meg a múltja dicsőségeit, ha azt látja e visszaemlékezésekben, hogy a kormányzat csak sújt és a nép csak szolgál?”⁹⁶²

A mű határozott politikai jellege elkerülhetetlen összeütközéseket is kiváltott. A könyv – és különösképpen annak szerzője – az egyik legmaróbb stílusú politikai és irodalmi kritikát Claude-Charles de Peyssonnel (1727–1790) részéről kapta. A *Lettre de M. de Peyssonnel, contenant quelques observations relatives aux mémoires qui ont paru sous le nom de M. le baron de Tott* című

---

il ne peint que ce qu'il a pu voir lui-même; mais peu de voyageurs ont eu les mêmes moyens que lui de bien voir; c'est un observateur presque toujours en action, et chargé souvent d'un rôle infiniment pénible, infiniment délicat. L'intérêt qui l'a guidé dans ses observations se communique à ses récits, leur imprime un mouvement plus vif, plus animé, et le place souvent lui-même dans le tableau d'une manière originale et piquante. Occupé des négociations les plus embarrassantes, sa présence d'esprit n'est jamais en défaut, son activité supplée à tout; les ressources qui lui manquent au dehors, il les trouve dans sa propre industrie. Ambassadeur dans une cour où il n'y a pas une maison logeable, il devient architecte, et il se bâtit un hôtel. S'agit-il de faire déclarer la guerre à un peuple qui manque d'artillerie, il s'engage à lui fournir des canons, et l'aide de quelques pages de l'*Encyclopédie* il établit une fonderie, et y réussit au-delà même de ses propres espérances; c'est vraiment le Robinson des négociateurs.” Correspondance littéraire, philosophique et critique de Grimm et de Diderot depuis 1753 jusqu'en 1790 Tome XII. Paris (Furne), 1830. 225–226.

⁹⁶¹ Uo. 171–172.

⁹⁶² Uo. 176. Hasonló következtetéseket vont le Jean-François de La Harpe is egyik levelében: „Le résultat de tous les faits détachés et relatifs à lui, qu'il rapporte dans son ouvrage, offre la plus méprisable anarchie, jointe au plus odieux despotisme, le dernier excès de l'ignorance, de la stupidité et de la barbarie, et il n'y a point de lecteur qui ne soit tenté de lui dire après l'avoir lu: mais si tout cela est comme vous nous le dites, comment ce gouvernement inconcevable peut-il subsister.” *Jean François de La Harpe: Correspondance littéraire*, adressée à Son Altesse Impériale Monseigneur le grand-duc, aujourd'hui Empereur de Russie, et à M. le Comte André Schowalow,... depuis 1774 jusqu'à 1789 Tome 4. Paris (Migneret), 1804.

munka 1785-ben jelent meg amszterdami impresszummal. Peyssonnel már a kritikai mű címében megkérdőjelezte Tott szerzőségének tényét.⁹⁶³ A kritika fő csapása természetesen a Tott báró által ostromozott keleti despotizmusra irányult. Az úgynevezett „keleti despotizmus vita” egyébként a kor egyik legjelentősebb társadalomelméleti és filozófiai csatájának számított.⁹⁶⁴ Peyssonnel igyekezett megvédeni a török igazságszolgáltatást, amely szerinte sok szempontból még az európainál is tökéletesebb volt.⁹⁶⁵ Itt kifejtett elméletével Peyssonnel csatlakozott azon közírók táborához, akik tagadták a keleti despotizmus létét. Tott báró nagyon diplomatikus módon válaszolt a támadásra: egy hathatós ellenválasz írására kérte fel korábbi dragománját, Pierre Ruffint, a későbbi híres orientalistát. A két nála idősebb diplomatát jól ismerő és tisztelő Ruffin a felkéréssel nyilvánvalóan nagyon kellemetlen helyzetbe került, amelyből egy mindkét félnek valamely módon igazat adó elmélet gyártásával próbált meg kilábalni. Válaszában megpróbálta összeegyeztetni a két ellentétes álláspontot, és kimutatta, hogy a keleti despotizmus *de facto* létezik – megerősítve ezzel Tott véleményét –, de azt is kifejtette, hogy *de jure* nincs despotizmus, hiszen az oszmán igazságszolgáltatás az *ulemák* intézményén keresztül egy széles körű ellenőrző és jogvédő testülettel rendelkezik.⁹⁶⁶

Peyssonnel Tott művét egy másik kritikai írásában is igen elmarasztalja (*Examen du livre intitulé «Considérations sur la guerre actuelle des Turcs» par M. de Volney*, Amszterdam, 1788.). Vajon honnan ered ez a gyűlöletbe is átcsapó szakmai rivalitás? Az antipátia több szinten is megmutatkozott. Egyrészt szakmai féltékenységekben és karrierizmusban nyilvánult meg, mivel mindketten francia diplomáciai szolgálatban tevékenykedtek. Oszmán ügyekben egyaránt jelentős tapasztalattal és helyismerettel rendelkeztek, de eltérő módon látták a birodalom jövőjét. Szakmai ellentétük akkor csúcspontodott ki, amikor Tott 1777–78-as ellenőrző körútja alkalmával elmarasztalta Peyssonnel, akkori

963 „Je ne puis croire qu’il soit tout entier, et tel qu’il a été publié, de M. le Baron de Tott, parce que j’y trouve des fautes que n’a pu commettre un homme aussi instruit et aussi éclairé que lui, qui a si long-temps et si bien vu les Turcs, et qui possède si parfaitement leur langue.” Lettre de M. de Peyssonnel, Ancien Consul-Général à Smyrne, ci-devant Consul de Sa Majesté auprès du Khan des Tartares, à M. le Marquis de N... Contenant quelques Observations relatives aux Mémoires qui ont paru sous le nom de M. le Baron de Tott. Amsterdam, 1785. 5.

964 Lásd erről Henry Laurens idézett művének vonatkozó fejezeteit. *H. Laurens: Les origines i. m., Vö. Thomas Kaiser: The Evil Empire? The Debate on Turkish despotism in Eighteenth-Century French Political Culture. The Journal of Modern History* vol. 72 N° 1. New York on the Old Regime and the French Revolution: A Special Issue in Honor of François Furet (Mar. 2000) 6–34.

965 Uo. 47–48.

966 „Cet Empire est donc un Etat purement despotique! Les Mémoires de M. le Baron décident affirmativement la question de fait; mais celle de droit reste à discuter; & je me joindrois volontiers au Critique pour soutenir la négative.” Observations de M. Ruffin sur la critique des Mémoires de M. le Baron de Tott par M. Peyssonel. Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares tome II. Amsterdam, 1785. (Appendice) 22–23.

szmürnai konzul adminisztratív intézkedéseit, akit ezért haladéktalanul viszhíváltak Franciaországba.⁹⁶⁷

Természetesen a pozitív fogadtatásra is találunk példákat. Egy 1788-ban Londonban név nélkül publikált munka szerzője (*Idée générale de la Turquie et des Turcs pour servir à l'intelligence des opérations de la guerre actuelle*) védelmébe vette a báró emlékiratait. A bevezetőjében a művet Montesquieu munkáihoz hasonlította, és a török kérdések vonatkozásában megkerülhetetlen szakirodalomnak tekintette.⁹⁶⁸ A későbbiekben a könyvecske anonim szerzője teljesen azonosult a báró gondolataival és végig következetesen védelmébe vette azokat: „Engedtessek meg nekünk, hogy kifejezzük elfogultságunkat Tott úr műve iránt, a műfajában ez tűnt számunkra a legnagyobb ívű tablónak, és az egyetlen, ne féljünk kimondani, ahol felfedezhetjük az alkotóművészt, a történészt, a megfigyelőt és a filozófust. Úgy véljük, e titulusokkal felruházva a szerző megengedhette magának, hogy másképpen lássa és mutassa be azokat az embereket, akik között élt, és talán még jobban, mint egy olyan író, akinek nem adtak meg e lehetőségek. E rövid eszmefuttatás nem elégséges-e ahhoz, hogy kiejtse a kritikusok kezéből a pennát? Hiszen bizonyított, hogy az igazság fáklyájának fénye nem minden szemben világít ugyanúgy... Nem csak az éghajlat a felelős azért a tunyaságért, amit a mai napig felrőttak a törököknek a többi nemzettel összehasonlítva. A despotizmus sokkal inkább következik abból, ami az egész nemzetet alkotja. A despotikus országokban minden ház külön birodalom. A tanítás arra korlátozódik, hogy megtanítson másokkal együtt élni és ezért igen behatárolt: csak arra szolgál, hogy félelmet vigyen a szívbe, és megtanítson néhány alapvető vallási elvet.”⁹⁶⁹

A *Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares* hatása a francia nyelvterület határain túl is jelentős volt. Hamarosan négy nyelvre is lefordították: németre, angolra, hollandra és dánra. A fordítók a kommentárjaikban gyakran személyes meggyőződéseiknek is hangot adtak. Így például az angol fordító a bevezetőjében megjósolta, hogy Oroszországban körülbelül egy évszázad múlva jelentős forradalom (!) következik be...⁹⁷⁰ Ez az előremutató vízió egyben arról is árulkodik, hogy milyen ellenérzéseket váltott ki már a korabeli európai közvéleményben is az orosz nagyhatalmi terjeszkedés.

967 Ezt erősíti meg a Tott ellenőrző útjával kapcsolatos következő feljegyzés is: „M. de Peyssonnel Consul Général de Smyrne et des Isles de l'Archipel a été rappelé pour cause de dérangement. La Nation de Smyrne a porté même des plaintes graves à M. Le Baron de Tott sur sa conduite.” Archives Nationales (Paris), série Affaires Étrangères, série B III 15 fol. 19.

968 „Que si l'on demandoit pourquoi les Turcs sont à peu près arriérés de deux siècles pour tout ce qui constitue la prééminence d'une nation, par rapport aux autres Européens, nous croirions répondre suffisamment en renvoyant les questionneurs à l'immortel Auteur de l'esprit des loix, & aux Mémoires de M. le Baron de Tott.” *Idée générale de la Turquie et des Turcs pour servir à l'intelligence des opérations de laguerre actuelle*. Londres, 1788. III.

969 Uo. VI–VIII.

970 *Memoirs of the Baron de Tott, on the Turks and the Tartars*. Translated from the French, by an English gentleman at Paris, under the immediate inspection of the Baron tome I. London, 1785. XII.

Egyébként William Cowper angol költő ugyanezt a véleményt nyilvánította ki egy művelt hölgyhöz írt levelében.⁹⁷¹ A mű oroszországi visszhangja szintén jelentősnek mondható, hiszen szerepel a legjelentősebb orosz főúri könyvtárban, és ezenkívül kiemelte Alphonse Gallien de Salmorenc kritikáját a *Mercure de Russie*-ben.⁹⁷²

A mű széles körű olvasottságáról rendelkezésünkre állnak jellemző adatok. A leghíresebb olvasók között tarthatjuk számon a királyi családot, az orientalista Volney-t, a forradalmár Brissot-t és a fiatal Bonaparte Napóleont.⁹⁷³ Tott báró műve igen hamar fontos kézikönyvvé vált, amelyet történészek, földrajztudósok, orientalisták és szépírók is gyakran forgattak.⁹⁷⁴ Legismertebb irodalmi hatása a német Bürger Münchhausen báróról szóló legendás történetében érhető tetten.⁹⁷⁵ A mű bizonyíthatóan hatással volt a romantika kezdeti szakaszára, amely élénken érdeklődött napkelet csodás világa iránt. Itt elég a levantei tájakon utazó írókra és költőkre – köztük Chateaubriandra, Nervalra,

971 Részlet Cowper Lady Heskethhez írt 1787. szeptember 29-i leveléből: „I have received such an impression of the Turks, from the Memoirs of Baron de Tott, which I read lately, that I can hardly help presaging the conquest of that empire by the Russians. The disciples of Mahomet are such babies in modern tactics, and so enervated by the use of their predestinarian dream, and so prone to a spirit of mutiny against their leaders, that nothing less can be expected. In fact, they had not been their own masters at this day, had but the Russians known the weakness of their enemies half so well as they undoubtedly know it now. Add to this, that there is a popular prophecy current in both countries, that Turkey is one day to fall under the Russian sceptre.” T. S. Grimshawe (ed.): *The Works of William Cowper: his Life, Letters and Poems*. Boston, 1855. 283.

972 *Alexandre Stroeov*: *Les aventuriers des Lumières*. Paris, 1997. 324. A munka bizonyíthatóan jelen volt Ekaterina Romanova Daskova hercegnő moszkvai könyvtárában: *Alexander Woronzoff-Dashkoff*: Princess E. R. Dashkova's Moscow Library. *The Slavonic and East European Review*, Vol. 72, No. 1 (Jan., 1994) 68., *Uő.*: Books Make the Woman: Princess Dashkova's Moscow Library. *Transactions of the American Philosophical Society*, New Series, Vol. 96, No. 1 (2006) 75.

973 A királyi családtagok példányai ma is megtalálhatók a la Bibliothèque Nationale de France könyvtárban. Lásd *Ministère de l'Éducation Nationale*: *Catalogue général des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale Tome CXCII*. Paris, 1965. 98–99.

Volney, Bonaparte és Brissot olvasmányairól lásd: C.-F. Volney: *Voyage en Égypte et en Syrie, suivi de Considérations sur la guerre des Russes et des Turks Tome II*. Paris, 1822. 365. és 369., Jean Gaulmier: *L'idéologue Volney*. Beyrouth, 1951. 121., 310–311., C. de Las Cases: *Le mémorial de Saint-Hélène Tome I*. Paris, 1956. 623. Vö. Arthur Chuquet: *La jeunesse de Napoléon. Tome 2. La révolution*. Paris (Armand Colin), 1898. 3. ill. Frédéric Masson: *Napoléon dans sa jeunesse, 1769–1793*. Paris (P. Ollendorff), 1907. 355.

974 Meiners professzor így ír e könyvről: „Dies Werk ist vorzüglich desswegen wichtig, weil es die oft bezweyfelten Zeugnisse älterer Schriftsteller bestätigt. Ganz neue Data habe ich selten darinn gefunden.”

Grundriss der Geschichte der Menschheit von C. Meiners ordentlichen Lehrer des Weltweisheit in Göttingen. Frankfurt und Leipzig, 1786., Soulavie szintén nyilvántartja a könyvet: *Tableau des XXXV familles composant la république des lettres en France depuis François Ier jusqu'en 1800. J.-L. Soulavie*: *Tableaux de l'histoire de la décadence de la monarchie française*. Paris, 1803. *Tableau III*.

975 *Bürger*: *Histoire et aventures du Baron de Münchhausen*. Paris, 1840. 147.

Byronra – gondolnunk. Lord Byron gyermekkorától sokat merített Tott báró emlékirataiból, amely mindenképpen azon művek között szerepelt, amelyek kelet felé irányították az érdeklődését.⁹⁷⁶ A báró műve a keletkutatás hajnalán hamar elismert szakmunka lett. Joseph von Hammer-Purgstall neves osztrák orientalista érdeklődése kétségkívül jelzi a mű fontosságát, és a szerző Oszmán Birodalom történetét feldolgozó klasszikusnak számító munkájában gyakran hivatkozik Tott báró művére.⁹⁷⁷ A brit turkológusok úgyszintén nagy érdeklődést tanúsítottak iránta. William Thomas Thornton híres munkájában (*The Present State of Turkey*, London, 1807.) negyvenhatszor hivatkozik Tott báró emlékirataira.⁹⁷⁸ Érdekes módon a mű tengerentúli hatása is rendkívül jelentős volt: az angol fordítása 1789-ben a New York Society Library leggyakrabban kikölcsönzött könyve volt!⁹⁷⁹

E rövid áttekintés után Tott báró könyve egyrészt személyes gondolatokkal megtűzdelt irodalmi alkotásként, másrészt megbízható történeti forrásként jelenik meg előttünk. A szövegnek természetesen több olvasata is lehetséges. A szerző üzenete szempontjából a politikai és filozófiai olvasat a legkézenfekvőbb. A mű egészen végigvonul a keleti despotizmus bírálata, amely a hanyatló Oszmán Birodalom társadalmi látletén túl híven tükrözi a francia kormány intervencionista köreinek ideológiáját is. Tott báró kritikája egyébként tipikus felvilágosult filozófiai látásmódot képvisel, amikor elemzi a nagy katonai vereségek (főleg 1774) utáni Oszmán Birodalom társadalmi helyzetét.⁹⁸⁰ Érdekes jelenség a korabeli progresszív értelmiségi körök kritikáiban megnyilvánuló elutasító magatartás is. Sok értelmiségi – köztük jó ideig

976 Lord Byron egy margójegyzete így mutatja be a híres költő ifjúkori olvasmányait: „Knolles – Cantemir – De Tott – Lady M. W. Montagu – Hawkins’s translation from Mignot’s History of the Turks – The Arabian Nights – All travels or histories or books upon the East I could meet with, I had read, as well as Rycout, before I was ten years old. I think the Arabian Nights first.” Idézi: *Ritchie Robertson: Mock-Epic Poetry from Pope to Heine*. Oxford, 2009. 365. Vö. *Thomas Moore (ed.): Letters and journals of Lord Byron vol. III*. London, 1833. 622., *Stefan Lemmy: Les Cantemir, L’aventure européenne d’une famille princière au XVIIIe siècle*. Bruxelles (Ed. Complexe), 2009. 317–318., *Jeffrey L. Schneider: Secret Sins of the Orient: Creating a (Homo)Textual Context for Reading Byron’s „The Giaour”*, *College English*, Vol. 65, No. 1, Special Issue: Lesbian and Gay Studies/Queer Pedagogies (Sep., 2002) 86., *Edward Ziter: Kean, Byron, and Fantasies of Miscegenation*, *Theatre Journal*, Vol. 54, No. 4, Re-Thinking the Real (Dec., 2002) 618.

977 A mű első kiadása (*Geschichte des osmanischen Reiches*. 10 vol.) Pesten jelent meg 1827-től 1833-ig. Hamarosan a francia fordítás (*Histoire de l’Empire ottoman, depuis son origine jusqu’à nos jours*. 18 vol.) is napvilágot látott Párizsban 1835-től 1843-ig.

978 *Thomas Thornton: The Present State of Turkey, or a Description of the Political, Civil, and Religious Constitution, Government, and Laws of the Ottoman Empire*. London, 1807. 9–10., 15, 29, 41–42., 44, 47, 73, 92, 96, 106, 115, 157, 160, 172–174., 184, 197, 205, 212–213., 218, 221, 226, 235–236., 250, 262, 286, 288, 291, 301–302., 332, 357, 359, 361–362., 368, 401, 403, 418.

979 *Christopher Herold: Bonaparte en Égypte*. Paris, 1964. 15.

980 *Niyazi Berkes: The Development of Secularism in Turkey*. Montreal, 1964. 65–67. Vö. *Carl Max Kortepeter: Did the Turks attain Enlightenment through Defeat in Warfare?* *Balkan Studies* 40/1 (Thessaloniki), 1999. 137–155. Virginia Aksan szíves közlése.

Voltaire is – rendíthetetlenül hitt az Oszmán Birodalomban működő vallási tolerancia intézményében, mások antiklerikalizmusból vagy monarchiaellenességből váltak az iszlám állam csodálóivá. Magatartásuk kísértetiesen hasonlít a 20. századi nyugati baloldali értelmiség Szovjetunió iránti gyakran elvakult rajongásához, amelyből sokan még a szemtanúk és kortársak (Orwell, Gide, Szolzsenyicin stb.) negatív élményeinek hatására sem tudtak kiszabadulni.

Létezik a szövegnek egy kulturális antropológiai olvasata is. A különféle etnikai csoportok ábrázolása nagy hatással lehetett a korabeli francia közvéleményre. Tott báró a törököket legtöbbször ügyetlen, fanatikus, gyáva, a nehéz helyzetekben önvédelemre is képtelen embereknek festi le. Ellenben a tatárok többnyire a felvilágosodás kori „jó vadember” (*bon sauvage*) figuráját testesítik meg. Olyan természeti emberekként jelennek meg, akik az európaiak őseinek civilizációja letéteményeseiként a tiszta hagyományt őrzik. Ezzel szemben Tott báró éles kritikával illeti kora keleti oszmán és nyugati francia civilizációit. A tatárok küzdelme az orosz terjeszkedéssel szemben úgy jelenik meg, mint a rousseau-i természeti ember ősi harca a romlott civilizációval. A szerző eredeti módon ábrázolja a keleti zsidó közösségeket, amelyek egy külön örök típust alkotnak a mindenkori államok rendszerében. Példájukon keresztül cáfolja Montesquieu klímaelméletét, hiszen a zsidók minden égöv alatt egyforma társadalmi közösségeket hoznak létre. Tott báró igen árnyalt képet alkot a keleti társadalmakról. Egyfajta általános *homo orientalis* helyett a nemzeti sajátosságok kihangsúlyozásával különbözteti meg a keleti népek típusait.

A mű személyes önéletrajzi olvasata igen szerény mértékű, és még a legfontosabb kronológiai támpontokat is nélkülözi. A szerző mélyen hallgat magánéletéről és családjáról, és csak rövid utalásokkal céloz a diplomáciai pályáját megalapozó apja keleti diplomáciai küldetéseire. Testvérbátyja, a libertinus érzelmű kalandor André de Tott⁹⁸¹ meg sem jelenik a szövegben. De Konstantinápolyban kötött házasságának és családi életének krónikája is hiányzik a visszaemlékezésekből. Vajon éppen a házassága kudarcát próbálta meg feledtetni ily módon?

A *Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares* természetesen a korban egyre inkább elterjedő útleíró irodalomhoz is szorosan kapcsolódik.⁹⁸² A legtöbb könyvtárban is az útleírások közé katalogizálták ezt a művet. Utazásai révén a szerző a terület szakértőjévé vált, s ezáltal az egyik első francia orientalista címet is elnyerte. A mű stílusa számos olyan, ma már kissé naivnak tűnő tudományos elméletet is megengedett, amelyet a kor tudósai továbbfejlesztettek vagy megcáfoltak. Mindenesetre a kortársak legtöbbje,

981 Életéről lásd: Tóth Ferenc: Casanova magyar barátja. Ambra (Szombathely) 2000/I, 237–240. Vö. A. Строев: „Те, кто поправляет фортуны” Авантюристы Просвещения [A. Stroeв, „Ceux qui corrigent la fortune” Les Aventuriers des Lumières], Moszkva, Nouvelle Revue Littéraire, 1998. 339–340.

982 Jean Ebersolt: Constantinople byzantine et les voyageurs du Levant. Paris (E. Leroux), 1918. 181–182.

még ha nem is értett egyet mindenben a szerzővel, általában megerősítette Tott elbeszéléseit. Igen jellemzőnek tűnik Saint-Priest gróf véleménye, aki konstantinápolyi francia követként talán a legjobban ismerhette a leírt eseményeket: „Visszaemlékezései, amelyekről beszéltem, néhány résztől eltekintve tényszerűek, s elég jól bemutatják korunk török kormányzatát.”⁹⁸³

---

983 C. de Saint-Priest: *Mémoires Tome I*. Paris, 1929. 125. Az utazási irodalmat leíró módon rendszerező Joseph de La Porte is hasonló véleménynek adott hangot Tott báró művéről: „Les Mémoires de M. le baron de Tott sur les Turcs et les Tartares, (...) ont eu le plus grand succès: on y trouve des documens qu'on chercheroit vainement ailleurs. M. le baron de Tott a été employé dans les affaires de la plus grande importance pendant la dernière guerre des Turcs avec les Russes: il a rendu aux premiers des services essentiels; il a traité directement avec les ministres, avec le grand-seigneur lui-même; il a acquis des connoissances particulières sur les moeurs, le gouvernement, la politique de cette nation, ainsi que des Tartares, et ce qu'il dit, il le rapporte comme ayant été presque toujours témoin oculaire.” *Joseph de La Porte: Nouvelle bibliothèque d'un homme de goût Tome IV*. Paris, 1808.

9. ÖSSZEGZÉS

François de Tott életpályájának áttekintése után megállapíthatjuk: az híven tükrözi a francia külpolitikai gondolkodás Kelet-Európával kapcsolatos változásait. Amint apja életútján keresztül is láthattuk, a fiatal diplomatajelölt kiválasztásában és képzésének tervezésében fontos szerepet játszott a kései magyar függetlenségi mozgalmak, az Oszmán Birodalom és a francia külpolitika 18. század első felében tapasztalható érdekközössége, amelynek fő célja a Habsburg Birodalom meggyengítése volt. Fontos szerepet játszott ebben a Rákóczi-szabadságharc bukása után az oszmán területeken kialakult magyar diaszpórákkal – elsősorban a rodostói emigrációval – való kapcsolattartás, amely kiváló kelet-európai kapcsolatrendszerével a francia diplomácia számára igen hasznosnak bizonyult ebben az időszakban. A versailles-i kormányzat a Habsburg-ellenes háborúi idején igyekezett a konstantinápolyi nagykövetek segítségével a lehetőségeknek megfelelően kijátszani a magyar kártyát az oszmán kormányzat segítségével. Jó alkalom nyílt erre az 1733–1738-as lengyel örökösödési háború és az ezzel párhuzamosan zajló osztrák–török háború (1737–1739), valamint az osztrák örökösödési háború (1740–1748) idején.

Az 1756-os úgynevezett „diplomáciai forradalom” teljesen átrendezte az európai szövetségi rendszert és az új osztrák–francia szövetség teljeséggel kizárta a korábbi magyar függetlenségi mozgalmakkal való kapcsolattartást. Ezzel egyidőben a francia külpolitika két új nagyhatalommal találta magát szemben a kelet-európai befolyási övezetben: Poroszországgal és Oroszországgal. A hétéves háború európai és gyarmati hadszínterein elszenvedett francia vereségek hatására a francia befolyás Kelet-Európában is látványosan visszaszorult. Jó példa erre Lengyelország esete, ahol az 1764-es királyválasztáson az orosz katonai nyomás hatására II. Katalin egykori szeretője, II. (Poniatowski) Szaniszló Ágost került hatalomra, és a következő évek válsághelyzetében az orosz csapatok is bevonultak az ország területére. Choiseul herceg és XV. Lajos király igyekezett az orosz befolyást korlátozni Lengyelországban, és erre a legalkalmasabbnak egy orosz–oszmán háború kirobbantását látták. Tott báró krími konzuli kinevezésére ezen új francia kelet-európai doktrína szellemében került sor. A küldetés sikere nem maradt el, de a báró küldetése is lelepleződött, aki a konzuli posztot elhagyva az újonnan kirobbant háborúban új feladatokat kapott az oszmán fővárosban.

Az 1768–1774-es orosz–török háború ismét jelentős változásokat hozott a francia külpolitika kelet-európai elképzeléseiben. Egyrészt a Lengyelország

függetlenségének visszaállítására tett francia diplomáciai erőfeszítések csúfos kudarcot szenvedtek, hiszen nemcsak a kitűzött célt nem sikerült elérni, hanem a háború okozta válsághelyzetben, 1772-ben, megtörténhetett Lengyelország első felosztása is. Az oszmán hadsereg katasztrofális vereségei végül az 1774. július 21-én megkötött kücsük-kajnardzsi szerződéshez vezettek, amely nemcsak az Oszmán Birodalom eddigi történetének legkedvezőtlenebb békeszerződése, hanem Oroszország nagyhatalmi előretörésének egyik első fontos mérföldköve is volt. Nemcsak számos muzulmán lakosságú terület került orosz fennhatóság alá, de a szerződés kimondta a krími tatár kánság függetlenségét is, az orosz hajók pedig ezentúl akadálytalanul hajózhattak a tengerszorosokon át. Lengyelország felosztása után egyre inkább előtérbe került az Oszmán Birodalom feldarabolásának kérdése, a későbbi „keleti kérdés” is.

A kücsük-kajnardzsi békeszerződés nyilvánvalóvá tette az Oszmán Birodalom hanyatlásának elkerülhetetlen tényét, és az európai nagyhatalmak megpróbálták a közel-keleti erőviszonyok megváltozását a saját hasznukra fordítani. A versailles-i kormányzat bizonyos köreiben ebben az időszakban felerősödtek az úgynevezett intervenciók, vagyis az Oszmán Birodalom felosztására irányuló tervek, amelyek az Egyiptom elfoglalását célzó, korábban már többször felvetett ötletekben csúcsosodtak ki. Az Egyiptom elfoglalására irányuló francia terveket a tengerészeti minisztérium főtitkárja, Saint-Didier koordinálta miniszterei – Bourgeois de Boynes gróf és Sartine gróf –, illetve az akkori konstantinápolyi francia követ, Saint-Priest gróf támogatásával. A hétéves háborúban (1756–1763) gyarmatainak jelentős részét elveszítő Franciaország számára kézenfekvőbbnek tűnt azokat az Oszmán Birodalom közel-keleti tartományaival helyettesíteni, mint a három kontinentális nagyhatalom által erősen befolyásolt Kelet-Európában növelni gazdasági és politikai jelenlétét. Amint láthattuk, Tott báró nagyon hamar csatlakozott a versailles-i „intervencionista párt” tagjaihoz. A francia diplomácia keleti politikájában ekkor ismét egy jelentős változás lehetősége merült fel, ugyanakkor ennek két jelentős akadály állta útját. Egyrészt a külügyminisztériumot irányító Vergennes gróf – maga is egykori konstantinápolyi francia követként – határozottan ellenezte az Oszmán Birodalom területi integritását veszélyeztető terveket. A terv megvalósításának másik fontos akadálya az akkoriban kibontakozó amerikai függetlenségi háború volt, amelyben Franciaország először csak burkolt eszközökkel, később pedig aktív szereplőként is részt vett.

François de Tott változó külpolitikai elvek és kormányzati elképzelések bonyolult időszakában zajló diplomáciai pályája – mint egy szerves rész az egész tulajdonságait – tükrözi a francia diplomácia kelet-európai elképzeléseinek változásait. Kezdetben az apja által vezetett küldetések folytatására igyekezett felkészíteni a versailles-i kormányzat, és a konstantinápolyi francia követség mellett működő tolmácsképző intézetben tanulhatott.⁹⁸⁴ Ennek kö-

984 François de Callières, a neves diplomataképző szakkönyv szerzője így emeli ki a nyelvtudás jelentőségét: „Il seroit encore à souhaiter qu’ils apprissent les langues vivantes, afin de n’être

szönhetően aktív pályájának jelentős részét keleten – Kelet-Európában és a Közel-Keleten – töltötte. A diplomáciai szolgálat révén, főleg a levelezések útján szoros kapcsolatba került a kor legjelentősebb francia diplomatáival – köztük Choiseul herceggel, Vergennes gróffal és Saint-Priest gróffal –, akik bizonyíthatóan nagy hatással voltak gondolkozására. A változó korban, nehéz körülmények között, gyakran igen csekély anyagi eszközökkel ellátva igyekezett teljesíteni feladatait, és folyamatosan újabb és újabb tervvel állt a kormányzat elé. A pályájának értékelése során figyelembe kell vennünk, hogy az életének aktív külszolgálatban töltött időszaka alig több mint egy évtizedre (1767–1778) korlátozódott, amely során igen változó körülményeknek kellett megfelelnie. Ez Franciaország történetében rendkívül eseménydús időszak volt, annak ellenére, hogy a korábbi évszázadokban ritkaságszámba menő békeidőszakra esett. Ne felejtjük el, hogy ekkor zajlott a francia hadsereg kora újkori történetének egyik legátfogóbb reformidőszaka, és a francia kormányzatnak óriási kihívással kellett szembenéznie, hogy a hétéves háború során elszenvedett gyarmati veszteségeit pótolni tudja. A báró pályája során aktív résztvevőként kapcsolódhatott be a kor legfontosabb kelet-európai eseményeibe: a lengyel válságba, az orosz–török háborúba és az abból következő komplex problémarendszerbe, amelyet a későbbi korszakokban „keleti kérdés”-ként emlegettek. Az életpályájának vége felé bekövetkezett változások értékelésével kapcsolatban pedig nem szabad elfelejtenünk, hogy e magyar származású huszártiszt-diplomata tevékenysége a francia monarchia hanyatló szakaszában, az *ancien régime* alkonyán zajlott.

Az oszmán hadsereg Tott báró nevével fémjelzett katonai reformjai szintén mérföldkönek számítottak az oszmán–francia kapcsolatok történetében. A korai újkorban Franciaország kivételes viszonyban állt az Oszmán Birodalommal a nyugati keresztény országokhoz képest. Az 1536-ban megkötött, majd rendszeresen megújított egyoldalú szultáni szerződéseknak (*capitulations*) köszönhetően a francia király és alattvalói számos kedvezményt élvezhettek kereskedelmi, vallási vagy politikai szempontból. Az oszmán–francia együttműködés a Habsburg-ellenes háborúk során is igen jelentős katonai előnnyel járt. Ugyanakkor az oszmán katonai vezetés bizalmatlansága miatt sokáig nem nyílt lehetőség arra, hogy a fejlett nyugati haditechnikát és a modern hadviselés szervezeti elemeit kiküldött katonai szakértők vagy katonai missziók segítségével közvetítsék. Leginkább dezertőrökből, renegátokból és más spontán módon török földre vetődött katonatisztekől sikerült az oszmánoknak képzett hadimérnökökhöz jutniuk. Alexandre de Bonneval francia gróf a törökök vallási bizalmatlansága miatt kénytelen volt áttérni a muzulmán hitre és Bonneval pasaként bevezetni nagy hatású reformjait az 1730-as években. A francia kormányzat többször is felajánlott képzett francia

---

pas exposez à l'infidélité ou à l'ignorance des Interpretes, & d'être délivrez de l'embarras de les introduire aux Audiances des Princes, & de leur faire part de secrets importants." *François de Callières: De la manière de négocier avec les souverains*. Paris, 1716. 62.

katonatisztekéből álló különítményeket az oszmán hadsereg számára, köztük Tott báró volt az első olyan jelentős *self-made* katonai szakértő, aki anélkül tudott nagyhatású reformokat végrehajtani, hogy áttérjen a muzulmán hitre. Ebből számtalan nehézség és kellemetlenség fakadt, de sikerült áttörést elérni az oszmán–francia katonai kapcsolatokban. Tott báró Franciaországba való visszatérése után a versailles-i kormányzat már könnyebben szervezett az 1780-as években újabb, akár tízszer nagyobb volumenű katonai missziókat is.⁹⁸⁵

II. Katalin cárnő seregei 1783-ban elfoglalták a Krím-félszigetet, ami egy újabb orosz–török háború veszélyét vetítette előre, és ráébresztette az oszmán kormányzatot az azonnali cselekvés szükségességére. 1783 novemberében maga a nagyvezír kért a francia királytól tüzérségi kiképzőtiszteket. Az új francia nagykövet, Auguste de Choiseul-Gouffier (1752–1817) követi utasításaiban már egyértelműen szerepelt az oszmán katonai reformok elősegítése. E célból a versailles-i kormány javasolta a jelentősebb katonai szakmunkák lefordítását és kinyomtatását is.⁹⁸⁶ Miután a francia követség két hadmérnöke már felmérte a stratégiai fontosságú erődítményeket, XVI. Lajos kormánya egy valódi katonai missziót küldött André-Joseph de Lafitte-Clavé (1740–1794) vezetésével. Lafitte-Clavé első feladata a Konstantinápoly környékén található erődök – köztük a Tott báró által építettek – felmérése volt. A katonai misszió tagjai között számos hadmérnök, tüzértiszt és tengerészeti építőmérnök volt található. Vergennes gróf külügyminiszter kérésére Choiseul-Gouffier nagykövet lépéseket tett a katonai szakoktatás bevezetésére. Lafitte-Clavé 147 előadást tartott az általa alapított erődítméstechnikai iskolában. A viszonylag kevés hallgató ellenére az iskola szépen fejlődött, és Lafitte-Clavénak sikerült lefordíttatnia oszmánli nyelvre, majd kinyomtatnia két francia tankönyvet: Laurent Jean-François Truguet *Éléments de castramétation et de la fortification passagère* című művét és egy manőverezési gyakorlati munkát.⁹⁸⁷

A katonai misszió végül ugyanazokba az akadályokba ütközött, mint Tott báró reformtevékenysége. A nagyvezír és a szultán támogatása ellenére a muftik és az ulemák keresztényellenes propagandája ellehetetlenítette a francia katonai szakértők kis csoportját. A hadsereg részéről szintén jelentős ellenállást fejtettek ki a privilégiumukat féltő janicsárok, akik a nagyvezír elleni lázadásukkal tiltakoztak Edirne mellett, amikor európai módon szerették volna őket gyakorlatoztatni. A válságos helyzetben a francia tisztok csak török

985 Mesut Uyar – Edward J. Erickson: *A Military History of the Ottomans: from Osman to Atatürk*. Santa Barbara (ABC Clio), 2009. 117–119.

986 Pierre Duparc (szerk.): *Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu'à la Révolution française*, Tome XXIV Turquie. Paris (CNRS), 1969. 476–477.

987 Jean Béranger: *Les vicissitudes de l'alliance militaire franco-turque (1520–1800)*. Daniel Tollet (szerk.): *Guerres et paix en Europe centrale aux époques moderne et contemporaine*, Mélanges d'histoire des relations internationales offerts à Jean Béranger. Paris (PUPS), 2003. 324.

ruhában tudtak elmenekülni a helyszínről. Ehhez járult még Saint-Rémy kapitány esete, aki az ágyúöntőde kohóit szeretne volna megjavítani, ám végül tönkretette azokat, amit a törökök szabotázsakciónak tekintettek. Saint-Rémy kapitányt azonnal visszahívták Franciaországba, és helyére a neves szépíróként is elhíresült Pierre Choderlos de Laclos-t szánták. A *Veszedelemes viszonyok* szerzője végül mégsem jutott el a Boszporusz partjára, mivel a francia katonai missziót II. Katalin cárnő és II. József tiltakozására a francia kormány visszavonta, és 1789-re az utolsó francia egység is elhagyta Konstantinápolyt.⁹⁸⁸

Amint láthattuk, a Tott báró által véghezvitt reformok és a Lafitte-Clavé vezette francia katonai misszió tevékenysége között egyértelmű kontinuitás és ok-okozati összefüggés volt. Amíg az első inkább egy esetleges, gyors beavatkozásnak, a másik egy jól megtervezett és pontosan végrehajtott tevékenységnek tekinthető. A Lafitte-Clavé-féle misszió tevékenysége fő időszakában (1783–1787) nagy jelentőséget tulajdonított a Tott báró által bevezetett reformok ellenőrzésének és továbbfejlesztésének az erődítéstechnika, az ágyúöntés és tisztképzés területén. A vallási és katonai rétegek felől érkező ellenállás mindkét esetben egyértelműen jelezte, hogy az időszakos és „tűzoltás” jellegű reformok helyett olyan átfogó strukturális változásokra volt szükség, mint például a janicsárok feloszlata és az oszmán államigazgatás világi alapokra helyezése.⁹⁸⁹ Tott báró reformtevékenységének korlátozott sikere jól tükrözi az európai felvilágosodás eszméinek az Oszmán Birodalom területén való elterjedésének nehézségeit.⁹⁹⁰

Tott báró utolsó kiküldetésének diplomáciai, geostratégiai és gazdaságpolitikai jelentősége mellett nem utolsósorban tudományos jellege is nagy fontossággal bír. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy az *ancien régime* alkonyának egyik méltatlanul elfelejtett tudományos expedíciójáról van szó. Az egyiptomi titkos

988 Lásd Tóth Ferenc: *Missions militaires françaises en Turquie à la fin de l'ancien régime: Le baron de Tott et La Fitte-Clavé (1769–1784)*. Frédéric Dessberg – Eric Schnakenbourg (szerk.): *Les horizons de la politique extérieure française: Stratégie diplomatique et militaire dans les régions périphériques et les espaces seconds (XVIe–XXe siècles)*. Peter Lang Verlag (Bruxelles, Bern, Berlin, Frankfurt am Main, New York, Oxford, Wien), 2011. 269–282.

989 A francia forradalom idején Charles-Louis Houël így fogalmazta meg a korábbi katonai missziók elégtelenségét: „Avant la révolution, les efforts du gouvernement français pour la civilisation des Turcs s'étaient bornés à leur donner des idées de réformes militaires et d'organisation sociale. La mission du baron de Tott, et de quelques autres hommes de mérite distingué, n'avait pour but que de les mettre en état de se défendre contre leurs ennemis naturels, les Russes; il semblait même qu'on craignît d'aller trop loin à cet égard.” *Charles-Louis Houël: Un mot sur la guerre des Turcs et sur ses résultats relativement au commerce et à la prospérité de la République française*. Paris (Magimel), 1798. 4.

990 Lásd ehhez: Virginia H. Aksan: *Breaking the Spell of the Baron de Tott: Reframing the Question of Military Reform in the Ottoman Empire, 1760–1830*. *The International History Review*, XXIV/2. (June 2002) 253–277. Vö. Christoph Herzog: *Aufklärung und Osmanisches Reich. Annäherung an ein historiographisches Problem*. Wolfgang Hardtwig (szerk.): *Die Aufklärung und ihre Weltwirkung*. Göttingen (Vandenhoeck & Ruprecht), 2010. 291–321., Vedit Inal: *The Eighteenth and Nineteenth Century Ottoman Attempts to Catch Up with Europe*. *Middle Eastern Studies*. Vol. 47/5. (Sept. 2011) 725–756.

küldetés tudományos jellegének kihangsúlyozására néhány természettudóst is felvettek a báró kíséretébe. Közülük a legismertebb kétségkívül Charles-Nicolas-Sigisbert Sonnini de Mannoncourt volt, akit Buffon személyesen ajánlott Sartine gróf figyelmébe. Sonnini de Mannoncourt mellett más, kevésbé ismert természettudósok is részt vettek az expedícióban – köztük Virli és Monthulé –, valamint idesorolható még a szintén természettudományos ambíciókat dédelgető Hollande nevű hajóorvos is, aki izgalmas naplóban örökítette meg az expedíció történetét.⁹⁹¹ A Tott báró vezette tudóscsapat tapasztalatait minden bizonnyal felhasználta Napóleon híres egyiptomi expedíciója előkészítésénél is, hiszen a báró tolmácsa – Jean-Michel Venture de Paradis, a híres orientalista – utóbb részt vett a neves korzikai expedíciójában is. Maga a báró pedig gazdag gyűjteménnyel tért vissza erről az útról, amelynek egy része ma is a híres Louvre múzeum büszkeségeit gyarapítja.⁹⁹²

Reméljük, hogy François de Tott diplomáciai és katonai karrierje mellett sikerült felelevenítenünk egy másik pályáivet is: az orientalista emlékiróét. Amint láttuk, már fiatalon írói ambíciókat dédelgetett és első zsenyéit elküldte kora leghíresebb személyiségeinek. Emlékiratainak különféle kiadásai nagy sikert és hírnevet hoztak számára nemcsak Európában, hanem Amerikában is, ami talán feledtetni tudta vele diplomáciai karrierjének váratlan kudarcát. Könyve jól tükrözi a felvilágosodás eszméit, és ma is a keletkutatás egyik korai remekművének tartják.⁹⁹³ Tott báró belecsempészte művébe diplomáciai szolgálata során keletkezett írásainak töredékeit, valamint azokat az eszméket, amelyek az Oszmán Birodalom egyes területeinek európai gyarmatosítását szorgalmazták.

Munkánk végére érve, megállapíthatjuk, hogy François de Tott immár elég részletesen ismert életpályája még rejtegethet számunkra újabb felfedezni való részleteket. Például az oszmán források szinte teljesen kiaknázatlan anyaga biztosan számos új kutatási irányt nyithat. Ezenkívül biztosan eredményes kutatásokat végezhetnénk a többi konstantinápolyi követség (angol, svéd, dán stb.) levéltárában, amelyekkel Tott báró bizonyíthatóan kapcsolatban állt. Továbbá valószínűleg számos egyéb gazdasági, kereskedelmi, államigazgatási és személyes jellegű forrás is található még a francia központi levéltárakban, amelyek jobban megvilágíthatják például a báró Levantei utazásának eredményeit. A Tott családra vonatkozólag olyan újabb források bukkanhatnak fel egyes franciaországi családi levéltárakban is – például a La Rochefoucauld-család levéltárában –, amelyek kutatása még el sem kezdődött. A báró Emlékiratainak gazdag irodalmi recepciója is hozhat még eredményeket az irodalomtörténészek kutatásai nyomán.

991 Lásd *Jean-Pierre Bois* (szerk.): *Deux voyages au temps de Louis XVI, 1770–1780. La mission du baron de Tott en Egypte en 1777–1778 et le journal de bord de l'Hermione*. Rennes (Presses Universitaires de Rennes), 2006.

992 Pl. I. Ptolemaiosz Szótér híres mellszobra is Tott báró gyűjteményéből került a Louvre-ba. Lásd a 7. fejezet vonatkozó részét.

993 *Niyazi Berkes*: *The Development of Secularism in Turkey*. London, 1964. 68–69.

Végezetül megállapíthatjuk, hogy Tott báró az *ancien régime* változó korszakának azon jellegzetes diplomatája és katonai tanácsadója volt, akiket a versailles-i kormányzat a kelet-európai színtéren alkalmazott. E sokoldalú ügynökök szerepe a 17. században és a 18. század elején főleg arra korlátozódott, hogy célzott akcióikkal a francia orientációjú kelet-európai államokat Habsburg-ellenes fegyveres vagy diplomáciai fellépésre bírják, anélkül hogy lényeges hatással lettek volna azok katonai vagy politikai fejlődésének irányára. A küldetésben részt vevő ügynökök tevékenysége minden esetben szigorú politikai céloknak volt alárendelve. Ezalól csak azok az „önálló” ügynökök jelentettek kivételt, akik kalandorként, dezertőrként vagy emigránsként kerültek a francia diplomácia, illetve különféle kelet-európai államok szolgálatába. Részben az ő tevékenységük sikerének köszönhetően indultak meg azok a szervezett francia katonai missziók, amelyek révén a Francia Királyság elősegítette potenciális kelet-európai szövetségesei számára az átfogóbb szerkezeti reformok bevezetését, amelyek a haditechnikai újdonságok bevezetése mellett a korszerű oktatási módszerek és intézmények meghonosítását is lehetővé tették. A Tott báró tevékenységét követő évtizedek törökországi francia katonai missziók erre számos példát nyújtanak.⁹⁹⁴

994 Lásd Gilbert Bodinier: Les missions militaires françaises en Turquie au XVIIIe siècle. *Revue internationale d'histoire militaire* n° 68 (1987) 160–169., Frédéric Hitzel: Une voie de pénétration des idées révolutionnaires: les militaires français à Istanbul. *Varia Turcica*, XIX, Mélanges offerts à Louis Bazin, Paris, 1992. 87–94., *Uő*: Un ingénieur français au service de la Sublime Porte: François Kauffer (1751?–1801). *Observatoire urbain d'Istanbul, Lettre d'information*, n° 6, juin 1994. 17–24., Tóth Ferenc: Alliances de revers et modernisation militaire: le rôle des envoyés militaires français en Europe centrale et orientale, XVIIe–XVIIIe siècles, Éric Schnakenbourg–Frédéric Dessberg (szerk.): *La France face aux crises et aux conflits des périphéries européennes et atlantiques du XVIIe au XXe siècle. (Enquêtes et documents n° 39)*, Rennes (Presses Universitaires de Rennes), 2010. 143–153.

BIBLIOGRÁFIA

FORRÁSOK

Service Historique de la Défense (Vincennes):

- série MC (Maréchaux de camp):

première série 2900 (4Yd) le dossier de François de Tott

- série MR (Mémoires et Reconnaissances)

carton 1616–17 *Turquie (Reconnaissances de la Fitte-Clavé)*

carton 1677 Égypte (Reconnaissances jusqu'en 1830)

-série A1 3403

Archives du Ministère des Affaires Étrangères (AMAÉ, La Courneuve):

Dossiers du Personnel (Première série)

Volume 67

Tott (François, baron de) 44 pièces (1763–1780)

Tott (de) frère du précédent 5 pièces (1773–1801)

Série CP (Correspondance politique)

Hongrie et Transylvanie, Tome XVII.

Série MD (Mémoires et documents)

Russie vol. 18, 30

Centre des Archives Diplomatiques de Nantes (CADN, Nantes):

Ambassade France à Constantinople série A (fonds Saint-Priest)

I. Série Politique

Saint-Priest 16 *Recueil de des différentes pièces concernant la négociation pour la Paix de Belgrade* (1738–1741)

Saint-Priest 17 *Journal de l'ambassade du marquis de Villeneuve* (1728–1741)

Saint-Priest 19 *Correspondance du comte des Alleurs avec les ministres des Affaires Étrangères* (29 avril 1747–10 déc. 1748)

Saint-Priest 20 *Correspondance du comte des Alleurs (janvier–novembre 1749) avec le marquis de Puyzieulx, ministre des Affaires Étrangères*

Saint-Priest 24 *Correspondance du comte des Alleurs (dépêches du marquis de Puyzieulx; 1747–1749)*

Saint-Priest 28 *Correspondance des ministres des Affaires Étrangères avec le comte de Vergennes, ambassadeur de France à Constantinople* (5 février 1755–21 décembre 1756)

Saint-Priest 29 *Correspondance des ministres des Affaires Étrangères avec le comte de Vergennes, ambassadeur de France à Constantinople* (6 janvier 1757–22 décembre 1758)

Saint-Priest 33 *Correspondance du comte de Vergennes* (19 janvier 1767–26 septembre 1768) *avec les ministres des Affaires Étrangères*

Saint-Priest 34 *Correspondance du comte de Vergennes* (25 janvier 1755–15 décembre 1756) *avec les ministres des Affaires Étrangères*

Saint-Priest 35 *Correspondance du comte de Vergennes* (25 janvier 1757–29 décembre 1759) *avec les ministres des Affaires Étrangères*

Saint-Priest 43 *Journal de l'ambassade du comte de Vergennes* (1754–1765)

Saint-Priest 44 *Correspondance du comte de Saint-Priest, ambassadeur de France à Constantinople, avec le duc de Choiseul* (août–décembre 1768), *Pièces jointes: Instructions au comte de Saint-Priest* (17 juillet 1768), *Correspondance avec le duc de Choiseul avant son arrivée à Constantinople* (20 août–25 septembre 1768), *Note sur le voyage de France à Constantinople, par Belgrade, Journal du voyage du comte de Saint-Priest de Belgrade à Constantinople, Recueil des «Offices»*

Saint-Priest 45 *Correspondance du comte Saint-Priest avec le duc de Choiseul* (1770)

Saint-Priest 46 *Correspondance du comte Saint-Priest avec les ministres des Affaires Étrangères* (1771)

Saint-Priest 47 *Correspondance du comte Saint-Priest avec le duc d'Aiguillon* (1772)

Saint-Priest 48 *Correspondance du comte Saint-Priest avec le duc d'Aiguillon* (1773)

Saint-Priest 49 *Correspondance du comte Saint-Priest avec le duc d'Aiguillon* (1774)

Saint-Priest 50 *Correspondance du comte Saint-Priest avec le comte de Vergennes* (1775)

Saint-Priest 51 *Correspondance du comte Saint-Priest avec le comte de Vergennes* (1776)

II. Série Marine

Saint-Priest 109 *Correspondance du comte de Sartine, ministre de la Marine, avec comte de Saint-Priest, puis avec Le Bas chargé d'affaires* (2 janvier 1775–8 décembre 1777)

Saint-Priest 110 *Correspondance du comte de Sartine avec comte de Saint-Priest pendant son séjour en France* (28 octobre 1776–23 mai 1777)

Saint-Priest 111 *Correspondance du comte de Sartine avec Le Bas chargé d'affaires, puis avec le comte de Saint-Priest* (5 janvier 1778–21 décembre 1779)

III. Correspondance secondaire

Saint-Priest 134 *Correspondance du marquis de Villeneuve* (Crimée, juin 1739–février 1741)

Saint-Priest 135 *Correspondance du marquis de Villeneuve* (Camp du Grand-Vizir, janvier–juin 1737)

Saint-Priest 136 *Correspondance du marquis de Villeneuve* (Camp du Grand-Vizir, juillet–décembre 1737)

Saint-Priest 137 *Correspondance du marquis de Villeneuve* (Camp du Grand-Vizir, mai–août 1738)

Saint-Priest 158 *Correspondance du comte Des Alleurs avec le comte d'Argenson avec Paris-Montmartel, avec M. de Tott* (1747–1754)

Saint-Priest 206 *Crimée, Correspondance du comte de Vergennes, Doubles de la correspondance avec Fornetti* (1758–1767)

Saint-Priest 207 *Crimée, Correspondance du comte de Vergennes, Doubles de la correspondance avec le baron de Tott* (1767–1768)

Saint-Priest 208 *Crimée, Correspondance du baron de Tott avec le duc de Choiseul et avec l'agent Gérault à Varsovie* (1767–1769)

Saint-Priest 229 *Crimée, Correspondance du comte de Saint-Priest (octobre 1768–novembre 1769)*

Saint-Priest 230 *Crimée, Correspondance du comte de Saint-Priest (juin 1776–juin 1777)*

Saint-Priest 231 *Camp du Grand-Vizir, Correspondance du comte Saint-Priest (mai 1767–avril 1770)*

Saint-Priest 235 *Principautés de Moldavie-Valachie, Correspondance du comte Saint-Priest (1769–1784)*

Saint-Priest 236 *Pièces sur les Affaires de Pologne (1764–1771), Crimée, Correspondance du comte Saint-Priest avec le baron de Tott et Ruffin à l'armée tartare (1768–1769)*

Saint-Priest 237 *Correspondance du comte de Saint-Priest, Lettres particulières (1773–1783), Correspondance avec la Chambre de Commerce de Marseille (1769–1784)*

IV. série D Correspondance avec les Echelles

Dardanelles 4–6 (1769–1771)

Correspondance avec les Échelles (le 2 janvier–25 décembre 1770)

- Correspondance du baron de Tott (juillet–septembre 1770)

Archives Nationales (AN, Paris):

série B III (Affaires Étrangères)15, 270

Archives Municipales de Douai (Douai):

série BB 28 Registre aux mémoires (1782–1790)

Archives Départementales des Yvelines (Versailles):

série 5 Mi 251B 252 (actes de décès)

Archives de la Famille de Vergennes (AFV, Marly-le-Roi):

- Vergennes gróf Tott báróval folytatott levelezése (34 levél az 1761 és 1776 közötti időszakból)

Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (ÖStA, HHStA, Wien):

Staatenabteilungen – Türkei II:

- Türkei II -14 (Berichte und Weisungen 1747–1748)

- Turcica 1748 Relationen: Jänner–Mai

- Turcica 1748 Relationen: Juni –Dezember

- Türkei II 15 (Weisungen, Mustapha Effendi 1748)

- Turcica 1748 Rescripte

- Turcica 1748 Intercepta

- Türkei II 16 (1749)

- Türkei II - 17 (Berichte 1749)

- Turcica 1749 (Juli–October)

- Turcica 1749 (Nov.–Dez.)

- Türkei II - 18 (Weisungen 1749)

- Turcica 1749 Rescripte (Jänner–Juni)

- Turcica 1749 Rescripte (Juli–Dezember)

- Türkei II - 26 (Berichte 1754)

- Türkei II - 27 (Berichte, Weisungen 1754)

- Türkei II - 28 (Berichte 1755 I–IV)
- Turcica (1755 Juni)
  - Türkei II - 29 (Berichte, Weisungen 1755)
- Turcica 1755 (Juli–Aug.)
- Turcica 1755 (Sept.–Dez.)
- Turcica Rescripte (1755)
  - Türkei II - 30 (Korrespondenz 1755)
- Turcica 1755 (Schwachheim'sche Correspondenz)
- Turcica 1755 (Hadschi Halil Effendi)
  - Türkei II - 31 (Protocollum der Türkischen Gesandtschaft in 1755)
  - Türkei II - 32 (Berichte 1756)
- Turcica 1756 (Jän.–Apr.)
- Turcica 1756 (Mai–Sept.)
- Turcica 1756 (Oct.–Dez.)
  - Türkei II - 56 (Berichte, Weisungen 1770)
- Turcica 1770 (Sept.–Dez.)
  - Türkei II 57 (Berichte 1771)
- Turcica 1771 (Jän.–Apr.)
- Turcica 1771 (Mai–August)
- Turcica 1771 (Sept.–Dez.)
  - Türkei II 58 (Berichte, Weisungen)
- Turcica 1771 Rescripte
- Turcica 1772 (Jänner–April)
  - Türkei II 59 (Berichte 1772)
- Turcica 1772 (Mai–Juli)
- Turcica 1772 (Aug.–Sept.)
  - Türkei II 60 (1772)
- Turcica 1772 (Oct.–Dez.)
  - Türkei II 61 (1773)
- Turcica 1773 (Jänner–April)
- Turcica 1773 (Mai–August)
  - Türkei II 62 (1773)
- Turcica 1773 (Sept.–Dez.)
- Turcica 1774 (Jan.–März)
  - Türkei II 63 (1774)
- Turcica (April–Juni 1774)
- Turcica (Juli–Sept 1774)
- Turcica (Oct.–Dez. 1774)
  - Türkei II 64 (1775)
- Turcica (Jänner–April)
- Turcica (Mai–August)
  - Türkei II 65 (1775)
- Turcica (Sept.–Dez.)
  - Türkei II 66 (1776)
- Turcica Jan.–April

Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv (ÖStA, KA, Wien):

- série Nachlaß B/979 Emmanuel Duc de Croÿ: *Memoires de ma vie* (40 vol.)

National Archief (Hága, Hollandia):
Eerste Afdeling – Legatie Turkije n° 707

Magyar Országos Levéltár (Budapest):
P 1314, 1320, 1335 Batthyány Tódor gróf iratai

Békés Megyei Levéltár (Gyula):
Közgyűlési Iratok VIII. k.,

British Library (London):
Manuscripts: Add. Ms. 23.100

Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) Kézirattár:
Quart. Gall. 39 *Lettres du roy de Pologne et d'autres princes*
Quart. Gall. 55 *Correspondance de Ladislas Berchény (1747–53)*

Bibliothèque du CÉSAT (Paris) Section des manuscrits:
série MSS 54–55 *Mémoires du baron de Tott*(2. k.)

Bibliothèque Nationale de France (Paris), Département des manuscrits:
série Ms. Fr. 7177 *Lettres écrites au Roy par le Marquis de Villeneuve* (1728–1730, 1731, 1733)
série Ms. Fr. 7178 *Lettres de Villeneuve à Monseigneur le garde des Sceaux* (déc. 1728–1729)
série Ms. Fr. 7179 *Lettres de Villeneuve à Monseigneur le garde des Sceaux* (déc. 1732–1733)
série Ms. Fr. 7180 *Lettres de Villeneuve à Monseigneur le garde des Sceaux* (déc. 1734–1735)
série Ms. Fr. 7181 *Lettres de Villeneuve à Monseigneur le garde des Sceaux* (déc. 1736–1737)
série Ms. Fr. 7182 *Lettres de Villeneuve au comte de Maurepas* (déc. 1728–nov. 1729)
série Ms. Fr. 7183 *Lettres de Villeneuve au comte de Maurepas* (jan. 1730–dec. 1730)
série Ms. Fr. 7184 *Lettres de Villeneuve au comte de Maurepas* (jan. 1731–dec. 1731)
série Ms. Fr. 7185 *Lettres de Villeneuve au comte de Maurepas* (jan. 1732–dec. 1732)
série Ms. Fr. 7186 *Lettres de Villeneuve au comte de Maurepas* (jan. 1733–dec. 1733)
série Ms. Fr. 7187 *Lettres de Villeneuve au comte de Maurepas* (jan. 1734–dec. 1734)
série Ms. Fr. 7188 *Lettres de Villeneuve au comte de Maurepas* (jan. 1735–dec. 1736)
série Ms. Fr. 7189 *Lettres de Villeneuve au comte de Maurepas* (jan. 1737–dec. 1739)
série Ms. Fr. 7190 *Lettres écrites par M. le Marquis de Villeneuve à M. Amelot; à Son Eminence, à M. le comte de Sinzendorf* (jan. 1738–dec. 1739)
série Ms. Fr. 7191 *Continuation de la correspondance sur la médiation de Villeneuve* (jan.–dec. 1740)
série Ms. Fr. 7194 *Instructions, mémoires, minutes de lettres; correspondance avec Peyssonnel, secrétaire de l'ambassade de Constantinople.*
série Ms. Fr. 7195 *Lettres reçues des ministres, es agents et autres* (1728–1743)
série Ms. Fr. 7196 *Affaires de Pologne* (1731–1733)
série Ms. Fr. 7197 *Lettres reçues.*
série Ms. N. A. Fr. 20 543 *Papiers du baron François de Tott, inspecteur général des établissements français dans le Levant* (1777–1778)
série Ms. N. A. Fr. 6530 *Mémoire présenté au Roi par le Comte de Saint-Priest à son retour en France*

Bibliothèque Universitaire de Poitiers, Section des manuscrits:

Archives de la famille d'Argenson, série P 90 - André de Tott (sic!) levele (Saint-Mihiel, 1752. október 17.)

Bibliothèque Municipale de Versailles, Section des manuscrits:

série L. 277 (Lebaudy Mss 4° 120–121). Baron François de Tott. *Inspection générale des Échelles du Levant et de Barbarie*.

I(4° 120). F. 1. » Juin 1777 à juillet 1778. Inspection générale des Échelles du Levant et de Barbarie... Correspondance avec le ministre [Sartine] et autres. État des dépenses fixées pour chaque Échelle. Arrêtés des comptes. Reglemens provisoires...«.

F. 13. » Lettres de M. de Sartines à M. de la Tour» du 23 décembre 1776, et actes royaux concernant la mission du Baron.

F. 35. » Lettres de M. le baron de Tott au ministre de la Marine relatives à sa mission avant son embarquement «. - 150 ff.

II(4° 121). F. 1. » Smirne «. - 164 ff.

série L. 278 (Lebaudy Mss 4° 117–119). Baron François de Tott. *Mission de Crimée*.

I(4° 117). F. 1. » Mission de Crimée en 1767. Tom premier. «. - 21 ff. - 216 pp.

II(4° 118). F. 1 n. ch. » Mission de Crimée et (sic) 1768. Tom second «. - 1 f. n. ch. - 246 pp.

III(4° 119). F. 2 n. ch. » Mission de Crimée en 1768 et 1769. Tom troisième et dernier «. - 2 ff. n. ch. - 250 pp.

série L. 279 (Lebaudy Mss 4° 116). Baron François de Tott. *Mission de Neuchatel*, 28 décembre 1766–avril 1767.

série L. 299 (Lebaudy Mss 4° 130). *Voyage en Égypte et en Levant fait en 1777 et 1778*. Journal de route, mis en forme littéraire, d'un jeune homme qui accompagna le baron de Tott dans sa mission d'inspection des Échelles du Levant et de Barbarie. (Cf. L. 277) Le journal devait comporter plusieurs tomes. Celui-ci s'arrête à Damiette.

NYOMTATOTT MŰVEK

Kiadott források

Michel Antoine – Didier Ozanam (szerk.): Correspondance secrète du comte de Broglie avec Louis XV (1756–1774). Paris, 1956.

Alfred de Arneth – Jules Flammermont (szerk.): Correspondance secrète du comte de Mercy-Argenteau avec l'Empereur Joseph II et le prince de Kaunitz. Paris, 1889.

Duc de Broglie (szerk.): Le Secret du Roi. Correspondance secrète de Louis XV avec ses agents diplomatiques (2 k.). Paris, 1878.

- Correspondance diplomatique des représentants de France à la cour de l'Impératrice Catherine II Tome II (1766–1769). Sbornik imperatorskago russkago istoritcheskago obchestva Tome 141, Saint-Pétersbourg, 1913.
- Correspondance littéraire, philosophique et critique de Grimm et de Diderot depuis 1753 jusqu'en 1790 (16 k.). Paris (Furne), 1829–1831.
- T. G. *Djuvara* (szerk.): Cent projets de partage de la Turquie. Paris, 1914.
- Pierre Duparc* (szerk.): Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu'à la Révolution française tome XXIV. Turquie. Paris (CNRS), 1969.
- Elhac Ahmed Ali Pasa*: Traité de politique ottoman. Sofia, 1972.
- Théophile Rémy Frêne*: Journal de ma vie (5 k.). Bienne, 1993–1994.
- Jean Gaulmier*: La Zubda Kachf Al-Mamalik de Khalil Az-Zahiri. Traduction inédite de Venture de Paradis avec une notice sur le traducteur. Beyrouth, 1950.
- Adel Ismail* (szerk.): Documents diplomatiques et consulaires relatifs à l'histoire du Liban des pays du Proche-Orient du XVIIe siècle à nos jours, Première partie Les sources françaises, Tome I Consulat de Seyde (1670–1735). Beyrouth, 1975.
- Adel Ismail* (szerk.): Documents diplomatiques et consulaires relatifs à l'histoire du Liban des pays du Proche-Orient du XVIIe siècle à nos jours, Première partie Les sources françaises, tome II. Consulat de Seyde (1735–1784). Beyrouth, 1975.
- Adel Ismail* (szerk.): Documents diplomatiques et consulaires relatifs à l'histoire du Liban des pays du Proche-Orient du XVIIe siècle à nos jours, Première partie Les sources françaises, tome III. Consulat de Seyde (1785–1822) et à Tripoly (1704–1762). Beyrouth, 1976.
- Adel Ismail* (szerk.): Documents diplomatiques et consulaires relatifs à l'histoire du Liban des pays du Proche-Orient du XVIIe siècle à nos jours, Première partie Les sources françaises, Tome I Consulat de France à Tripoly (1769–1815). Beyrouth, 1976.
- Edme-François Jomard et al.* (szerk.): Description de l'Egypte ou Recueil des observations et des recherches qui ont été faites en Egypte pendant l'expédition de l'armée française (26 k.). Paris, 1821–1830.
- Kultsár István*: Török országi levelek, melyekben Ildik Rákóczy Ferentz Fejedelemmel Bújdósó Magyarok' Történetei más egyéb emlékezetes dolgokkal együtt barátságossan eléadatnak. Irta Mikes Kelemen. Szombathely, 1794.
- Jean François de La Harpe*: Correspondance littéraire, adressée à Son Altesse Impériale Monseigneur le grand-duc, aujourd'hui Empereur de Russie, et à M. le Comte André Schowalow,... depuis 1774 jusqu'à 1789 (6 k.). Paris (Migneret), 1804–1807.
- Georges Livet* (szerk.): Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France des traités de Westphalie jusqu'à la Révolution française, Tome XXX., Suisse Tome second (Genève, Les Grisons, Neuchâtel et Valangin, l'Evêché de Bâle, Le Valais). Paris, 1983.
- Mikes Kelemen*: Törökországi levelek és misszilis levelek. Szerk. Hopp Lajos, Budapest, 1966.
- Mémoire de Leibniz, à Louis XIV, sur la conquête de l'Égypte (édition critique par M. de Hoffmans). Paris, 1840.
- Gabriel Effendi Noradoughian* (szerk.): Recueil d'actes internationaux de l'Empire ottoman (4 k.). Paris, 1897–1903.

- François-Charles-Hugues-Laurent Pouqueville*: Voyage en Morée, à Constantinople, en Albanie et dans plusieurs autres parties de l'Empire ottoman pendant les années 1798, 1799, 1800 et 1801. (3 k.). Paris (Gabon), 1805.
- II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig. Archivum Rákócianum III. Osztály: írók II. Rákóczi Ferenc művei I. (szerk. Köpeczi Béla), Budapest (Akadémiai Kiadó), 1978.
- Jean de Reuilly*: Voyage en Crimée et sur les bords de la Mer Noire pendant l'année 1803. Paris, 1806.
- Pierre Ruffin*: Journal de l'ambassade de Suleiman Aga, envoyé extraordinaire du Bey de Tunis près Sa Majesté Très Chrétienne, depuis son arrivée à Toulon, le 18 janvier 1777, jusqu'à son embarquement dans ledit port, le 31 may de la même année (Bibl. Nat. Mss. fr. N° 13982 publié par Marthe Conor et Pierre Grandchamp). Tunis, 1917.
- Comte de Saint-Priest*: Mémoires (2 k.). Paris, 1929.
- Comte de Saint-Priest*: Mémoires sur l'ambassade de France en Turquie. Paris, 1877.
- Alexandre Stroeov* (szerk.): Voltaire – Catherine II, Correspondance (1763–1778). Paris, 2006.
- Ignace baron de Testa* (szerk.): Recueil des traités de la porte ottomane avec les puissances étrangères depuis le premier traité conclu, en 1536, entre Suléyman I et François I jusqu'à nos jours (10 k.). Paris, 1864–1901.
- Tóth Ferenc*: Correspondance consulaire de Crimée du baron de Tott (1767–1770). Istanbul (Editions Isis), 2014.
- Tóth Ferenc*: Magyar vonatkozású dokumentumok a d'Argenson család levéltárában I. Hadtörténelmi Közlemények 123/4. (2010. december) 886–908.
- V. Véliaminof-Zernof* (szerk.): Matériaux pour servir à l'histoire du khanat de Crimée. Saint-Petersbourg, 1864.

François de Tott visszaemlékezéseinek legismertebb kiadásai:

- Banner Benedek* (ford.): Bárá Tóth Ferenc születésének kétszáz éves fordulójára 1733–1793. Memoárijainak Egyiptomot tárgyaló része. Békéscsaba, 1933.
- Baron de Tott*: Emlékiratai a törökökről és a tatárokról. Szombathely (Vasi Szemle Kiadó), 2008. 1–294.
- Des Barons von Tott Denkwürdigkeiten und Nachrichten von Türken und Tatern* (3 k.). Elbing, 1786–1787.
- Efterretninger som Tyrkerne og Tartarerne. Oversat af det Franske ved Morten Hallager* (1–2. Deel). København, 1786.
- Herrn Baron von Tott's Nachrichten von den Türken und Tataren mit Herrn von Peyssonnel's Verbesserungen und Zusätzen* (2 k.). Frankfurt, 1787–88.
- Herrn Baron von Tott's Nachrichten von den Türken und Tartaren mit Herrn von Peyssonnel's Verbesserungen und Zusätzen* (2 k.). Wien, 1788.
- Memoires of the Baron de Tott, on the Turks and the Tartars. Translated from French by an English gentleman at Paris, under the immediate inspection of the Baron...* (2 k.). London, 1785.
- Memoirs of the Baron de Tott, on the Turks and the Tartars. Translated from French by an English gentleman at Paris, under the immediate inspection of the Baron...* (3 k.). Dublin, 1785.

- Memoirs of Baron de Tott. Containing the state of the Turkish Empire and the Crimea, during the war with Russia. With numerous anecdotes, facts, and observations, on the manners and customs of the Turks and Tartars... To which are subjoined the strictures of M. de Peyssonnel (2 k.). London, 1786.
- Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares (4 k.). Amsterdam, 1784.
- Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares (2 k.). Amsterdam, 1784–1785.
- Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares (2 k. rézkarcokkal díszítve). Amsterdam, 1785.
- Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares (2 k. + Lettre de M. le Baron de Tott à Ruffin. Réponse de M. Ruffin. Observations de M. Ruffin sur la critique des Mémoires de M. le Baron de Tott par M. Peyssonnel.). Amsterdam, 1785.
- Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares (3 k.). Paris, 1785.
- Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares (4 k.). Maestricht, 1785.
- Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares (3 k.). Amsterdam, 1788.
- Tóth Ferenc (szerk.): Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares. Maestricht 1785. (Bibliothèque des correspondances, Mémoires et journaux, N° 7). Paris – Genève (Champion-Slatkine), 2004.
- Tóth Ferenc (szerk.): François Baron de Tott Emlékiratai a törökökről és a tatárokról (a mű első teljes magyar fordítása). Szombathely (Vasi Szemle Kiadó), 2008.
- Strödda underrättelser om Turkarne och Tartarne, samlade af Baron Tott. Uppsala, 1800.
- Totts Denkwürdigkeiten über die Türken und Tartarn (3. k.). Berlin, 1794.

Korabeli nyomtatott művek

- Anecdotes orientales (2 k.). Paris, 1773.
- Guillaume Levasseur de Beauplan: Description d’Vkraine qvi sont plvsieurs prouinces du royaume de Pologne contenvës depvis les confins de la Moscouie, iusques aux limites de la Transilvanie, ensemble leurs moevrs, façons de viuvres & de faire la guerre. Rouen, 1660.
- Gilles Boucher de la Richarderie: Bibliothèque universelle des voyages ou notice complète et raisonnée de tous les voyages anciens et modernes dans les différentes parties du monde, publiés tant en langue française qu’en langues étrangères, classés par ordre de pays dans leur série chronologique; avec des extraits plus ou moins rapides des voyages les plus estimés de chaque pays, et des jugements motivés sur les relations anciennes qui ont le plus de célébrité (6 k.). Paris, 1808.
- Marie-Joseph-Louis d’Albert d’Ailly, duc de Chaulnes: Mémoire sur la véritable entrée du monument égyptien qui se trouve à quatre lieues du Caire, auprès de Saccara, et qui a été consacré par la superstition à la sépulture des animaux adorés pendant leur vie. Paris, 1777.
- Marie-Gabriel-Florent-Auguste de Choiseul-Gouffier: Voyage pittoresque dans l’Empire ottoman, en Grèce, dans la Troade, les îles de l’Archipel et sur les côtes de l’Asie-Mineure (4 k.). Paris, 1842.
- Elizabeth Lady Craven: A Journey through the Crimea to Constantinople. Vienna, 1800.
- Comte de Neuilly: Dix années d’émigration, Souvenirs et correspondance du comte de Neuilly publiés psar son neveu Maurice de Barberey. Paris, 1865.

- Joseph de Guignes*: Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mogols et des autres Tartares occidentaux (5 k.). Paris, 1756.
- Pierre-Augustin Guys*: Voyage littéraire de la Grèce (4 k.). Paris, 1783.
- Pierre-Augustin Guys*: Voyage littéraire de la Grèce ou lettres sur ou lettres sur les Grecs anciens et modernes avec un parallèle de leurs mœurs (4 k.). Paris, 1771.
- Charles-Louis Houël*: Un mot sur la guerre des Turcs et sur ses résultats relativement au commerce et à la prospérité de la République française. Paris (Magimel), 1798.
- Louis-Félix Guinement de Kéralio*: Histoire de la dernière guerre entre les Russes et les Turcs par M. de Kéralio, Major d'Infanterie, Chevalier de l'Ordre Royal & Militaire de S. Louis, Membre de l'Académie Royale des Sciences de Stockholm (2 k.). Paris, 1777.
- Joseph de La Porte*: Nouvelle bibliothèque d'un homme de goût (5 k.). Paris, 1808–1810.
- Marc Antoine Laugier*: Geschichte der Unterhandlungen des Belgrader Friedens, welcher den 18. Sept. 1739. zwischen dem Kaiser, Rußland und der Ottomanischen Pforte, durch Vermittlung und unter der Garantie des französischen Hofes abgeschlossen worden (2 k.). Leipzig, 1769.
- Laugier de Tassy*: Histoire des Etats barbaresques qui exercent la piraterie, contenant l'origine, les révolutions et l'état présent des royaumes d'Alger, de Tunis, de Tripoli et de Maroc, avec leurs forces, leurs revenus, leur politique, par un auteur qui y a résidé plusieurs années (2 k.). Paris, 1757.
- L'abbé Le Mascrier*: Description de l'Égypte (2 k.). La Haye, 1740.
- Lettres de Milady Wortley Montague*, écrites pendant ses Voyages en diverses parties du Monde, Tome III pour servir de supplément aux deux premières. On y a joint une Réponse à la Critique que le Journal Encyclopédique a faite des deux premières parties de ces Lettres par M. G.... de Marseilles. Londres-Paris, 1768.
- L'abbé Mignot*: Histoire de l'empire ottoman, depuis son origine jusqu'à la paix de Belgrade en 1740 (4 k.). Paris, 1771.
- Mœurs et usages des Turcs, leur religion, leur gouvernement civil, militaire et politique, avec un abrégé de l'histoire ottomane par M. Guer, avocat (2 k.). Paris, 1747.
- Peter Simon Pallas*: Travels through the Southern Provinces of the Russian Empire in the Years 1793 and 1794 (2 k.). London, 1803.
- Claude-Charles de Peyssonnel*: Examen du livre intitulé 'Considérations sur la guerre actuelle des Turcs' par M. de Volney. Amsterdam, 1788.
- Claude-Charles de Peyssonnel*: Traité sur le commerce de la mer Noire (2 k.). Paris, 1787.
- James Porter*: Observations sur la religion, les loix, le gouvernement et les mœurs des Turcs (2 k.). Neuchâtel, 1770.
- Claude-Carloman de Ruhlière*: Histoire de l'anarchie de Pologne et du démembrement de cette République, suivie des Anecdotes sur la Révolution de Russie en 1762 (4 k.). Paris, 1807.
- Eusèbe de Salle*: Pérégrinations en Orient, ou Voyage pittoresque, historique et politique en Égypte, Nubie, Syrie, Turquie, Grèce pendant les années 1837–38–39. (2 k.). Paris (Pagnerre), 1840.
- Claude-Étienne Savary*: Lettres sur l'Égypte (3 k.). Paris 1785.
- Claude-Étienne Savary*: Lettres sur la Grèce pour servir de suite à celles sur l'Égypte. Paris, 1788.
- Thomas Shaw*: Travels or observations relating to several parts of Barbary and the Levant. Oxford, 1738.

- Charles-Nicolas-Sigisbert Sonnini de Manoncourt*: Voyage dans la Haute et Basse Égypte fait par ordre de l'ancien gouvernement, et contenant des observations de tous genres (3 k.). Paris, an 7 de la République (1796–1797).
- Charles-Nicolas-Sigisbert Sonnini de Manoncourt*: Voyage en Grèce et en Turquie, fait par ordre de Louis XVI (2 k.). Paris, an IX (1801).
- J.-L. Soulavie*: Tableaux de l'histoire de la décadence de la monarchie française. Paris, 1803.
- Adrien-Marie-François de Verdy du Vernois*: Essais de géographie, de politique et d'histoire, sur les possessions de l'empereur des Turcs en Europe pour servir de suite aux Mémoires du Baron de Tott. Neuchâtel, 1784.
- Constantin-François de Chassebœuf Volney*: Considérations sur la guerre actuelle des Turcs. Londres, 1788.
- Constantin-François de Chassebœuf Volney*: Les Ruines ou méditation sur les révolutions d'un empire. Paris, 1792.
- Constantin-François de Chassebœuf Volney*: Méditations sur les révolutions des empires. Paris, 1789.
- Constantin-François de Chassebœuf Volney*: Voyage en Syrie et en Égypte (2 k.). Paris, 1787.
- Constantin-François de Chassebœuf Volney*: Voyage en Égypte et en Syrie, suivi de Considérations sur la guerre des Russes et des Turks (2 k.). Paris, 1822.
- Charles-Emmanuel de Warnery*: Remarques sur le militaire des Turcs et des Russes; sur la façon la plus convenable de combattre les premiers; sur la marine des deux empires belligérants; sur les peuples qui ont joint leurs armes à celles de Russie, tels que sont les Géorgiens, Colchidois, Mainottes, Monténégrins, Albanois, chrétiens grecs etc. etc., avec diverses observations sur les grandes actions qui se sont passées dans la dernière guerre d'Hongrie, et dans la présente en Moldavie; comme aussi sur l'expédition de la flotte russe en Grèce; et sur celle du Comte de Tottleben: avec des plans. Breslau (Chez Guillaume Théophile Korn), 1771.
- Abraham de Wicquefort*: L'ambassadeur et ses fonctions. Cologne, 1690.

Kézikönyvek

- Lucien Bély (szerk.)*: Dictionnaire de l'Ancien Régime, Royaume de France XVIe-XVIIIe siècle. Paris, 1996.
- Alexandre Bennigsen – Pertev Naili Boratav – Dilek Desai – Chantal Lemerrier-Quelquejay*: Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı. Paris – La Haye, 1978.
- Jean Bérenger – Jean-Maurice Bizière – Bernard Vincent*: Dictionnaire des biographies tome IV. Le Monde moderne. Paris, 1995.
- M.-N. Bouillet*: Dictionnaire universel d'histoire et de géographie. Paris, 1856.
- Fernand Caussy*: Inventaire des manuscrits de la bibliothèque de Voltaire, conservée à la Bibliothèque impériale publique de Saint-Pétersbourg. Paris (Imp. Nationale), 1913.
- André Corvisier*: Les contrôles de troupes de l'Ancien Régime (4 k.). Paris (SHAT-CNRS), 1970.
- François-Alexandre Aubert de La Chesnaye Des Bois*: Dictionnaire de la noblesse (19 k.). Paris, 1863–1876.

- Marie-Thérèse Denis-Combet*: La collection Saint-Priest au Ministère des Affaires Étrangères. Turcica. Revue d'études turques Tome VII (1975), Paris–Strasbourg, 250–263.
- Dictionnaire de biographie française (17 k.). Paris, 1933–1989.
- Cyril Glassé*: Dictionnaire encyclopédique de l'Islam. Paris, 1991.
- Michel Laclotte – Jean-Pierre Cuzin*: Dictionnaire de la peinture. La peinture occidentale du Moyen Age à nos jours. Larousse, 1991.
- Pierre Larousse*: Grand dictionnaire universel du XIXe siècle (28 k.). Nîmes, 1866–1876.
- Bernard Lewis*: The Ottoman Archives, a Source for European History. Report on Current Research, Washington, 1956. 17–25.
- Anne Mézin*: Les consuls de France au siècle des Lumières (1715–1792). Paris (Imprimerie Nationale), 1995.
- Louis-Gabriel Michaud*: Biographie universelle et moderne... (85 k.). Paris, 1811–1862.
- Ministère des Affaires Étrangères*: État général des inventaires des archives diplomatiques. Paris, 1987.
- Eugène Plantet* (szerk.): Correspondance des Beys de Tunis et des Consuls de France avec la Cour 1577–1830 (3 k.). Paris, 1893–1899.
- Eugène Plantet* (szerk.): Correspondance des Deys d'Alger avec la Cour de France (1579–1833)(3 k.). Paris, 1889.
- François Pouillon* (szerk.): Dictionnaire des orientalistes de langue française. Paris (IISM-Karthala), 2008.
- André Sellier – Jean Sellier*: Atlas des peuples d'Europe centrale. Paris, 1993.
- Basile G. Spiridonakis*: Empire ottoman. Inventaire des Mémoires et Documents aux Archives du Ministère des Affaires Étrangères. Thessaloniki (Institute for Balkan Studies), 1973.
- Basile G. Spiridonakis*: Mémoires et Documents du Ministère des Affaires Étrangères de France sur la Russie. Université de Sherbrooke, s. d.
- Nikos G. Svoronos*: Inventaire des correspondances des Consuls de France au Levant conservées aux Archives Nationales I.Salonique & Cavalla (1686–1792), Paris, 1951.
- Joan Wucher King*: Historical Dictionary of Egypte (African Dictionaries N° 36). London, 1984.
- Raïa Zäïmova*: Correspondance consulaire des ambassadeurs de France à Constantinople (1668–1708). Paris (Centre Historique des Archives Nationales), 1999.

Általános történeti munkák

- Lucien Bély*: La France moderne 1498–1789. Paris, 1999.
- Jean Béranger*: Histoire de l'Empire des Habsbourg 1273–1918. Paris (Fayard), 1990.
- Jean Béranger – Jean Meyer*: La France dans le monde au XVIIIe siècle. Paris, 1993.
- Niyazi Berkes*: The Development of Secularism in Turkey. London, 1964.
- Jean-Pierre Bois*: L'Europe à l'époque moderne. Origines, utopies et réalités de l'idée d'Europe XVIe–XVIIIe siècle. Paris, 1999.
- Fernand Braudel*: La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II, (3 k.). Paris, 1990.
- Lavender Cassels*: The Struggle for the Ottoman Empire 1717–1740. London (John Murray), 1966.

- Georges Castellan*: Histoire des Balkans (XIVe–XXe siècle). Paris, 1991.
- Pierre Chaunu*: La civilisation de l'Europe des Lumières. Paris, 1982.
- François Georgeon – Paul Dumont* (szerk.): Vivre dans l'Empire ottoman: sociabilités et relations intercommunautaires XVIIIe et XXe siècles. Paris – Montréal, 1997.
- Joseph von Hammer-Purgstall*: Geschichte der Chane der Krim unter osmanischen Herrschaft. Wien, 1856.
- Joseph von Hammer-Purgstall*: Histoire de l'Empire ottoman, depuis son origine jusqu'à nos jours (3 k.). Paris, 1844.
- Ernest Herrmann*: Beiträge zur Geschichte des russischen Reiches. Leipzig, 1843.
- Frédéric Hitzel*: L'Empire ottoman XVe–XVIIIe siècles. Paris, 2001.
- Barbara Jelavich*: A Balkán története (2 k.). Budapest, 1996.
- Nicolae Iorga*: A History of Roumania. Land, People and Civilisation. London, 1925.
- Nicolae Iorga*: Geschichte des osmanischen Reiches (5 k.). Gotha, 1908–1913.
- Colonel Léon Lamouche*: Histoire de la Turquie. Paris, 1953.
- Henry Laurens*: L'expédition d'Égypte 1798–1801. Paris, 1989.
- Philip Mansel*: Constantinople, City of the World's Desire 1453–1924. London, 1995.
- Robert Mantran*: Histoire d'Istanbul. Paris, 1996.
- Robert Mantran* (szerk.): Histoire de l'Empire ottoman. Paris, 1989.
- Robert Mantran*: Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Paris, 1962.
- Jules Mathorez*: Les étrangers en France sous l'ancien régime: histoire de la formation de la population française (2 vol.). Paris (Honoré Champion), 1919.
- Matuz József*: Az Oszmán Birodalom története. Budapest, 1990.
- Jean Meyer – Jean Tarrade – Annie Rey-Goldzeiguer – Jacques Thobie*: Histoire de la France coloniale (2 k.). Paris, 1991.
- Charles Pertusier*: Promenades pittoresques dans Constantinople et sur les rives du Bosphore tome II. Paris, 1815.
- Stanford J. Shaw*: History of the ottoman Empire and modern Turkey vol. I. Cambridge, 1976.
- Alexandre Stroeve*: Les aventuriers des Lumières. Paris, 1997.
- Mihail Sturdza*: Grandes familles de Grèce, d'Albanie et de Constantinople. Paris, 1983.
- Е. В. ТАРЛЕ*: Чесменский бой и первая русская экспедиция в Архипелаг 1769–1774. Москва–Ленинград, 1945.
- Tóth Ferenc*: Ascension sociale et identité nationale (Officina hungarica IX). Budapest, 2000.
- Antal Ullein-Reviczky*: Les rapports historiques hungaro-turcs. Budapest, 1942.
- Gilles Veinstein*: État et société dans l'Empire ottoman, XVIe–XVIIIe siècles: la terre, la guerre, les communautés. Aldershot: Variorum, 1994.
- K. Waliszewski*: Autour d'un trône, Catherine II de Russie. Paris, 1894.
- Stéphane Yerasimos*: Constantinople. De Byzance à Istanbul. Paris, 2000.

Diplomáciatörténet

- M. S. Anderson*: Great Britain and the Russo–Turkish War of 1768–74. The English Historical Review, Vol. 69, No. 270 (Jan., 1954), 39–58.
- Jean Baillou* (szerk.): Les Affaires Étrangères et le corps diplomatique français Tome I, De l'Ancien Régime au Second Empire. Paris (CNRS), 1984.
- Lucien Bély*: Les relations internationales en Europe XVIIe–XVIIIe siècles. Paris, 1992.

- Jean Bérenger*: Les vicissitudes de l'alliance franco-turque (1520–1800). Revue internationale d'histoire militaire n° 68, Paris, 1987. 7–50.
- Faruk Bilici*: La politique française en mer Noire (1747–1789). Vicissitudes d'une implantation. Istanbul, 1994.
- Louis Bonneville de Marsagny*: Le chevalier de Vergennes. Son ambassade à Constantinople (2 k.). Paris, 1894.
- Émile Bourgeois*: La diplomatie secrète au XVIIIe siècle (3 k.). Paris, 1908–1911.
- Jean-Michel Casa*: Le Palais de France à Istanbul. Un demi-millénaire d'alliance entre la Turquie et la France. Istanbul, 1995.
- Charles de Chambrun*: A l'école d'un diplomate. Vergennes. Paris, 1944.
- François Charles-Roux*: Autour d'une route, L'Angleterre, l'isthme de Suez et l'Égypte au XVIIIe siècle. Paris, 1922.
- François Charles-Roux*: La politique française en Égypte à la fin du XVIIIe siècle. Revue Historique XCI (Paris), 1906 mai–août. 1–20. és 225–252.
- François Charles-Roux*: Les origines de l'expédition d'Égypte. Paris, 1910.
- Allan Cunningham*: The Sick Man and the British Physician. Middle Eastern Studies, Vol. 17, No. 2 (Apr., 1981), 147–173.
- Harvey L. Dyck*: New Serbia and the Origins of the Eastern Question, 1751–55: A Habsburg Perspective. Russian Review, Vol. 40, No. 1 (Jan., 1981), 1–19.
- Diplomates écrivains, exposition de documents des Archives du Ministère des Affaires Étrangères. Paris, 1962.
- Alan W. Fisher*: The Russian Annexation of the Crimea 1772–1783. Cambridge (Cambridge University Press), 1970.
- Michael Hochedlinger*: Die französisch-türkischen Beziehungen 1525–1792 als Instrument antihabsburgischer Politik. Von der « osmanischen Diversion » zur Rettung des « kranken Mannes am Bosphorus » (MA Diplomarbeit). Universität Wien, 1991.
- Béla K. Király – P. Pastor*: The Sublime Porte and Ferenc II Rákóczi's Hungary. An Episode in Islamic Christian Relations. *A. Ascher – T. Halasi-Kun – B. K. Király* (szerk.): The Mutual Effects of the Islamic and Judeo-Christian Worlds: the East-European Pattern. New York, 1979. 129–148.
- P.-H. Mischef*: La Mer Noire et les détroits de Constantinople (essai d'histoire diplomatique). Paris (A. Rousseau), 1899.
- Oroville Theodor Murphy*: A la Sublime Porte. La préparation de Vergennes au ministère. Revue d'histoire diplomatique 101(1987), 227–237.
- Isabelle Nathan*: L'ambassade du comte de Saint-Priest à Constantinople (1768–1784). Thèse soutenue à l'École Nationale des Chartes. Paris, 1982.
- Pierre Pinon*: Résidences de France dans l'Empire ottoman: notes sur l'architecture domestique. *Daniel Panzac* (szerk.): Les villes dans l'Empire ottoman tome II. Paris (CNRS), 1994. 47–84.
- Roider, Karl A. Jr.*: Austria's eastern Question 1700–1790. Princeton, 1982.
- Gary Savage*: Favier's Heirs: The French Revolution and the Secret du Roi. The Historical Journal, Vol. 41, No. 1 (Mar., 1998), 225–258.
- Robert Salomon*: La politique orientale de Vergennes (1780–1784). 1935.
- Albert Sorel*: La question d'Orient au XVIIIe siècle. Paris, 1902.
- Tóth Ferenc*: Agents hongrois au service de la France dans la première moitié du XVIIIe siècle. *Marie Payet – Tóth Ferenc* (szerk.): Mille ans de contacts, Relations

- franco–hongroises de l’an mil à nos jours – Études françaises de Szombathely II. Szombathely, 2001. 47–59.
- Tóth Ferenc*: Francia szolgálatban álló magyar ügynökök az Oszmán Birodalomban a XVIII. század derekán (1735–1756). *Hadtörténelmi Közlemények*, 2004. június 117/2. 665–679.
- Tóth Ferenc*: Magyar ügynökök a francia király szolgálatában Kelet-Európában az orosz–osztrák–török háború korában (1736–1739). *Századok* 145/5. (2011) 1183–1214.
- Tóth Ferenc*: „...méltóztassék kinevezni különleges ügynöknek.” A francia diplomácia magyar ágensei a hosszú 18. században. *Történelmi Szemle* LV (2013)/3. 381–400.
- Tóth Ferenc*: Mikes Kelemen és a francia diplomácia. *Magyar Tudomány* 2012/3. 265–271.
- Albert Vandal*: Une ambassade française au Levant sous Louis X. La mission du marquis de Villeneuve (1728–1741). Paris, 1887.
- Albert Vandal*: Louis XV et Élisabeth de Russie, Étude sur les relations de la France et de la Russie au dix-huitième d’après les Archives du Ministère des Affaires Étrangères. Paris, 1882.
- Albert Vandal*: Une médiation française en Orient au XVIIIe siècle. La paix de Belgrade d’après des documents inédits (Extrait de la Revue de France). Paris, 1880.
- A. C. Wood: The English Embassy at Constantinople 1660–1762. *English Historical Review* 40 (1925) 533–561.

Gazdaságtörténet

- John Baldry*: The Yamani Island of Kamaran during the Napoleonic Wars. *Middle Eastern Studies*, Vol. 16, No. 3 (Oct., 1980), 246–266.
- Paul Butel*: L’économie française au XVIIIe siècle. Paris, 1993.
- Charles Carrière*: Négociants marseillais au XVIIIe siècle. Marseille (Institut historique de Provence), 1973.
- Charles Carrière*: Banque et capitalisme commercial, la lettre de change au XVIIIe siècle. Marseille (Institut historique de Provence), 1976.
- Daniel Crecelius*: A Late Eighteenth-Century Austrian Attempt to Develop the Red Sea Trade Route. *Middle Eastern Studies*, Vol. 30, No. 2 (Apr., 1994), 262–280.
- Daniel Crecelius* – *Hamza ‘Abd Al-‘Aziz Badr*: French Ships and Their Cargoes Sailing between Damiette and Ottoman Ports 1777–1781. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 37, No. 3 (1994) 251–262.
- François Charles-Roux*: Les échelles de Syrie et de Palestine au XVIIIe siècle. Paris, 1928.
- Edhem Eldem*: Les négociants français à Istanbul au XVIIIe siècle: d’une présence tolérée à une domination imposée. *François Crouzet* (szerk.): Le négoce international XIIIe–XXe siècle. Paris (Economica), 1989. 181–190.
- Elena Frangakis-Syrett*: The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century (1700–1820). Athens, 1992.
- Katsumi Fukasawa*: Toileries et commerce du Levant d’Alep à Marseille. Aix-en-Provence, 1987.
- Dominique Latouche*: Le commerce Français et son environnement à Smyrne 1763–1773 (Mémoire de maîtrise sous la direction de M. Hermann). Université de Nantes, 1995.

- A. H. Lybyer: The Ottoman Turks and the Routes of Oriental Trade. The English Historical Review. Vol. 30, No. 120 (Oct., 1915) 577–588.
- Paul Masson: Histoire des Etablissements et du commerce français dans l’Afrique barbaresque, 1760–1793: Algérie, Tunisie, Tripolitaine, Maroc. Paris, 1909.
- Paul Masson: Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle. Paris, 1911.
- André Raymond: Économie et société urbaine à la fin du XVIIIe siècle. *Groupe de Recherches et d’Études sur le Proche-Orient: L’Égypte au XIXe siècle*. Paris (CNRS), 1982. 121–139.
- Édouard Salvador: Histoire commerciale, politique et diplomatique des Échelles du Levant. L’Orient, Marseille et la Méditerranée. Paris, 1857.
- Nikos G. Sovronos: Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle. Paris (PUF), 1956.
- Stanford J. Shaw: Ottoman Egypt in the eighteenth century, The Nizâm-nâ-i Misir of Cezzâr Ahmed Pasha. Cambridge (Harvard University Press), 1962.
- Traian Stoianovich: The Conquering Balkan Orthodox Merchant. The Journal of Economic History, Vol. 20, No. 2 (Jun., 1960), 234–313.
- Jean Tarrade: Le commerce colonial de la France à la fin de l’Ancien Régime: L’évolution du régime de « l’Exclusif » de 1763 à 1789 (2 k.). Paris (PUF), 1972.
- Jörg Ullbert – Gérard Le Bouëdec (szerk.): La fonction consulaire à l’époque moderne, L’Affirmation d’une institution économique et politique (1500–1700). Rennes (PUR), 2006.
- Albert Vandal: Louis XIV et l’Égypte. Paris, 1889.
- Eugen Wirth: Tradition und Innovation im Handwerk und Kleingewerbe der vorderorientalischen Stadt. Strukturwandlungen und Überlebensstrategien in den vergangenen 150 Jahren. Die Welt des Islams New Series Bd. 25, Nr. 1/4 (1985) 174–222.

Hadttörténet

- Virginia H. Aksan: Feeding Ottoman troops on the Danube 1768–74. War and Society 13 (1995), 1–15.
- Virginia H. Aksan: Ottoman Wars 1700–1870. An Empire Besieged. London (Longman), 2007.
- Virginia H. Aksan: The one-eyed fighting the blind: mobilization, supply and command in the Russo–Turkish War of 1768–74. International History Review 15 (1993), 221–238.
- Jean-Pierre Bois: Les guerres en Europe 1494–1792. Paris, 1993.
- Général Raymond Boissau: Les débuts de Bercheny 1720–1743 (Première partie). Vivat Hussar N° 35, Tarbes, 2000. 9–42.
- Amnon Cohen: The Army in Palestine in the Eighteenth Century – Sources of Its Weakness and Strength. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, Vol. 34, No. 1 (1971) 36–55.
- André Corvisier (szerk.): Histoire militaire de la France (3 k.). Paris, 1992.
- André Corvisier: Les hommes, la guerre et la mort. Paris, 1985.
- Hervé Coutau-Bégarie: Traité de stratégie (5. kiadás), Paris (Economica), 2006.
- Azar Gat: A History of Military Thought from the Enlightenment to the Cold War. Oxford University Press, Oxford, 2001.

- Michael Hochedlinger*: Austria's Wars of Emergence 1683–1793. Longman (London), 2003.
- Jonathan A. Grant*: Rethinking the Ottoman »Decline«: Military Technology Diffusion in the Ottoman Empire, Fifteenth to Eighteenth Centuries. *Journal of World History*, Vol. 10, N° 1, Spring 1999, 179–201.
- Avidgor Levy*: »Military Reform and the Problem of Centralization in the Ottoman Empire in the Eighteenth Century«. *Middle Eastern Studies* Vol. 18, N° 3 (Jul. 1982), 227–249.
- Frédéric Naulet*: L'artillerie française (1665–1765), La naissance d'une arme. Paris (Economica), 2002.
- Sandrine Picaud-Monnerat*: La petite guerre au XVIIIe siècle, Paris (Economica), 2010.
- Stanford J. Shaw*: The Nizam-I Cedid Army under Sultan Selim III 1789–1807. *Oriens*, Vol. 18/19 (1965/1966), 168–184.
- Tóth Ferenc*: L'évolution de la tactique de hussards au XVIIIe siècle en Europe. Choc, feu, manœuvre et incertitude dans la guerre. Pully (Centre d'histoire et de prospective militaires), 2011. 45–59.
- Tóth Ferenc*: La guerre des Russes et des Autrichiens contre l'Empire ottoman 1736–1739. Paris (Ed. Economica), 2011.
- Tóth Ferenc*: La guerre russo-turque (1768–1774) et la défense des Dardanelles. L'extraordinaire mission du baron de Tott. Paris (Ed. Économica), 2008.
- Tóth Ferenc*: Hussards hongrois au service de la France au cours du XVIIIe siècle. *Bulletin de la Société Archéologique et Historique de Nantes* tome CXL. Nantes, 2005. 377–388.
- Tóth Ferenc*: Missions militaires françaises en Turquie à la fin de l'ancien régime: Le baron de Tott et La Fitte-Clavé (1769–1784). *Frédéric Dessberg – Eric Schnakenbourg* (szerk.): Les horizons de la politique extérieure française: Stratégie diplomatique et militaire dans les régions périphériques et les espaces seconds (XVIe –XXe siècles). Peter Lang Verlag (Bruxelles–Bern–Berlin–Frankfurt am Main–New York–Oxford–Wien), 2011. 269–282.
- Tóth Ferenc*: Modernisation et tradition dans l'armée ottomane à l'époque des Lumières: le cas du baron de Tott. *Études sur la région méditerranéenne*, 12. k. (Szeged) 2003. 105–129
- Mesut Uyar – Edward J. Erickson*: A Military History of the Ottomans. Santa Barbara, 2009.
- Zachar József*: Idegen hadakban. Budapest, 1981. Magvető kiadó.

Egyháztörténet

- Benjamin Braude – Bernard Lewis* (szerk.): Christians and Jews in the Ottoman empire, The Functioning of a Plural Society vol. I. The Central Lands. New York – London, 1982.
- François Charles-Roux*: France et Chrétiens d'Orient. Paris, 1939.
- Charles A. Frazee*: Catholics and Sultans, The Church and the Ottoman Empire 1453–1923. Cambridge University Press (London – New York – New Rochelle – Melbourne – Sydney), 1983.
- P. Hilaire de Barenton*: La France catholique en Orient durant les trois derniers siècles d'après des documents inédits. Paris, 1902.

Serif Mardin: Religion, Society and Modernity in Turkey. Syracuse, 2006.

Jean-Pierre Valognes: Vie et mort des chrétiens d'Orient des origines à nos jours. Paris, 1994.

Tott báró életére vonatkozó irodalom

Virginia H. Aksan: Breaking the Spell of the Baron de Tott: Reframing the Question of Military Reform in the Ottoman Empire, 1760–1830. *The International History Review*, XXIV/2. (June 2002) 253–277.

Virginia H. Aksan: Enlightening the Ottomans: Tott and Mustafa III. *Proceedings of the International Congress on Learning and Education in the Ottoman World*. Istanbul (IRCICA), 1999. 163–174.

Jean-Pierre Bois (szerk.): Deux voyages au temps de Louis XVI, 1777 – 1780. La mission du baron de Tott en Égypte en 1777 – 1778 et le Journal de bord de l'Hermione en 1780. Rennes (PUR), 2005.

Auguste Boppe: La France et le « militaire turc » au XVIIIe siècle. Feuilles d'histoire du XVIIe au XXe siècle. 1912. 387–402. és 490–501.

Henri Dehérain: La mission du baron de Tott et de Pierre Ruffin auprès du khan de Crimée de 1767 à 1769. *Revue de l'histoire des colonies françaises* 11 (1923). 1–32.

Christophe Farnaud: Culture et politique: la mission secrète du baron de Tott au Levant (1776–1779) Mémoire de maîtrise préparé sous la direction de Jean Meyer. Université de Paris-Sorbonne (Paris IV), 1988.

Anne de Font-Réaulx: Présence française dans l'Empire ottoman au XVIIIe siècle: le baron de Tott (1733–1793) Thèse soutenue en 1969 à l'École des Chartes. Paris, 1969.

Horbulák Zsolt: Adalékok Tóth Ferenc báró származásához. *Vasi Szemle* 6/LIX. (2005), 734–744.

Horbulák Zsolt: František Tóth a jeho rodina v kontexte európskej diplomacie 18. storočia, (PhD) Univerzita Komenského v Bratislave. 2006.

Horbulák Zsolt: Novšie fakty o genealógii rodu baróna Františka Tótha. *Acta historica Posoniensia* XIII (2010), 126–144.

Kerekesházy József: Tóth Ferenc a szultán udvarában. Budapest, 1943.

Robert Laulan: Un artilleur français improvisé à Constantinople au dix-huitième siècle, le baron de Tott. *Revue d'Artillerie*, tome CX. (1932), 343–363, 392–411 és 460–481.; tome CXI. (1933), 41–53.

Christophe Paillard: Tott au pays de Toth. Égypte dans la pensée stratégique française à l'aube de la Révolution. *Orages. Littérature et culture 1760–1830*, vol. 6 (2007) 127–139.

Palóczy Edgár: Báró Tóth Ferenc a Dardanellák megerősítője. Budapest, 1916.

Édouard Saman: François de Tott, diplomate et baron de Louis XVI. *Marseille* n° 118, 1979. 84–95.

Tardy Lajos: Régi hírünk a világban. Budapest, 1979.

Tocsek Helén: A bujdosó fia. Nyitrai Báró Toth Ferencz eredeti »Emlékiratai« nyomán az érettebb ifjúság számára. Budapest, 1892.

Tóth Ferenc: Egy tarcsafürdői emlék, Báró Tóth Ferenc (1733–1793) élete és munkássága. *Vasi Szemle* LV/1. 2001 31–42.

Tóth Ferenc: Égypte. La double mission du baron de Tott à la fin de l'ancien régime. *Africa (Roma)* LVII/2, 2002. 147–178.

- Tóth Ferenc*: François de Tott (1733–1793) és műve. Egy felvilágosult diplomata emlékezései. *Vasi Szemle* LVII/6. 2003 713–731.
- Tóth Ferenc*: La mission secrète du baron de Tott à Neuchâtel en 1767. *Revue Historique Neuchâteloise* 2003 avril–juin n° 2 133–159.
- Tóth Ferenc*: La mission du baron de Tott en Crimée. *Archivum Ottomanicum* 20 (2002) Ed. by György Hazai, Wiesbaden, 2002. 131–165.
- Tóth Ferenc*: Un diplomate militaire français en Europe orientale à la fin de l’ancien régime. François de Tott (1733–1793). Istanbul (Editions Isis), 2011.
- Tóth Ferenc*: Un Hongrois qui a sauvé l’Empire ottoman. *Mediterrán Tanulmányok - Études sur la région méditerranéenne VII* (Szeged), 1997. 51–68.
- Tóth Ferenc*: Un souvenir français de Bad Tatzmannsdorf. *Tóth Ferenc: Le Département de Vas et la France dans l’histoire - Études françaises de Szombathely I.* Szombathely, 2000. 55–64.
- Tóth Ferenc*: Voltaire et un diplomate d’origine hongroise en Orient. *Cahiers d’études hongroises* 7/1995, (Paris–Budapest), 78–86.
- Antal Ullein-Reviczky*: Souvenirs hongrois en Turquie. Budapest, Société de la nouvelle revue de Hongrie, 1943.
- Zachar József*: Der Weg des französischen Generals ungarischer Abstammung François Baron de Tott (1733–1793) von Paris nach Bad Tatzmannsdorf. 17. Österreichischer Historikertag. Eisenstadt, 1987. 193–195.
- Zachar József*: Egy francia hadseregbeli magyar tiszt katonai reformtevékenysége egy ázsiai nagyhatalom szolgálatában. Báró Tóth Ferenc ezredes az Oszmán Birodalomban 1767–1776. „A hadi történet kútfeje minden hadtudománynak” Tanulmányok Ács Tibor tiszteletére. Budapest (HM HIM), 2007. 373–394.

Földrajzi és utazási irodalom

- Marie-Noël Bourguet – Bernard Lepetit – Daniel Nordman – Maroula Sinarellis* (szerk.): L’invention scientifique de la Méditerranée, Égypte, Morée, Algérie. Paris, 1998.
- Denise Brahami*: Voyageurs français du XVIIIe siècle en Barbarie. Paris III – Lille III, Atelier de reproduction des thèses, 1976.
- Numa Broc*: La géographie des philosophes, géographes et voyageurs français au 18e siècle. Lille, 1972.
- Csendes László*: Térképhistória. Budapest, 1980.
- Charles-Joseph prince de Ligne*: Le voyage de Crimée, Lettres à la marquise de Coigny. Toulouse, 1997.
- Daniel Nordman*: Frontières de France. De l’espace au territoire XVIe–XIXe siècle. Paris, 1998.
- Eric Schnakenbourg* (szerk.): Entre curiosité et espionnage. Le voyage du marquis de Poterat vers la mer Noire (1781). Paris (Garnier), 2011.
- Larry Wolff*: Inventing Eastern Europe: the Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment. Stanford (Stanford University Press), 1994.

Keletkutatási irodalom

- Virginia H. Aksan*: Ottoman sources of information on Europe in the eighteenth century. G. C. *Butash* (szerk.): Archivum Ottomanicum XI. Wiesbaden, 1986 (1988). 5–16.
- Virginia H. Aksan*: Ottomans and Europeans: Contacts and Conflicts, *Analecta Isisiana* LXXV. Istanbul (The Isis Press), 2004.
- David Ayalon*: Studies in al-Jabartī I. Notes on the Transformation of Mamluk Society in Egypt under the Ottomans. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 3, No. 2 (Aug., 1960), 148–174.
- Irini Apostolou*: L'orientalisme des voyageurs français au XVIIIe siècle, Une iconographie de l'Orient méditerranéen. Paris (PUPS), 2009.
- Auguste Boppe*: Les peintres du Bosphore au XVIIIe siècle. Paris (ACR Édition), 1989.
- Jean-Joël Brégeon*: L'Égypte de Bonaparte. Toulouse (Perrin), 1991.
- Patrice Bret* (szerk.): L'expédition d'Égypte, une entreprise des Lumières 1798–1801. Paris (Académie des Sciences), 1999.
- Samuel Burder*: Oriental Customs: or an Illustration of the Sacred Scriptures, by an Explanatory Application of the Customs and Manners of the Eastern Nations, and especially the Jews (2 k.). London, 1807.
- Asli Cirakman*: From Tyranny to Despotism: The Enlightenment's Unenlightened Image of the Turks. *International Journal of Middle East Studies* vol. 33, N° 1 (Febr. 2001) 49–68.
- Marc Crépon* (szerk.): L'Orient au miroir de la philosophie. Une anthologie. Paris, 1993.
- Peter Gran*: Islamic Roots of Capitalism. Egypt 1760 – 1840. Austin – London (University of Texas Press), 1979.
- Christoph Herzog*: Aufklärung und Osmanisches Reich. Annäherung an ein historiographisches Problem. *Wolfgang Hardtwig* (szerk.): Die Aufklärung und ihre Weltwirkung. Göttingen (Vandenhoeck & Ruprecht), 2010. 291–321.
- Serif Mardin*: Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire. *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 11, No. 3 (Jun., 1969) 258–281.
- Helens Desmet-Gregoire*: Le divan magique, L'Orient turc en France au XVIIIe siècle. Paris, 1980.
- Marie-Louise Dufrenoy*: L'Orient romanesque en France, 1704–1789 (2 k.). Montréal, 1946–1947.
- Enfants de langue et Drogmans* (Catalogue de l'exposition au Palais de France à Istanbul du 25 mai au 18 juin 1995). Istanbul, 1995.
- Jacques Frémeaux*: La France et l'Islam depuis 1789. Paris, 1991.
- Jean Goldzink* (szerk.): Voltaire - Zadig et autres contes orientaux. Paris, 1990.
- Fatma Müge Göçek*: East encounters West, France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century. New York – Oxford, 1987.
- Alain Grosrichard*: Structure du sérail. La fiction du despotisme asiatique dans l'Occident classique. Paris, 1979.
- Shirine Hamadeh*: Ottoman Expressions of Early Modernity and the „Inevitable” Question of Westernization. *Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 63, No. 1 (Mar., 2004), 32–51.
- Christopher Herold*: Bonaparte en Égypte. Paris, 1964.
- Frédéric Hitzel* (szerk.): Istanbul et les langues orientales. Paris–Montréal, 1997.

- Frédéric Hitzel*: Les Jeunes de langue de Péra-lès-Constantinople. Dix-Huitième Siècle n° 28, Paris, 1996. 57–70.
- Frédéric Hitzel*: Relations interculturelles et scientifiques entre l'Empire ottoman et les pays de l'Europe occidentale 1453–1839 (2 k.) Thèse de doctorat préparée sous la direction de M. Dominique Chevallier, professeur d'histoire, Université Paris-Sorbonne, Paris, 1994–1995.
- Vedit Inal*: The Eighteenth and Nineteenth Century Ottoman Attempts to Catch Up with Europe. Middle Eastern Studies. Vol. 47/5. (Sept. 2011) 725–756.
- Thomas Kaiser*: The Evil Empire? The Debate on Turkish despotism in Eighteenth-Century French Political Culture. The Journal of Modern History vol. 72 N° 1. New York on the Old Regime and the French Revolution: A Special Issue in Honor of François Furet (Mar. 2000) 6–34.
- Henry Laurens*: Aux sources de l'Orientalisme, La Bibliothèque Orientale de Barthélemy d'Herbelot. Paris, 1978.
- Henry Laurens*: Le rêve méditerranéen. Grandeurs et avatars. Paris (CNRS), 2010.
- Henry Laurens*: Les origines intellectuelles de l'expédition d'Égypte, L'orientalisme islamisant en France (1698–1798). Istanbul–Paris, 1987.
- André Otetea*: Contribution à la question d'Orient. Esquisse historique, suivie de la correspondance inédite des envoyés du roi des Deux-Siciles à Constantinople (1741–1821). Bucarest, 1930.
- Alpay Özduural*: Sinan's arşin: A Survey of Ottoman Architectural Metrology. Muqarnas Vol. 15 (1998) 101–115.
- Andrei Pippidi*: Byzantins, Ottomans, Roumains. Le Sud-Est européen entre l'héritage impériale et les influences occidentales, Paris (Honoré Champion), 2006.
- J. W. Redhouse*: A Turkish Circle Ode, by Shahin-Ghiray, Khan of the Crimea. With Translation, Memoir of the Author, and a Brief Account of the Khanate of the Crimea, Its Connexion with Turkey, and Its Annexation by Catherine the Second of Russia. Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Vol. 18 (1861), 400–415.
- Clarence Dana Rouillard*: The Turk in French History, Thought, and Literature (1520–1660). Paris, s. d. (vers 1938)
- Edvard Saïd*: L'orientalisme. L'Orient créé par l'Occident. Paris, 1980.
- Djafer Seïdamet*: La Crimée. Passé – Présent Revendications des Tatars de Crimée. Lausanne (G. Vaney-Burnier), 1921.
- Ezel Kural Shaw – C. J. Heywood*: English and Continental Views of the Ottoman Empire. 1500–1800. University of California, Los Angeles, 1972.
- N. A. Sotavov*: The Circum-Caspian Areas within the Eurasian International Relationships at the Time of Peter the Great and Nadir-Shah Afshar. Iran & the Caucasus, Vol. 5 (2001), 93–100.
- Karl A. Wittfogel*: Le despotisme oriental. Étude comparative du pouvoir total. Paris, 1964.
- Stéphane Yerasimos (szerk.)*: Anatolia Moderna - Yeni Anadolu VIII, Travaux et recherches de l'Institut Français d'Études Anatoliennes - Georges Dumézil et de l'Observatoire Urbain d'Istanbul. Paris, 1999.
- Ahmed Youssef*: La fascination de l'Égypte, du rêve au projet. Paris, 1998.

Életrajzok

- Virginia H. Aksan*: An Ottoman Statesman in War and Peace: Ahmed Resmi Efendi 1700–1783. Leiden – New York, 1995.
- Thomas-Xavier Bianchi*: Notice historique sur M. Ruffin. Paris, 1825.
- Jean-Pierre Bois*: Maurice de Saxe. Paris, 1992.
- Général Raymond Boissau*: Ladislas Berchény Magnat de Hongrie, Maréchal de France. Paris–Budapest–Szeged, 2006.
- Guy Chaussinand-Nogaret*: Choiseul (1719–1785) Naissance de la gauche. Paris, 1998
- Henri Dehérain*: La vie de Pierre Ruffin, orientaliste et diplomate 1742–1824 (2 k.). Paris, 1929.
- Jean Gaulmier*: L'idéologue Volney (1757–1820). Contribution à l'histoire de l'orientalisme en France. Beyrouth, 1951.
- Hopp Lajos*: Ibrahim Müteferrika (1674/75 ?–1746) fondateur de l'imprimerie turque. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae Tomus XXIX (1), 1975. 107–113.
- Jean-François Labourdette*: Vergennes, Ministre principal de Louis XVI. Paris, 1990.
- Francis Ley*: Le maréchal de Münnich et la Russie au XVIIIe siècle. Paris (Plon), 1959.
- Frédéric Masson*: Napoléon dans sa jeunesse, 1769–1793. Paris (P. Ollendorff), 1907.
- Theodor Mundt*: Krim-Girai, ein Bundesgenosse Friedrichs des Grossen, Ein Vorspiel der russisch-türkischen Kämpfe. Berlin, 1855.
- Orville Theodore Murphy*: Charles Gravier comte de Vergennes, French Diplomacy in the Age of Revolution 1719–1787. Albany, 1982.
- Munro Price*: Preserving the Monarchy. The comte de Vergennes 1774–1787. Cambridge, 1995.
- Paul Sadrin*: Nicolas-Antoine Boulanger (1722–1759) ou avant nous le déluge. Oxford (The Voltaire Foudation), 1986.
- Marie de Testa – Antoine Gautier*: Les drogmans au service de la France au Levant – Quelques dynasties de drogmans. Revue d'Histoire Diplomatique 105 (1991) premier semestre, Paris, 5–99.
- Albert Vandal*: Le pacha Bonneval. Paris, 1885.
- Vergennes et la politique étrangère de la France à la veille de la Révolution. Musée-Galerie de la Seita (Paris), 1987.

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

Intézmények

AFV	Archives de la famille Vergennes (Marly-le-Roi)
AMAÉ	Archives du Ministère des Affaires Étrangères (Paris – LaCourneuve)
AN	Archives Nationales (Paris)
BNF	Bibliothèque Nationale de France (Paris)
CADN	Centre des Archives Diplomatiques de Nantes (Nantes)
SHD	Service Historique de la Défense (Vincennes)

Források

Inspection I	Bibliothèque Municipale de Versailles, série Mss L. 277 (Lebaudy Mss 4° 120) Inspection générale des Echelles du Levant et de Barbarie faite de l'ordre de Sa Majesté par Monsieur le Baron de Tott tome I.
Mission de Crimée 1767	Bibliothèque Municipale de Versailles, Mss. Baron François de Tott L. 278 Mission de Crimée en 1767.
Mission de Crimée 1768	Bibliothèque Municipale de Versailles, Mss. Baron François de Tott L. 278 Mission de Crimée en 1768.
Mission de Crimée 1768 et 69	Bibliothèque Municipale de Versailles, Mss. Baron François de Tott L. 278 Mission de Crimée en 1768 et 69.
Mission de Neuchâtel	Bibliothèque Municipale de Versailles, L. 279 Lebaudy MSS in 4° 116 „Mission de Neuchatel en 1767”
Voyage en Égypte	Bibliothèque Municipale de Versailles Baron François de Tott L. 299 Lebaudy MSS IN 4° 130 Voyage en Egypte et en Levant Voyage en Egypte et en Levant fait en 1777 et 1778 par Monsieur ***

Könyvek, folyóiratok

Charles-Roux 1910	<i>François Charles-Roux</i> : Les origines de l'expédition d'Égypte. Paris, 1910.
Charles-Roux 1928	<i>François Charles-Roux</i> : Les Échelles de Syrie et de Palestine au XVIII ^e siècle. Paris, 1928.

- Farnaud *Christophe Farnaud: Culture et politique: la mission secrète du baron de Tott au Levant (1776–1779). Mémoire de maîtrise préparé sous la direction de Jean Meyer, Université de Paris-Sorbonne (Paris IV), 1988. Musée Neuchâtelois*
- MN *Charles-Nicolas-Sigisbert Sonnini de Manoncourt: Voyage dans la Haute et Basse Égypte fait par ordre de l’ancien gouvernement, et contenant des observations de tous genres (3 k.). Paris, an 7 de la République (1796–1797).*
- Sonnini Voyage *Charles-Nicolas-Sigisbert Sonnini de Manoncourt: Voyage dans la Haute et Basse Égypte fait par ordre de l’ancien gouvernement, et contenant des observations de tous genres (3 k.). Paris, an 7 de la République (1796–1797).*
- Tott Emlékiratai *Tóth Ferenc (szerk.): François Baron de Tott Emlékiratai a törökökről és a tatárokról. Szombathely (Vasi Szemle Kiadó), 2008.*

FÖLDRAJZINÉV-MUTATÓ

A

Abaszasz 106
Abesszínia 173
Adria–Duna-csatorna 218
Adzsemka 111
Afrika 172, 173
Aleppó 178, 193, 195
Alexandrette 196
Alexandria 169, 173, 182, 187, 188, 191, 203
Amathone 196
Amboise 139
Amerika 168, 169, 276
Amerikai Egyesült Államok 227
Amszterdam 9, 211
Anglia 8, 32, 131, 166, 168, 169, 170, 173, 174, 175, 202, 209, 229
Arhamprod 120
Arzenál 142
Asztrahán 96
Athén 74
Atlanti-óceán 131
Ausztria 219
Auxonne 15
Azov 35, 40, 42
Azovi tenger 123
Ázsia 123, 172

B

Bab-el-Mandeb-szoros 172
Bad Tatzmannsdorf 207, 219, 242
Bagnolet 52
Bahcsiszeráj 85, 91, 99
Balta 99, 110
Balti-tenger 18, 96, 131, 132
Barut (Bejrút) 195
Bázel 236
Bécs 26

Belgrád 42
Bender 102, 103, 120
Berlin 47
Bern 69, 70
Besszarábia 102, 128
Bizánc 133, 134
Boriszten 107
Boszporusz 19, 125, 142, 148, 155, 156, 157, 158, 275
Botosán 122
Briançon 211
Brüsszel 60, 216
Bukovina 208
Burgasz 120
Burgenland 242

C

Carszkoje Szeló 223
Cervogrod 91
Chamigny 21, 24, 222
Chanteloup 139, 168
Chantilly 10, 225, 229
Charos palota 59
Cheyres 216
Ciprus 178, 181, 196
Courtelari 214
Csehország 12
Cserkeszföld 87, 92, 93
Csernavoda 40

D

Dagesztán 30
Damiette 191, 203
Dánia 170
Dankow 255
Dardanellák 19, 24, 83, 133, 134, 136, 137, 143, 151, 152, 153, 154, 155, 167, 174, 197, 214, 220, 223, 227, 250, 256

Derbent 30
 Dnyeper 41, 79, 108, 112
 Dnyeszter 42, 85, 108
 Don 107, 112
 Douai 211, 212, 214, 215, 216, 237, 245
 Duna 120

E

Edirne 274
 Egyiptom 165, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 181, 189, 191, 194, 198, 199, 201, 202, 203, 204, 208, 209, 231, 257, 258, 259, 260, 272
 Éléonte-fok 154
 Elő-Libanon 68
 Erdély 39, 219
 Erdélyi Fejedelemség 12, 38
 Etiópia 172, 173
 Európa 11, 12, 13, 14, 16, 18, 19, 34, 38, 63, 65, 66, 77, 114, 115, 117, 126, 159, 163, 166, 171, 172, 176, 209, 222, 251, 253, 272, 276

F

Fekete-tenger 123, 142, 157, 158, 161
 Felső-Egyiptom 189
 Felső-Magyarország 22
 Ferney 160, 162, 233
 Fiume 218
 Foksány 147
 Földközi-tenger 24, 131, 133, 167, 169, 172, 173, 179, 202, 219
 Fontenoy 14
 Fort de l'Escarpe 213
 Fort Griffon 225
 Francia Antillák 175
 Francia Királyság 48, 71, 228, 277
 Franciaország 8, 10, 11, 12, 20, 22, 23, 24, 27, 29, 31, 32, 33, 39, 43, 51, 56, 58, 63, 66, 67, 69, 87, 91, 92, 105, 106, 114, 120, 127, 134, 150, 151, 152, 159, 166, 169, 170, 171, 172, 174, 175, 176, 177, 181, 199, 200, 201, 202, 208, 209, 213, 215, 216, 217, 219, 220, 221, 224, 225, 231, 234, 239, 248, 249, 257, 265, 272, 273, 274, 275
 Fribourg 216, 228

G

Gdańsk 97
 Genf 75
 Genova 184
 Gibraltári-szoros 131
 Gíza 165
 Görögország 52
 Goulette 199
 Grenoble 15
 Grocka 42
 Grúzia 259
 Guadeloupe 175

H

Habsburg Birodalom 12, 24, 42, 45, 101, 208, 271
 Hága 222
 Hamburg 229
 Haskőy 143
 Havasalföld 113, 252
 Helvét Konföderáció 68, 71
 Helvét Szövetség 67
 Héttorony 101
 Hódmezővásárhely 48
 Hollandia 32, 222
 Hotin 36, 40, 41, 42, 83, 152

I

Ibériai-félsziget 131
 India 170, 173
 Indiák 171, 172

J

Jaffa 191
 Jászvásár 40, 42, 47, 83, 85
 Jura 75

K

Kairó 170, 173, 189, 191, 192, 203
 Kameniec Podolsk (Kaminieck-erőd)i 112, 120
 Kánaa 178
 Karthágo 134
 Kaukázus 253
 Kausán (Kaucsán) 102, 103, 119, 121, 255
 Kefe 124
 Kelet 167, 169
 Kelet-Európa 11, 16, 252, 271, 272, 273
 Kelet-Közép-Európa 13

- Khiosz 132, 197
 Kijev 35, 120
 Kisela 85
 Konstantinápoly (Sztambul, Isztambul)
   18, 19, 21, 25, 29, 30, 38, 39, 41, 47,
   50, 51, 54, 55, 56, 59, 60, 61, 62, 74,
   75, 81, 83, 91, 92, 96, 107, 119, 121,
   126, 127, 128, 130, 131, 133, 134,
   137, 139, 140, 144, 145, 146, 149,
   151, 152, 160, 162, 166, 167, 169,
   175, 177, 189, 219, 220, 222, 223,
   225, 227, 230, 248, 249, 255, 261,
   268, 274, 275
 Korinthosz 74
 Koron 18, 132
 Közel-Kelet 7, 252, 257, 273
 Kréta (Kandia) 174, 183, 184, 185, 187, 201
 Krím 30, 65, 84, 119, 126, 128, 253
 Krím félsziget 29, 89, 96, 106, 119, 152,
   210, 274
 Krimia 123
 Krími Kánság 81
 Krími Tatár Kánság 95
 Kronstadt 131
 Kubán 106, 120
- L**
 La Fère 15
 La Ferté-sous-Jouarre 10, 24
 Larnaka 196
 La Sarre 224
 Lengyelország 12, 13, 18, 24, 34, 41, 43,
   46, 78, 79, 80, 83, 91, 93, 95, 97, 99,
   104, 110, 112, 134, 147, 168, 194,
   208, 271, 272
 Leszbosz 197
 Levante 180, 194
 Libanon 68
 Limasszol 196
 Livornó 131
 London 226, 230, 265
 Lyon 151, 226
- Maastricht 14
 Madrasz 171
 Magyarország 12, 13, 17, 18, 22, 28, 29, 38,
   46, 48, 216, 218, 219, 220, 221, 228
 Málta 52, 184, 199, 259
 Marne 222
- Marseille 24, 26, 27, 52, 54, 151, 171, 178,
   179, 180, 182, 204, 205, 226, 230, 248
 Martinique 175
 Mediterráneum 174, 260
 Metz 15
 Mezőtúr 48
 Mingorod 120
 Moldva 41, 42, 48, 120, 252
 Mongólia 253
 Moréa 18, 132
- N**
 Nafplion (Navplion) 131, 199
 Nagy Kairó 172
 Naxosz 198
 Németország 231
 Német-római Birodalom 176
 Nemirov 36
 Neuchâtel 10, 57, 62, 63, 67, 68, 69, 71,
   72, 73, 74, 214, 237
 Neuchâтели Hercegség 63, 64, 66, 67, 68,
   69, 71
 Nílus 68, 172, 173, 189, 246
 Nyitra 22, 23
 Nyugat-Európa 11, 18, 19, 24, 34, 252
- O**
 Ocsakov 152
 Orel 107
 Oroszország 8, 12, 14, 32, 34, 41, 43, 45,
   79, 91, 95, 99, 102, 123, 147, 152,
   202, 209, 223, 224, 252, 255, 265,
   271, 272
 Oszmán Birodalom (Török Birodalom,
   Törökország) 8, 12, 18, 19, 22, 23,
   24, 25, 26, 28, 29, 33, 43, 45, 48, 79,
   99, 100, 131, 132, 133, 134,
   140, 146, 147, 148, 152, 154, 167,
   168, 169, 171, 172, 173, 174, 175,
   176, 179, 180, 189, 193, 195, 198,
   199, 200, 201, 202, 204, 208, 209,
   226, 231, 247, 251, 252, 257, 258,
   262, 267, 268, 271, 272, 273, 275, 276
 Osztrák Ház 217
 Osztrák Németalföld 214, 216
- P**
 Paleo Castro 203
 Palermó 183

Paphosz 196
 Párizs 16, 82, 96, 107, 209, 222, 224, 259
 Párosz 198
 Peloponnészosz félsziget 198
 Péra 54
 Perpignan 15
 Perzsa-öböl 208
 Perzsia 30
 Plön 228
 Podólia 93, 97
 Pontarlier 67
 Pontus-Euxinus 161
 Poroszország 45, 47, 63, 67, 68, 72, 271
 Provence 173

R

Rajna 43
 Rajna-vidék 61
 Retinó 185
 Rhétée-fok 154
 Rhoda-sziget 192
 Rothenette 214, 215
 Rodostó 45, 46, 48, 219, 220
 Rodosz 196, 197
 Rosette 187, 189, 190, 203

S

Saint-Antoine 184
 Sainte-Marie-Draperis templom 55, 56
 Salamon-fok 187
 Sarrelouis 224
 Seddul Bahr 143
 Sniatin 120
 Soleure 63, 72, 73, 97
 Soncebos 214
 Soroka 35, 36
 Spanyolország 174
 Strasbourg 15
 Svájc 65, 72, 74, 75, 211, 214, 228, 231
 Svédország 12, 45
 Szajna 209
 Szaloniki 80, 178
 Szamara 120
 Szent Erzsébet erőd 117, 120
 Szent György sziget 198
 Szentpétervár 223, 224, 255
 Szevasztopol 85
 Szira 198

Szíria 68
 Szkirosz 198
 Szmürna 132, 151, 196
 Szombathely 219
 Szuda 185, 186
 Szuez 172, 173, 191, 208
 Szuezi csatorna 239

T

Taman-félsziget 106
 Tarcsa 219
 Tarcsafürdő 254
 Tatár föld 30, 91, 107, 110, 253, 263
 Tavanne 214
 Tibet 253
 Tombasar 107, 108
 Törökország 29, 100, 167, 172, 176, 198, 200
 Toul 15
 Toulon 24, 169, 182, 184
 Tripolisz 195
 Tunisz 199
 Tuniszi Alkirályság 174

U

Új-Oroszország 110
 Új-Szerbia 79, 107, 108, 115, 118
 Újvár 153
 Újvilág 167, 175, 210
 Ukrajna 79, 94, 99, 120, 255

V

Valence 15
 Varenne 209
 Varsó 82, 83, 93
 Vas vármegye 23, 219
 Velencei Köztársaság 134
 Versailles 8, 9, 10, 44, 58, 59, 61, 62, 63, 67, 73, 78, 93, 96, 97, 98, 101, 104, 105, 126, 151, 177, 178, 183, 184, 197, 204, 205, 211, 214, 226, 229, 230, 231, 244, 245, 255
 Vidin 40
 Vörös-tenger 169, 172, 173, 208, 260

Z

Zágony (Zágon) 219
 Zala vármegye 23
 Zante 52

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

A

Abdul-Hamid, I. 147, 210
 Ágoston Gábor 13
 Ahmet efendi 105
 Aiguillon herceg (Emmanuel-Armand de Vignerot du Plessis) 139, 141
 Aksan, Virginia 8, 19
 Ali aga 252
 Ali bej 199
 Angoulême hercegnő (Marie-Thérèse de France) 231
 Apponyi-család 245
 Apponyi Sándor 9
 Arasy konzul 198
 Arszlan Giráj 82, 83, 85, 89
 Arszlán Giráj 79
 Artois grófja (később X. Károly király) 229
 Attila 114
 Ayen herceg 183, 184

B

Bajomi Lázár Endre 212
 Barbeau-Dubourg, Jacques 166
 Bartolozzi, Francesco 229
 Batthyány-család 217
 Batthyány Károly 217
 Batthyány Lajos 217
 Batthyány Tódor 217, 218, 219, 221, 242
 Bausset márkí 223
 Beaujour, Félix de 152, 154, 158
 Beaumarchais, Pierre-Augustin Caron de 166
 Beguelin kapitány 214, 215
 Bélidor, Bernard Forest de 15, 18, 238, 239
 Belle-Isle herceg, Charles-Louis-Auguste Fouquet de 48
 Bély, Lucien 10, 13
 Benyovszky Ferenc 167
 Benyovszky Móríc 171, 218

Bercsényi László (Berchiny) 23, 24, 25, 27, 28, 29, 31, 44, 46, 47, 48, 114, 219, 222, 236, 238
 Bérenger, Jean 9
 Bernis abbé, François-Joachim de Pierre de 50, 51
 Bertrand 242
 Bibó István 11
 Bilici, Faruk 10
 Bilistein, Charles-Léopold Andreu de 222
 Bohn 32
 Bois, Jean-Pierre 10
 Boissau, Raymond 10
 Bombelles márkí, Marc-Marie de 216
 Bonneval, Alexandre de 16, 18, 19, 20, 29, 32, 38, 39, 40, 126, 130, 146, 273
 Boppe, Auguste 51, 54, 75, 125, 130, 198, 212
 Bossut, Charles 16
 Bouillon, Gottfrid 160
 Boulanger, Nicolas-Antoine 251
 Bourbon-család 66, 174
 Bourgeois de Boynes, Pierre-Étienne 171, 272
 Bouteville, Alix 10
 Braudel, Fernand 8, 11
 Brécý, Charles Edme Gauthier de 226, 230
 Breteuil márkí, Louis Auguste Le Tonnelier de 176, 208
 Brissot, Jacques Pierre 266
 Buffon, Jean-Louis Leclerc de 182, 276
 Bürger, Gottfried August 256, 266
 Bussy-Rabutin, Jean-Louis de 23
 Byron, George 151, 267

C

Campbell Mustapha aga 144
 Camus 241

- Casanova, Giacomo 127, 209, 222, 223, 225, 243
 Cassini 147
 Castellane gróf, Michel-Ange de 45
 Cazes 51
 Chabaud, Antoine 152
 Chaline, Olivier 10
 Charles-Roux, François 8, 169, 194, 202
 Chastillon lovag 200
 Chateaubriand, François-René de 266
 Chaulnes herceg 182
 Chauvelin, Germain-Louis 29
 Chénier, André de 51
 Chénier, Élisabeth de 51, 52
 Chénier házaspár 51
 Chénier, Louis de 51
 Chénier, Marie-Joseph 51
 Choiseul-Gouffier, Auguste de 152, 212, 274
 Choiseul-Stainville, Étienne-François, herceg 8, 14, 15, 16, 58, 60, 61, 62, 65, 66, 69, 70, 71, 72, 73, 78, 79, 80, 81, 83, 85, 87, 89, 92, 93, 94, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 111, 120, 124, 126, 127, 130, 137, 138, 166, 167, 168, 169, 174, 199, 244, 249, 251, 252, 271, 273
 Clairault 147
 Clairaut, Alexis Claude 241
 Claris Florian, Philippe Antoine de 250
 Claris, Philippe Antoine de 74
 Clerc de Rayneval 184
 Clermont 238, 241
 Coigny hercege 231
 Colbert, Jean-Baptiste 204
 Colomb 65
 Condé herceg 10, 225, 229
 Condom 215
 Conflans márkí 127
 Cousin 241
 Cousin Criblés 214
 Coustillier 255
 Cowper, William 266
 Csáky (Csáki) Mihály gróf 46, 49, 219
 Csikány Tamás 10
- D**
 d'Agoult 228, 230
 Daguesseau 26
 d'Alembert, Jean le Rond 240
 Dandré 187
 d'Argenson, Marc-Pierre de Voyer de Paulmy, gróf 14, 46, 47, 58, 224
 David 51
 Degelmann, Sigismund Ignaz von 228
 Dehérain, Henri 8
 Deidier 241
 de la Laune 183, 185, 191, 198, 201, 202
 de la Montagne 119
 Delaria 35, 37, 38
 de Lille 242
 Derschau, Frédéric-Guillaume de 65, 70, 72
 Des Alleurs gróf (Roland Puchot) 17, 45, 46, 47, 50, 51
 Devilledieu 212
 Devlet Giráj (Geráj) 119, 120
 Diderot, Denis 170, 210, 240, 248
 Divan efendi 92
 Duad pasa 52
 Du Coudray 166
 Dulacq 239
 Dumas, Mathieu 152
 Durfort, Emeric-Joseph de 82
 Durfort kapitány 180, 183, 184
 Dzszejirli Gázi Hasszán pasa 132, 133, 148, 256
 Dzsézár Ahmed pasa 194, 195, 261
- E**
 Elhac Ahmed Ali pasa 145
 Elias efendi 92
 Elphinstone, John ellentengernagy 131, 155
 Esterházy, Bálint József 23
 Esterhazy, Ladislav Valentin 214, 216
 Eszterházy-család 237
 Eynard 152
- F**
 Fakardín 68
 Farnaud, Christophe 8, 176, 180, 181, 184, 187, 195, 199, 201, 258
 Favray, Antoine de 51, 52, 54, 225, 230
 Fazekas István 10
 „fejezős” Jourdan 227
 Ferenc, I. 221
 Fétison, Angélique 24

Fétison, Charles Étienne 24
 Fétison, Henri Charles de 24
 Fétison, Marie Ernestine 24
 Fétison, Marie Ernestine de 24
 Finckenstein gróf 73
 Fleury kardinális 33, 43, 44, 45
 Florian márkí 74
 Florian márkínő 74
 Fodor Pál 10
 Fontaine, Marie Élisabeth de Dampierre de 74
 Fonton, Charles 26, 168
 Forgách Simon 23
 Fornetti, Pierre- Luc 78, 79, 105, 108, 124
 Fortanier, Arnaud Ramière de 10
 Foucques 212
 Franklin, Benjamin 166, 167
 Frazee, C. A. 249
 Frêne, Théophile Rémy 214, 228, 260
 Frigyes, I. 63,
 Frigyes, II. (Nagy) 48, 64, 65, 66, 70, 73
 Fuzée, Claude-Henri de 161

G

Galitzin hercegnő 222
 Gardinier 241
 Garnier-Pelle, Nicole 10
 Gaudot, Claude 64, 65, 72, 73, 214
 Gautier, Antoine 10
 Geofroy 242
 Geraik 123
 Gérault 80, 82
 Gergely, II. (Callimachi) 83
 Gide, André 268
 Glavany 29, 30, 31
 Gobis doktor 128
 Gorupski 41
 Grandmaison 115
 Greig, Samuel 131
 Gribeauval, Jean-Baptiste Vaquette de 15, 139
 Grimm 210
 Guibert, Jacques Antoine Hyppolite de 161
 Guignes, Joseph de 253
 Guyot 241
 Guys, Pierre-Augustin 51, 52, 248

H

Habsburg-dinasztia 12, 26, 33
 Habsburgok 23
 Hahner Péter 10
 Hammer-Purgstall, Joseph von 126, 252, 267
 Hastings, Warren 170
 Henry, Philippe 10
 Hitzel, Frédéric 10
 Hohenzollern 64
 Hollande 183, 259, 276
 Homérosz 74, 250
 Horbulák Zsolt 10

I

Ibrahim bej 189
 Iszmail bej 189, 191, 240
 Ivanics Mária 10
 Ivanovna, Anna 44

J

Jakub aga 99, 103, 123
 Jávorka Ádám 36, 80
 Jefferson, Thomas 167, 227
 Jelmini, Jean-Pierre 10
 Jeney Lajos Mihály 115
 József, II. 46, 175, 176, 204, 208, 218, 275
 Julius Caesar 114
 Juszuf bej 189

K

Kádi-Leszker 87
 Kaja Mirza 87
 Kalinikosz 55
 Károly, V. 236
 Károly, VI. 44
 Károly, XII., svéd király 115
 Katalin, II. 12, 14, 78, 79, 131, 133, 160, 161, 162, 163, 271, 274, 275
 Kaunitz, Joseph Clemens 163, 216
 Kecskeméti, Charles 10
 Keith, George 64
 Kermeigny, Yves-Marie-René de 227
 Kinsky Teréz 217
 Kirim Giráj 102, 103, 104, 107, 110, 112, 113, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 124, 126, 254, 255
 Kleopátra 260

Kőszegy János 36
Kováts Mihály 167
Kraśiński, Adam 103
Kultsár István 219, 220
Kyrillos, V. 249

L

Laclos, Pierre Choderlos de 275
La Croix, Armand-François 115
Lafitte-Clavé, André-Joseph de 152, 153, 154, 155, 274, 275
La Haye 24, 52, 113, 115, 170, 238, 242
Lajos, IX. Szent 83, 203, 236
Lajos, XIV. 12, 17, 23, 66
Lajos, XV. 25, 26, 45, 46, 49, 66, 78, 85, 94, 104, 139, 143, 241, 271
Lajos, XVI. 152, 177, 179, 208, 227, 261, 274
Lalande 147
Lally-Tollendal, Thomas Arthur de 228
Lamouche ezredes 143
La Rochefoucauld-család 276
La Rochefoucauld, François de 22, 150, 225, 228
Laurens, Henry 8, 247, 258, 262
Leblond, Guillaume 238
Lebrun-Piandre 51
Leibniz, Gottfried Wilhelm 167
Lentulus, Robert-Scipion de 65
Lesitboudois 243
Leszczyńska, Maria királyné 101
Leszczyński Szaniszló király, herceg 29, 30, 41
Linneaus, Caroli 243
Lipót, II. 218
Loyse abbé 47
Lusignan 51

M

Madame de Tott 150, 151, 226, 228
Mademoiselle de Choisy 230
Magallon, Charles 189
Magnan 43
Mahamut szultán 50
Mahomed vezír 160
Makowiecki, Stefan 93
Makszud Giráj (Geráj) 85, 87, 89, 91, 94, 96, 98, 100, 102
Mallet du Pan, Jacques 262, 263

Mansel, Philip 10
Mantran, Robert 8
Máriássy Ádám 36, 40
Mária Terézia 46, 140, 144, 151, 163, 175, 218
Maritz, Jean 144
Masson, Paul 204
Matthieu 212
Maurepas, Jean-Frédéric Phélypeaux gróf 204
Mehmed efendi 35
Mehmed, II. 95
Mengli Giráj, I. 95
Mercy-Argenteau, Florimond de 208
Metternich, Franz Georg Karl von gróf 216
Meun (Meung) grófja 183, 184
Meuron 72
Michel, Abraham-Louis 51, 64, 65, 71, 72, 276
Mikes Kelemen 27, 28, 29, 35, 47, 219, 220, 245
Milady Montague, Marie Wortley 228, 245, 248, 249, 250
Molière (Jean-Baptiste Poquelin) 150, 254
Monge, Gaspard 16, 203
Monok István 10
Montbarrey, Alexandre Marie Eléonore, herceg 211
Montecuccoli, Raimondo 127, 213
Montesquieu, Charles Louis de Secon-dat, 68, 77, 95, 170, 200, 235, 236, 246, 251, 253, 254, 265, 268
Monthulé, Jean-Baptiste-Hyacinthe de 182, 183, 184, 276
Muhammed bej Abû Dahab 170, 189
Muhsinzadé pasa 147
Münchhausen báró 256
Münnich, Burckhardt Christoph von, tábornok 40, 41, 42, 43, 44
Murad bej 189
Mure, Jean, francia konzul 187, 189
Murphy, Orville Theodore 8, 77
Murphy, Theodore Orville 17
Musztafa, III. 128, 129, 140, 146, 147, 160, 161, 239
Müteferrika, Ibrahim 16, 18, 27, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41

N

Nagy Péter cár 43
 Napóleon, Bonaparte 115, 169, 175, 183,
 203, 204, 229, 230, 239, 259, 266, 276
 Neipperg, Wilhelm Reinhard, gróf 42
 Nelson, Horatio 169
 Nemours-i Mária 63, 66
 Nerval, Gérard de 266
 Neuilly gróf 226, 227
 Nollet abbé 242
 Nuradin Szultán 87

O

Obert, Antoine-Charles 144
 Obreszkov 101
 Olibon 33
 Oránia hercege 69
 Orléans-Longueville család 66
 Orlik gróf 31
 Orlov, Alekszej Grigorjevics 131, 132,
 134, 153, 155, 223, 256
 Orlov, Grigorij Grigorjevics 131
 Orpheusz 74, 250
 Orwell, George 268
 Ostermann, Andrej Ivanovics, gróf 30,
 44
 Osterwald 67
 Osztrák Ház 209

P

Pálffy Géza 10
 Palissot 51
 Palóczi Edgár 8
 Panin gróf 223
 Parker, Geoffrey 13
 Penke Olga 10
 Penkler, Heinrich Christophe 26
 Perrégaux 67, 71
 Pesselier, Charles-Étienne de 24, 58, 222,
 243
 Pesselier család 24
 Pesselier, Marie-Ernestine 222
 Pesselier, Marie Ernestine de 24
 Peuch, Guy 10
 Peyron 75
 Peyssonnel, Claude-Charles de 81, 94,
 197, 198, 233, 243, 244, 263, 264
 Picon, Jean-Baptiste Louis, d'Andrezel

vicomte-ja 26

Pollereczky János László 167
 Polübiosz 114
 Pompeius 260
 Pontécoulant báró 136, 256
 Pontécoulant, Louis-Gustave Doulcet
 de 256
 Potocki, Ignac 103, 108
 Praslin herceg 58, 60, 61, 78
 Ptolemaiosz Szótér 260
 Pugacsov 162
 Pury ezredes 67

R

Rákóczi Ferenc, II. 12, 13, 17, 23, 27, 28,
 29, 31, 32, 35, 38, 39, 40, 45, 114,
 219, 220, 221, 232, 271, 292
 Rákóczi József 36, 38, 39, 40, 219
 Rambaud, Joseph-Honoré 55
 Rambaud, Marie de 55
 Ratelband 57
 Ráttky György 23
 Raulin, Renée-Louis-Amadée de 51
 Raynal, Guillaume-Thomas François
 abbé 170
 Repnin herceg 83
 Repninszki 41
 Richelieu bíboros 167
 Rivart 241
 Roberts. Michael 13
 Rohan, Emmanuel de 15, 184
 Romanov-dinasztia 160
 Rosily altengernagy 203
 Rossignol 255
 Rostagny, Guillaume 204, 205
 Rousseau, Jean-Jacques 64, 236, 253
 Ruffin, Pierre 79, 80, 94, 103, 112, 113,
 121, 126, 255, 264
 Ruhlière, Claude-Carloman de 134
 Rumjancev marsall 147
 Rzewuska (Lanckorońska), Ludwika 229

S

Saint-Didier, Jean-Charles-Nicolas-Amé
 Cardin de 171, 173, 174, 175, 176,
 183, 203, 272
 Saint-Germain, Claude Louis, gróf 222
 Saint-Pierre, Bernardin de 222

- Saint-Priest, François Emmanuel Guignard, gróf 8, 52, 98, 100, 105, 108, 110, 119, 121, 124, 126, 128, 134, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 145, 146, 147, 149, 155, 159, 162, 167, 168, 169, 172, 175, 177, 197, 205, 256, 257, 269, 272, 273
- Saint-Rémy, Pierre Surirey 18, 129, 159, 239, 257, 275
- Sajnovics János 253
- Sakpasz 120
- Sallustius 114
- Salmorenc, Alphonse Gallien de 266
- Sartine, Antoine-Raymond-Jean-Galbert-Gabriel de 173, 177, 178, 180, 181, 182, 185, 191, 195, 204, 272, 276
- Savary, Claude-Étienne 165, 187
- Saxe-Teschen, Albert, herceg 216
- Ségur, Philippe Henri, marsall 254
- Seingalt lovagja (Casanova) 222
- Sék-Elbélet 189
- Silva márkí 18
- Siropolo 113
- Sonnini de Mannoncourt, Charles-Nicolas-Sigisbert 182, 183, 184, 187, 189, 242, 259, 276
- Spielmann, Anton, báró 217
- Stainville, Étienne-François de 15, 58
- Suard, Jean Baptiste Antoine 51
- Szaniszló Ágost, II. (Poniatowski) 78, 271
- Szász Móric 14
- Szelim szultán 140
- Szicíliai Diodórosz 239
- Szolimán 240
- Szoltikov asszony 223
- Szolzsenyicin, Alekszandr Iszajevics 268
- Szpirodov admirális 132
- Sztrabón 236
- Szulejmán aga 199
- Szűcs Jenő 11
- T**
- Talman, Leopold 26
- Talman, Léopold 26, 32, 35, 38
- Talman, Michael 26
- Taulès, Pierre-Jean-François de 97, 194
- Tessé, René Mans Froulay gróf 183, 184, 213
- Tessé, Adrienne Catherine de Noailles grófné 214, 226, 227, 228
- Testa, Marie de 10
- Thornton, William Thomas 267
- Thugut báró 140, 163, 257
- Tocqueville, Alexis de 205
- Tollet, Daniel 10
- Tóth András 17, 23, 24, 25, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 85, 103, 114, 219, 220, 224, 232
- Tott, Pierre Ernest 25
- Tott, André de 25, 220, 222, 223, 224, 225, 255, 268
- Tott, Angélique-Amélie 56
- Tott, Catherine-Julie 56
- Tott, Charles 56
- Tott, Claire de 222
- Tott, François de 7, 8, 9, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 29, 30, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 60, 61, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 94, 95, 96, 98, 99, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 109, 110, 111, 113, 114, 115, 117, 119, 121, 122, 124, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 166, 167, 169, 171, 172, 173, 176, 177, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 200, 201, 203, 204, 205, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 301

Tott, Marie de 211
 Tott, Marie-Françoise 227
 Tott, Sophie de 167, 211, 222, 225, 226,
 227, 228, 229, 230, 231
 Tott, Sophie-Ernestine 55, 214
 Tott, Sophie-Ernestine de 225
 Tribolet, Maurice de 10
 Troy, Jean-François de 52
 Truguet, Jean-François Laurent 274
 Turenne, Henri de la Tour d'Auvergne
 115
 Turpin de Crissé, Lancelot de 114, 127,
 213, 237, 245

V

Vallière, Jean-Florent de 18, 138, 139 \$\$
 Van Mussenbrock 241
 Vauban, Sébastien Le Prestre de 156, 238
 Venture de Paradis, Jean-Michel 183,
 276
 Vergennes, Charles Gravier, gróf 8, 17,
 24, 48, 50, 51, 52, 58, 59, 60, 61, 80,
 98, 100, 101, 108, 124, 125, 166,
 170, 173, 176, 177, 204, 208, 209,
 210, 225, 243, 248, 249, 257, 272,
 273, 274
 Verdy du Vernois, Adrien-Marie-
 François 262
 Vigée-Lebrun, Élisabeth 226, 229
 Villeneuve, Jean-François-Raymond Guy

de 197

Villeneuve, Louis-Sauveur de 22, 26, 27,
 29, 30, 31, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 40,
 41, 42, 44, 55, 197
 Virli, Charles-Hector-André Grossart de
 182, 183, 184, 276
 Viviers, Anne de 98
 Voisenon, Claude Henri Fusée de 161
 Volney, Constantin François Chasse-
 boeuf de la Giraudais 123, 264,
 266
 Voltaire 22, 74, 75, 97, 160, 161, 162, 163,
 170, 233, 236, 249, 250, 268

W

Wallerstein, Immanuel 11
 Wallis Oliver tábornok 42
 Warnery, Charles Emmanuel de 82
 Wicquefort, Abraham 238
 Wolff, Larry 252

X

Xanthipposz 134

Z

Zachar József 10
 Zaid efendi 35
 Zay Zsigmond 219
 Zrínyi Miklós 115

